PRILOZI

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

članci i studije

Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunističke partije Jugoslavije do 1941. godine

Nikola Babić

U političkoj borbi i raspravljanju o nacionalnim odnosima naroda Jugoslavije od pojave modernih nacionalnih pokreta u našim zemljama do njihovog političkog razrješenja u narodnooslobodilačkom ratu 1941. do 1945. godine stalno je bio prisutan i jedan vrlo akutan i specifičan problem tih odnosa — pitanje nacionalnog karaktera i položaj Bosne i Hercegovine. Taj problem se javlja, osobito u sklopu srpsko-hrvatskih odnosa, već u periodu borbe za nacionalno oslobođenje ispod tuđinske vlasti do 1918. godine, a kasnije, u okviru nacionalnih odnosa u centralističkoj Jugoslaviji, postaje vrlo značajna komponenta rješenja nacionalnog pitanja.

Postavlja se pitanje u čemu je specifičnost ovog problema i kako je tekao proces njegovog razrješavanja do ostvarenja ideje o teritorijalno-političkoj samostalnosti Bosne i Hercegovine u okviru federacije naroda Jugoslavije?

U Bosni i Hercegovini su se u toku istorijskog razvoja formirale i nastanjuju je u nerazlučivoj izmiješanosti tri nacionalne, odnosno etničke grupacije — Srbi, Hrvati i Muslimani, pa, prema tome, ona nema obilježje jednonacionalne jugoslovenske zemlje i, u klasičnom smislu riječi, nije se mogla isticati potreba njenog nacionalnog suvereniteta. Ova specifičnost uslovila je da se uporedo sa nastankom procesa uobličavanja nacionalne individualnosti Srba i Hrvata u prvoj polovini XIX vijeka i dalje razvojem toga procesa, pa i pojavom i evolucijom ideje o jedinstvu naroda Jugoslavije, permanentno vodila polemika i politička borba oko nacionalnog karaktera i nacionalne pripadnosti Bosne i Hercegovine Srbiji ili Hrvatskoj. Uporedo s tim koncepcijama rađa se i ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine još u doba turske vladavine, ona egzistira u raznim vidovima kasnije pod austrougarskom upravom da bi se zajedno sa šovinističko-hegemonističkom borbom velikosrpske i velikohr-

vatske buržoazije za Bosnu i Hercegovinu prenijela u politički život stare Jugoslavije. Do oslobodilačkog rata i revolucije nacionalnu i vjersku podijeljenost stanovništva Bosne i Hercegovine iskorištavali su radi postizanja političkih ciljeva sve građanske političke partije i vladajući režimi podstrekavajući jednu grupaciju stanovništva protiv druge, iskorištavajući njihovu nacionalnu i vjersku podijeljenost i na taj način su onemogućavali istinsko zbližavanje i sporazumijevanje naroda Bosne i Hercegovine. Ova pojava se javlja kao odraz dubljih istorijskih odnosa stvorenih u dugogodišnjem periodu tuđinske vladavine i naraslih nacionalizama na ovom nacionalno heterogenom području u periodu razvitka građanskog društva.

Istorijski razvitak je nedvojbeno pokazao da narodna borba u jugoslovenskim zemljama za istinsku slobodu i punu ravnopravnost, a time i borba za pravilno rješenje položaja Bosne i Hercegovine, za čitavo vrijeme dok su građanske snage imale dominantan uticaj na politički život ili bile na vlasti, — nije mogla uspjeti niti su se te težnje mogle ostvariti pod njihovim vođstvom. I letimičan uvid u političku aktivnost ovih snaga, organizovanih u razne građanske grupe i partije, prije svega onih koje su svoju politiku zasnivale na šovinističko-separatističkim nacionalizmima, a i onih oportunističkih koje su povremeno predvodile progresivne nacionalne pokrete — pokazuje da je u njihovim programima, a pogotovo u praktičnoj djelatnosti, bilo vrlo malo elemenata potrebnih za ostvarenje borbenog akcionog jedinstva za stvaranje jedne zajednice ravnopravnih i slobodno udruženih naroda Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini, koja je bila područje najvećeg razdora i šovinističkih sukoba između velikosrpske i velikohrvatske buržoazije, u srpskom i hrvatskom građanstvu, koje je inkliniralo nacionalnim maticama u Srbiji i Hrvatskoj, a u staroj Jugoslaviji se uglavnom uključuje u građanske partije ovih zemalja, kao i u begovatu i građanstvu koji su politički predstavljali muslimansko stanovništvo — najviše ugroženo u tim sukobima — bilo je još manje elemenata koji bi vodili zbližavanju sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije. Nacionalni i vjerski antagonizam rastočio je ove političke snage i one nisu bile u stanju da ujedine svoju volju i povedu neku ozbiljniju akciju niti za povoljniji status Bosne i Hercegovine pod tuđinskom vlašću, niti za najpogodnije rješenje njenog položaja u Kraljevini Jugoslaviji. Istina, u pojedinim istorijskim presjecima ili krizama procesa borbe za nacionalno oslobođenje, odnosno za rješenje položaja Bosne i Hercegovine — prilikom okupacije 1878, u borbi za kulturno-prosvjetnu autonomiju krajem XIX i početkom XX vijeka, prilikom aneksije 1908, u prevratu 1918. godine i kasnije, javljali su se elementi sporazumne akcije i savezi skromnih programskih okvira građanskih političkih snaga dviju ili triju grupacija, ali bi njih nestajalo ubrzo poslije saniranja političkih kriza i poremećaja.

Pitanje pune nacionalne slobode i političke ravnopravnosti naroda Jugoslavije, a time i problem pravilnog rješenja položaja Bosne i Hercegovine u okviru njihove zajednice, mogli su se pozitivno riješiti tek u narodnooslobodilačkoj borbi, koju je u periodu 1941—1945. godine organizovala Komunistička partija Jugoslavije, a u toku koje je paralelno ostvareno i nacionalno i socijalno-političko oslobođenje. U stvari, položaj Bosne i Hercegovine, koju usljed nerazdjeljive izmiješanosti srpskog,

muslimanskog i hrvatskog stanovništva nije bilo moguće priključiti ni Srbiji ni Hrvatskoj ili dijeliti je između njih, a da to ne ide na štetu hrvatskog, srpskog, a osobito muslimanskog stanovništva — bolje reći — na štetu svih njih; koja je uz to imala svoju državno-pravnu tradiciju još iz srednjeg vijeka i približno utvrđene istorijske granice i istorijski razvijenu političku posebnost iz perioda turske i austrougarske vladavine, osporavanu samo za vrijeme stare Jugoslavije — dakle, njen položaj mogao je biti riješen samo na taj način da ona u novoj Jugoslaviji dobije status ravnopravne jedinice sa ostalim jugoslovenskim zemljama. Osim toga, u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije pitanje statusa pojedinih jugoslovenskih zemalja rješavalo se na principu samoopredjeljenja naroda, koji se ostvarivao već samim masovnim učešćem naroda u oružanoj borbi i isto tako masovnom podrškom političkoj praksi NOP-a. Poslije dugogodišnjeg iskustva nacionalnih i vjerskih nesuglasica, podsticanih sa strane i od domaćih građanskih političkih snaga i vjerskih krugova, a pogotovo poslije iskustva stečenog u vrijeme masovnih zločina okupatora i kvislinga u 1941. godini i kasnije u toku rata, kod širokih narodnih masa u Bosni i Hercegovini ubrzano je sazrijevala ideja o istovjetnosti njihovih interesa i o potrebi čvrstog bratstva i jedinstva. Zato su se one, svojim masovnim učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi, bezrezervno opredijelile i podržale rješenje položaja Bosne i Hercegovine na taj način što je ona, uz pet nacionalnih, postala šesta ravnopravna jedinica socijalističke zajednice naroda Jugoslavije.

Da bi se naučno osvijetlio taj put koji su narodi Bosne i Hercegovine prešli otkako se u jugoslovenskim zemljama u prvoj polovini prošlog vijeka javlja nacionalno pitanje do njihove političke emancipacije u federaciji naroda Jugoslavije, da bi se objektivno prikazala uloga građanske klase i begovata, odnosno njihovih političkih partija i grupa, uloga radničke klase i Komunističke partije Jugoslavije u ovom procesu — nužna su zamašnija i dugoročnija istraživanja. U ovom radu cilj nam je da odaberemo i kontinuirano povežemo one bitne činjenice i momente koji obilježavaju osnovna gledanja na pitanje položaja Bosne i Hercegovine i faze razvitka ideje o autonomiji ove pokrajine nastale u političkoj praksi građanskih političkih snaga i KPJ do oslobodilačkog rata i revolucije.

I

U vrijeme ilirskog pokreta iz tridesetih, i jugoslovenskog pokreta iz šezdesetih godina prošlog vijeka razvijena je teza o jedinstvu srpskog i hrvatskog naroda, a na osnovu nje dalje je razvijena i jugoslovenska ideja. Ta teza je najviše fundirana na teoriji da srpski i hrvatski jezik predstavlja jedan jezik. Međutim, u međuvremenu, s kraja četrdesetih i pedesetih godina, pojavila se i vrlo žustra novinska prepiska između srpskih i hrvatskih publicista povodom napisa Vuka Karadžića iz 1849. godine pod naslovom, **Srbi svi i svuda,** u kojem je on tvrdio »da su osim čakavaca, svi drugi stanovnici u hrvatskim i srpskim krajevima — Srbi«, koju tvrdnju je on kasnije uglavnom ispravio.[1]) U toj prepisci se išlo do međusobnog negiranja nacionalnosti, jezika i književnosti. Pre-

[1]) Vaso Bogdanov: **Živa prošlost,** Zagreb, 1957, str. 9.

nesena u politički život, cjelokupna ova aktivnost iz vremena tridesetih do sedamdesetih godina prošlog vijeka — rezultirala je pojavom velikosrpske i velikohrvatske ideje, što će imati ogromne reperkusije na kasniji politički život u odnosima ova dva naroda i u Jugoslaviji u cjelini. Nosioci ovih ekskluzivnih ideja stvarali su onda svoje programe u kojima su pledirali na stvaranje velike srpske, odnosno velike hrvatske nacije i države. U političkoj i kulturnoj propagandi nosioci ovih nacionalističkih ideja obostrano su međusobno negirali srpsko, odnosno hrvatsko ime i nacionalnu posebnost uopšte, a naročito u krajevima u kojima živi izmiješano srpsko, hrvatsko i muslimansko stanovništvo — u Bosni i Hercegovini, prije svega. U takvoj političkoj konstelaciji javljala su se razna gledišta o nacionalnoj i teritorijalnoj pripadnosti, odnosno i izvjesnoj političkoj posebnosti Bosne i Hercegovine.

Srpski nacionalizam u Bosni i Hercegovini razvijao se do okupacije 1878. godine uglavnom kao antipod muslimanskom feudalizmu i turskoj državi. Isto tako snažan faktor bilo je i samo postojanje srpske i crnogorske države bez feudalnih odnosa i sa slobodnom zemljom. Obje te države, opet, — Srbija u Bosni, Crna Gora u Hercegovini — nastojale su takođe »... da organizuju nacionalnu svijest i nacionalni otpor. Srpska propaganda počela je pod knezom Mihajlom u okviru njegovih spoljno političkih planova, a organizovao ju je Ilija Garašanin, koji je u svim krajevima Bosne imao svoje agente«.[2]) Bečki dvor čiji su pojedini državnici još tridesetih godina XIX vijeka blagonaklono gledali na »potrebu jugoslovenskog ujedinjenja i favorizirali Ilirski pokret«,[3]) — iako je Meternih progonio ovaj pokret i sprečavao svaku njegovu nacionalno-političku aktivnost — odnosio se tolerantno i prema planovima o ujedinjenju Jugoslovena koje su stvarali knez Mihajlo i biskup Štrosmajer šezdesetih godina prošlog vijeka,[4]) — sve do prvih konkretnih manifestacija politike zasnovane na tim planovima. Ali kada je knez Mihajlo zatražio »od sultana da mu preda u carsko ime administraciju Bosne, a istodobno je Hercegovini posvećivao najveću pažnju novi crnogorski vladar knez Nikola«, onda je »sve to izazvalo i budnu pažnju Austro-Ugarske, koja je u takvim prilikama odlučila da obje zemlje — ako ih već Turska mora izgubiti — uzme u svoju upravu«.[5]) Čim su se jasnije ispoljile te težnje Monarhije, neki hrvatski građanski političari počeli su 1869. godine raditi »na sjedinjenju Bosne s Austrijom, odnosno s Hrvatskom u okviru Austro-Ugarske«.[6]) To je predstavljalo početke praktično-političkih sukoba srpskog i hrvatskog nacionalizma oko teritorijalne pripadnosti Bosne i Hercegovine Srbiji ili Hrvatskoj. Politička misao da se ova teritorija sjedini sa Srbijom predstavljala je, kako to kaže Svetozar Marković u **Srbiji na istoku**, »... načelo politike koja je poznata pod imenom »Velika Srbija«, odnosno »značilo je preneti vrhovnu vladu nad Bosnom i Hercegovinom od sultana na vladajuću porodicu

---

[2]) Veselin Masleša: **Dela III, Mlada Bosna**, Sarajevo 1956, str. 195—6.

[3]) Dr Nikola Stojanović: **Bosanska kriza**, Sarajevo 1958, str. 73.

[4]) Isto, str. 7.

[5]) Ferdo Šišić: **Pregled povijesti hrvatskog naroda**, Zagreb 1962, str. 476.

[6]) Vaso Bogdanov: **Historijska uloga društvenih klasa u rješenju jugoslovenskog nacionalnog pitanja**, Zagreb, 1954, str. 82.

Obrenovića«.[7]) Napadajući takvu politiku, Marković je pisao u **Oslobođenju** br. 7. iz 1875. godine: »Srbija je stajala prema Bosni i Hercegovini, pa i prema Crnoj Gori i Bugarskoj kao osvajač. Ona nije nikada stala prema njima na zemljište jednakosti (...) Pokušala je dugo da »legitimnim« putovima zadobije Bosnu i Hercegovinu, ali tada je bila kao osvajač prema ondašnjem narodu«. Poznato je da su Svetozar Marković i njegovi savremenici — srpski socijalisti smatrali da pitanje i Srbije i cjelokupnog balkanskog nacionalnog mozaika može da riješi revolucija »koja bi se završila uništenjem sviju država što danas smetaju da se ti narodi sjedine kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici; kao savez opština, županija, država, — kako im najudesnije bude«.[8]) Posigurno, pod uticajem ovih shvatanja, javio se 1874. godine — neposredno pred bosansko-hercegovački ustanak — i Pelagićev program uređenja Bosne i Hercegovine u čijem se dijelu bližih ostvarenja predviđa sporazum sa Muslimanima i Hrvatima, i nužnost da se i oni uvjere da je potrebno da zajedno sa Srbima zbace tursku vlast i organizuju potpuno novo državno uređenje — kao sistem opštinske samouprave, sa slobodom štampe, govora i udruživanja, u ustavnoj monarhiji »dok narod monarhiju trebao bude«, u kojoj bi najviša vlast bila narodna skupština.[9])

U toku ustanka 1875—1878. plela je svoju mrežu kombinacija oko Bosne i Hercegovine evropska politika. Sami ustanici iz Bosne proglasili su krajem juna i početkom jula 1876. godine ujedinjenje sa Srbijom,[10]) a u ljeto 1877, nakon vojnog poraza i poslije saznanja da ih srpska Vlada ne želi pomagati, došlo je do formiranja privremene bosanske vlade. U izjavi te vlade, koju je sačinjavalo 10 Srba, 3 Hrvata i 1 Rus, jasno je uočljiva prosrpska orijentacija, odbijanje strane vlasti u Bosni i Hercegovini, ali i nedostatak elemenata koji bi doveli do saradnje sa muslimanskim stanovništvom u ostvarenju njenog programa. Tu se, između ostalog, ističe da »narod bosanski niti pak želi da postane sastavni deo ma koje druge države, (misli se prije svega na Austro-Ugarsku Monarhiju — N. B.). (...) Narod bosanski prolijeva svoju krv za oslobođenje svoje od turskog robstva i želi da se ujedini sa ostalim srpskim zemljama. Ako li pak to ujedinjenje, današnje političke prilike Evrope, po našoj želji dopustile ne bi, onda narod bosanski želi imati svoju potpunu slobodu i samoupravu, a bez da se odrekne za ubuduće svojih težnja i svoga historičkog i narodnog prava za ujedinjenje svoje sa ostalim srpskim zemljama u jednu državu koja bi mogla biti od velike koristi za opšte slovensko pitanje«.[11]) Sve su ovo, međutim, zajedno sa predviđenom autonomijom za Bosnu i Hercegovinu u San Stefanu, u kojem je Rusija diktirala Turskoj uslove mira, bile kratkotrajne kombinacije oko kojih je vođena i praktična djelatnost. Došao je Berlinski kongres juna 1878. i sklopljen je novi mirovni ugovor po čijem je 25.

---

[7]) Svetozar Marković: **Iz političkih spisa i prepiske,** Sarajevo 1952. str. 102—3.
[8]) Isto, str. 107.
[9]) Milorad Ekmečić: **Ustanak u Bosni 1875—1878,** Sarajevo 1960, str. 68—9.
[10]) Isto, str. 231—2.
[11]) Citati izjave u istom djelu, str. 327.

članu Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu, a kasnije upravljala njome punih četrdeset godina.

U pokušaju političkog osvajanja Bosne i Hercegovine, poslije vojne okupacije, austrougarska uprava je u različitim vidovima poduzimala razne akcije. U vrijeme dok je Kalaj bio na čelu te uprave osobito su karakteristična nastojanja da se, u okviru stalne težnje za ostvarenjem jedne bosanske političke koncepcije, formira i »bosanska nacija«, ali ta politika, kako kaže Masleša, nije uspjela, »da već postojeća nacionalna i politička stremljenja poveže i amalgamira i zato je (Beč — N. B.) u drugom periodu svoje vladavine — poslije smrti Kalajeve — napustio uglavnom sve te pokušaje i nastojao da politički zavlada zemljom iskorišćavanjem postojećih nacionalnih, vjerskih i socijalnih suprotnosti u čemu je, uostalom, imao mnogo više uspjeha«.[12]) S tom politikom Austro-Ugarske ispreplitale su se u novonastalim uslovima političke koncepcije srpskog i hrvatskog građanstva i begovata u čijim konkretnim akcijama nije gotovo nikad bilo toliko jedinstva koje bi vodilo zbližavanju i zajedničkom istupanju za dosljednija politička rješenja položaja Bosne i Hercegovine. Poslije okupacije, u stvari, mijenjaju se samo forme u propagandi i političkoj akciji oko pitanja o nacionalnom karakteru i teritorijalnoj pripadnosti Bosne i Hercegovine. U konkretnoj političkoj aktivnosti srpski i hrvatski nacionalizam se još žešće sukobljava, pa kombinovan sa konzervativizmom muslimanske čaršije i begovata, i djelatnošću klera sve tri religije koji je uvijek aktivno djelovao na razdvajanju naroda ovog područja na osnovi vjerske isključivosti — na određen način potpomažu tuđinsku vlast. Za četrdeset godina austrougarske vladavine može se samo govoriti o pojedinim fazama intenzivne ili manje intenzivne aktivnosti, djelimičnog približavanja ili udaljavanja u stavovima ovih političkih snaga čija su se gledišta najviše približila tek pod kraj prvog svjetskog rata.

Nacionalizam srpskog građanstva ostao je i u prvom periodu austrougarske vladavine konsekventan u propagandi da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja. I pored toga što je bečka vlada 1882. godine s dinastijom Obrenovića potpisala konvenciju kojom se ta dinastija odriče interesovanja za ovu pokrajinu, ta propaganda je nezvanično permanentno pomagana iz Beograda. Ali taj građanski nacionalizam Srba u Bosni i Hercegovini, iako organizovan, nije sada više onako revolucionaran i dinamičan, kao u decenijama koje su prethodile okupaciji i u ustanku 1875—1878. I, slično pojavama da je građanska klasa u drugim zemljama prestajala sudjelovati u revolucionarnim nacionalnim pokretima ili predvoditi ih kada tamo prestaju da egzistiraju feudalni odnosi — u prvim dodirima sa razvijenom kapitalističkom privredom u uslovima ubrzanog razvoja robno-novčanih odnosa poslije okupacije — nacionalizam srpskog građanstva postaje oportunistički, a njegovi nosioci se zadovoljavaju rezonovanjem da »kad već ne može da »dođe« Srbija, onda je bolje da dođe i Austrija nego Turska, jer će ona bar zavesti red i mir u zemlji«.[13]) Pa, iako nisu bili zadovoljni novim stanjem, oni su se njime mirili, jer je jedan dio njihovih klasnih zahtjeva i potreba nova vlast

[12]) Masleša: Cit. djelo, str. 158.

[13]) Isto, str. 202.

zadovoljavala već time što je okupacija naglo ubrzala kapitalistički način proizvodnje u koju se ovo najbrojnije građanstvo, iako postepeno, ipak najbrže uključivalo. U stvari, iako je kolonijalna privredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini značila obilato iskorištavanje njenih bogatstava i jeftine radne snage, ona je isto tako donosila koristi domaćoj mladoj buržoaziji. Srpsko građanstvo uspjelo je da uzme u svoje ruke gotovo cijelu unutrašnju i dobar dio spoljne trgovine, uspjelo je da stvori svoje bankarstvo koje je uglavnom živjelo od mjeničnih poslova sa seljacima, odnosno koje je finansiralo otkup kmetova. Osim toga, oportunizam srpskog građanstva bio je odraz nemoći njegovog snažnijeg djelovanja u sistemu čvrsto organizovane okupacione vlasti.

Poslije okupacije jača aktivnost hrvatskog građanstva čiji se veći dio politički pozitivno odnosio prema okupacionoj vlasti, čijim dolaskom su se javili i prvi nagovještaji priključenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Nosilac te aktivnosti je pretežno novopridošlo činovništvo u aparatu okupacione vlasti. Snažnije se na ovom području počinje osjećati i austrofilska politička aktivnost »čiste« Stranke prava u kojoj su se osobito frankovci ogorčeno »obarali na sve što je ma koliko moglo dovoditi do zbližen ja i poboljšanja odnosa između Hrvata i Srba«.[14]) U političkoj akciji za pridobijanje hrvatskih masa okupaciona vlast se obilno služila katoličkom akcijom i prozelitizmom koji je uporno nastojao provoditi vrhbosanski nadbiskup Štadler u cilju ostvarenja dominacije katoličanstva, što je imalo vrlo negativne posljedice za nacionalne i konfesionalne odnose u Bosni i Hercegovini, a aktivnost srpskih i hrvatskih građanskih političkih snaga odvodilo u potpuno suprotne pravce.

Muslimansko stanovništvo se najmasovnije i oružanom borbom oduprlo okupaciji. Begovat, koji je politički predstavljao to stanovništvo izgubio je političku vlast i u prvom periodu austrougarske okupacije on se prema njoj odnosi nepovjerljivo i moglo bi se reći neprijateljski. Vjerska isključivost bila je jedan od glavnih faktora koji je učinio da se u otporu novoj vlasti ne traže saveznici u srpskom i hrvatskom građanstvu. Ali u ovo vrijeme započinje i taktiziranje na liniji približavanja okupacione vlasti i begovata u okviru koje nova vlast nije pristupala ni rješavanju agrarnog pitanja nego je formulom o fakultativnom otkupu kmetova zadovoljila begovat i nastojala da za sebe pridobije Muslimane.

Politička razjedinjenost srpskog i hrvatskog građanstva i begovata u ovom periodu odražavala se i na privrednu razjedinjenost. To osobito ilustruje partikularizam u ulaganju skromnih sredstava kapitala kojim su raspolagali. To se vidi i po procesu osnivanja i razvoja posebnih srpskih, hrvatskih i muslimanskih banaka u Bosni i Hercegovini,[15]) što je smatrano prvorazrednom rodoljubivom akcijom, a što, u stvari, jasno ukazuje na jednu manifestaciju građanskog nacionalizma, odnosno vjerske začaurenosti tih snaga.

---

[14]) Ferdo Čulinović: **Jugoslavija između dva rata,** knj. I, Zagreb 1961, str. 7.

[15]) Do prvog svjetskog rata prema 4 bečko-peštanska novčana zavoda sa oko 83 miliona kruna kapitala, bilo je osnovano 26 srpskih, 10 hrvatskih, 8 muslimanskih i samo 6 mješovitih, dakle ukupno 50 domaćih novčanih zavoda sa svega oko 43 miliona kruna kapitala. — **Bosna i Hercegovina kao privredno područje,** Sarajevo, 1938, str. 377.

Do prvog većeg zbližavanja između srpskog građanstva i begovata i tek stasalog muslimanskog građanstva dolazi u toku borbe za crkveno-školsku autonomiju koju su prvi započeli 1896. a drugi, po njihovom primjeru, 1899. godine, smatrajući je jedino mogućom formom borbe protiv okupacione vlasti. Kao rezultat tog zbližavanja pojavio se 1902. godine i zajednički program Srba i Muslimana pismeno formulisan u 25 tačaka ugovora na sastanku u Slavonskom Brodu. U njemu je, uglavnom, istaknuto i utvrđeno: »Srbi pravoslavne i muslimanske vere obavezuju se raditi i sav narod pozvati da na tome radi da Bosna i Hercegovina dobiju svoju samoupravu pod vrhovnom vlasti svoga suverena Sultana. Kad to bude, narod će po svojoj slobodnoj volji urediti unutrašnje stanje zemlje i birati guvernera naizmenice jednog muslimana i jednog pravoslavnog Srbina. — Agrarno će se pitanje rešiti slobodnom voljom naroda. — Svaka će vera udesiti svoju samoupravu prema duhu svoje vere slobodno i nezavisno od uticaja makar kakvih organa inoveraca. Radi sprečavanja verske i narodnosne propagande, imaju se proterati sa teritorije Bosne i Hercegovine svi agenti jedne ili druge ideje, kao i svi duhovni redovi Rimske crkve, sem franjevaca. Narodni i službeni jezik je srpski a pismo ćirilica. (...) Videći kako nam sada strada vera i narodnost naša, a šta bi tek bilo u slučaju aneksije — to se na osnovu načela izražena u čl. 1. najsvečanije obavezuju raditi protiv aneksije svim mogućim sredstvima. (...) Obvezujemo se da nijedna strana ne sme jednostrano sklopiti ma kakav sporazum sa današnjom vladom. Vlada je dužna dati svakoj veroispovesti na raspolaganje onu svotu novca koja joj pripada prema broju stanovništva za izdržavanje verskih škola. Za propagiranje ovih ideja u narodu i široj evropskoj javnosti, osniva se fond, u koji će zajednički ulagati muslimani i pravoslavni i njima sporazumno upravljati«.[16]) Iz sadržaja ovog ugovora jasno se može uočiti da on inauguriše političku saradnju koja se uglavnom tiče državno-pravnih i administrativnih odnosa zapostavljajući, prije svega, agrarno i druga vrlo akutna pitanja iz unutarnjih odnosa u Bosni i Hercegovini. Uglavnom je zacrtan jedan autonomistički program koji ima elemente stare begovske autonomističke politike. Novo u njemu je to da mu se, na bazi podjele vlasti, priključilo srpsko građanstvo koje se ranije borilo za jačanje turske centralne vlasti protiv autonomije za koju se borio begovat. U datim uslovima klasnim interesima tog građanstva odgovarao je politički savez s begovatom,[17]) koji je sada, također, bio lišen političke vlasti i spreman na uzajamne ustupke i saradnju. Osim toga, sporazum je bio odraz zajedničkog antiaustrijskog raspoloženja. Oštre suprotnosti između srpskog i hrvatskog nacionalizma u pretenzijama na Bosnu i Hercegovinu i vezanost jednog dijela hrvatskog građanstva — prije svega činovništva — za okupaćionu vlast, bili su nepremostiva prepreka za njegovo uključivanje u ovaj politički savez. Pa, bez obzira na sva ova njegova obilježja, njegovo stvaranje i višegodišnje

---

[16]) **Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom,** u zbirci Srpski narod u XIX veku, Beograd s. a., str. 96—97.

[17]) Pokazalo se, međutim, kasnije, kada je srpsko građanstvo uzelo punog učešća u vlasti za vrijeme stare Jugoslavije, da je ono odbacilo svaku ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine.

čvršće ili labavije djelovanje predstavljalo je pozitivan i značajan politički događaj koji je obilježio prvo približavanje domaćih političkih snaga u borbi protiv strane vlasti. Kao rezultat djelovanja ovog saveza, kombinovanog političkim koncesijama od strane austrougarske uprave srpskom građanstvu ili begovatu u cilju da razbiju njihovu koaliciju, a da radi stvaranja političke baze isforsiraju savez hrvatskog građanstva i begovata, došlo je do davanja crkveno-školske autonomije Srbima 1905. i Muslimanima 1909. godine. Peštanskom rezolucijom narodu, objavljenom u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine 13. oktobra 1908. godine, u kojoj se nastojalo da se objasni politička situacija i savjetovalo suzdržljivo držanje, »završeni su uglavnom zajednički srpsko-muslimanski politički potezi«.[18]) Ipak, sve do 1910. godine — kada Zemaljska vlada, koristeći se pobunom srpskih i hrvatskih seljaka u Bosanskoj krajini i Posavini, uspijeva da unese veću pometnju u srpsko-muslimanske odnose — snage predstavljene u ovom savezu poduzimale su više političkih akcija sa zahtjevima da Bosna i Hercegovina dobiju punu autonomiju.

Krupni politički događaji u 1903. godini — državni udar i uklanjanje apsolutističke Obrenovićevske dinastije u Srbiji, pad režima Kuena Hedervarija u Hrvatskoj i Kalaja u Bosni i Hercegovini, Ilindenski ustanak u Makedoniji — zatim Riječka i Zadarska skupština hrvatskih i srpskih političara 1905. i 1906. godine i stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije, — izazvali su vrlo živu političku aktivnost u jugoslovenskim zemljama. Pod uticajem Supilove politike novog kursa, kojom se prvih nekoliko godina rukovodila Hrvatsko-srpska koalicija i kada je ovaj savez postigao najveći stepen saradnje u periodu do I svjetskog rata, kao i pod uticajem vladavine parlamentarne ustavnosti i građanske demokratije Pašić-radikalskog režima u Srbiji i propagande o »pijemontskoj« ulozi Srbije među narodima Jugoslavije — u građanskim političkim krugovima ponovo jača jugoslovenska ideja, prekinuta okupacijom Bosne i Hercegovine, i ona postaje vodeća politička misao tih snaga. Ovaj politički val nije jače zahvatio stariju generaciju građanskih političara u Bosni i Hercegovini, čiji je politički uticaj još uvijek dominantan, i osim sterilnog saveza srpskog građanstva i begovata, gotovo da nema značajnijih akcija u tom pravcu. Razjedinjenost snaga koje su pretendovale na to da politički predstavljaju cjelokupno srpsko, muslimansko i hrvatsko stanovništvo došla je do izražaja i za vrijeme aneksije i uvođenja ustava i sabora u politički život Bosne i Hercegovine — događaja koji su, neosporno, predstavljali najznačajnije momente za politički život i za rješavanje položaja Bosne i Hercegovine u vremenu austrougarske vladavine. Obrazlažući akt aneksije, car Franjo Josip je u (ručnom) pismu ruskom caru isticao: »Radi se o položaju Bosne i Hercegovine. Ove dvije provincije postigle su u sadanje vrijeme, blagodareći nesmanjenom staranju moje vlade, visoki stepen duhovnog i ekonomskog razvitka,[19])

---

[18]) Dr Hamdija Kapidžić: **Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini** (1908—1910), Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine X, Sarajevo 1959, str. 129.

[19]) Bilo bi neobjektivno negirati privredni i kulturni razvitak Bosne i Hercegovine u periodu 1878—1908. godine i pored izrazito kolonijalnog karaktera politike koju je u ovim djelatnostima vodila okupaciona uprava. Ali je isto tako neosporno pretjerano govoriti o »visokom stepenu duhovnog i ekonomskog razvitka« ove po-

one s pravom teže blagodatima autonomne i ustavne uprave, što moja vlada ne smatra mogućim da im dalje otkazuje imajući u vidu nepredviđene događaje koji su se desili u Turskoj«.[20]) Na osnovu te careve »dobre volje« koja je uslijedila zbog »nepredviđenih događaja koji su se desili u Turskoj« proklamovana je 7. oktobra 1908. godine aneksija, a 17. februara 1910. godine, carevim patentom, sankcionisan je Ustav zemlje po kojem je Bosna i Hercegovina postala posebno upravno područje, kojim upravlja zajednički austrougarski ministar finansija preko bosansko-hercegovačke vlade, čiji svi zakonski projekti moraju imati prethodni pristanak austrijske i ugarske vlade i carevu sankciju poslije izglasavanja. Bosansko-hercegovački sabor mogao je raspravljati i donositi rješenje o taksativno nabrojanim lokalnim pitanjima koja su već tada u razvijenim zapadnoevropskim zemljama bila u nadležnosti opštinskih vijeća. Sabor se birao po vjerama i kurijama, prema imovinskom cenzusu za koje je unaprijed bio određen broj poslanika čiji je imunitet bio ograničen. Predsjedništvo sabora imenovao je vladalac, koji je po svojoj volji mogao da raspusti Sabor, bez obaveze raspisivanja novih izbora. Vlada nije bila odgovorna pred Saborom ni u kom pogledu niti je Sabor imao ikakvog udjela u njenom sastavljanju. Građanska prava stanovnika Bosne i Hercegovine koji se nazivaju »zemaljski pripadnici« takođe su bila taksativno nabrojana, ali i ta prava olako su padala u vodu pod iznimnim mjerama koje su upravni organi mogli uvesti kad god nađu za shodno, bez konsultovanja sabora. Prema tome, bio je sankcionisan Ustav zasnovan na Bečko-peštanskim koncepcijama ograničene autonomije i vjerske i klasne podijeljenosti u političkom životu Bosne i Hercegovine, u čijem konačnom oblikovanju su domaće političke snage, sada već organizovane u političke organizacije, odnosno stranke ili grupe, mogle uticati samo na manje važna pitanja i u borbi za tu ograničenu vlast, za tretman pojedinih konfesija i staleža i broj njihovih mandata u Saboru.[21]) U političkoj borbi za vrijeme aneksije i u tzv. ustavnom periodu, ne samo da nije bilo međukonfesionalnog jedinstva domaćih građanskih političkih snaga i begovata nego su se snage pocijepale i unutar pojedinih konfesija. Već od početka Srpska samostalna stranka, Muslimanska samostalna stranka i Hrvatska zajednica pozitivno su se držale prema aneksiji i vladinoj koncepciji Ustava nastojeći da u okviru te orijentacije izvuku za sebe određene političke koristi. Srpska narodna organizacija i Muslimanska narodna organizacija, čiji je uticaj na mase bio veći, bile su protiv aneksije i protiv vladine koncepcije Ustava, one su bojkotovale ustavnu anketu, ali ova prva je već od maja

---

krajine u kojoj je 1907. godine 1 škola dolazila na 182,24 km² — (**Die Neue Zeit**, sveska 26,2, 1907—1908, str. 497); u kojoj je 1908. godine za oko 1,800.000 stanovnika bilo svega 135 ljekara u 24 bolnice i nekoliko desetina ambulanti — (**Bericht über die Verwaltug von Bosnien und der Herzegovina 1908**, str. 25—29) i u čijoj je poljoprivredi sa feudalnim agrarnim odnosima, i dvije godine kasnije bilo uposleno 86,57%, a u svim drugim privrednim i društvenim djelatnostima 13,43% stanovništva — (Dr Ferdinand Schmid: **Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich — Ungarn**, Leipzig 1914, str. 546).

[20]) Prema N. Stojanoviću: Cit. djelo, str. 34.

[21]) O stavovima pojedinih političkih organizacija, odnosno stranaka prema aneksiji i Ustavu, kao i o karakteru Ustava vidi opširno — Dr H. Kapidžića citirano djelo, str. 121—165.

1909. putem kompromisa započela sporazumijevanje za Zemaljskom vladom, a druga je učinila to isto tek u februaru 1910. godine, neposredno pred sankcionisanje Ustava. Od »najsvečanije obaveze« ove srpsko-muslimanske opozicije da će »raditi protiv aneksije svim mogućim sredstvima«, utvrđene čl. 1. sporazuma iz 1902. godine, na taj način, nije ostalo ništa. Poslije svršenih činjenica aneksije i stupanja na snagu Ustava, prestala je gotovo svaka opoziciona aktivnost većine domaćih građanskih političkih snaga i begovata u saborskom periodu (1910. do 1914), a poslije prestanka rada Sabora sve do druge polovine 1918. godine one su se, uglavnom, našle na pozicijama pasivnog iščekivanja raspleta ratnih događaja. Te snage su u ovom razdoblju — slično Hrvatsko-srpskoj koaliciji u Hrvatskoj poslije napuštanja Supilove politike novog kursa, a u cilju jačanja svojih pozicija na vlasti ili kod vlasti — vodile prorežimsku politiku koja je direktno išla na štetu borbe za slobodu naroda Bosne i Hercegovine, a time i borbe za nacionalnu slobodu i nezavisnost naroda Jugoslavije u cjelini. Opoziciona aktivnost u ovom periodu evidentna je kod grupe oko Kočića i u drugim pojedinačnim slučajevima u vrijeme balkanskih ratova i Skadarske krize, a u toku prvog svjetskog rata te opozicione snage našle su se, uglavnom, u internaciji.

Ostaje za raspravljanje koliko su građanske političke snage u Bosni i Hercegovini, konformističke po svom karakteru, mogle uticati na izmjenu političkih prilika u pokrajini u vrijeme kada je Austro-Ugarska Monarhija izgledala moćna i u naponu snaga, i kada je malo ko računao na njen skori pad i uklanjanje. Ali je neosporno da su vjerska i nacionalna trvenja među njima bila onaj značajni faktor koji ih je sprečavao da učine onoliko koliko je to bilo moguće u ondašnjim prilikama.

Direktna opozicija austro-ugarskoj vladavini u Bosni i Hercegovini izrastala je tada u omladinskom pokretu — prije svega u Mladoj Bosni. U početku sa izrazito srpskom orijentacijom, ona je postepeno prelazila na jugoslovenske pozicije smatrajući da će se na taj način prevazići oportunizam građanstva i nacionalna trvenja. Ipak se ona nije mogla do kraja osloboditi teze o Bosni i Hercegovini kao srpskoj zemlji, iako je u svojim redovima imala jedan dio hrvatske i muslimanske omladine. Bez oslonca na mase i srpskog i hrvatskog i muslimanskog stanovništva, nisu se u periodu do prvog svjetskog rata mogli prevazići već stvoreni nacionalizmi i vjerska isključivost ni perifernim sporazumijevanjem građanskih političkih snaga i begovata ni političkim parolama i akcijama individualnog terora mladih nedovoljno organizovanih snaga.

Već u periodu pred prvi svjetski rat radnička klasa i u Bosni i Hercegovini se po svojoj prirodi izgrađuje kao klasa koja raznolikost etničke strukture teži da premosti svojom spremnošću na zajedničke akcije radnika svih nacionalnosti. Njena politička organizacija — Socijaldemokratska stranka nije imala izgrađene programske orijentacije u nacionalnom pitanju. Ona se u odbacivanju ideje o bosanskoj naciji i samostalnoj bosanskoj državi, te srpskog, odnosno hrvatskog nacionalizma, opredijelila za jugoslovensku orijentaciju u okviru balkanske federacije.

II

Poslije sarajevskog atentata i početka rata protiv Srbije nastupile su u Bosni i Hercegovini vrlo teške prilike. Osobito u prve dvije godine harala je kuga pogroma, denuncijacija i montiranih sudskih procesa, a ekonomski položaj masa bivao je svake godine sve teži i dovodio je do brojnog umiranja od gladi. Evo što se o tome stanju kaže u Memorandumu koji su 20. septembra 1918. godine predali u Sarajevu jugoslovenski orijentisani srpski i hrvatski političari iz Bosne i Hercegovine mađarskom političaru i državniku grofu Tisi: »... Došao je rat. Kod nas se pokazao ne samo kao strahovita borba države protiv države, nego kao strahovita borba države protiv vlastitih državljana. Relativna većina naših sugrađana, to jest svi pravoslavni Srbi, bili su izvrgnuti najstrašnijim progonima. Izgledalo je tako, kao da svakog pravoslavnog Srbina smatraju atentatorom. Srbima je bio u monarhiji naviješten rat već strašnim progonima, poduzetim pod zaštitom javnih vlasti.« I dalje: »... No nisu samo Srbi trpili uslijed strahovlade u početku rata i uslijed teškog pritiska vojničkog apsolutizma do danas. Svima nama u Bosni i Hercegovini oduzeta su ustavna prava. Vlada je radila, kako se njoj najshodnije činilo, bez obzira na želje i potrebe naroda, (...) **»Nijedan narod monarhije nije morao doprinijeti razmjerno toliko žrtava u krvi, koliko ispaćeni narod Bosne i Hercegovine«**[22]) (podvukao — N. B.). U akcijama pogromaštva i političkog terora protiv Srba, kao i onih Muslimana i Hrvata koji su ustajali u njihovu zaštitu ili se politički s njima solidarisali, vlasti su se obilato služile raspaljivanjem strasti i jačanjem nacionalnih i vjerskih suprotnosti stanovništva Bosne i Hercegovine uvlačeći u ove akcije domaće deklasirane elemente i društveni ološ. Govoreći o masovnom ubijanju, paljenju i vješanju bez istrage suda — muškaraca, žena i djece, u pomenutom Memorandumu ističe se »... To su većinom činile uz redovitu vojsku one čete, što ih je uz plaću iz svakakvih elemenata osnovao general Potiorek«.[23]) Sasvim je razumljivo da je takva politika rezultirala naglim pogoršanjem međunacionalnih i međukonfesionalnih odnosa i ostavila dublje tragove u njima.

U uslovima koje je nametao gotovo isključivo vojni režim i izvanredno stanje u Bosni i Hercegovini, do prve polovine 1917. godine, bio je onemogućen svaki politički rad. Bukvalno je provođena deviza poglavara zemlje, generala Sarkotića: »Nikakva politika u Bosni i Hercegovini je najbolja politika«. Na taj način, u suprotstavljanju ovakvoj politici i teroru od strane vlasti, nije mogla doći do izražaja ni ona preskromna opoziciona volja domaćih građanskih političara, a najveći broj jugoslovenski orijentisanih mlađih političara i revolucionarnih omladinaca — spremnih da se suprotstave raspaljivanju šovinističko-nacionalističkih strasti — bio je u to vrijeme u tamnicama, internaciji, a neki i u emigraciji.

---

[22]) Ferdo Šišić: **Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1918,** Zagreb 1920. — Memorandum u cjelini objavljen je na str. 161—165.

[23]) Isto.

U sklopu događaja i zbivanja tokom prvog svjetskog rata imperativno se nametalo rješenje jugoslovenskog pitanja. Jugoslovenski pokret bio je, na bazi političkih koncepcija srpske vlade, Jugoslovenskog odbora, a od 1917. godine i građanskih političara u jugoslovenskim zemljama pod Austro-Ugarskom, u stalnom porastu i u zemlji i u emigraciji, a prema tom problemu nisu mogli stajati zatvorenih očiju ni jedna ni druga ratujuća strana. U političkom životu Bosne i Hercegovine, kada on od početka 1917. godine počinje postepeno da oživljava, ovim političkim kretanjima priključuju se i razni pokušaji da se određenije riješi državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u okvirima Austro-Ugarske. Nije zadatak ovoga rada da se upušta u razmatranje ove obimne i komplikovane problematike, ali je u njegovom kontekstu nužno ukazati na najopštije karakteristike ovih političkih zbivanja u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. U 1917-oj godini, zbog loše ratne sreće i pod uticajem februarske revolucije u Rusiji, došlo je do slabljenja apsolutističkog režima i oživljavanja političkog života u ovoj zemlji. U početku najveći dio političke aktivnosti pojedinaca i grupa — predstavnika i hrvatskih i muslimanskih i srpskih građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini — ispoljavao se u akciji za sazivanje i otpočinjanje rada Sabora, da bi se kasnije, uz podsticaje sa strane, sve više uklapao u tokove jugoslovenske politike.[24]) Ta evolucija odvijala se do stvaranja Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine, krajem oktobra 1918. godine, preko čitavog niza političkih varijanti i kombinacija — počevši od podrške politici srpske vlade od strane onih srpskih političara koji su se već u početku rata našli u tamnicama, internaciji i emigraciji ili politici Jugoslovenskog odbora od malobrojnih političara koji su se našli u emigraciji, preko podrške trijalizmu, hrvatskoj, jugoslovenskoj ili mađarskoj orijentaciji u okviru Austro-Ugarske Monarhije od strane hrvatskih, odnosno muslimanskih i srpskih političara, da bi u 1918. godini, pod uticajem krupnih međunarodnih događaja, došlo do postepenog približavanja i najzad do zajedničke akcije na formiranju Glavnog odbora Narodnog vijeća i Narodne vlade Bosne i Hercegovine od strane političara sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije.

Međutim, u toku prvog svjetskog rata jugoslovenski problem postao je značajan evropski problem, a problem Bosne i Hercegovine samo njegov sastavni dio. Istorijski logičan i prirodan proces borbe za nacionalno oslobođenje nije se više mogao preskočiti. Određene društvene snage mogle su ga samo ubrzati ili usporiti, parcijalno ili radikalno razriješiti. Razvoj ratnih prilika uticao je da, u rješenju jugoslovenskog pitanja, uz podršku sila Antante, odlučujuću riječ ima srpska vlada uz djelimičan uticaj Jugoslovenskog odbora i jugoslovenskog pokreta u zemljama pod austrougarskom upravom koji su građanski političari u početku svoje aktivnosti vodili na principu odanosti dinastiji i Monarhiji da bi pod kraj rata, kada je propast te monarhije bila očigledna, sve više isticali princip samoopredjeljenja naroda u jugoslovenskom

---

[24]) O političkom stanju u Bosni i Hercegovini u ovo vrijeme, o aktivnosti građanskih političara vidi detaljnije rad Dr Hamdije Kapidžića: **Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata,** Godišnjak istorijskog društva BiH, IX, Sarajevo 1958, str. 7—55.

unitarističkom smislu. Za nas je, ovom prilikom, od interesa gledanje tih faktora na problem položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi koja je nastajala.

Već tokom 1917. godine počela se pomalo razbijati učmalost građanskih političara u jugoslovenskim zemljama Austro-Ugarske. Prva značajnija manifestacija tog kretanja bila je Deklaracija Jugoslovenskog kluba u austrijskom parlamentu, donesena u Beču 30. maja 1917. godine. U njoj »... narodni zastupnici u »Jugoslovenskom klubu« udruženi, izjavljuju da na temelju narodnog načela i hrvatskog državnog prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, (što je podrazumijevalo i Bosnu i Hercegovinu — N. B.) u jedno samostalno, od svakog gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lotarinške dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svoga jednog te istog naroda.«[25]) Ovu deklaraciju, po ocjeni E. Kardelja, »... je iznudio pokret narodnih masa, ali ona nosi na sebi još sve znakove stare političke orijentacije. Iako zahtijeva ujedinjenje Južnih Slovena ona zadržava austrijske okvire i habsburšku dinastiju.«[26]) Očigledno je, također, da se to ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba, kao »jednog te istog naroda« zamišlja na principu nacionalnog unitarizma. Majska deklaracija naišla je na određenu podršku nekih hrvatskih i srpskih političara u Bosni i Hercegovini, naročito u toku i poslije boravka predsjednika Jugoslovenskog kluba dra Korošca u ovoj pokrajini početkom septembra 1917.[27]), a za nju su se otvoreno izjasnili bosanski franjevci izjavom datom u Sarajevu 21. decembra 1917. i hercegovački franjevci zajedničkom izjavom datom u raznim mjestima krajem 1917. i početkom 1918. godine.[28]) Najzad, jugoslovensku orijentaciju počinju prihvatati i mlađi muslimanski političari. Jedan od njihovih predstavnika dr Mehmed Spaho, tada sekretar Trgovačke komore u Sarajevu, izjavio je u **Novostima** od 15. februara 1918, da muslimanska inteligencija, a većim dijelom i široke narodne mase, uviđaju da im je jedini spas u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ali prihvatanje Majske deklaracije neke političke snage tumačile su i u drugom smislu. Tako je, npr., u velikohrvatskom pravaškom listu **Hrvatska država,** od 4.septembra 1917. godine, isticana čisto velikohrvatska ideja, tumačeći da deklaracija izražava pobjedu hrvatske državne misli i njen cilj uspostave starodrevne hrvatske narodne države na teritoriji od Soče do Beljaka, pa do Drine i Zemuna na istok. Na sličnim pozicijama stajao je i katolički kler iz Bosne i Hercegovine na čelu sa nadbiskupom Štadlerom. On se negativno odnosio prema ideji ujedinjenja Slovenaca, Hrvata i Srba u jednu jugoslovensku državu, zauzimajući se za formiranje velike hrvatske države. Iz krugova bliskih Štadleru proizišao je u avgustu 1917. memorandum Josipa Pilara caru, kojim se predlaže ujedinjenje hrvatskih zemalja i Bosne i Hercegovine u jedin-

---

[25]) F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 94.

[26]) Edvard Kardelj: **Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,** Beograd, str. 365.

[27]) O ovom vidi cit. rad dra H. Kapidžića: **Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini...**, str. 27—34.

[28]) F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 107—108.

stvenu hrvatsku državu, koja bi bila u kondominiju Beča i Pešte,[29]) a 17. novembra, neposredno pod Štadlerovim rukovodstvom, donesena je Rezolucija klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika, u čijoj drugoj tački se ističe: »Zahtijevamo sjedinjenje onih zemalja, na koje se hrvatsko državno pravo proteže, naime Hrvatske, Slovenije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te hrvatske Istre u jedno političko i financijalno autonomno s Habsburškom monarhijom kao s cjelinom nerazdružívo spojeno državno tjelo«.[30]) Ovo istupanje, međutim, kao i negativno pisanje **Hrvatskog dnevnika** u Sarajevu o Majskoj deklaraciji, nije prošlo bez reagovanja jugoslovenski orijentisanih Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Nekoliko dana kasnije oni odbijaju od sebe svaku sumnju i izjavljuju da stoje »... nepokolebljivo na stanovištu južnoslovenske deklaracije«, i osuđuju »... svako cijepanje narodne snage«.[31])

U toku 1918. godine jugoslovenski pokret u zemljama Austro-Ugarske, kako je već istaknuto, sve je više evoluirao u pravcu isticanja nezavisnosti. Već u Rezoluciji hrvatskih, srpskih i slovenačkih političara, među kojima su bili i petorica iz Bosne i Hercegovine (Danilo Dimović, Đuro Džamonja, Kosta Majkić, Jozo Sunarić i Vojislav Šola), usvojenoj u Zagrebu 3. marta, oni su se složili »... da je nužna koncentracija svih stranaka i grupa koje, stojeći na stanovištu narodnoga jedinstva, te oslanjajući se o načelo narodnoga samoodređenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba«.[32]) Reagujući na Austro-Ugarsku mirovnu notu od 14. septembra, nosioci ove političke orijentacije, sada već kao predstavnici Narodnog sveta za Sloveniju i Istru, Narodne organizacije u Dalmaciji, Starčevićeve Stranke prava, Hrvatske pučke seljačke stranke, Srpske narodne radikalne stranke, Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije i izvanstranačkih skupina, u dokumentu usvojenom 24. septembra ističu »... da c. i kr. austro-ugarska vlada može govoriti samo u ime onih dvaju naroda, koji u Austro-Ugarskoj gospoduju«. Oni ponovo ističu »... da je narod Slovenaca, Hrvata i Srba etnički jedinstven narod i da to jedinstvo ima ostati, prema opće poznatom nacionalnom načelu, nerazdjeljivo i bezuvjetno, koliko s obzirom na njegov neprekinuti teritorij, toliko i na državnu pripadnost«.[33]) Gotovo u istom smislu posebno su se izjasnili socijaldemokrati Hrvatske i Slovenije u rezoluciji usvojenoj 6. oktobra u Zagrebu, dok su se predstavnici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koji su smatrali da jugoslovensko pitanje treba riješiti u okviru balkanske federacije, izjasnili protiv ove rezolucije.[34]) Ratni događaji u septembru i prvoj polovini oktobra 1918. godine jasno su ukazivali na neminovnost propasti Austro-Ugarske Monarhije, što je još više učvrstilo ovu jugoslovensku orijentaciju, pa i kod građanskih političara u Bosni i Hercegovini, i doprinijelo ubrzanju rada na ujedinjenju. Na političkim koncepcijama jugoslovenski orijentisanih gra-

---

[29]) Dragovan Šepić: **Oktobarska revolucija i jugoslovensko pitanje u Austro-ugarskoj 1917/1918, Historijski zbornik JAZU,** XI—XII, Zagreb 1958—1959, str. 13.
[30]) F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 103—104.
[31]) Isto, str. 104—105.
[32]) Isto, str. 125—126.
[33]) Isto, str. 165—167.
[34]) Isto, str. 169—170.

đanskih političara u zemljama Austro-Ugarske bila je u osnovi zacrtana i politika osnivanja i djelatnosti Narodnih vijeća u njima, kao i stvaranje Narodnog vijeća i proglašenje samostalne države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. oktobra 1918. godine.

Poslije sjednice Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba održane u Zagrebu 17—19. oktobra, došlo je do formiranja Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu i postavljena je Narodna vlada. U toj akciji prvi puta se zajednički našla većina građanskih političara iz Bosne i Hercegovine i Srba i Hrhvata i Muslimana koji su preuzeli vodeće političke pozicije od begovata. Narodna vlada je 1. novembra preuzela vlast od dotadašnjeg poglavara zemlje generala Sarkotića, čime je prestala četrdesetgodišnja vlast Austro-Ugarske nad Bosnom i Hercegovinom. Do kraja decembra 1918. godine ta vlada je »... stvarno bila autonomna za vrijeme svoje dvomjesečne djelatnosti«.[35]) Međutim, konačna sudbina nove državne tvorevine, a time i pitanje položaja Bosne i Hercegovine zavisilo je od zahvata koji su uslijedili na osnovi kontakta srpske vlade i Narodnog vijeća države SHS. Događaji su pokazali da je odlučujuću riječ u konačnom oblikovanju Kraljevine SHS imao onaj ko je raspolagao oružanom silom u tom burnom, revolucionarnom vremenu, i da je uticaj bosansko-hercegovačkih političara u tom pogledu bio neznatan.

I pored ovakvog razvoja prilika, politika srpske vlade u pitanju Bosne i Hercegovine u toku čitavog rata ostala je dosljedno velikosrpska. U novonastaloj situaciji ona se neposredno aktivira u tom pravcu. U Manifestu regenta Aleksandra i srpske vlade Srbima, objavljenom u Nišu drugog dana rata — 29. jula govori se, između ostalog, kako je Austrija prije trideset šest godina zauzela, a prije šest godina bespravno prisvojila »srpsku Bosnu i Hercegovinu«.[36]) Pod tom devizom »Srpske Bosne i Hercegovine« razvijali su vodeći srpski političari i diplomati živu aktivnost u svim daljim kontaktima i sa saveznicima i sa predstavnicima jugoslovenskog pokreta iz zemalja pod Austro-Ugarskom. Pašićeva vlada je pred vladama i javnošću savezničkih zemalja stalno isticala potrebu da se Kraljevina Srbija proširi tako, da joj se poslije rata priključe Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Južna Dalmacija, Vojvodina i Srem, s tim što će ostali jugoslovenski krajevi sami poslije rata odlučiti o svojoj sudbini. U tom smislu Pašić je i Supilu, prilikom njihovog susreta, otvoreno govorio da oni u Jugoslovenskom odboru rade »... za one druge krajeve, da se čuje, da i oni hoće sa Srbijom, a za Bosnu i Hercegovinu je nešto drugo, (...) ako se rat dobije, te oblasti će pripasti Srbiji«.[37])

Poznato je da su događaji u toku 1917. godine, osobito februarska revolucija u Rusiji, i jačanje revolucionarnog pokreta u evropskim zemljama, uticali na promjenu stava srpske vlade prema Jugoslovenskom odboru u Londonu čiji su članovi bili i tri predstavnika iz Bosne i Her-

---

[35]) Dr Hamdija Kapidžić: **Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918,** Glasnik arhiva i društva arhivista Bosne i Hercegovine III, Sarajevo 1963, str. 149—150.

[36]) F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 2.

[37]) Ivan Meštrović: **Uspomene na političke ljude i događaje,** Buenos Aires 1961, str. 53.

cegovine (dr Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević i dr Milan Srškić). Ojačali kontakti doveli su ih u junu i julu te godine za pregovarački sto na Krfskoj konferenciji. Na jedanaestoj sjednici ove konferencije Dušan Vasiljević je otvoreno zastupao politiku srpske vlade u pitanju sudbine Bosne i Hercegovine, ističući da: »Mi u Bosni ne možemo da dopustimo da budemo odvojeni od Srbije. Srbija je državotvorni faktor za sve južne Slovene kao jedan narod. Ako smo jedan narod, onda treba država koja će taj jedan narod ujediniti da bude jedinstvena«. Vasiljević je dalje isticao: »Mi moramo odbaciti ideju federalizma, čim izvodimo jedinstvo sa Srbijom i primamo njenog vladara«.[38]) Ipak Krfska konferencija nije prihvatila isključivo takve stavove. Rezultat pregovora bila je znamenita Krfska deklaracija usvojena 20. jula 1917, a kojom je, na osnovu **»slobodnog narodnog samoopredjeljenja«** (podvukao — N. B.), proklamovana riješenost Srba, Hrvata i Slovenaca na oslobođenje i ujedinjenje. Deklaracijom su utvrđeni i principi uređenja buduće zajedničke države koja će biti »ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karađorđevića«, i koja će obuhvatati »svu onu teritoriju, na kojoj živi naš troimeni narod u kompaktnoj i neprekinutoj masi...«.[39]) Pa ipak, protivno proklamovanim ciljevima u Krfskoj deklaraciji, srpska vlada je i kasnije nastojala, posredstvom svojih diplomatskih predstavnika, da dobije saglasnost savezničkih sila za pravo Srbije na prisajedinjenje Bosne i Hercegovine i izlaz na more.

U tom neopozivom svojatanju Bosne i Hercegovine vrlo su karakteristični stavovi pojedinih vodećih političara iz Srbije prema njenom stanovništvu, pa i srpskom. Milorad Drašković, kasnije tvorac Obznane, izražavao je u razgovoru s Meštrovićem poslije Krfske deklaracije pravo nacionalističko zadovoljstvo zbog naziva države Srba, Hrvata i Slovenaca i zbog toga što će o njenom konačnom uređenju odlučivati kvalifikovana većina, obrazlažući to zadovoljstvo riječima: »...Tako je nama Srbima osigurana većina, da ćemo moći praktično urediti državu, kako budemo htjeli (...) Mi u starim granicama ćemo biti kao jedan čovjek, Srbi iz novih krajeva će glasati s nama, a Turke u Bosni će se natjerati silom«.[40]) Srpsko poslanstvo u Parizu odnosilo se maćehinski prema Srbima iz Bosne — emigrantima u Francuskoj, uskraćujući im pomoć koju su pružali drugim emigrantima iz jugoslovenskih zemalja. Milenko Vesnić, tadašnji srpski poslanik obrazlagao je to Meštroviću na sljedeći način: »...Hrvati i Slovenci su nešto drugo, pa ako hoćete i bosanski Turci, a Srbi iz Bosne i Hercegovine treba da idu svi na front, a ne da se bave politikom. Šta imaju oni da rade. Mi se brinemo i mislimo za sve Srbe, a oni ima da slušaju. Pravo da vam kažem, manje ih marim nego Hrvate. Kod Hrvata još i razumijem neku rezervu, ali što oni imadu, ta ne bi ni znali što su da nema Srbije. Mi smo od njih napravili Srbe«.[41]) Za takva velikosrpska gledišta Pašić se i javno izjasnio, čak i poslije ujedinjenja — prilikom povratka u zemlju na velikom zboru u Sarajevu, decembra 1918. godine. Govoreći o Srbima triju vjera, on je

---

[38]) Krfska konferencija, Beograd 1924, str. 60—61.
[39]) F. Šišić: **Dokumenti...**, str. 96—99.
[40]) I. Meštrović: Cit. djelo, str. 76.
[41]) Isto, str. 78.

tvrdio da su Muslimani, Hrvati i Slovenci — Srbi prevedeni na islamsku i katoličku vjeru ili popularnije poturčeni i ponijemčeni.[42]) Napokon, srpska vlada je neposredno pred ujedinjenje i zvanično radila na tome da dođe do neposrednog ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom, te sa njom zajedno do ujedinjenja u zajedničku jugoslovensku državu, nastojeći na taj način da obezbijedi još veći uticaj na Narodno vijeće Države Slovenaca, Hrvata i Srba i Jugoslovenski odbor u toku zajedničkog rada na formiranju nove države. U toj misiji u Bosnu i Hercegovinu su bili upućeni general Božidar Terzić i dr Milan Pećanac. Ipak, zbog specifičnih prilika u Bosni i Hercegovini, opreznosti bosansko-hercegovačkih političara, odnosa prema Narodnom vijeću SHS u Zagrebu i znatnog uticaja domaćih hrvatskih predstavnika u Narodnom vijeću i vladi, ova akcija nije provedena do kraja u djelo.[43])

U toku provođenja ujedinjenja u djelo održana je 9. novembra 1918. godine u Ženevi konferencija predstavnika srpske vlade, Narodnog vijeća SHS u Zagrebu i Jugoslovenskog odbora u Londonu. U Deklaraciji ove konferencije utanačeno je, između ostalog: »Vlada Kraljevine Srbije i Narodno veće u Zagrebu produžit će otpravljati poslove svaki u svom unutrašnjem pravnom i teritorijalnom delokrugu na redovan način kakav gde postoji, dok Velika Skupština ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca (Konstituanta), izabrana opštim, jednakim neposrednim i tajnim glasanjem svih građana ustavom ne propiše definitivno ustrojstvo države«.[44]) Ali zaplašena revolucionarnim događajima u zemlji i opasnošću od Italije, koja je neposredno pristupila provođenju Londonskog ugovora iz 1915, buržoazija u Državi SHS je požurila sa ujedinjenjem sa Srbijom, ne osiguravši dosljedno provođenje načela Krfske i Ženevske deklaracije, te naputka Narodnog vijeća SHS usvojenog na sjednici od 25. novembra, kada je donesena odluka o ujedinjenju Države SHS sa Srbijom i Crnom Gorom. Na osnovu toga je 1. decembra 1918. godine proglašeno ujedinjenje i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na način koji je osiguravao uspostavu jednog centralističko-hegemonističkog uređenja sa velikosrpskom hegemonijom koje je ugušivalo i sprečavalo slobodu i vladavinu naroda, prenebregavajući istorijske državno-pravne i političke tradicije pojedinih jugoslovenskih zemalja i pokrajina.

III

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca predstavljalo je krupnu prekretnicu u političkom životu naroda Jugoslavije. U novim državnim granicama, i u prilikama nastalim u vezi sa tim, započeo je novi politički život, oslobođen neposrednog i presudnog uticaja sa strane u zemljama koje su bile pod tuđinskom vlašću i izolovanosti Srbije sa nacionalističkim »osloboditeljskim« težnjama njene buržoazije. Ali

---

[42]) Dragoslav Janković: **Društveni i politički odnosi u Kraljevini SHS,** Istorija XX veka, Zbornik radova IDN, I, Beograd, str. 76.

[43]) Vidi o ovom opširnije — dr Hamdija Kapidžić: **Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine, Pregled** br. 1—2, Sarajevo 1965. str. 33—46.

[44]) F. Šišić: **Dokumenti..,** str. 237.

osnovna obilježja političkog života baziraće od samog početka na velikom prirodnom nasljeđu prošlosti i značajnom političkom uticaju zemalja saveznica u ratu ili drugih evropskih sila kasnije. Vjekovna razdvojenost pojedinih jugoslovenskih zemalja uticala je da se istorijski razviju narodni individualiteti u njima, da se izgrade različiti oblici javnog života i neujednačena gledanja na razne oblike društvenog života. Različiti politički, kulturni i ekonomski uticaji sa strane i nejednaka vlastita baza ovih oblika života stvorili su posebne interese pojedinih cjelina,[45]) koje su uključene u novu državnu zajednicu. Osim toga, u revolucionarnoj situaciji koja je tada zahvatila veliki dio evropskih zemalja, pa i Jugoslaviju, izbili su na površinu i oštri klasni sukobi između buržoazije, koja žuri da konsoliduje stanje u zemlji i osigura svoje eksploatatorske interese, i proletarijata koji u novoj državi, pod parolom »ujedinjenoj buržoaziji treba da se suprotstavi ujedinjeni proletarijat«, nastupa sve ofanzivnije u borbi za osiguranje svojih političkih prava i boljeg ekonomskog položaja.

Velikosrpska buržoazija, uz pomoć buržoaskih grupa drugih jugoslovenskih zemalja koje su djelimično učestvovale s njom u podjeli vlasti, nastojala je sve ove osobenosti i protivrječnosti prevazići političkim parolama o unitarističkom integralno-jugoslovenskom nacionalnom jedinstvu. Ona je konsolidaciju nove države provodila putem nasilja i političkih podvala — od uvođenja Privremenog narodnog predstavništva koje je usvojilo nedemokratski izborni zakon, te sprovođenjem izbora za Konstituantu u znaku političkog terora i kršenja suverenosti ustavotvorne skupštine, do donošenja Obznane, Vidovdanskog ustava i Zakona o zaštiti države. Jugoslovenstvo nametnuto na taj način predstavljalo je samo plašt za nacionalno ugnjetavanje nesrpskih naroda. Ono nije moglo doprinijeti zbližavanju i sjedinjavanju naroda Jugoslavije, nego je, naprotiv, još više potenciralo razdor među njima, čime su se brojne građanske političke stranke obilato koristile u političkoj borbi i u obezbjeđivanju birača, te za jačanje ekonomskog uticaja snaga koje su predstavljale.

Jačanje centralističkog uređenja na principu nacionalnog unitarizma uticalo je da već početkom dvadesetih godina i u građanskom političkom životu dođe do okupljanja i sjedinjavanja opozicionih političkih snaga koje, poslije jenjavanja revolucionarne situacije u zemlji, počinju otvorenije istupati protiv državnog uređenja utvrđenog Vidovdanskim ustavom i isticati pitanje reorganizacije države. Taj proces, započet snažnije još u toku ustavne debate, počinje se manifestovati kao direktni sukob snaga centralizma i federalizma, osobito u periodu do 1929. godine. Centralističko uređenje države zastupao je pretežan broj značajnijih građanskih stranaka bilo radi obezbjeđenja vlasti — Narodna radikalna stranka i kasnije Jugoslovenska nacionalna stranka i Jugoslovenska radikalna zajednica, bilo radi stvarne jugoslovenske orijentacije — Demokratska stranka, Samostalna demokratska stranka kao i Socijalistička partija Jugoslavije. Za federalizam su se zalagale Hrvatska seljačka stranka (koja je do 1925. bila i republikanska), odnosno Seljačko-demo-

[45]) U sastav kraljevine SHS ušle su dvije do tada samostalne države — Srbija i Crna Gora i osam upravnih jedinica bivše Austro-Ugarske Monarhije.

kratska koalicija (u kojoj je Samostalna demokratska stranka podržavala federalizam samo u smislu rješenja »hrvatskog pitanja«) i Hrvatska zajednica (s početka centralistički orijentisana). Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija zauzimale su kompromisnu liniju usvajajući jedno vrijeme nacionalno-unitarističku orijentaciju i podržavajući centralizam, da bi opet u pojedinim fazama prilazile nacionalno »pluralističkim« gledištima i u određenom smislu podržavale federalizam. U dvadesetogodišnjem periodu političkog života stare Jugoslavije buržazija na vlasti se sve više priklanjala nedemokratskim reakcionarnim metodama vladanja, a u opozicionim strankama u momentima pritiska ili približavanja i sporazumijevanja dolazilo je do raznih devijacija u pravcu centralizma ili federalizma. Iz takve političke konstelacije nicali su i razni separatistički pokreti, što je do kraja komplikovalo građanski politički život. Osim toga, federalizam građanskih stranaka koje nisu mogle niti su htjele do kraja shvatiti nacionalnu problematiku Jugoslavije bio je više regionalizam prožet oblasnim rodoljubljem, pokrajinskim duhom, posredstvom kojeg se nije mogao ostvariti istinski jugoslovenski federalizam i do kraja razriješiti nacionalni odnosi u našoj zemlji. Svi ovi faktori su uticali da i nije moglo doći ni do kakvih bitnijih promjena u pogledu reorganizacije države, pa, razumije se, nikakvih bitnijih promjena nije moglo biti ni u pitanju položaja Bosne i Hercegovine.

Građanski političari u Bosni i Hercegovini nastavili su između dva rata politiku koja se uglavnom oslanjala na tradicionalnu politiku nacionalnog i vjerskog antagonizma stvorenu u ranijem periodu. Poslije prvog svjetskog rata formirale su se »brojne stranke i strančice« na nacionalnoj osnovi i razdrobljenost političkog života dostigla je svoj vrhunac.[46]) U takvoj političkoj atmosferi moglo je i doći do napada, pljačke i ubijanja muslimanskog stanovništva, o čemu je govorio dr M. Spaho na 128-oj redovnoj sjednici Privremenog narodnog predstavništva, (zabilježeno u **Stenografskim beleškama PNP**, SHS, str. 515), pominjući blizu 2.000 ubijenih Muslimana u zemlji. Ove činjenice zvanično nisu demantovane i sasvim je sigurno da su one doprinijele zaoštravanju i ostavile trajnije tragove u međunacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini.

Već početkom dvadesetih godina i kasnije došlo je do izvjesnog ublažavanja partijsko-političke razdrobljenosti, ali i ovaj proces je tekao gotovo isključivo na razdvojenosti građanskih političara triju nacionalnih odnosno etničkih grupacija, izuzev malobrojnih političara koji su prišli Demokratskoj, odnosno Samostalnoj demokratskoj stranci. Antagonizam beg — kmet, koji je bio prenesen na politički teren kao nacionalni antagonizam između Srba i Hrvata s jedne, i Muslimana, s druge strane, u novoj državi prestao je uglavnom egzistirati kao socijalni fenomen. Za antagonizam između Srba i Hrvata koji »... nije imao realnih oslonaca ni u predratnoj socijalnoj strukturi Bosne ni u njenoj ekonomici«,[47]) nije bilo realnih osnova ni u novoj državi. Ali su ti antagonizmi, u kraljevini Jugoslaviji kao centralističkoj državi, u okviru neriješenog nacionalnog pitanja i neriješenog pitanja položaja pojedi-

[46]) **Glas slobode**, br. 8, od 13. 1. 1919.
[47]) V. Masleša: Cit. djelo, str. 281.

nih zemalja i pokrajina među kojima i Bosne i Hercegovine, vješto iskorištavani, s ciljem da se iz njih izvuku što veće političke, a i ekonomske koristi za pojedine građanske grupacije. Na toj osnovi tekao je i proces pregrupisavanja građanskih političara iz ove pokrajine i njihovog vezivanja za pojedine političke centre. Srpski građanski političari, za koje je 1918-ta bila godina nacionalnog oslobođenja i početak aktivnog učešća u vlasti, gotovo su se u cjelini uključili u pojedine građanske partije u Srbiji — uglavnom u Radikalnu, Demokratsku i Zemljoradničku, a tridesetih godina u Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS) i Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ). Problem Bosne i Hercegovine oni svode na parolu »Bosna je srpska« i do maksimuma, koristeći se nacionalnim i vjerskim suprotnostima, nastojali su da u Beogradu obezbijede što bolje političke i ekonomske pozicije. Građanski političari drugih dviju grupacija također prvih godina podržavaju centralističku vlast, jer je veza s vlašću za nerazvijenu buržoaziju predstavljala uvijek unosnu orijentaciju. Ali već početkom dvadesetih godina — do 1923. hrvatski političari se uključuju u građanske stranke u Hrvatskoj, opoziciono raspoložene prema režimu — najvećim dijelom u Hrvatskoj (do 1925. republikansku) seljačku stranku (HSS), a pod uticajem nacionalističkih snaga i katoličkog klera jača mržnja prema Srbima i oživljava parola »Bosna je hrvatska«. Muslimanski političari organizovani uglavnom u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji u oktobru 1920. usvajaju stanovište protiv centralizma, a za autonomiju Bosne i Hercegovine u dotadašnjim geografskim granicama, 1921. godine u Ustavotvornoj skupštini predstavnici JMO glasaju za Vidovdanski ustav i podržavaju jugoslovenski nacionalni unitarizam i centralizam, da bi se već 1922. godine izjasnili protiv tog ustava ističući »... da je centralizam štetan i državi i narodu«.[48]) Otada muslimanski političari jedini istupaju povremeno u ime Bosne i Hercegovine i njene istorijsko-političke individualnosti. JMO se, zastupajući interese muslimanskih zemljoposjednika, trgovaca i sitnoburžoaskih elemenata u gradu i na selu, borila za očuvanje ekonomskih i političkih pozicija toga sloja stanovništva. Ona je nastojala da se očuvaju kmetstvu slični ostaci društvenih odnosa, odnosno da se za njihovu likvidaciju dobiju što bolje naknade, pa su borbi muslimanskih političara između dva rata pripisivani elementi borbe za begovsku autonomiju i onda kad su oni bili spremni na saradnju sa srpskim i hrvatskim političarima za povoljnije rješenje položaja Bosne i Hercegovine. Zato ta borba nije nikad imala veću podršku političara drugih naroda ove pokrajine.

Takvo političko grupisanje i orijentacija na nacionalnoj, odnosno vjerskoj osnovi, proizišlo iz zaoštrenih vjerskih i nacionalnih antagonizama u Bosni i Hercegovini, doprinosilo je daljem njihovom zaoštravanju i imalo značajnih posljedica ne samo u političkom životu nego i u njenom ekonomskom razvitku. Tako je, npr., koncentracija kapitala i u periodu između dva rata provođena uglavnom na nacionalnoj osno-

[48]) Podaci iz proglasa — **Muslimani i sporazum,** od 19. novembra 1937. — Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (AIRPS), Zbirka RP/II. (otkup).

vi.[49]) Poslovi velikog prosperiteta u to vrijeme (šumska industrija i rudarstvo), nalazili su se u rukama države ili stranog kapitala, pa su se i ogromni profiti odlijevali u Beograd ili na stranu. U dvadesetogodišnjem periodu 1918—1938. godine u Bosni i Hercegovini je bilo otvoreno ukupno 129 raznih preduzeća sa svega 10.330 radnih mjesta više nego pred prvi svjetski rat.[50]) Politička razjedinjenost u Bosni i Hercegovini omogućavala je da se i država maćehinski odnosi prema ovom području. Prema rukopisu bana Vrbaske banovine Svetislava Milosavljevića, »Upravljanje Vrbaskom banovinom«, on je u periodu 1929—1934. godine bezbroj puta morao u Beogradu govoriti o velikoj bijedi i zaostalosti toga područja i intervenisati, jer država redovno nije isplaćivala državne subvencije, dok je drugim banovinama i preko subvencija davala razne povoljne kredite. Jednom prilikom ban je dobio ironičan odgovor ministra finansija da, ako banovina kao pasivna ne može opstati bez državnih subvencija, onda je treba ukinuti.[51]) Slične intervencije morao je činiti i ban Drinske banovine, koja je najvećim dijelom zahvatala područje Bosne i Hercegovine. U pismu predsjedniku vlade M. Stojadinoviću od 2. decembra 1935, on, između ostalog, kaže: »... Konačno čast je ovoj Kraljevskoj banskoj upravi u prilogu dostaviti pregled svih uskraćenih prihoda u budžetskoj 1935/36. god. (...) Mnogi od tih prihoda odobreni su drugim banovinama naročito savskoj, što se usporedbom može dokazati«.[52])

Zbog političke konstelacije stvorene u Bosni i Hercegovini između dva rata, ni u ovom periodu nije nikad došlo do zajedničkog istupanja građanskih političara sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije kad se raspravljalo i rješavalo o uređenju države i statusu ove pokrajine u njoj. Srpski i hrvatski političari, čije su političke matice sada bile u Beogradu, odnosno Zagrebu, podržavali su bezrezervno njihovu politiku u ovim pitanjima. Muslimanski političari ostajali su u svojoj političkoj borbi usamljeni i pokušaj traženja zajedničkog jezika s njima od strane srpskih i hrvatskih političara svodio se samo na pokušaje da ih pridobiju za svoje koncepcije. Sve tri grupe su, istina, podržale Vidovdanski ustav koji je ozakonio centralizam, ali je samo na insistiranje muslimanskih političara učinjena koncesija da se oblasti kao nove administrativno-teritorijalne jedinice od oko 800.000 stanovnika formiraju samo u Bosni i Hercegovini u njenim istorijskim granicama.[53])

---

[49]) 1930. godine u Bosni i Hercegovini je bio 71 novčani zavod od čega: srpskih 28, hrvatskih 8, muslimanskih 9 i mješovitih 26. — Prema tabeli — Novčani zavodi u BiH. 1930. godine, priloženoj Izvještaju trgovačke i obrtničke komore, Sarajevo 1930.

[50]) Enciklopedija Jugoslavije, knj. II, str. 93.

[51]) Arhiv Bosanske krajine u Banjoj Luci, Otkup br. 33, II dio rukopisa — 1930. godina, str. 18.

[52]) Arhiv Vojno-istorijskog instituta, br. reg. 35/9-1, kut. 55.

[53]) U članu 135. Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — Vidovdanskog ustava, posebno je istaknuto: »Zakonom o razgraničenju oblasti, Bosna i Hercegovina će se razdeliti u oblasti u svojim sadanjim granicama. Dok se to zakonom ne uredi, okruzi u Bosni i Hercegovini važe kao oblasti. Spajanje tih oblasti vrši se odlukom oblasnih skupština dotičnih oblasti donetom većinom od 2/3 glasova, (...) pojedine opštine ili srezovi mogu se iz svojih oblasti izručiti i pripojiti drugoj oblasti u sadanjim granicama Bosne i Hercegovine ili izvan njih, ako na to pristanu njihova samoupravna predstavništva odlukom od 3/5 glasova i tu odluku odobri Narodna skupština«. — **Zbornik Zakona i naredaba za BiH,** God. 1921, str. 161.

Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi, od 26. aprila 1922. godine, država je bila podijeljena na 33 oblasti od kojih je šest ustanovljeno u Bosni i Hercegovini: tuzlanska, sarajevska, mostarska, travnička, vrbaska i bihaćka.[54]) Međutim, u centralističkoj državi, kakva je bila Kraljevina SHS, i sa ograničenom samoupravom oblasti, ova koncesija nije imala nikakvog većeg značaja za ekonomski, kulturni i politički razvitak Bosne i Hercegovine niti za očuvanje njene individualnosti.

Režim šestojanuarske diktature, koji je proklamovao liniju državne i nacionalne unifikacije, likvidirao je oblasti kao upravna područja, pa time i ovo posljednje obilježje priznanja individualnosti Bosne i Hercegovine. Trećeg oktobra 1929. godine donesen je Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja,[55]) kojim je ustanovljena podjela Kraljevine Jugoslavije na devet banovina, a ova pokrajina je podijeljena u četiri banovinska područja.[56]) Tom podjelom potpuno je prenebregnuta individualnost Bosne i Hercegovine kao, uostalom, i drugih jugoslovenskih zemalja i pokrajina, ali ona je doživjela najveće rasparčavanje. Vrlo su interesantna tumačenja najodgovornijih ljudi režima diktature za ovakvo cijepanje ovog područja. Prema Ivanu Meštroviću, Milan Srškić, ministar i kasnije predsjednik vlade pod režimom diktature i najistaknutiji predstavnik velikosrpske ideje među srpskim političarima u Bosni — na Meštrovićevo pitanje — zašto je Bosna podijeljena na dvoje (ne uzimajući u obzir i podjelu Hercegovine — N. B.) odgovorio je jednostavno: »Radi turkeša«, (misleći na Muslimane — N. B.). »Ja ne mogu u Bosni gledati minarete, oni moraju nestati«, zaključio je Srškić. To isto je, kako kaže Meštrović, jednom prilikom rekao i kralj Aleksandar.[57]) Sasvim je razumljivo da ovo nije bio javni motiv i da je teško pretpostaviti da postoje dokumenta koja ga potvrđuju. Pa ako Meštrovića i ne uzmemo kao siguran izvor, ipak se može opravdano ustvrditi da se u velikosrpskim kombinacijama režima diktature išlo na stvaranje banovina sa srpskom većinom tamo gdje je to bilo moguće. Takva je bila Vrbaska banovina po svom etničkom sastavu, a u Drinsku banovinu uključen je najveći dio zapadne Srbije. Na taj način se računalo u Bosni i Hercegovini na punu podršku srpskog, na manjinu hrvatskog, i na razbijanje homogenosti muslimanskog stanovništva. Tu je, također, karakteristična činjenica da u prve vlade pod diktaturom nisu

---

[54]) Službene novine Kraljevine SHS br. 92/1922.

[55]) Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 233, od 5. oktobra 1929.

[56]) U Vrbasku banovinu uključeno je 19 srezova: Bihać, Cazin, Bos. Krupa, Bos. Petrovac, Ključ, Sanski Most, Glamoč, Jajce, Mrkonjić Grad, Bos. Gradiška, Bos. Dubica, Bos. Novi, Prijedor, Banja Luka, Derventa, Gračanica, Prnjavor, Kotor Varoš i Tešanj; U Drinsku 17: Sarajevo g., Sarajevo s., Čajniče, Fojnica, Rogatica, Visoko, Višegrad, Zenica, Žepče, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Kladanj, Srebrenica, Vlasenica, Travnik i Zvornik; u Primorsku 8: Mostar, Konjic, Ljubuški, Stolac, Bugojno, Livno, Prozor i Duvno i u Zetsku banovinu 6 srezova: Foča, Bileća, Gacko, Ljubinje, Nevesinje i Trebinje. — Prema Izvještaju Trgovačke i obrtničke komore za BiH. Sarajevo 1931, str. 16—17.

[57]) I. Meštrović: **Uspomene**.., str. 242.

uključivani političari iz JMO,[58]) iako su njeni predstavnici iz opozicije ušli u vladu u vrijeme najveće političke krize dvadesetih godina — poslije atentata u skupštini 20. juna 1928. godine.[59])

Poslije zavođenja režima diktature vođstva građanskih političkih stranaka, kako onih koje su do tada bile na vlasti, tako i onih koje su bile u opoziciji »... nisu htjela ili se nisu usuđivala da ustanu u odbranu demokratskih ustanova i da pozovu narodne mase na otpor kraljevom samodržavlju. Pasivno držanje vođstva građanskih stranaka, pa i njihove sklonosti kompromisima s diktaturom, bili su još izrazitiji ubrzo poslije 6. januara, kada se novi režim svom snagom obrušio na revolucionarni radnički pokret i Komunističku partiju Jugoslavije.«[60]) Međutim, kada je režim diktature — zbog pojačanog nezadovoljtsva radnika, seljaštva i nacionalnih pokreta ugnjetenih nacija, otpora KPJ, te zbog ogromne ekonomske krize i spoljnopolitičkih teškoća — zapao u krizu koja je natjerala kralja Aleksandra da septembra 1931. godine oktroiše Ustav i obnovi, makar prividno, parlamentarni život, i vođstva građanskih političkih partija počinju napuštati pasivni stav, ograđuju se sve više od diktature ili prelaze u aktivnu opoziciju. Već u 1932. godini započinju jača opoziciona kretanja, u okviru kojih se javljaju zahtjevi za ukidanje oktroisanog ustava, te zavođenje demokratskog parlamentarizma i diskusije o reorganizaciji države. Ti problemi su se latentno provlačili u političkom životu stare Jugoslavije sve do njene propasti, dobivajući na intenzitetu u vrijeme parlamentarnih izbora, sporazuma i stvaranja blokova pojedinih partija i drugih značajnih političkih događaja. U ovom periodu dolaze do punog izražaja tendencije građanskih stranaka iz Srbije i Hrvatske da se u pitanju Bosne i Hercegovine, uz podršku članova sa ovog područja, ostvare njihove koncepcije, kao i posebni napori muslimanskih političara u borbi za autonomiju, u okviru kojih JMO povremeno balansira između opozicije i režima. Borba za ostvarenje tih tendencija naročito će se zaoštriti u vrijeme i poslije sporazuma Cvetković-Maček avgusta 1939. godine. Na ovom mjestu moguće je pratiti taj proces samo u onoj mjeri u kojoj se on odnosi na pitanje položaja Bosne i Hercegovine.

Zahtjevi za preuređenjem države započeti su rezolucijom Seljačko-demokratske koalicije (Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka) donesenom 7. novembra 1932. godine i poznatom kao »Zagrebačke punktacije«. U njoj je osuđena diktatura i istaknut zahtjev da se ukloni srbijanska hegemonija iz svih krajeva preko Drine, Save i Dunava, te da se uredi nova državna zajednica u kojoj bi se zajamčili

---

[58]) U vremenu od 6. januara 1929. do 24. juna 1935. godine izmijenilo se deset vlada. U pojedinim od njih samo su dvojica disidenata JMO koji su se uključili u JNS zauzimali povremeno položaj ministra bez portfelja i to: Avdo Hasanbegović u prvoj vladi Petra Živkovića samo 1 dan — 2. septembra 1931, u drugoj Živkovićevoj vladi od 3. septembra 1931. do 5. januara 1932. i u vladi Bogoljuba Jeftića samo 5 dana (19—24. juna 1935); i Hamdija Karamehmedović u prvoj i drugoj vladi Milana Srškića i u petoj vladi Nikole Uzunovića. U trećoj vladi Živkovića, u vladi Vojislava Marinkovića i u šestoj i sedmoj vladi Uzunovića nije učestvovao nijedan muslimanski političar. — Vidi: Pregled vlada u staroj Jugoslaviji u knjizi F. Čulinovića: **Jugoslavija između dva rata,** Zagreb 1961, str. 302—307.

[59]) Cit. proglas — Muslimani i sporazum.

[60]) **Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije,** Beograd 1963, str. 152.

»... napredak i procvat moralnog i materijalnog života naroda srpskog, naroda hrvatskog i naroda slovenačkog.«[61]) Proizilazi da je koalicija usvojila koncepciju složene države od triju nacionalnih jedinica — srpske, hrvatske i slovenačke, čime je prenebregnut problem ostalih jugoslovenskih naroda i istorijskih tradicija i granica pojedinih pokrajina, pa i Bosne i Hercegovine. Nepunih pet godina kasnije — 8. oktobra 1937. gotovo istovetno rješenje za preuređenje države zahtijevao je i jedan širi savez građanskih opozicionih stranaka iz Hrvatske i Srbije, tzv. Blok narodnog sporazuma ističući da treba »... da se omogući i Hrvatima i Srbima i Slovencima da sporazumno organizuju svoju državnu zajednicu na podjednako zadovoljstvo i Srba i Hrvata i Slovenaca.[62]) Do sporazuma Cvetković—Maček većina građanske opozicije i nije imala drugih, a pogotovo ne radikalnijih, prijedloga za preuređenje države.

U januaru 1933. Ljuba Davidović, predsjednik Demokratske stranke, predlagao je u programatskom pismu koje se pojavilo povodom »Zagrebačkih punktacija«, ublažavanje te podjele, zasnovane isključivo na nacionalnoj osnovi formiranjem i četvrte prelazne jedinice Bosne i Hercegovine. Taj prijedlog je ponovljen i u rezoluciji Izvršnog odbora Demokratske stranke početkom 1937. godine, ali su demokrati odustali od tog svog gledišta već u okviru Bloka narodnog sporazuma, a pogotovo poslije Sporazuma Cvetković-Maček,[63]) priključujući se otvoreno kampanji drugih građanskih stranaka iz Srbije, u kojoj su isticane parole o ugroženosti srpstva, o srpskoj Bosni, o tome da je Maček i suviše dobio i slično. Od ostalih građanskih stranaka koje su poslije »Zagrebačkih punktacija« osudile diktaturu jedino je JMO potencirala pitanje položaja Bosne i Hercegovine. Iako je i u 1932. godini vodilo tajne pregovore sa rukovodstvom Jugoslovenske nacionalne stranke o uključivanju u ovu stranku, vođstvo JMO je u januaru 1933. godine, u tzv. sarajevskim (bajramskim) punktacijama osudilo oktroisani ustav od 3. septembra 1931. i istupilo protiv centralističkog uređenja, postavljajući zahtjev za novim državnopravnim uređenjem na bazi političko-istorijskih jedinica, u okviru kojeg bi Bosna i Hercegovina imala isti status kao i druge jedinice.[64]) Već 1935. to rukovodstvo pokušava da se uključi u izbornu listu Bogoljuba Jeftića, zatim se na petomajskim izborima priključuje Udruženoj opoziciji da bi ubrzo poslije izbora — 4. jula 1935. ponovo podržalo politiku vlade M. Stojadinovića prihvatajući njenu deklaraciju u kojoj je istaknuto da je »... osnovni pravac unutarnje politike dan osnovnim zakonom, zemaljskim ustavom od 1931«.[65])

Uključivanje JMO u Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ) 1935. i ulazak dra Mehmeda Spahe u vladu Stojadinovića značilo je napuštanje autonomističkog gledišta, što je, u stvari, bilo koncesija rukovodstva

---

[61]) **Novosti**, Zagreb, od 8. 11. 1932.

[62]) Citat iz teksta Sporazuma Narodne radikalne stranke, Demokratske stranke i Zemljoradničke stranke, te Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke udruženih u Seljačko-demokratsku koaliciju, objavljenog u radu Todora Stojkova: **O stvaranju bloka narodnog sporazuma**, Istorija XX veka, Zbornik radova VI, Beograd 1964. str. 245—301.

[63]) Dr Ljubo Boban: **Sporazum Cvetković—Maček**, Beograd, 1965, str. 218 i 226.

[64]) Cit. proglas **Muslimani i Sporazum.**

[65]) Isto.

JMO za učešće u vlasti. Kao reakcija na ovakvu politiku, uslijedio je 11. novembra 1936. g. u Zagrebu sastanak muslimanskih političara hrvatski orijentisanih, na kojem je organizaciono oformljena Muslimanska organizacija i odlučeno da se ona kao takva uključi u HSS. U predstavci koju su delegati istog dana predali dru Mačeku rečeno je, pored ostalog, da su Muslimani »... sastavni i nerazdruživi dio cjelovitog hrvatskog naroda, pa kao takvi imamo Vas kao jednoga i jedinoga narodnog vođu, te pod Vašim mudrim i čvrstim vodstvom želimo u zadovoljenju općih hrvatskih narodnih interesa postići također zadovoljenje i posebnih interesa nas bosansko-hercegovačkih muslimana Hrvata«. Odgovarajući delegatima, Maček je zagovarao i utvrđivao istovetno stanovište, ističući da: »Hrvatska seljačka stranka kao politička organizacija gotovo cijeloga hrvatskog naroda smatra bosansko-hercegovačke muslimane najčišćim dijelom hrvatskog naroda i po podrijetlu i po povijesti i po nariječju«, te ukazujući da on drži »... da je i Hrvatima muslimanima Bosne i Hercegovine počela svitati zora, jer se počela buditi i u njih hrvatska narodna svijest.«[66]) Teško je povući razliku između hrvatskog nacionalizma ispoljenog u predstavci delegata Muslimanske organizacije i odgovoru Mačeka, i nacionalizma ustaškog pokreta u to vrijeme. Jedan od ustaških prvaka dr Mile Budak, gotovo je na isti način »proricao« budućnost Muslimana u Bosni i Hercegovini pišući poslije smrti dra Spahe da »... jedno ime prelazi u povijest, jedan duh u vječnost, ali — problem (muslimanski) ostade na leđima svih nas Hrvata i katolika i muslimana, a u prvom redu na ramenima onih, na koje je narod prenio svoje ovlasti. Među prvima je, nastavljao je Budak, izabrani nasljednik dra Spahe g. dr Džafer Kulenović. Želimo mu mnogo snage na putu, kojim će ga voditi njegova krv i podsvijesne uspomene minulih tisućljeta. Tko može ustvrditi da nije baš na njemu konačno rješenje? U sto dobrih časa«[67])

Muslimanska organizacija se za izbore od 11. decembra 1938. godine priključila ostaloj opoziciji na listi dra Vladimira Mačeka, a u izbornom letku od 25. novembra kao osnovne zahtjeve isticala je autonomiju Bosne i Hercegovine i ukidanje centralističkog ustava,[68]) za razliku od JMO, koja je na izborima istupila u okviru JRZ. Međutim, sasvim je očigledno da je — kao što su neki muslimanski političari srpski orijentisani bili eksponenti srpskog nacionalizma — i ova organizacija bila eksponent hrvatskog nacionalizma među Muslimanima Bosne i Hercegovine.[69]) Do Sporazuma Cvetković-Maček u JMO su se još jedanput ispoljila politička kolebanja, manifestovana u distanciranju, a zatim i učešću u rušenju vlade Stojadinovića, stvaranju dobrih odnosa sa Cvet-

---

[66]) Predstavka i odgovor štampani su kao **Ramazanska odluka Muslimanske organizacije** — AIRPS, Zbornik RP/II (otkup).

[67]) **Hrvatski narod** br. 22 od 7. VII 1939. — Nepune dvije godine poslije toga, to »konačno rješenje« ostvarilo se samo utoliko što se dr Džafer Kulenović, zajedno s Budakom, našao na istom poslu — na dužnosti doglavnika ustaškog poglavnika Ante Pavelića, bez »ovlasti« muslimanskog naroda, proigravši njegovo povjerenje.

[68]) Letak u Arhivu IRPS, Zbirka RP/II (otkup).

[69]) Pokazalo se kasnije da su vodeći ljudi ove organizacije — Hakija Hadžić, Ademaga Mešić i dr., bili otvoreni kvislinzi fašističkih okupatora i glavni oslonac za uspostavu vlasti NDH u Bosni i Hercegovini.

kovićem i udaljavanju od ovog kada je on privodio kraju pregovore s Mačekom, u kojima je i jedna i druga strana nastojala da isključi svaki uticaj JMO zbog predviđenih koncesija Mačeku na području Bosne i Hercegovine. Popularnost autonomističke platforme u širokim muslimanskim masama učinila je, međutim, da je ona ostala važna komponenta u politici Muslimanske organizacije sve do okupacije Jugoslavije.

U drugom poglavlju Sporazuma Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. utvrđeno je: »Savska i Primorska banovina, kao i srezovi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik i Fojnica spojiće se u jednu jedinicu koja će se zvati Banovina Hrvatska.

Definitivni oblik Banovine Hrvatske odrediće se prilikom preuređenja države; pri tome će se voditi računa o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima.

Tom prilikom izdvojiće se iz gore navedenih srezova, koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, opštine i sela, koja nemaju hrvatsku većinu.«[70])

Po ovom Sporazumu, koji je predstavljao trenutnu nagodbu hrvatske buržoazije s dvorom, kao vrhunskim predstavnikom srpske buržoazije, izvršeno je dalje rasparčavanje teritorije Bosne i Hercegovine. Pored ranijih 8 srezova u okviru Primorske, izdvojeno je još 5 srezova iz Drinske i Vrbaske banovine, od kojih je prva najvećim dijelom, a druga potpuno zahvatala teritoriju Bosne, i priključeno novoformiranoj jedinici Banovini Hrvatskoj. Osim toga, Sporazum je predviđao dalje rasparčavanje, čak srezova i opština. Po svojoj suštini bio je to akt kojim je, kako kaže dr I. Ribar, rasparčana Bosna i Hercegovina »... da bi se zadovoljili šovinistički i hegemonistički zahtjevi frankovačke i klerofašističke klike u Hrvatskoj seljačkoj stranci na štetu zajednice Hrvata, Srba i Muslimana.«[71]) A takvu koncesiju učinila je velikosrpska buržoazija da bi lakše ostvarila svoju hegemonističku zamisao stvaranja srpske jedinice, tzv. »Srpske zemlje« u koju je namjeravala uključiti sve ostale dijelove Jugoslavije, sem Slovenije, i za čije realizovanje su beogradski krugovi već pripremali nacrt uredbe.[72])

Sporazum Cvetković-Maček nije eliminisao iz političkog života Kraljevine Jugoslavije suprotnosti između srpske i hrvatske buržoazije. U »definitivnom« preuređenju države svaka od njih je očekivala i nastojala da ostvari što veće teritorijalne zahtjeve u čemu su se direktno sukobljavale na području Bosne i Hercegovine. Osim toga, građanske stranke drugih nacionalnosti, a osobito makedonski separatisti, crnogorski federalisti, te slovenačke partije i muslimanske organizacije u Bosni i Hercegovini, razvile su snažnu političku aktivnost na bazi pojačanih zahtjeva za autonomiju svojih zemalja, odnosno pokrajina. Platforma Sporazuma iskorištavala se za dobivanje što većih političkih i ekonomskih koncesija na liniji opravdanih nacionalnih zahtjeva, pri čemu se računalo sa daljim suprotnostima između srpske i hrvatske buržoazije. Buržoaske snage koje su najneposrednije podržavale Sporazum i vladu Cvetković-Maček, bile su reakcionarne i izrazito antikomunističke. One su se zadovoljavale momentalnim rješenjem — »teritori-

---

[70]) Tekst sporazuma objavljen je u cit. djelu dra Ljube Bobana, str. 403.
[71]) Dr Ivan Ribar: **Politički zapisi**, Beograd 1951, knj. III str. 19.
[72]) U Cit. djelu F. Čulinovića, knj. II, str. 168—170, objavljen je nacrt ove uredbe.

jalizacijom« vlasti i nisu bile spremne ni na kakve korake za dalju demokratizaciju političkog života u zemlji. Zato su one zazirale od šireg pokreta masa, ali u početku vlada nije mogla spriječiti razbuktalu diskusiju o daljim mjerama za preuređenje države.

Poslije Sporazuma Cvetković-Maček razvila se u Bosni i Hercegovini, izuzev predizbornih kampanja, najživlja politička aktivnost građanskih političkih snaga između dva rata, u okviru koje se do maksimuma manifestovao njihov nacionalizam i razjedinjenost baš u diskusijama o definitivnom preuređenju države i u pitanju položaja ove pokrajine. Uznemirenost i nesigurnost, osobito među Muslimanima, bila je sasvim normalna pojava, jer je i sam Sporazum utvrdio da rad na preuređenju države nije bio završen. Osnovni problem je bio u tome da li će Bosna i Hercegovina dobiti status autonomne — četvrte jedinice (pored srpske, hrvatske i slovenačke), da li će biti uključena u srpsku jedinicu bez dijelova priključenih Banovini Hrvatskoj ili će Hrvatska buržoazija dobiti nove teritorijalne koncesije, pa tek onda preostala teritorija pripasti »Srpskim zemljama«.[73])

Do pred kraj 1939. godine sve su muslimanske političke organizacije i struje, kao i razna kulturna, prosvjetna i druga društva, istakle u prvi plan borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine. JMO, čiji su senatori i poslanici nepuna dva mjeseca prije Sporazuma, prilikom izbora novog predsjednika stranke poslije smrti M. Spahe, zaključili »... da nastave politiku i rad Dr. Mehmeda Spahe u Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici i da pomažu kraljevsku vladu g. Dragiše Cvetkovića u svim njenim nastojanjima a naročito u velikom poslu narodnog sporazuma«[74]) — bezrezervno je sada zahtijevala da se Bosna i Hercegovina konstituiše kao četvrta jedinica, ne uvažavajući u tom slučaju ni definitivno odvajanje onih srezova koji su već bili uključeni u Banovinu Hrvatsku. To je bio utoliko značajniji stav, što ga je izrazio, u izjavi objavljenoj u **Politici** od 7. novembra 1939. godine, Dž. Kulenović, predsjednik JMO i član vlade Cvetković-Maček. I pristalice M. Spahe koji su poslije njegove smrti, umjesto Dž. Kulenovića, isticali u prvi plan dra Osmana Firdusa, otvoreno su se izjasnili za autonomiju. U pismu »Dragi prijatelji«, oktobra 1939. godine oni traže »... Unutar granica ustavne i parlamentarne monarhije s dinastijom Karađorđevića na čelu (...) autonomnu Bosnu i Hercegovinu u njezinim istorijskim granicama.«[75]) U organizovanju masovnih skupova Muslimana na kojima su isticani zahtjevi za autonomiju vrlo je aktivna i Muslimanska organizacija. Provociran izvjesnim aluzijama (po svoj prilici o prosrpskoj orijentaciji — N. B.), krajem novembra 1939. godine za autonomiju se izjasnio i »Gajret«, najmasovnije kulturno-prosvjetno društvo Muslimana, na plenarnoj sjednici svog Glavnog odbora. Opredjeljujući se nedvojbeno za autonomiju Bosne i Hercegovine, kojoj bi se priključio i Sandžak, ovaj forum je

---

[73]) Vidi o tome opširnije — Dana Begić: **Sporazum Cvetković—Maček** u **Pregledu istorije SKJ, Prilozi,** Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo 1965, br. 1, str. 370—376; i od istog autora — **Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković—Maček,** pomenuta publikacija br. 2, str. 177—191.

[74]) **Pravda,** (organ JMO) od 1. jula 1939.

[75]) Štampano pismo u Arhivu IRPS, Zbirka RP/II (otkup).

realno i opravdano izjavljivao da je »... svjestan da se ne može ostvariti, a najmanje se može pravilno podržati, autonomno uređenje Bosne i Hercegovine akcijom samih muslimana«, pa zbog toga on »... apeluje na sve faktore, a naročito na našu braću Srbe pravoslavne vjere, koji su po svom velikom broju važan faktor u rješavanju ovog pitanja, da se u tretiranju ovog pitanja postupa razumno i sa najvećom ozbiljnošću, jer to traže najkrupniji nacionalni i državni interesi.«[76]) Masovna politička aktivnost svih muslimanskih političkih, kulturnih i vjerskih organizacija i društava u drugoj polovini 1939. godine uobličena je organizaciono, 30. decembra, osnivanjem Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine. Izvršni odbor Pokreta obratio se javnosti pismom pod naslovom »Dragi prijatelju« u kojem je jasno formulisano: »Mi tražimo autonomiju Bosne i Hercegovine u njihovim istorijskim granicama radi toga što smatramo da bi jedino takvo rješenje zadovoljilo potrebe stanovništva ovih pokrajina i jer bi na taj način bili zadovoljeni svi ekonomski i geografski uslovi razvoja ovih pokrajina i njenog stanovništva.

Mi smo uvjereni, kaže se dalje u pismu, da ostvarenje autonomije Bosne i Hercegovine ne može ugroziti bilo čije opravdane interese. Naprotiv, mi smatramo da je ovaj naš zahtjev u eminentnom državnom interesu kao i u interesu cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine. U tom uvjerenju mi smo obavjestili i predstavnike pojedinih političkih stranaka o ovom našem pokretu, i ako pokrećemo ovu akciju zasada mi sami, naša je iskrena želja da ovoj akciji pristupe i ostala naša braća sugrađani pravoslavne i katoličke vjere«.[77])

Bez obzira na dugogodišnju tradiciju autonomističke platforme u političkom životu bosansko-hercegovačkih Muslimana — čije političke organizacije i struje nisu bile jedinstvene, bilo zbog uskih političkih interesa bilo pod uticajem srpskog ili hrvatskog nacionalizma — ona nikad do tada nije imala tako jedinstvenu podršku cjelokupnog muslimanskog stanovništva. U ranijim zahtjevima za autonomiju jasno je bila uočljiva tendencija borbe za ono što je u datim uslovima pružalo najviše sigurnosti za učešće u vlasti pojedinih organizacija i grupa i za osiguranje ekonomskog položaja muslimanske buržoazije, a kod nekih za reviziju obeštećenja begovata. Međutim, jedinstvo muslimanskog stanovništva u zamašnim diskusijama o preuređenju države u drugoj polovini 1939, i početkom 1940. godine, jasno izražena spremnost na saradnju sa srpskim i hrvatskim političarima u borbi za autonomiju, podrška ovoj političkoj borbi od strane komunista i najnaprednijih pojedinaca srpskog i hrvatskog građanstva, nedvojbeno ukazuje da je pokret bio izraz progresa, izraz neprihvatanja jednog stanja koje je bilo samo sebi cilj.

Politička aktivnost Muslimana praćena je oštrim reagovanjem svih srpskih građanskih političkih grupa, te drugih organizacija i društava, podsticanih od njihovih centrala u Beogradu. Te snage su isključivale mogućnost autonomije i podjele Bosne i Hercegovine i otvoreno su zagovarale njeno puno uključivanje u »Srpske zemlje«, a neke od njih u

---

[76]) Zapisnik plenarne sjednice, umnožen na ciklostilu, u Arhivu IRPS, zbirka RP/II (otkup).

[77]) Štampano pismo u Arhivu IRPS, Zbirka RP/II (otkup).

datom momentu pozdravljale su Sporazum i prihvatale rješenje koje je njime ustanovljeno.[78]) Prve su bile mnogo grlatije i aktivnije i pod parolom »Srpstvo je u opasnosti« i »Srbi na okup«, organizovale su veliki broj skupova, na kojima se, u stilu najizrazitijeg šovinizma, napadala ideja o autonomiji, te podjela Bosne i Hercegovine i zahtijevalo priključenje čitave njene teritorije srpskoj jedinici.

Po dolasku na vlast, HSS nije bila zainteresovana za federalizaciju ostalih jugoslovenskih zemalja i to pitanje nije više bilo u prvom planu njene politike. Određeni privredni krugovi u Zagrebu, katolička crkva i najekstremnije snage u HSS otvoreno su ispoljavali dalje teritorijalne aspiracije i zahtijevale priključenje cijele teritorije Bosne i Hercegovine Banovini Hrvatskoj. Sasvim je opravdano zaključiti da je pod uticajem tih snaga banska vlast zabranila aktivnost Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine u onim njenim dijelovima koji su već bili priključeni Banovini Hrvatskoj.[79])

Za stvaranje političke atmosfere u Bosni i Hercegovini u ovo vrijeme nije od značaja, ali je vrlo interesantna činjenica da je o pitanju autonomije zauzela svoj stav i organizacija Socijalističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini. Ova partija je u to vrijeme imala ograničen broj pristalica, zastupala je centralizam, isticala se svojim antikomunizmom i zauzimala je sporedno mjesto u političkom životu zemlje. Konferencija Socijalističke partije, održana 6. marta 1940. godine u Sarajevu, izjasnila se protiv pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine, a za stvaranje jedne veće administrativne jedinice u koju bi ušli oni krajevi koji ekonomski gravitiraju Sarajevu, bez obzira na istorijske granice.[80])

Razvoj spoljnopolitičkih prilika u posljednjoj godini Kraljevine Jugoslavije i unutarnji faktori, proistekli u vezi s tim, uticali su da nije došlo do realizacije predviđenog preuređenja države, a pod pritiskom vlasti i pod uticajem ovih faktora, malaksao je i pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine. Međutim, cjelokupna ova aktivnost — u toku koje vlada Cvetković-Maček nije poduzela nikakve praktične mjere za dalju demokratizaciju, a progresivne snage nisu uspjele ostvariti uticaj nad većinom stanovništva — ostavila je u političkom životu Bosne i Hercegovine vrlo duboke tragove. Još više su zaoštreni politički odnosi između Srba i Muslimana, a započeta podjela samo je još više produbila i onako zaoštrene odnose između Srba i Hrvata. To je nesumnjivo bio krupan poen u računima reakcionarnih i najekstremnijih nacionalističkih snaga sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije poslije fašističke okupacije Jugoslavije.

Ovaj kratak pregled koncepcija i stavova građanskih političkih snaga o pitanju položaja Bosne i Hercegovine u periodu Kraljevine Jugoslavije jasno pokazuje da su sve kombinacije pojedinih stranaka, grupa ili pojedinih političara bile vezane za borbu za vlast, odnosno za njihovu političku i ekonomsku dominaciju, iako je u nekima od njih bilo i pozitivnih elemenata. Zbog toga svako rješenje ovog problema

---

[78]) Vidi cit. radove D. Begić.
[79]) Isto.
[80]) Arhiv BiH — Sarajevo, KBU, Pov DZ br. 1287/1940.

čiji bi nosioci bili građanski političari — srpski, muslimanski ili hrvatski, koji su bili i stvarni nosioci nacionalnog, a i vjerskog antagonizma i šovinizma, bilo bi unaprijed osuđeno na propast, jer je bilo nemoguće ostvariti njihovo političko jedinstvo uopšte, a na ovom pitanju pogotovo. Građanska klasa naroda Jugoslavije, u cjelini, objektivno je bila protivnarodna. Kao eksploatatorski vladajući sloj koji je zauzimao stanovište suprotno narodnim interesima i težnjama, a naročito prema borbi za punu nacionalnu slobodu bez dominacije nad drugima, pokazala se nesposobnom za rješenje složenog nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, a time i za rješenje položaja Bosne i Hercegovine u njenim okvirima.

IV

Evolucija stavova Komunističke partije Jugoslavije o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, pa u vezi s tim i o pitanju državnog uređenja — (misli se na centralističko ili federalističko, jer republikansko uređenje, sasvim razumljivo, nikad nije dolazilo u pitanje) — razvijala se od shvatanja o jednoj državi i jednoj naciji i, otud, nedovoljnog uvažavanja značaja nacionalnih pokreta početkom dvadesetih godina; preko uočavanja višenacionalnog karaktera, ali i ideje o razbijanju Jugoslavije kao imperijalističke tvorevine, nametnute spolja, u drugoj polovini dvadesetih godina — do stavova o jugoslovenskoj državi kao zajednici ravnopravnih naroda koji su najviše odgovarali rješenju nacionalnog pitanja, izgrađenih i usvojenih tridesetih godina. Bilo bi odbojno i nenaučno shvatanje o nacionalnom unitarizmu iz prvog perioda djelovanja KPJ procjenjivati iz današnjih pozicija isključivo kao pogreške rukovodstva ili nezrelost partije. Proletarijatu po njegovoj prirodi ne odgovara da shvati lokalne, regionalne ili nacionalne istorijske korijene koje nose drugi socijalni elementi. Osim toga, u političkim partijama proletarijata u vrijeme Druge internacionale razvijena je teorija »čiste klasne borbe«, koja je, dogmatski shvaćena, sputavala inicijative iznalaženja saveznika u borbi. Ovi faktori su se odrazili, u prvim godinama stvaranja i djelovanja KPJ i jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta, u shvatanju o integralnom narodnom jedinstvu i mnogo širem prostoru klasne borbe u novostvorenoj jugoslovenskoj državi. Već u prvom broju, poslije rata objavljenih **Radničkih novina,** organa srpske SDP i najznačajnijeg glasila preko kojeg je vođena borba za stvaranje jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta, izneseno je stanovište: »Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod, jer oni imaju jedan jezik i pokazuju iste druge etničke osobenosti. Oni se takođe osjećaju kao jedan narod i žele jedinstvo«.[81]) Ono je usvojeno i u Praktičnom akcionom programu novostvorene Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), definicijom »Jedna nacionalna država sa najširom samoupravom oblasti, okruga i opštine«,[82]) i važilo kao osnovni stav u KPJ do njene III konferencije, januara 1924. godine. Međutim, u daljem iskustvu političke

---

[81]) **Radničke novine** od 2. decembra 1918.

[82]) Istorijski arhiv KPJ, Beograd 1949, Tom II, str. 14.

aktivnosti, u KPJ se postepeno dolazilo do saznanja da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji pitanje saveznika radničke klase u borbi protiv hegemonije velikosrpske buržoazije i protiv buržoaske vladavine uopšte; da se samo kroz nacionalno može izvojevati i socijalno oslobođenje; da se samo u punoj nacionalnoj slobodi otvaraju široke mogućnosti slobodnog razvitka u svim oblastima nacionalnog života; te da tek na taj način može doći do istinskog zbližavanja slobodnih nacija i njihovog slivanja u jednu zajednicu. Uporedo sa evolucijom ovih shvatanja formirali su se i stavovi u KPJ prema Jugoslaviji kao državi, pri čemu su spoljni faktori ponekad imali presudan uticaj. Otud su poticale i za ono vrijeme nerealne i neostvarljive ideje o balkanskoj ili podunavskoj federaciji radničko-seljačkih republika, pri čemu je KPJ u početku računala sa Jugoslavijom kao jednom od jedinica, a kasnije s nezavisnim državama pojedinih jugoslovenskih zemalja kao jedinicama federacije. Tek tridesetih godina KPJ je izgradila nedvosmislen odnos prema Jugoslaviji kao državnoj zajednici Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. Ideju federalizma u okviru Jugoslavije ona je preuzela od naprednih građanskih demokratskih snaga, pa je, dosljedno tada već sasvim jasnim i pravilnim pogledima na nacionalno pitanje, principijelnije i radikalnije tu ideju razradila i unijela u politički život, kao jednu od najznačajnijih komponenti u svojoj daljoj političkoj aktivnosti. KPJ je, naime, umjesto regionalističkog federalizma, koji su zastupale neke centralističkom režimu opozicione građanske partije, istakla i zastupala jugoslovenski federalizam u kojem se mogao obezbijediti nacionalni suverenitet svih naroda Jugoslavije i istorijsko-pravne tradicije pojedinih pokrajina. To pitanje KPJ je povezala sa socijalnim problemom i istakla da se oni samo u zajednici mogu riješiti. Rješenje nacionalnog pitanja značilo je, u stvari, ukidanje jedne od osnovnih suprotnosti stare Jugoslavije — neravnopravnih odnosa među njenim narodima u uslovima dvadesetogodišnje hegemonije velikosrpske buržoazije i neposredno pred rat započetog sporazumijevanja srpske i hrvatske buržoazije, čija je posljedica bila i nacionalistička teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine.

Problem nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini nije zadugo uočavan niti je bio predmet temeljitijeg razmatranja u KPJ. Zbog toga nije bilo ni jasnih stavova o pitanju položaja ove pokrajine u jugoslovenskoj državi. Istina, već u dokumentima III zemaljske konferencije i III kongresa KPJ pominje se na dohvat »autonomija Bosne«; u parolama Akcionog programa KPJ za selo i proglasa IV zemaljske koferencije iz 1934. godine, među ostalim, i »radničko-seljačka sovjetska«, odnosno »radničko-seljačka vlada Bosne«; u okružnici CK KPJ, poslije splitskog plenuma, avgusta 1935. i bosanska »narodna skupština«,[83]) ali time stavovi u pitanju položaja ove nacionalno heterogene pokrajine nisu bili tako jasni, kao što su oni tada bili jasni u pitanju jednonacionalnih jugoslovenskih zemalja. Tek je krajem tridesetih godina podmlađena partijska organizacija u Bosni i Hercegovini i KPJ u cjelini unijela ovo pitanje u središte svoje političke aktivnosti i time započela proces nje-

[83]) Vidi o ovim stavovima opširnije: Enver Redžić: O **Pregledu istorije SKJ, Pregled,** Sarajevo 1964, br. 3, str. 215—220.

govog razrješavanja. Prvi značajniji korak u tom pravcu predstavlja »Otvoreno pismo . . .« bosansko-hercegovačke studentske omladine iz decembra 1937. godine, među čijim potpisnicima je veći broj članova i simpatizera KPJ. U ovom dokumentu poziva se narod da odbaci parole »integralno-jugoslovenske i fašističke« Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) o tome da je Srpstvo u opasnosti i da se odupre nastojanjima Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) u okviru koje je i JMO, a koja bi htjela da narod upregne u borbu protiv sporazuma između srpskih opozicionih stranaka i SDK od 8. oktobra 1937. godine. Tu se dalje ističe: ». . . Uspješna borba, za sporazum u Bosni i Hercegovini može se voditi samo ako najširi narodni slojevi odbace nacionalnu i vjersku netrpeljivost i mržnju, koju su do sada redovno iskorištavali neprijatelji naroda i slobode. Srpsko seljaštvo u Bosni i Hercegovini i Muslimani uviđaju da je borba hrvatskog naroda za nacionalnom slobodom opravdana i oni će je potpomoći da bi sami došli do svojih prava. (. . .) Samo tako udruženim snagama Bosna i Hercegovina zauzet će ono mjesto koje njoj po njenom posebnom položaju i pripada.«[84]) KPJ je podržavala borbu građanskih opozicionih stranaka koju su one vodile protiv režima JRZ. U tom smislu CK KPJ je pozdravio njihov sporazum od 8. oktobra kao ». . . krupan korak naprijed ka bratskom sporazumu među svim narodima Jugoslavije na bazi ravnopravnosti«, kao i pokazanu ». . . spremnost stranaka da zajednički vode borbu za pobjedu demokratije u Jugoslaviji«.[85]) Međutim, kako je već ranije rečeno, ovim sporazumom zahtijevano je preuređenje države stvaranjem triju jedinica — srpske, hrvatske i slovenačke. Značaj »Otvorenog pisma . . .« bosansko-hercegovačkih studenata koje je takođe izdano povodom Sporazuma je u tome što se otvoreno i određenije postavlja i pitanje položaja Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji. Od tada će ono biti sve više u centru pažnje partijske organizacije u ovoj pokrajini i KPJ u cjelini. Po sadržaju predizbornog letka »Omladine Bloka narodnog sporazuma« iz Bosne i Hercegovine novembra 1938. godine da se lako zaključiti da njegovi autori imaju gotovo istovetne poglede u pitanju Bosne i Hercegovine kakve je tada zastupala KPJ. ». . . A šta je Bosna i Hercegovina dobila za režima Stojadinović-Korošec-Spaho?«, postavlja se pitanje u ovom letku. ». . . Ne riješivši ni jedno pitanje našeg državnog života JRZ sprovodi u Bosni i Hercegovini politiku neprijateljstva, mržnje i svađe među onim koji već vjekovima žive jedni pored drugih — bezobzirno razjaruje stare mržnje i zlu krv na kojima su osnivali svoju vlast režimi žalosne prošlosti i robovanja Bosne i Hercegovine. I to se čini kada je potrebno više nego ikada do sada da se sjedine sve snage pred opasnostima kojima smo izloženi.

Zar seljaci, radnici i ostali radni svijet zapuštene, gladne i neprosvijećene Bosne i Hercegovine, ističe se dalje u letku, ne vole više ljubav i slobodu nego svađu i mržnju, ne vole više život u radu i napretku nego glad, bijedu i bolest koje su mu nenarodni režimi natovarili na pleća. Vjerna prošlosti junaštva i pritisnuta današnjim teškim iskustvima, Bosna i Hercegovina u ovom važnom času (misli se na izbore

---

[84]) Pismo u Arhivu IRPS, Zbirka RP/II, br. 175.
[85]) **Proleter**, organ CK KPJ, br. 12, od novembra 1937. str. 9.

11. decembra 1938. — N. B.) poći će putem slobode, poštenja, sloge i časti. To će biti smrt JRZ«.[86])

Već je ranije istaknuto da su se političke prilike u Jugoslaviji, nastale poslije Sporazuma Cvetković-Maček, razvijale u negativnom, reakcionarnom pravcu, te da je Bosna i Hercegovina postala još više poligon direktnih sukoba teritorijalnih aspiracija srpske i hrvatske buržoazije. Ubrzo je KPJ zauzela nedvosmislen stav o Sporazumu kao dogovoru srpske i hrvatske buržoazije radi zaštite zajedničkih interesa »... od mogućih revolucionarnih potresa«, i on je ocijenjen kao »... prevara radnih masa i porobljenih naroda«.[87]) U daljim ocjenama Sporazuma i prilika nastalih u vezi s njim, našli su svoje mjesto u odgovarajućoj mjeri i stavovi o pitanju položaja Bosne i Hercegovine. Krajem 1939. godine generalni sekretar CK KPJ Josip Broz — Tito pisao je u listu **Die Welt**, organu Kominterne, (članak **Zur Lage in Jugoslawien**): »... Nacionalno podjarmljeni Crnogorci, Makedonci, Slovenci, narod Vojvodine i Bosne traže sve energičnije svoja prava. (...) Nacionalno pitanje ne može se riješiti po uzoru na hrvatsko pitanje, jer je to sporazum između srpske i hrvatske buržoazije.«[88]) Jednogodišnja iskustva iz političkog života pod režimom vlade Cvetković-Maček sasvim su potvrdila ocjene i stavove KPJ. Tito je ta iskustva, u pomenutom listu i u članku pod istim naslovom, rezimirao na sljedeći način: »... U odnosu na unutarnju konsolidaciju stanja u zemlji, o kojoj se mislilo da će nastupiti poslije Sporazuma, ne vidi se također nikakvih rezultata. Sve češći su sukobi srpske i hrvatske buržoazije zbog teritorijalnih pitanja. Hrvati (misli se na hrvatsku buržoaziju — N. B.) traže priključenje daljnjih dijelova Bosne kao i Vojvodine Hrvatskoj, dok sva srpska buržoazija uključujući ovdje i opoziciju: radikale, demokrate, JNS, izražava mišljenja da su Hrvati i previše dobili, da treba oštro nastupiti protiv svih slabosti u odnosu na Hrvate.

Srpska buržoazija proširila je parolu: »Srbi na okup«. Hrvatska buržoazija sa svoje strane podjaruje narod sve više i više na nacionalnu mržnju protiv drugih naroda. Sve to ukazuje na to da nema govora o nekom stalnom kursu ka unutrašnjoj konsolidaciji, već se radi o tome koja će buržoazija, da li srpska ili hrvatska, uspjeti da prigrabi više prostora za iskorištavanje. Kako je, pak, apetit hrvatske buržoazije ogroman, možemo da očekujemo još teže sukobe obaju buržoaskih tabora.«[89]) Na sličan način okarakterisao je nastalu situaciju E. Kardelj u članku **Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda** objavljenom u **Proleteru**. On ukazuje da je poslije Sporazuma »... hrvatska buržoazija — ohrabrena uspjehom za koji se nije ona sama borila« — pokazala »... svoje imperijalističke pipke. Zatražila je Bosnu, Vojvodinu itd. što velikosrpski hegemonisti nisu spremni dati iz svojih ruku, držeći da je ugnjetavanje Bosne i Vojvodine stvar Beograda, a ne Zagreba. Hegemonisti su udarili u srpski šovinistički bubanj, počeli zvati ‚Srbe na okup', jer su tobože u opasnosti pozicije srpskog naroda. (...) Opas-

[86]) Arhiv IRPS, Zbirka RP/II (otkup).
[87]) **Proleter**, br. 1—2, 1940.
[88]) **Die Welt**, Stokholm, br. 13/1939.
[89]) Isto, br. 32/1940.

nost su osjetili i bosanski begovi, bojeći se za svoje pozicije u Bosni i Hercegovini. Tako se u buržoasko-veleposjedničkom logoru razvila zagrižljiva unutrašnja borba za teritorijalnu podjelu Jugoslavije i za podjelu učešća u centralnoj vladi.«[90])

Za utvrđivanje koncepcija KPJ o pitanju položaja Bosne i Hercegovine od osobitog su značaja stavovi partijske organizacije u ovoj pokrajini, formulisani krajem 1939. i 1940. godine. E. Redžić je u pomenutom članku o **Pregledu istorije SKJ** s pravom ukazao na veliki značaj »Trećeg otvorenog pisma bosansko-hercegovačke studentske omladine«,[91]) u kojem je »na osnovu istorijske analize« traženo jedno realno i istorijski opravdano rješenje položaja Bosne i Hercegovine. U okviru diskusija o nacionalnom pitanju među komunistima i naprednom studentskom omladinom iz Bosne i Hercegovine na beogradskom i zagrebačkom univerzitetu došlo se do saznanja da za ovu pokrajinu nema boljeg rješenja nego autonomija. Otud je i potekla ideja da se narodima Bosne i Hercegovine uputi proglas u vidu »otvorenog pisma« s pozivom da se bori za autonomiju. Njegovi autori bili su tada već istaknuti partijski aktivisti Avdo Humo i Osman Karabegović,[92]) a među 509 potpisnika najveći je broj članova i simpatizera KPJ koji su i kasnije aktivno učestvovali u oslobodilačkom ratu i revoluciji. Zbog posebnog značaja ovog dokumenta za razmatranje tematike o kojoj je riječ, nužno je navesti pojedine stavove iz njega bez obzira na to što su neki od njih korišteni u malom broju istoriografskih radova. To će, uostalom, omogućiti da se lakše i brže shvati realizam kojim je KPJ, odnosno napredna studentska omladina pristupala razmatranju pitanja položaja Bosne i Hercegovine i borbi za njegovo rješenje. U ocjeni Sporazuma Cvetković-Maček u Pismu se kaže da on »... nije potpuno i konačno riješio hrvatsko pitanje, čije rješenje bez demokratije u cijeloj zemlji nije moguće. Tako isto nema se garantije za održanje toga sporazuma, dok se ne zadovolje opravdani zahtjevi drugih naroda i pokrajina za demokratskim preuređenjem čitave zemlje«. O pogledima na srpsko-hrvatske odnose uopšte, kaže se u Pismu: »... Bosansko-hercegovačka studentska omladina uvijek se živo zalagala i borila za sporazum srpskog i hrvatskog naroda, gledajući u bratskom sporazumu zalog za bolju budućnost naroda i pokrajina ove zemlje. Ona je u sporazumu gledala slom nenarodnih i nasilničkih režima, koji su kroz dvadeset godina haračili bez odgovornosti po napaćenoj našoj zemlji. Ona je u sporazumu gledala potpunu demokratizaciju i unutarnje preuređenje čitave zemlje na zadovoljstvo naroda i pokrajina ...« Zalažući se za daljnje preuređenje i demokratizaciju države, b-h studentska omladina ističe da »od pravilnog rješenja pitanja Bosne i Hercegovine zavisi umnogome i pobjeda demokratije u Jugoslaviji. Samo u slobodi, kroz demokratiju ostvariće se bratski sporazum svih naroda ove zemlje i pravedno riješiti sva pokrajinska pitanja.«[93]) I ističući zahtjev za pravilno rješenje položaja Bosne i Herce-

[90]) **Proleter**, br. 3—4/1940.

[91]) Arhiv IRPS, Zbirka RP/II, br. 315.

[92]) Osman Karabegović: **Prije dvadeset godina**, članak u knjizi **Kako je rođena nova Jugoslavija**, II, Beograd 1963, str. 302.

[93]) Pod terminima »pokrajina« i »pokrajinski« u ovom dokumentu, vjerovatno se podrazumijevaju sve jugoslovenske zemlje i pokrajine.

govine, sasvim opravdano i realno se ukazuje. »... Bosna i Hercegovina ispripletena je življem Srba, Hrvata i Muslimana i u njoj nije moguće postaviti granicu između Srba i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima ili Muslimanima. Mora biti jasno da će svaka podjela Bosne i Hercegovine pretpostavljati i jednu nepravdu nanesenu Muslimanima koji od uvijek čine jednu posebnu cjelinu«. Odgovarajući svim onim političkim grupama i pojedincima koji su iz raznih razloga protiv autonomije i koji tvrde »... da će u autonomnoj Bosni i Hercegovini ponovo pašovati age i begovi« i da će »... oživjeti austrijski bošnjakluk«, u »Otvorenom pismu« se vidovito ističe »... da će u autonomnoj Bosni i Hercegovini, u kojoj će sam narod bratski i složno uzeti sudbinu u svoje ruke, za uvijek nestati pašovanja i muslimanskih, i srpskih i hrvatskih gazda i zelenaša«, a da su u nedemokratskoj i neslobodnoj zemlji sve pokrajine »pašaluci«, te da je »borba za autonomiju Bosne i Hercegovine — borba za demokratsko uređenje naše zemlje i olakšanje mučnog života narodima Bosne i Hercegovine«.

Slični stavovi izraženi su kasnije i na značajnim skupovima i u lecima partijske organizacije u Bosni i Hercegovini i KPJ. U njima se, pored toga, sve više ističe nemogućnost rješenja ovog problema pod političkim vođstvom građanskih političkih snaga i potreba uvlačenja u političku borbu za autonomiju širokih narodnih masa sve tri nacionalne, odnosno etničke grupacije na čelu s radničkom klasom. To se osobito vidi u rezoluciji Pete pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održane krajem jula 1940. godine. »... Pod vladavinom hegemonije srbijanske buržoazije, stoji u ovoj rezoluciji, BiH tretirana je kao i za vreme Austrije, kao polukolonija iz koje je trebalo izvlačiti profite. Posledica toga jeste strahovita zaostalost i siromaštvo radnog naroda u BiH. Sporazumom Cvetković—Maček, položaj BiH izmenio se utoliko što se borba dveju buržoazija (srbijanske i hrvatske) oko te pokrajine zaoštrava. Takvim položajem BiH pogođene su i srpske i hrvatske radne mase, a u prvom redu najjače pogođene su muslimanske radne mase. Vođstvo JMO nikad nije zastupalo interese širokih slojeva muslimana. Muslimanske radne mase išle su za tim vođstvom samo zato što su osećale da su kao etnička grupa ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije. Vođstvo JMO pomagalo je uvek hegemonist. (ičke) režime i njegova tobožnja borba za autonomiju BiH gola je demagogija. **Narodna autonomija BiH jedino je pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa.** (podvukao N. B.). Narodnu autonomiju BiH srpske i hrvatske mase mogu izvojevati samo u zajedničkoj borbi na čelu s radničkom klasom.«[94]) I u letku Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH koji se pojavio krajem avgusta 1940. godine osuđen je Sporazum Cvetković—Maček i politika nagađanja buržoazije oko Bosne i Hercegovine. Oba ova dokumenta jasno odražavaju stavove partijske organizacije u ovoj pokrajini, ali oni pokazuju i nedovoljnu elastičnost u ostvarivanju saradnje sa potencijalnim saveznikom u borbi za autonomiju. Naime, nije izdiferenciran stav prema pokretu za autonomiju širokih muslimanskih masa koji se snažnije razvio krajem 1939. i početkom 1940. godine od politike vođstva JMO, kom-

[94]) **Proleter**, br. 9—10—11/1940.

promitovanog saradnjom s centralističkim režimima koje se, uostalom, aktivno uključilo u ovaj pokret baš pod pritiskom tih masa. Zato se taj pokret, uglavnom, poistovećuje s politikom JMO. U tom letku se, između ostalog, kaže: »... Navršila se godišnjica gospodskog sporazuma Cvetković—Maček—Korošec, sporazuma koji je počeo sa demokratskom demagogijom, a nastavlja se u znaku otvorene diktature i borbe hrvatske i srbijanske buržoazije za Bosnu i Hercegovinu, za to ko će više da izrabljuje i porobljava narode Bosne i Hercegovine. U toj borbi za Bosnu i Hercegovinu ne zaostaju ni muslimanska gospoda, koja sa lažnom parolom autonomije Bosne i Hercegovine žele da što skuplje prodaju radni svijet Bosne i Hercegovine. Sporazum Cvetković—Maček postao je golo oruđe nacionalnog političkog i ekonomskog ugnjetavanja i izrabljivanja«.[95]) Najzad, i na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, oktobra 1940, najznačajnijem partijskom skupu u godinama pred rat, istaknut je kao jedan od zadataka partije »... borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo, ističe se u Rezoluciji konferencije, **da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično.**[96]) (podvukao N. B.).

Ova kraća analiza stavova i pogleda KPJ na pitanje položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi bila je nužna da bi se pokazalo da je u KPJ, poslije dužeg perioda zanemarivanja ili nedovoljnog shvatanja značaja ovog pitanja, u godinama neposredno pred slom stare Jugoslavije izgrađena i utvrđena koncepcija rješenja položaja Bosne i Hercegovine putem autonomije. To je bila koncepcija narodne autonomije, za razliku od političkih zahtjeva za autonomiju koje je dugi niz godina isticalo muslimansko građanstvo, a u kojima je ono, izuzev perioda 1939—1940. godine, istupalo samo u ime muslimanskog stanovništva, ističući često potrebu revizije obeštećenja begovata i čistu računicu većeg učešća u vlasti, i time omogućavalo da druge političke snage, pa i KPJ, toj akciji uvijek pripisuju svojstva borbe za autonomiju kakvu je zahtijevao begovat.

Proces nagađanja i trvenja šovinističko-separatističkih nacionalizama građanske klase o »preuređenju« Jugoslavije i hegemonističkih nagodbi oko teritorije Bosne i Hercegovine u okviru toga preuređenja bio je samo nakratko prekinut u vrijeme neposredne opasnosti i fašističke agresije na Jugoslaviju. Ali se odmah poslije kratkotrajnog aprilskog rata, pa sve do 1945. godine, ta aktivnost nastavila svom žestinom i u najdrastičnijim oblicima, posredstvom kojih su kvislinzi svih vrsta uz pomoć fašističkih okupatora pokušali da provedu nacionalno istrebljenje. U tom istom vremenu — tokom oslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije — i KPJ je razvijala i u praksi provodila ideju o ravnopravnom položaju Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federativnoj zajednici. U tom periodu, u stvari, revolucionarna praksa prevazišla je ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine i u interesu pune slobode i ravnopravnosti sve tri grupacije bosansko-hercegovačkog stanovništva

---

[95]) Letak u Arhivu IRP Beograd, Zbirka Bosna i Hercegovina pre rata, R. br. 1.
[96]) **Komunist,** organ CK KPJ, Beograd 1946, br. 1, str. 117.

istakla potrebu rješenja položaja Bosne i Hercegovine, kao jedinice potpuno ravnopravne sa Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Crnom Gorom i Makedonijom. Ta ideja je realizovana stvaranjem Demokratske Federativne Jugoslavije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.[97])

Summary

From the breaking out of modern national movements in Yugoslavia up to the Liberation War and the Yugoslav Peoples' Revolution of 1941—1945, the national problem became the most significant component in the socio-political life of the middle-class, and later on, of the labour-class political organizations. In the framework of this problem, and especially within the framework of the Serbo-Croatian relations, the question of national character and national membership of Bosnia and Herzegovina to Serbia or Croatia was always present. Side by side with this, the idea of their autonomy existed as well. That idea had been born still during the Turkish rule, then in the period of Austro-Hungarian domination it was propagated in various ways, and, at last, side by side with the hegemonistic aspirations of Serbian and Croatian bourgeoisie in their fight for Bosnia and Herzegovina, it was transmitted into the political life of the Kingdom of Yugoslavia. These phenomena in the political life of Bosnia and Herzegovina appeared on the basis of the national mixture of the three national, i. e. three etnic groups of peoples — Serbs, Moslems and Croats, and as a reflection of deep historical relations, come into being throughout the long period of the foreign rule and the increased nationalisms in the course of the development of the middle-class society.

Bosnia and Herzegovina has had its own public-law tradition dating as far as the Middle Ages, its approximately fixed historical borders and its historically developed political peculiarity coming back from the Turkish and the Austro-Hungarian dominations. The national mixture represented the foundamental factor owing to which the need for national sovereignty, in the classical sense of the word, had not been emphasized in Bosnia and Herzegovina, while its national, religious and social contradictions which the middle-class political organizations used to the uttermost for atteining their political aims, rendered impossible the sincere approaching and understanding among the peoples. Owing to the political disunity and divergent conceptions of Serbian and Croatian middle class on one side and the bey-lords — political representatives of the Moslems in the period of the Austro-Hungarian domination, on the other side, there were no concrete united actions for more favourable solutions as to the position of Bosnia and Herzegovina in the framework of the Monarchy.

---

[97]) O razrješavanju pitanja položaja Bosne i Hercegovine u toku oslobodilačkog rata i revolucije vidi opširnije moj rad: **Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije,** objavljen u časopisu **Pregled,** br. 11—12, Sarajevo 1966, str. 435—448.

With the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovens and with the establishment of the centralized system of government in which high-Serbian hegemony prevailed, historical public-law and political traditions of the individual Yugoslav countries were neglected and so was historical peculiarity of Bosnia and Herzegovina. The middle-class politicians from this region went on with the fostering of traditional policy of national and religious antagonism even through the period between the two wars Serbian and Croatian politicians whose political at that time centers were in Beograd, namely in Zagreb, supported, without any reserve, their political conceptions of government or the status of Bosnia and Herzegovina in it, while the majority of the parties stood for the opinion that Bosnia »belonged« to »Serbs«, i. e. to »Croats«. Moslem politicians in their political struggle, mainly for Bosnia and Herzegovina autonomy, stayed alone, and a very small number of them joined the individual Serbian or Croatian middle class parties.

It became evident that it was impossible to achieve political unification of middle class political powers in the Kingdom of Yugoslavia for the consequent solution of the national problem of the peoples of Yugoslavian, and, side by side with it, for the consequent solution of Bosnia and Herzegovina position. When such problems were in question, the middle class politicians from this province never could come to an agrement.

Up to the second half of the thirties the Communist Party of Yugoslavia had overlooked or simply neglected the significance of settling the problem of Bosnia and Herzegovina position within the framework of Yugoslavia. Since that time on it worked out and defined the conception of how to solve that problem and it was by means of the national autonomy for which realization all the working people from this province — Serbs, Moslems and Croats, should fight. Namely, it became apparent that only in that way the equality of Serbian, Moslem and Croatian people in this area could be achieved, and both their understanding and approaching rendered possible. In the period of the Liberation War and the Revolution, this conception evaluated into the standpoint that Bosnia and Herzegovina, beside the other five national, became the sixth unit enjoying the same rights in the Yugoslav federation.

Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine.

Ilijas Hadžibegović

O položaju radnika u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom malo je pisano. Neposredno na ovo pitanje odnosi se samo rad Nedima Šarca **Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom (1878—1914).**[1]) U ovom radu autor se koristio štampom različitim materijalima, sa radničkih, sindikalnih i partijskih kongresa i konferencija, štampanim službenim izvještajima kao i literaturom koja se na bilo koji način odnosi na ovo pitanje. Šarac je istakao osnovne pretpostavke za nastanak radništva i osnovne faktore koji određuju njegov položaj: nadnice, radno vrijeme, uslove rada, stanovanja itd.

U radu **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1919. godine**[2]) N. Šarac je kompleksnije zahvatio pitanje položaja radništva i njegove organizovane borbe u okvirima austrougarskog političkog i privrednog sistema u Bosni i Hercegovini. U prvom radu autora nije bila dostupna arhivska građa, a u drugom se koristio njome u ograničenom obimu. Ostali istoriografski radovi o radničkom pokretu i industrijalizaciji u Bosni i Hercegovini ovome pitanju ne poklanjaju posebnu pažnju i većinom iznose konstatacije koje su logične za određenu strukturu industrije i društva.[3])

---

[1]) Nedim Šarac, **Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom (1878—1914),** »Rad«, Beograd 1951. 72 str.

[2]) Nedim Šarac, **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine,** Sarajevo 1955.

[3]) Vitomir Korać smatra da je većina radništva u bosansko-hercegovačkoj industriji njena »topovska hrana«, **Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji,** knj. III, Zagreb 1933, str. 323; P. Sugar, ističe da je položaj radništva u Bosni i Hercegovini isti kao i u drugim zemljama u procesima početne industrijalizacije i da ne pokazuje nikakvih osobenosti, tim prije, što je Bosna i Hercegovina smatrana dijelom Austro-Ugarske i što su pojedini zakoni zajedničkog tržišta djelovali i u ovoj zemlji. Sugar je također konstatovao da je položaj radništva u Bosni i Hercegovini bio nešto bolji od položaja radništva u prekomorskim kolonijama, a nešto slabiji od položaja radništva u metropolama. Petar F. Sugar, **Industrijalization of Bosnia-Hercegovina 1878—1918.** University of Washington Press Seattle 1963, str. 174, 189 i 190.

Cilj ovoga rada je da prikaže strukturu, broj, ekonomski položaj i štrajkove radnika u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine. Ovaj period istorije radničkog pokreta najmanje je poznat. Počinje jačanjem industrijalizacije i prvim nezadovoljstvima radništva postojećim radnim odnosima, a završava masovnim socijalno-političkim pokretom i legalnim sindikalnim organizovanjem 1906. godine. To je početna faza u radničkom pokretu, kada se radništvo izdvaja kao posebna socijalna grupacija, koja egzistira i ispoljava se u lokalnim okvirima preduzeća ili mjesta. U radu nisu obuhvaćeni svi elementi koji određuju položaj radnika. Pitanje socijalne zaštite obrađeno je posebno, kao i uticaj organizovanja radništva na promjenu njegovog položaja.

Porijeklo i struktura radništva

Autori koji su se bavili istorijom radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini osvrtali su se na socijalno porijeklo radništva. Globalna podjela identična je u svih autora. Radništvo se dijeli na domaće i strano.

Prema Vitomiru Koraću, domaće radništvo se regrutuje od pauperizovanih seljaka, osiromašenih varošana i kasablija.[4]) Veselin Masleša u studiji **Mlada Bosna** pisao je: »U istom tempu sa razvojem industrije poslije okupacije razvija se i radnička klasa koja se regrutuje iz siromašnih seljaka, gradske sirotinje, većinom paupera — redovne pojave feudalnih gradova — i stranih kvalifikovanih radnika«.[5]) Za domaće radništvo Nedim Šarac kaže: »Tek poslije okupacije uporedo sa izgradnjom industrije nicao je i domaći proletarijat iz redova propalih gradskih i seoskih zanatlija, kalfi, protjeranih kmetova i siromašnih seoskih porodica koje nisu mogle živjeti na svojim malim posjedima, ili su bile izvlaštene od kulaka«.[6]) Proučavajući industrijalizaciju Bosne i Hercegovine, američki istoričar P. Šuger (Peter Sugar) usmjerio je svoju pažnju na domaće radništvo i njegove mogućnosti koje po njegovom mišljenju državni i privatni poslodavci primaju s nepovjerenjem. Autor navodi primjere da su domaći ljudi mogli biti upotrijebljeni za razne poslove i bez nekog dopunskog stručnog obrazovanja: rudari i radnici u željezarama mogli su se naći u blizini Vareša, stručna radna snaga za solane u okolini Tuzle, a svaki seljak poznavao je manje složene radne operacije potrebne pri rušenju stabala.[7])

Budući da Šugerova studija tretira industrijalizaciju Bosne i Hercegovine, on ne razmatra sve mogućnosti zapošljavanja seoskog stanovništva. U ove kategorije radništva treba uvrstiti pomoćno radništvo na željeznicama (održavanje pruge), pomoćno radništvo u industriji na periferiji većih mjesta, radništvo koje se sezonski upošljavalo na građevinskim radovima, a naročito na izgradnji željeznica.

Struktura radništva u gradovima nije detaljnije obrađena. Ona ima drukčija obilježja od strukture radništva porijeklom sa sela.

---

[4]) Vitomir Korać, n. d. str. 323.
[5]) Veselin Masleša, **Mlada Bosna**, Beograd 1945, str. 77.
[6]) Nedim Šarac, **Položaj radničke klase...** str. 29.
[7]) P. Sugar, n. d. str. 275.

Industrija u gradskim naseljima upošljavala je radnu snagu kojoj za određene poslove nije trebalo dopunsko stručno obrazovanje. Fabrike duhana u Sarajevu, Mostaru, Banja Luci i Travniku, zatim Tkaonica ćilima i Tkaonica beza i vezionica u Sarajevu uglavnom su upošljavale žensku radnu snagu koja je svoja stručna znanja stekla u kućnoj radinosti. Većina domaćih zanatlija pripadala je starim balkanskim zanatima. Uskoro poslije okupacije, odnosno Zakona o carinama, počinje proces stagnacije i propadanja balkanskih zanata. Za njihovo propadanje Šmit (Schmid) kaže da je bilo sračunato, i da je država svojom politikom nastojala da nestanu oni zanati koji su uvođenjem jeftinije industrijske robe postali anahronizam.[8]) Industriji su bile potrebne zanatlije modernog, zapadnoevropskog tipa zbog čega država nedostatak nadomješta dovođenjem sa strane. Tako se u bosansko-hercegovačkim gradovima stvarao višak radne snage koja je zbog jeftinije industrijske robe ostajala bez posla, a koju moderna industrija nije prihvatala. Pored zanatlija, industriji u gradu nudili su se kao radna snaga: propali sitni trgovci, sitno činovništvo iz turske administracije, demobilisani vojnici i druga gradska sirotinja.

Pomenuti autori govore o stranom radništvu koje je dobro kvalifikovano i koje državni ili privatni poslodavac dovodi u ovu zemlju. To je bio onaj dio stranog radništva koji Korać naziva tankim slojem radničke aristokratije, a Šuger ga označava kao pozvano, koje služi kao rukovodilac posla. Drugu kategoriju stranog radništva sačinjavaju kvalifikovani radnici modernih zanata koji su stizali u Bosnu i Hercegovinu nakon što su proputovali gotovo čitavu srednju Evropu. Treća kategorija stranog radništva je najbrojnija. Nju sačinjava veliki broj nekvalifikovanih i polukvalifikovanih ili priučenih radnika koji su dolazili na sezonske radove (izgradnja željeznica, sječa šume, građevinski radovi i sl.).

Strana kvalifikovana radna snaga dolazila je neposredno poslije okupacije. U početnom periodu nije moguće utvrditi koliko je bilo strane radne snage, jer o tome nije vođena evidencija. Biro za poslove Bosne i Hercegovine u Zajedničkom ministarstvu finansija, rudarsko odjeljenje, dao je 1894. godine podatke o broju radnika u preduzećima D. Tuzla, Vareš, Vrelo Guber, bušotina Vilenica i Donja Lašva. U ukupnom broju radnika od 1.002 iskazan je broj stranih radnika od 277 (oko 27%).[9]) Od ove godine strani radnici se sve češće iskazuju odvojeno. U aktu Zajedničkog ministarstva finansija od 25. maja 1894. godine koji je upućen upravi solane u D. Tuzli govori se o stranom radništvu: »... broj zaposlenih stranih radnika u rudniku Kreka iznosio je 25—30%, dok se taj broj popeo početkom 1893. na 40, a krajem 1893. na 45%, da bi u poslednje doba ponovo pao na 40%. Nasuprot tome kod rudnika uglja Zenica ukupan broj stranih radnika čini sada 12%«.[10]) Broj stranih radnika u rudniku Kreka, 1894. iznosio je 150 (194 domaćih), a 1898. Rudarska uprava u D. Tuzli izvještava Zajedničko ministarstvo finansija

[8]) Ferdinand Schmid, **Bosnien und die Hercegovina ùter der Verwaltung Osterreich-Ungarns,** Leipzig 1914, str. 535—536.

[9]) ABH, ZMF, G. Z. 6372 BH/1894. Građa... str. 400.

[10]) ABH, ZMF, G. Z. 4831 BH/1894. Građa... str. 401.

da u rudniku Kreka radi 324 domaća i 61 strani radnik.[11]) O stranoj radnoj snazi koja je sezonski upošljavana u Bosni i Hercegovini takođe ima malo podataka. Ona dolazi u ove zemlje zajedno sa prvim značajnijim investicijama. Ponuda strane radne snage u prvim godinama okupacije daleko je premašivala potražnju, zbog toga su austrijske vlasti bile primorane da intervenišu. U cirkularnoj naredbi Zemaljske vlade u Sarajevu koju je 13. januara 1880. uputila svim okružnim oblastima konstatuje se sljedeće: »Okupacija Bosne i Hercegovine dala je povoda za pretjerane nade i sanjarije stanovnicima austrijskih provincija, a takođe i inostranstvu. Bosna je posmatrana kao zlatonosna zemlja pa su hiljade ljudi vezali svoju egzistenciju i svoju budućnost uz ovu zemlju. Kao obično nisu se ni ovdje ostvarile pretjerane nade, veliki dio tih ljudi morao je da skapava od gladi. Među licima koja su se uselila u Bosnu nalazi se oko 1.500 italijanskih radnika. Pošto besposlica i glad vodi svakom izgredu, u interesu je javnog reda i sigurnosti da se te problematične egzistencije po mogućnosti udalje«.[12])

Kada je sređeno unutrašnje stanje, zavedena lična i imovinska sigurnost, otpočeli su u Bosni i Hercegovini obimni radovi na izgradnji željeznica, upravnih i stambenih zgrada, a posebno na sječi šume. Strana radna snaga pojavljuje se kao konkurencija domaćoj. Zabilježeno je nekoliko sukoba između domaćih i stranih radnika. Prvi takav sukob zabilježen je 1884. godine, kada su strani radnici upotrijebili vatreno oružje.

Na osnovu podataka kojima raspolažemo nije moguće utvrditi koliko je i odakle je dolazila radna snaga za pojedine privredne grane, ali se može pretpostaviti da je kvalifikovana radna snaga bila porijeklom iz razvijenijih industrijskih oblasti Monarhije, a sezonska nekvalifikovana iz pasivnih krajeva gdje škrti prirodni uslovi i nedostatak zaposlenja nisu pružili ni minimum egzistencije. Pored toga, agenti velikih firmi traže radništvo tamo gdje su ljudi po tradiciji bili vezani za određene poslove (npr. drvosječe iz Kranjske, zidari iz Dalmacije i Italije i sl.). U Bosni i Hercegovini su se do danas održali pojedini nazivi za pojedine alate koje su donijeli strani radnici (kranjska sjekira, nazivi za zidarski, stolarski, bravarski alat).

Na strukturu sezonskog radništva ukazuje podatak o gradnji pruge Sarajevo—istočna granica. Na toj pruzi radilo je 1903 — 19.937, 1904 — 27.642 i 1905 — 15.080 radnika. Od ukupnog broja ovih radnika na Bosnu i Hercegovinu otpada 47,5%, dok su preostalih 52,5% sačinjavali stranci, i to: Austrija 19,8%, Mađarska 24,7%, Italija 5,1%, Turska 2% i ostale zemlje 0,9%.[13])

Broj i strukturu radništva nije moguće odvajati, a naročito ne pomoću podataka koji se pojavljuju povremeno i koji su po sadržini fragmentarni. P. Šuger konstatuje da su 1904. godine 22% cjelokupnog industrijskog radništva sačinjavali stranci, a da je 1908. broj stranih radnika opao na 13%. On takođe smatra da broj kvalifikovane i stručne

[11]) ABH, ZMF, G. Z. 232 BH/1899, Građa... str. 439.
[12]) ABH, ZVS, 243, Pr. BH/1880, Građa... str. 322.
[13]) Izvještaj o upravi BiH 1906. str. 542—543.

radne snage nije nikad prelazio 25% ukupne radne snage u industriji.[14]) Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine 1906. i 1907. godine pružaju podatke na osnovu kojih se mogu vršiti poređenja o zaposlenosti domaćih i stranih radnika u nekim državnim preduzećima:

	Godina	Domaći	Strani	Svega
Rudnik uglja Kreka	1890.	60	68	128
	1895.	339	124	463
	1900.	387	123	510
	1905.	487	94	572
	1906.	490	93	583
Rudnik uglja Zenica	1890.	40	21	61
	1895.	235	29	264
	1900.	473	51	524
	1905.	391	46	437
	1906.	472	71	543
Odnos domaćih i stranih radnika u svim rudnicima uglja:	Godina	Domaći	Strani	Svega
	1895.	574	153	727
	1900.	864	176	1.040
	1905.	1.330	195	1.525
	1906.	1.476	209	1.685
Željezara Vareš	1890.	26	—	26
	1895.	435	108	563
	1900.	618	203	821
	1905.	710	148	858
	1906.	856	134	990
Solane	1905.	235	39	274
	1906.	216	32	248[15])

Budući da ne raspolažemo podacima o kvalifikacionoj strukturi domaćih i stranih radnika odvojeno, može se na osnovu navedenih podataka pretpostaviti da već 1905. godine domaće radništvo počinje uspješno zamjenjivati strano radništvo i postepeno ga potiskivati.

Broj radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. nije moguće tačno utvrditi. On nije utvrđen u postojećoj literaturi, a ni arhivska građa ne daje mnogo sigurnih činjenica za njegovo utvrđivanje. Nedim Šarac navodi da je 1905. godine u Bosni i Hercegovini bilo 48.418 radnika ukazujući da tu nisu uračunata sitna preduzeća i sluge, P. Šuger uzima podatak od 48.688 u 1905. godini, K. Hrelja navodi da je 1904. u 99 industrijskih preduzeća radilo 30.365 radnika, a Pisarev da je u Bosni i Hercegovini 1905—1907. bilo uposleno 40—50.000 radnika.[16]) Detaljnija istraživanja izvora o broju radnika ne daju veliku prednost s obzirom

---

[14]) P. Šuger n. d. str. 167—168.

[15]) Izvještaj o upravi BiH 1906. str. 456—457, 459, 460; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907, str. 145—148.

[16]) N. Šarac: **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine.** Sarajevo, 1955. str. 15; P. Šuger, n. d. str. 167; K. Hrelja, n. d. str. 155; J. A. Pisarev, **Položenie rabočego klasa i raboče dviženie v Bosni i Gercegovini v 1905—1914** gg. Rabočee dviženie v novoe vremja, Moskva 1964, str. 345.

na to da nije postojala službena statistika, da je neodređen pojam radnika, i da je postojala velika fluktuacija.

Prvi podaci o broju radnika za čitavu Bosnu i Hercegovinu nalaze se u popisu stanovništva od 1. maja 1885. godine. Prema tome popisu, u Bosni i Hercegovini bilo je 34.241 pomoćni radnik, nadničara i slugu (2,57% ukupnog muškog aktivnog stanovništva).[17]) Sljedeći podaci o broju radnika za čitavu Bosnu i Hercegovinu datiraju iz 1904. godine. Na traženje Zajedničkog ministarstva finansija, Zemaljska vlada u Sarajevu izradila je prvi pregled fabričkih pogona i broja radnika za 1904. godinu. To prvo istraživanje broja radnika pruža sljedeće podatke:

Radnici		Šegrti	Sluge	Svega
do 16 godina	preko 16 godina			
988	23.989	312	57	25.346[18])

Autor izvještaja civilni adlatus baron Benko konstatovao je da su navedeni podaci nepotpuni iz nekoliko razloga: posao je povjeren potčinjenim organima vlasti, a ne posebnoj komisiji Zemaljske vlade; nisu prikupljeni sistematski i na licu mjesta, nego putem formulara; poslodavci nisu davali tačne podatke zbog poreza i poslovnih tajni; podaci nisu uzimani u velikom broju zanatskih radiona, gdje je radio određen broj radnika, a i neka veća preduzeća nisu obuhvaćena. Navedeni broj radnika zaposlen je u 99 preduzeća. Za isti broj preduzeća u 1904. godini, Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine donosi podatak da je industrija zapošljavala 30.365 radnika.[19]) Razlika u odnosu na prethodni izvor proizilazi iz povećanog broja radnika u drvnoj industriji koji je iskazan sa 19.034, umjesto 14.688, dok su odstupanja u drugim granama neznatna. U 1905. godini broj radnika nije posebno istraživan. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu sadrži pregled unesrećenih radnika u 1905. godini. Tu se nalazi i podatak da je 1905. godine u 101 preduzeću radilo 48.688 radnika.[20]) Ovaj podatak ne može se uzeti kao potpuno vjerodostojan, jer je uzet prosječan broj radnika za pojedine grane industrije, a, pored toga, uračunati su i činovnici. U ovaj broj uračunati su radnici državnih željeznica, što 1904. godine nije učinjeno, tako da se broj ovih radnika popeo sa 561 na 6.296. Pored toga, u građevinarstvo su uračunati radnici koji su radili i na izgradnji željeznice Sarajevo—istočna granica, tako da je u 1904. za ovu granu navedeno svega 250 radnika, a u 1905. godini 12.870. U istom pregledu o nesrećama od 1. jula do 31. decembra 1905. godine stoji da je u erarnim i privatnim preduzećima radilo 42.047 radnika, i to u državnim 24.875, a u privatnim 17.162.[21])

Da se svi ovi brojevi moraju uzeti s rezervom, pokazuju podaci o maksimalnom broju istovremeno uposlenih kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika na izgradnji željeznice Sarajevo—istočna granica u go-

---

[17]) Ortschagts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom I. Mai 1885. Sarajevo 1886. Tabele.

[18]) ABH, ZMF, G .Z. 4974, BH/1906, Građa... str. 500.

[19]) Izvještaj o upravi 1906. str. 316.

[20]) Isto, str. 339.

[21]) Isto, str. 336—337. U ovaj broj nije uračunat broj radnika industrije papira, industrije za umnožavanje i industrije u kamenu, glini, zemlji i staklu.

dinama: 1903 — 19.937, 1904 — 27.642 i 1905 — 15.080.[22]) Očigledno je da bi se s ovim brojevima mogle praviti različite kombinacije o broju radnika u Bosni i Hercegovini.

Naredbom Zemaljske vlade od 18. aprila 1907. godine počeo je popis svih preduzeća i radionica u Bosni i Hercegovini. Prema podacima Statističkog ureda Zemaljske vlade, u jesen 1907. godine u Bosni i Hercegovini bilo je 46.593 državna i privatna poslovna preduzeća i radnje u kojima je bilo zaposleno 101.664 osobe ili 5,74% cjelokupnog stanovništva. Ud ukupnog broja preduzeća na erar otpada 64 (0,14%), a na privatnike 44.327, čemu treba dodati i 2.202 kućne radionice. Od ukupnog broja privatnih preduzeća i radionica 37.358 (84,7%) bilo je bez pomoćnih radnika, a 6.769 (15,3%) imalo je pomoćne radnike. U 64 erarna preduzeća bilo je uposleno 12.852 najamna radnika (14,6%) svih uposlenih a 6.769 privatnih preduzeća i radionica upošljavalo je 38.023 kvalifikovana i nekvalifikovana radnika, dok je u 2.202 kućne radione radilo svega 730 najamnih radnika. Iz statističkih podataka se vidi da je u Bosni i Hercegovini bio sasvim mali broj većih industrijskih preduzeća.[23]) Na položaj radništva najbitnije je uticala kvalifikaciona struktura i odnos muške i ženske radne snage. U državnim preduzećima taj odnos pokazuje sljedeće stanje:

Kvalifikovani radnici:	muški	2.986
	ženski	1.369
naučnici:	muški	195
	ženski	77
nekvalifikovani radnici:	muški	7.260
	ženski	965
U privatnim preduzećima:		
kvalifikovani radnici:	muški	8.007
	ženski	250
naučnici:	muški	3.680
	ženski	224
nekvalifikovani radnici:	muški	23.435
	ženski	640[24])

Iz ovih podataka se vidi da je u erarnim i privatnim preduzećima bilo uposleno 1907. godine 49.088 radnika,[25]) od toga 12.612 kvalifikovanih radnika, 4.176 naučnika i 32.300 nekvalifikovanih radnika. Od ukupnog broja najamne radne snage bilo je 3.525 žena. Prema tome, izvršena analiza o broju radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. godine pokazuje

---

[22]) Isto, str. 542—543.

[23]) Ovdje treba imati u vidu da su uračunate privatne neproizvodne radnje, od 44.327 privatnih preduzeća i radnji 29.240 (65,96%) su proizvodni, dok je 15.087 (34,04%) otpadalo na trgovinu, saobraćaj i druge neproizvodne poslove. Izvještaj o upravi BiH, 1908, str. 121—126.

[24]) Izvještaj o upravi 1908. str. 140—143.

[25]) Koristeći se istim izvorom Ferdinand Šmit (n. d. str. 537) navodi da je u industrijskim, zanatskim i drugim neproizvodnim poslovima bilo uposleno 55.434 osobe. Uračunati su činovnici i 730 radnika iz kućnih radiona.

da uzimanje u razmatranje, dosad poznatih podataka, ne mijenja već postojeće konstatacije (N. Šarac, 48.418, P. Šuger 48.688) nego ih samo potvrđuje.

Ekonomski položaj i prvi štrajkovi radnika

Istraživanje ekonomskog položaja radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. godine otežava nedostatak izvora. Većina podataka, zabilježenih u službenim izvještajima ili štampi, nastala je kao rezultat sukoba između radnika i poslodavaca. Prvi takvi sukobi u Bosni i Hercegovini javljaju se stihijno i neorganizovano. Do njih najčešće dolazi zbog odugovlačenja isplate zarada, zakidanja ili bezrazložnog kažnjavanja. Te prve manifestacije nezadovoljstva nisu zabilježene od strane vlasti ni u onovremenoj štampi. Zbog toga se tek od 90-tih godina XIX vijeka mogu pratiti pojedini elementi položaja radništva. Budući da je većina izvora za razmatranje položaja radnika do 1906. godine vezana za pojedine štrajkove, u radu nije moguće sinhrono zahvatiti čitavo područje Bosne i Hercegovine.

Među prve značajnije pokrete spada štrajk bačvarskih radnika kod firme Šlezinger (kotar Maglaj) iz 1890. godine. Ovi radnici došli su iz Sinja u Hrvatskoj i kod pomenute firme izrađivali duge za burad. Njihova zarada zavisila je od broja proizvedenih duga, a proizvodnja od kvaliteta hrastovog drveta. Prije sklapanja ugovora radnici su pregledali područje eksploatacije drveta i na osnovu toga sklopili ugovor. Ugovorom je posao dat u predjelu Ozrena i Kranice. Međutim, poslodavac im je na svoju ruku dao područje Kablovac—Lozna, gdje su hrastovi slabijeg kvaliteta. Izrada duga zahtijevala je više napora i vremena, čime su uslovi rada otežani a zarada smanjena. Na ovakav postupak poslodavca radnici su veoma oštro reagovali. U izvještaju žandarmerijske stanice u Vozući od 6. maja 1890. upućenog komandi žandarmerijskog korpusa u Sarajevu, o tome je zabilježeno sljedeće: »(...) oko 280 radnika ne samo da su nemirni i nezadovoljni nego su se naveliko pobunili pa su neki napustili posao i nalaze se kod glavnog magazina u Lozni«.[26]) Na nagovaranje žandarma da se raziđu i nepravilnost riješe mirnim putem, radnici su ostali uporni u štrajku i zahtjevima. Pred radnike su istupili predradnici i počeli govoriti: »Čujte ljudi, neka se niko ne usudi da se vrati na posao, dosta nas je Šlezinger varao, a sada to hoće takođe da čine i sami žandarmi, ne plašite se njihovih pušaka, ako hoće oni mogu da pucaju i mogu nekolicinu nas i da ubiju, ali mi zato imamo budakove i ostalo oruđe sa kojim i mi takođe možemo se braniti«.[27]) Prijetnje žandarma nisu pokolebale borben i odlučan stav radnika. Vođi štrajka bili su uhapšeni, a ostalo radništvo odbilo je da se vrati na posao izjavljujući da će ići sa uhapšenim predradnicima. Poslije duže prepirke i obećavanja od strane žandarma, 81 radnik se vratio na posao, a 172 su nastavili štrajk, uputivši se iza oružane pratnje koja

---

[26]) ABH, ZMF, G. Z. 3852, BH/11/V 1890, Građa... str. 376—377.

[27]) Isto. Među predradnicima koji su istupili pred radnike navode se sljedeća imena: Nikola Rončević, Nikola Jozo, Katalinić, Jure Petrović, Pero Prpić, Ivan Martić, Mile Jelić i Jozo Krznarić.

je tjerala uhapšene prema kotarskom uredu u Maglaju. Uhapšeno je 27 predradnika, a ostali štrajkači su stavljeni pod policijski nadzor. Kad se Šlezinger vratio iz Austrije, ispunio je spomenute zahtjeve radnika, ali štrajk time nije bio potpuno završen. Nastavilo ga je 35 radnika i svi su bili uhapšeni. Ovo dovodi u sumnju da je navedeni uzrok štrajka bio i jedini.

Stav Zemaljske vlade prema štrajku vidi se iz izvještaja koji je uputila Zajedničkom ministarstvu finansija 13. maja 1890. godine. Postoji sumnja o uzrocima i vezama štrajka kod firme Šlezinger sa »Radničkim demonstracijama koje su pripremane u Monarhiji i mnogim stranim državama za Prvi maj 1890«. Drugi uzrok štrajka mogao bi biti uskraćivanje opravdanih zahtjeva radnika koji se nalaze u ugovoru. U izvještaju se postavlja pitanje da li se štrajk od 2. maja 1890. može uzeti kao puka slučajnost i nije li primjena borbenih metoda za poboljšanje radničkog položaja preuranjena pojava u BiH? Da bi u korijenu spriječila takve pojave, Zemaljska vlada je naredila sudsku istragu o uzrocima štrajka i postupak prema štrajkačima: »Pošto su svi radnici koji su prestali da rade, nadležni u Sinju i Hrvatskoj potrebno je u oba slučaja (odnosi se na sumnjive uticaje sa strane ili kršenje ugovora od strane poslodavca — prim. I. H.) da se ocijeni da li će se dozvoliti dalji boravak u zemlji onim licima koji su vršili uticaj na demonstrativnu obustavu rada.

Ako se na osnovu rezultata sprovedenih izvida ustanovi da su pomenute radničke demonstracije prouzrokovane uticajem agitacije izvana ili su inscenirane namjerno na drugog maja o. g. tada će pojedini začetnici pobune bez obzira na ishod, protiv njih pokrenutog sudskog kaznenog ili policijskog postupka, biti pod svaku cijenu protjerani sa čitavog upravnog područja Bosne i Hercegovine a kad odleži kaznu zatvora koja bi protiv njih bila izražena, treba ih stražarno izbaciti preko zemaljske granice«.[28]) Ovo je načelan stav Zemaljske vlade prema radništvu, a pogotovo ako se revolt radništva izrazio u vrijeme znatne aktivnosti internacionalnog proletarijata u proslavi Prvog maja. Za takvu djelatnost koja u ovom slučaju nije dokazana predviđene su stroge kazne koje su završene izgonom iz okupiranog područja.

Zemaljska vlada je prema firmi koja ne poštuje ugovor, sasvim tolerantna, iako Bosanski biro u Zajedničkom ministarstvu finansija odgovornost stavlja na firmu Šlezinger: »U svakom slučaju Zemaljska vlada će učiniti odgovornim trgovca drvetom Šlezingera za dalje izgrede njegovih radnika i najenergičnije mu staviti do znanja da za zadovoljavajuće ispunjenje sklopljenog ugovora u pogledu sječe hrastova nije dovoljno da on samo Zemaljskoj vladi tačno plaća ugovoreni iznos, nego da i u svim drugim okolnostima, dakle i u radničkom pitanju, mora vladati strog red i mir«.[29])

Po naređenju Zemaljske vlade istragu o uzrocima štrajka izvršila je Okružna oblast u D. Tuzli. U izvještaju koji je ova oblast uputila Zemaljskoj vladi, konstatuje se da previranja i manifestacije nezadovolj-

---

[28]) ABH, ZMF, G. Z. 4045/BH/1890. Građa... str. 378.
[29]) ABH, ZMF, G. Z. 4045/BH/1890, Građa... str. 379.

stva sa platama i radnim odnosima postoje kod radnika pomenute firme već od sredine marta 1890. god. pa je »... na prvog odnosno na drugog maja došlo do demonstrativne obustave rada samo slučajno i to zbog bezobzirnih nepopustljivosti preduzimača u pogledu opravdanih zahtjeva radnika što je išlo prirodnim tokom, a ne usljed vanjskih štrajkačkih pokreta i radničkih demonstracija«.[30]) Prema ovome, uzroci štrajka leže u radnim odnosima i slabim platama. Bez obzira što nisu utvrđeni strani uticaji, Zemaljska vlada je naredila da se uhapšenih 35 najupornijih radnika protjeraju iz Bosne i Hercegovine. Iako Zajedničko ministarstvo finansija u dva maha čini Šlezingera odgovornim za štrajk, nema nijednog podatka koji govori o bilo kakvim mjerama poduzetim protiv njegove firme.

O položaju šumskih radnika govori i drugi štrajk koji je izbio početkom oktobra 1893. godine kod firme Morpurgo-Parente (kotar Tešanj). Iako za potpunu rekonstrukciju ovoga sukoba između radništva i poslodavaca nema sačuvanih podataka, ipak se mogu uočiti neki karakteristični elementi. Oko 400 radnika koji su primili oko 3.000 forinti predujma napustili su posao bez otkaza. Firma je zatražila od vlasti da spriječi odlazak ovih radnika. Zemaljska vlada je posredstvom Okružne oblasti u Banja Luci naredila nadležnim kotarskim oblastima da upotrijebe sva zakonita sredstva kako bi štrajk, ako bi eventualno izbio, bio spriječen.[31]) Kad je 20. novembra 1893. godine oko 400 radnika namjeravalo da napusti posao, firma je zatražila od Zemaljske vlade da u predjelu Čavke uspostavi žandarmerijsku ekspozituru koju bi firma izdržavala iz svojih sredstava. Budući da je u području Čavke radilo oko 2.300 radnika, a svi kotarski uredi bili dosta udaljeni, Zemaljska vlada je naredila da se uspostavi isturena žandarmerijska ekspozitura u predjelu Ćavke u jačini od 8 ljudi, i to za narednu sezonu od 1. aprila 1894. godine. Međutim, grupa od 87 radnika napustila je posao 27. novembra 1893. i potajno otišla iz planine u pravcu Prnjavor—Klašnice. Na traženje firme kotarski uredi su zadržali radnike i pod stražom vratili ih na posao. Poslije ovog događaja firma je telegramom zamolila Zemaljsku vladu da joj dodijeli žandarme za tekuću kampanju. Iz ovog telegrama mogu se uočiti i neki uzroci štrajka. U telegramu se kaže: »Firma moli Zemaljsku vladu, s obzirom na udaljenost Pribinića od Tešnja, a u šumama se nalazi 2.300 radnika i s obzirom da podstrekači koje plaća konkurencija i dalje djeluju, da se za tekuću radnu kampanju do 1. aprila uspostavi žandarmerijska ekspozitura u predjelu Čavke. Firma je spremna da žandarmima obezbijedi stan i hranu a i propisane plate«.[32]) U istom telegramu firma kao uzgred napominje da je plate povećala za 10 do 15%, što ukupno iznosi 20% povećanja u odnosu na ranije kampanje. Iz navedenih podataka očigledan je pravi uzrok štrajka. Iako firma kao uzrok štrajka navodi huškanje radnika od strane nekog konkurenta, to je sekundarnog značaja. Pravi uzroci štrajka bili su niske zarade i teški uslovi rada. O položaju šumskih radnika kod firme Morpurgo—Parente pisao je 1894. godine **Ostdeutsche Rundschau.** Taj

[30]) ABH, G. Z. 4345, BH/1890, Građa... str. 379.
[31]) ABH, ZMF, G. Z. 14092, BH/1893, Građa... str. 395.
[32]) ABH, ZMF, ad. G. Z. 14092, BH/1893, Građa... str. 396.

članak prenijela je zagrebačka **Sloboda**. Dopisniku je poznato da je ova firma izvlačila velike profite iz bh. šuma. Od 1887—1891. ova firma ostvarila je 5 miliona kruna čistog prihoda. Pomoću mreža agenata vrbovala je veliki broj radnika iz svih krajeva Monarhije obećavajući im velike zarade. Na taj način se svake godine u bh. šumama zapošljavalo »više tisuća šumskih radnika iz Monarhije«.[33]) Iz ovog napisa mogu se uočiti sljedeći momenti koji su uticali na položaj radništva: prvo, ugovori o platama ne sklapaju se na licu mjesta, tako da radnici nisu upoznati sa radnim uslovima, pa su samim tim ugovori bili nerealni; drugo, sistem kantina za nabavku životnih namirnica i pića, svojim cijenama i načinom poslovanja, nije dozvoljavao da radniku od plate bilo što ostane, pa čak su mnogi radnici bili zaduženi za iduću sezonu; treće, na ovakvo stanje radništvo je reagovalo većim ili manjim štrajkovima koje su vlasti gušile zandarmerijom »da ne dođu izvana nikakvi mir vrijeđajući elementi«. Takav pokušaj bio je svakako i štrajk u jesen 1893. godine.

Već u prvim štrajkovima austrougarske vlasti su se koristile iskustvima sa radničkim pokretom iz svoje zemlje. Pored poznatih »zakonskih sredstava«, u ovom sukobu vlasti primjenjuju oprobani metod borbe protiv radničkih štrajkova ovakve vrste. U izvještaju Zemaljske vlade koji je uputila, 29. novembra 1893. godine, Zajedničkom ministarstvu finansija, povodom preduzetih mjera, kaže se: »Isto tako je naređeno pomenutoj okružnoj oblasti da pouči podređene kotarske urede da putne pasoše radnika firme Morpurgo—Parente koji su kod njih deponovani tek onda izruči kada radnici u smislu obostranog ugovora doprinesu otpusnice ispostavljene od poslodavca, ili kad odnos između jednih i drugih bide proglašen riješenim putem odluke vlasti«.[34]) Ovaj metod sputavanja radništva i svojevrsnog zatočeništva u rukama pojedinih firmi imao se načelno primijeniti prema svim zaposlenim radnicima u Bosni i Hercegovini. Zemaljska vlada ga hvali kao oproban i uspješan metod, pa konstatuje: »Putem ove naredbe pošlo je vlastima za rukom da umire mnoge radnike koji su štrajkovali i da ih vrati njihovim poslodavcima«.[35])

Poznata je činjenica da je Zemaljska vlada već u prvim godinama okupacije nastojala da razvije rudarstvo. U tu svrhu dovođeni su iskusni rudari sa strane. Da bi ih privukli i zadržali u bosanskim rudnicima, morali su ih plaćati mnogo bolje nego domaće ljude. Vremenom to bolje plaćeno strano radništvo postalo je izvjesna smetnja, a ne stabilizator proizvodnje. Njihove plate smanjivale su profit, a pored toga među njima se sve češće pojavljuju socijalistički elementi. Oba ova problema ispoljila su se 1894. godine. Te godine grupa radnika vareške željezare zahtijeva proslavu Prvog maja, da bi nakon odobrene proslave začetnici izgubili posao. Dok je problem socijalističke propagande kulminirao u vareškoj željezari, iste godine je problem skupljeg stranog radništva postao akutan u rudniku Kreka. Milan Gavrić je, pišući o napadu na nadnice rudara Kreke, utvrdio da su oni i pored težih životnih uslova

[33]) »Sloboda«, br. 16, 1894, str. 3, Zagreb 17. avgusta 1894.
[34]) ABH, ZMF, G. Z. 14092, BH/1893, Građa... str. 395.
[35]) Isto, 14.

imali za 0,27 krajcara po kvintalu manje od najniže plaćenih kopača u Koflahu (Köflach) kod Graca. Proizvodnja u Kreki je rasla, ali su rasli i troškovi. Godine 1893. u odnosu na 1892. proizvodnja se povećala za 142.171 q uz istovremeno povećanje troškova proizvodnje za 2,69 krajcara po 1 q. U istoj godini dobit rudnika opala je od 35.312 forinti na 17.325 forinti.[36])

Rudarsko odjeljenje Biroa za poslove Bosne i Hercegovine u Zajedničkom ministarstvu finansija dalo je 23. maja 1894. godine statističke podatke o stanju radnika u nekim rudarskim preduzećima, pri čemu se naročito obraća pažnja na broj stranih radnika. Budući da se broj stranih radnika u rudniku Kreka kretao od 30 do 45%, a u Zenici bio svega 12%, Zajedničko ministarstvo finansija je zaključilo da su razlike u nadnicama ova dva rudnika nastale usljed veće upotrebe stranih radnika. Da bi sredilo finansijsko stanje rudnika Kreka, Zajedničko ministarstvo finansija odlučilo je da smanji nadnice. Tim povodom Zajedničko ministarstvo finansija pisalo je upravi solane u D. Tuzli: »U pogledu smanjivanja nadnica kod rudnika Kreka mora se također na to paziti da se više prima domaćih radnika zbog čega trebaju da postepeno budu odstranjeni iz Rudnika svi sumnjivi strani radnici, kao i oni koji ne bi bili zadovoljni sa preduzetim sniženjem nadnica. Prilikom pribavljanja domaćih radnika treba imati u vidu one okruge gdje je ranije bilo rudarenja i gdje su nadnice niske kao što je slučaj sa onima u Sanskom Mostu, Prijedoru, Srebrenici«.[37]) U aktu od 25. maja 1894. godine Zajedničko ministarstvo finansija ponovo je dalo instrukcije upravi solane. Konstatovano je da su domaći radnici u rudarstvu manje postojani i da se povremeno udaljuju od posla da bi obrađivali svoju zemlju, čime štete rudarskoj proizvodnji. I pored toga, Ministarstvo nalaže da se uposle domaći radnici koji će se zadovoljiti s manjim nadnicama nego stranci. Pri tome težište treba usmjeriti na ono domaće radništvo koje će stalno ostati kod rudnika, što se može postići, jedino, gradnjom radničkih stanova. Očigledno je da je vezanost seljaka za zemlju bila ozbiljna smetnja za normalan i neprekidan rad ne samo u rudarstvu nego i industrijskim preduzećima. Domaći radnik se koleba između svog malog posjeda ili kmetskog selišta i novih mogućnosti koje mu pruža industrijalizacija. U početku poslodavac mu omogućuje da obrađuje manji komad zemlje u blizini fabrike ili rudnika, tako da domaći radnik ljubomorno čuva svoju raniju naviku sa njive, a postepeno prima i nove. Ova pojava nije nikakva bosanska specijalnost, nego opšta karakteristika radništva iz epohe početne industrijalizacije.

Posljedica spomenute proslave Prvoga maja 1894. godine u vareškoj željezari bila je otpuštanje svih radnika koji su bili začetnici proslave. S tim u vezi objavio je bečki **Arbeiter Zeitung** poduži članak o položaju vareškog radništva. Za radništvo koje dolazi sa strane kaže se: »Putni trošak morao je dosad svako da otplaćuje u mjesečnim obrocima što je oženjene stajalo većinom 100 forinti, a taj dug radnicima odbijan po

---

[36]) ABH, ZMF, G. Z. 4831. BH/1894. Građa... str. 401; Milan Gavrić, **Napad na nadnice rudara Kreke krajem XIX vijeka,** Prilozi, I/1965. Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, str. 11—13.

[37]) ABH, ZMF, G. Z. 4831, BH/1894, Građa... str. 401.

5 forinti mjesečno. Zatim odbitak za Bratinsku blagajnu 1 forinta, za Bolesničku blagajnu 50 novčića, odbitak za stan 2 forinte, ukupno 8 forinti i 50 novčića odbitaka. Zatim tvornički magazin za snabdijevanje namirnica na koji je svako upućen a koji obzirom na visoke cijene ... ne daje baš nikakvu prednost«.[38]) Dopisnik navodi da je kantinu zakupio neki trgovac koji kilogram najslabije govedine prodaje po 50 novčića. Pored toga, radnici koji su sa strane dolazili gotovo redovno su dobijali manje nadnice od obećanih. U članku se navodi i jedan primjer fizičkog obračunavanja između jednog radnika, topioničara u željezari, i mladog uobraženog praktikanta stranca.[39]) Navođenjem odbitaka, slabog stanovanja, niskih nadnica, civilizatorskog urazumljivanja šamarima, ne iscrpljuje se loša slika položaja vareških radnika. Uz sve ovo stanovi su udaljeni od rudnika tako da većina radnika pješači duže vremena do preduzeća i nazad, a radno vrijeme traje 12 sati dnevno.

Dolazak stranih sezonskih radnika u Bosnu i Hercegovinu bio je kao konkurencija domaćim radnicima, što je povremeno izazivalo sukobe i nezadovoljstva. Takav jedan sukob zabilježen je u aprilu 1897. godine na izgradnji utvrde na brdu Kobila kod Sutorine. Zemaljska vlada u Sarajevu izvijestila je Zajedničko ministarstvo finansija da je 150 bosanskih radnika obustavilo rad. Navodi se da su ih pobunili dalmatinski radnici, međutim, sukob je nastao kada su italijanski radnici pristali da rade za nadnice niže od ugovorenih. Domaći radnici su i poslije toga nastojali da potisnu italijanske radnike i na taj način poboljšavaju vlastiti položaj.[40]) Sličnom problematikom se bavi i izvještaj kotarskog ureda u Trebinju od 13. jula 1899. godine. U maju 1899. godine javilo se za gradnju željeznice 110 stanovnika iz trebinjskog kotara. Poslije nekoliko dana većina je napustila posao, navodeći da je rad pretežak, a nadnice suviše malene (70 novčića). Kotarski ured upoznao je Zemaljsku vladu sa činjenicom da su domaći radnici na gradnji željeznice plaćeni 20 do 25% niže nego strani radnici i da se od domaćih traži da više rade. Pored toga, domaćim radnicima odbijaju od nadnice za beznačajne propuste i čine zloupotrebe oko podjele hrane.[41]) Izgleda da Zemaljska vlada nije ništa preduzela da popravi položaj domaćih radnika.

Pažnju austrougarskih vlasti privlačila su veća industrijska i rudarska preduzeća koja su radila u državnoj režiji. Na traženje Zajedničkog ministarstva finansija, Rudarska uprava u D. Tuzli izvijestila je 3. januara 1899. o položaju rudara u protekloj godini. U rudniku Kreka bilo je uposleno 324 domaća i 61 strani radnik. Prosječna čista zarada od januara do novembra 1898. za pojedine poslove iznosila je:

Predradnici . . .	138,71 for.	Čuvari mašina . .	152,64 for.
Kopači rudari . .	175,81 „	Ložači	118,16 „
Pomoćni kopač . .	140,48 „	Vozači	88,01 „
Kovači i bravari .	120,41 „	Čistači	44,78 „
Stolari i tesari . .	140,11 „	Pripremanje i tov. .	70,75 „
Zidari	179,80 „	Ostalo	81,08 „

[38]) ABH, ZMF, G. Z. 7843, BH/1894, Građa... 411—412.
[39]) Isto.
[40]) ABH, ZMF, zo5, Pr. BH/1897, Građa... str. 425.
[41]) ABH, ZVS, 2140, I. B. 1899, Građa... str. 422.

Iz ovih podataka proizilazi da je prosječna mjesečna plata iznosila 119 forinti i 71 novčić.[42]) Najveću nadnicu imali su zidari — 5,96 forinti, a najnižu čistaći — 1,72 forinte, dok je prosječna nadnica iznosila 4,60 forinti. Ukoliko uzmemo ove podatke kao tačne i stvarne, onda je položaj rudara bio znatno bolji od položaja radnika u fabrici duhana ili tkaonici ćilima u Sarajevu. Položaj radnika u ovim fabrikama, prema pisanju **Srpskog Vijesnika** u avgustu 1901. godine, graničio je sa krajnjom bijedom. Pisac članka je na sljedeći način opisao njihov položaj: »(...) zarada je mala, tako da najnužnije kućne potrebe nisu u stanju podmiriti. Dovoljno nasušnog hljeba ne mogu da zarade a da i ne kažem za druge kućne potrebe koje su nužne za čovjeka kao: odjeća, obuća itd. Stanarinu većinom ne plati; sopstvenici ih izgone iz kuća te tako gotovo svakog mjeseca se prtljakaju iz kuće u kuću; ni polovina rečenih radnika ne plaća redovno svoje stanarine, osobito radnici iz Ćilimarske fabrike. Niko im u čaršiji ne vjeruje; ima ih koji su u toku od tri godine zaduženi po 200 i više forinti što hrane što stanarine. Po 10 do 12 pljenidbi dolazi im godišnje (...) Radnici koji u ovim fabrikama rade 5—8 godina ne plate se ni 20 forinti mjesečno ili s dana na dan 60—70 krajcara prosječno, a djevojke od 20 do 50 kraj. Treba znati da ovi mučenici rade dnevno 12 i više sati, pored toga cijeli dan se radi s teškim predmetima; osim toga radi se u vrlo nezdravim prostorijama u prašini, vlazi (mem), zagušljivom vazduhu itd.«[43]) Na ovaj članak reagovala je Zemaljska vlada zatraživši istragu od Direkcije bh. duhanske režije u Sarajevu. Direkcija je odgovorila da su nadnice muškaraca od 1 krune i 20 helera, a žena od 1 krune niske, s obzirom da od plate jednog radnika ili radnice živi cijela i, često, vrlo brojna porodica.[44]) Pisac izvještaja iz duhanske direkcije smatra da su primjedbe iz članka opravdane sa stanovišta porodičnih prilika radništva, ali da to nije pitanje koje treba da rješava fabrika duhana.

Samo mjesec dana kasnije zagrebačka **Sloboda** objavila je jedan dopis iz Sarajeva u kome se govori o industrijalizaciji i fabrikama koje niču »kao gljive iza kiše«. Pošto konstatuje da je Bosna i Hercegovina za kapitaliste eldorado, dopisnik iznosi položaj radnika koji se nalaze u procijepu između feudalnih kmetskih odnosa na selu i strahovite eksploatacije u industriji. On piše da u Bosni ne postoji radničko zakonodavstvo, da se s radništvom neljudski i grubo postupa i da je svaka pomisao na organizovanje nemoguća zbog progona od strane vlasti. Poslije

---

[42]) ABH, ZMF, G. Z. 232, BH/1899, Građa... str. 439—440. U istom izvještaju se navodi podatak da u stanovima rudnika stanuje 82 oženjena i 42 neoženjena radnika, dok na drugom mjestu stanuje 101 oženjen i 147 neoženjenih radnika. Rudnik je raspolagao sa 83 porodična stana, 11 soba za samce i 30 ležaja za spavanje. Prema podacima o stažu, svega 38 radnika je imalo staž do 5 godina, sa stažom od 5—10 godina 182 a preko 10 godina staža imalo je 142 radnika. Poseban problem je bio veliki broj djece (324) koja nisu mogla biti obuhvaćena ni osnovnom školom. Učitelj njemačkog jezika imao je u jednoj učionici preko 100 djece.

[43]) ABH, ZVS, 3748, I. B. 19. okt. 1901. Građa... str. 190.

[44]) Isto, Građa, str. 451—2 Duhanska industrija u Bosni i Hercegovini davala je ogromne prihode državnoj kasi.

Prihodi od duhana, prema zvaničnim izvještajima, iznosili su od 1882. do 1905. godine 202,121.000 K. Te ogromne profite zgrtalo je radništvo koje je vjerovatno bilo najniže plaćeno u Evropi.

opštih zapažanja, dopisnik iznosi sljedeće činjenice: »Bošnjak mora većinom raditi od 5 ili 6 sati jutrom pa do 7 ili 8 sati navečer, uz kukavnu plaću od 60, 50 i 40 novčića. K tome radi ovdje puno djece koja se plaćaju sa 30 ili 25 novčića dnevno. Usprkos svemu tome što su tako slabo nagrađivani za svoj rad i još k tome prezirani i zlostavljani, imade ih svakim danom množina, koji se nuđaju za rad uz ovu plaću... Usljed takvih naplata rada za domaći živalj nije ni strancu mnogo bolje, jer »gospodari« već niti neće, da primaju strance jer dobivaju četiri bošnjaka za onaj novac, što bi platio jednog stranca (...)«. Ishrana, odijevanje i stanovanje radništva također je svojom bijedom privuklo pažnju dopisnika koji nastavlja: »Kruh danas, kruh sutra i tako redom, uz to ako popije još po koju crnu kafu, to je sve. A seljak koji imade kod kuće mlijeka ponese na rad dnevno po pol oke kisela mlijeka što mu primješa oku vode i to mu je hrana.

Kako se hrani tako se i odjeva, sve je na njemu loše i nečisto. A stanovi? Ne znam može li se ono nazvati ljudskim stanovima, gdje ti jadnici stanuju, počivaju noćju i provode blagdane. Krevet im je obično gola daska a pokrivač slabi ili nikakav, sve puno gada i smeća da se čovjeku mora gnjusiti u nj samo zaviriti, a kamoli tamo stanovati košto ovi jadnici moraju«.[45].

Čitalac koji se nije dublje unosio u ovu epohu, bh. prošlosti mogao bi dobiti utisak da je ovaj članak napisan suviše mračno i tendenciozno. Međutim, pisac članka se nije trudio da postigne visoke literarne efekte, kao što to čine neki putopisci diveći se sarajevskom orijentalnom izgledu, vitkim minaretima i raskošnoj Vijećnici, kao skladnoj harmoniji starog i novog svijeta. Autor članka ušao je iza tih fasada u jedan svijet koji je bio bremenit materijalnom bijedom, kulturnom zaostalošću i vjerskom zatucanošću.

Ni sljedeći članak koji je objavio zagrebački **Glas naroda** (br. 4 od 25. januara 1902), o položaju vareških radnika ne pruža ništa bolju sliku. I u tom članku se kaže: »Radnik mora kulučiti od 5 ujutro do 8 sati navečer da bi za to primio 60 do 70 ili najviše 90 kruna nadnice mjesečno. Često se dešava da nadglednik rada, neki stranac, udara radnike štapom. Takvi tirani sišu krv radniku, a on mora ćuteći da podnosi svoju tešku sudbinu. Moramo se udružiti — piše dopisnik — tada nam se neće moći nanositi nepravda«.[46]) Bosanski biro pri Zajedničkom ministarstvu u Beču uputio je Zemaljskoj vladi izvod iz ovog članka, navodeći istovremeno da radno vrijeme u Varešu traje 12 sati, od toga sat odmora za ručak i pola sata za doručak. Pored toga, navedene su i prosječne nadnice: pri radu u jami 2,23 K, na visokoj peći 2,16 K i u ljevaonici 2,81 K.

Određeniji pogled na položaj vareških radnika pruža izvještaj kotarske ispostave u Varešu upućen 10. marta 1902. godine Zemaljskoj vladi u Sarajevu. U izvještaju se rezimiraju optužbe iz članka: niske nadnice, pretjerana eksploatacija i rđav postupak prema radnicima. U izvještaju se nastoji da se ospore neke činjenice iz članka, ali bez uvjerljivih podataka. Ovaj izvještaj je značajan zbog toga što se dati položaj radništva

---

[45]) **Sloboda**, br. 22, Zagreb, 28. nov. 1901. str. 3.
[46]) ABH, ZMF, G. Z. 1679, BH/1902, Građa... str. 452.

posmatra kao ekonomska nužnost. O pretjeranoj eksploataciji koja je vezana za početnu industrijalizaciju ovako se rezonuje: »Premda se mora napomenuti, da se 12-časovno radno vrijeme, pri shvatanjima koja danas vladaju, mora označiti ako pretjerano dugo, a radnici se usljed dugog trajanja rada jako iznuruju i njihovo slobodno vrijeme koje se traži sa humane tačke gledišta, ograničava se na najmanju mjeru, — s druge strane se mora uvažiti da u Bosni postoje tek skromni počeci industrije, a ti počeci kao i svuda imaju da se bore sa raznim zaprekama, a za to skromnost radnika i njihovo intenzivnije eksploatisanje čini malu protutežu«.[47]) Iz ovog proizilazi da je radništvo niskim zaradama i pretjeranom eksploatacijom trebalo da ublaži mnoge teškoće koje su se javljale u početnoj industrijalizaciji. Eksploatacija je pretjerana, ali ne bi se smjelo u ime humanih obzira s njom prestati, u ime industrijalizacije s njom treba produžiti. Glas koji se digne protiv eksploatacije i niskih zarada djelo je »pobunjivačkih i destruktivnih« elemenata. Šef vareške ispostave zaključuje da stanovništvo Vareša neće dozvoliti da ga »zavedu pobunjivači« i da ono »zna cijeniti prednosti koje donosi industrija«. U vareškoj željezari radilo je 1901. godine 687 radnika, od toga 563 domaćih i 124 stranca. Domaći su gotovo isključivo radili u jami (113 domaćih prema 1 strancu), na visokoj peći odnos je bio 140:13. Kopači rude bili su plaćeni 2,47 K, dok su nadglednici na visokoj peći, 3 stranca imali svaki po 8,66 K dnevno. Prosjek svih nadnica bio je 2,23 K, što je manje od prosječne plate kancelarijskog dnevničara početnika.[48])

Narastanje broja radnika i sve češći glasovi koji su se dizali protiv samovoljnih postupaka poslodavaca nagovještavali su bh. upravljačima da neće moći tako duže potrajati. Zajedničko ministarstvo finansija izradilo je 1902. godine Normalni statut radnog reda, na osnovu koga su se imali regulisati radni odnosi u Bosni i Hercegovini. U napomeni se kaže da je ovaj dokumenat normativnog karaktera. Ovaj normativ predviđao je sljedeće: mladi radnici do 16 godina i žene mogu se koristiti samo za lakše radove koji odgovaraju njihovoj fizičkoj snazi, također im se zabranjuje noćni rad, radno vrijeme, računajući i odmore od svega 2 sata, ne treba da bude duže od 13 sati dnevno, prekovremeni rad treba posebno platiti, na velike praznike se ne radi, a njih određuje konfesionalna pripadnost, isplata zarada vrši se svake subote uveče, i to u gotovom novcu, tvornici nije dozvoljeno da radnicima kreditira hranu i piće, poništavaju se svi dogovori o tome da radnik kupuje potrebnu robu samo u određenim trgovinama, dozvoljeno je da uprava tvornice radniku daje živež ili redovnu opskrbu na račun njegove zarade samo onda ako cijene nisu veće od troškova za nabavku određene robe, svi radnici treba da su članovi tvorničke bolesničke blagajne i od svake krune uplaćuju 2 helera, vlasnik tvornice dužan je da uplati polovinu svote koju su radnici uplatili, poduzetnik treba da radnike osigura od nesreće na poslu, otkazni rok traje 8 dana, ukoliko drukčije nije ugovoreno.[49]) Pored ovih najvažnijih odredaba koje su regulisale radne

[47]) ABH, ZVS, 45795, 1902. Građa... str. 453.

[48]) ABH, ZMF, G. Z. 6100, BH/1902, Građa... str. 454.

[49]) ABH, ZMF, G. Z. 9445, BH/1901, Građa... str. 491—5; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. str. 330.

odnose, karakteristične su i druge koje zabranjuju psovanjem zagađivanje radilišta, donošenje alkoholnih pića, pušenje, nošenje kući predmeta koji su vlasništvo tvornice i sl.

Iako je ovaj Normalni radni red izradilo Zajedničko ministarstvo finansija, a Zemaljska vlada bila dužna na osnovu njega da uredi radne odnose u Bosni i Hercegovini, on nije prihvaćen ni sproveden čak ni u svim preduzećima zemaljskog erara. Do 1906. godine od 99 industrijskih preduzeća u BiH 51 je uvelo »Radni red« dok 48 nije uvelo. Od 48 preduzeća 12 je bilo državnih i to: 7 šumskih preduzeća, 2 tvornice duhana, tkaonica ćilima, tkaonica beza i vezionica i Zemaljska štamparija.[50])

Na ovom primjeru se jasno pokazuje da Zemaljska vlada nije ozbiljnije pristupila regulisanju radnih odnosa i položaja radništva. Prije svega, ona nije mogla postavljati ozbiljnije zahtjeve pred privatne poduzetnike, kada ni sama njena preduzeća ne ispunjavaju ono što ona i »Radni red« određuje. Pored toga što gotovo polovina preduzeća nije uvela »Radni red«, postavlja se pitanje koliko su uvedeni poslovnici bili slični onome što je izradilo Zajedničko ministarstvo finansija. Uprave preduzeća su se mnogo više trudile da istaknu radničke obaveze, a kao uzgred navodile su prava radnika, kao, npr., da mogu napustiti posao ukoliko im poslodavac na vrijeme ne isplaćuje zaradu ili ih nagovara na postupke protivne zakonu. Posao se otkazuje zbog različitih grijehova učinjenih prema krivičnom zakonu i javnom moralu. I pored toga što se Zemaljska vlada u Izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine hvali postignutim rezultatima, položaj radnika poslije 1902. godine nije se znatnije izmijenio. Ovdje je došla do izražaja dvojaka uloga Zemaljske vlade, odnosno države koja je, s jedne strane, čuvar mira i poretka a, s druge strane, najveći poslodavac koji želi da do kraja rentabilno posluje. Zbog toga u »Radnom redu« nema ni pomena o nadnicama, a dozvoljeno je 13-satno radno vrijeme. Samo ove dvije činjenice pružale su široke mogućnosti za eksploataciju. To pokazuje struktura nadnica i način rada u 1904. i 1905. godini.

Prvi pregled prosječnih nadnica za cjelokupno radništvo Bosne i Hercegovine izradila je Zemaljska vlada 1904. godine. Radnici su podijeljeni u 12 grupa, a nadnice prema vremenu (šihti) i prema zaradi (akordu).

Grupa	Prosječna radnička nadnica u krunama	
	prema vremenu	prema zaradi
1. Rudarstvo i topioničarstvo	2,02	2,64
2. Ind. kamena, zemlje, gline	2,10	2,15
3. Željezna i metalna industrija	2,44	3,13
4. Industrija mašina, aparata itd.	4,00	—
5. Drvna industrija	2,50	3,75
6. Tekstilna industrija	1,76	1,21
7. Industrija papira	1,70	—
8. Prehrambena industrija	1,80	2,88
9. Hemijska industrija	1,82	2,73

[50]) Izvještaj o upravi BiH 1906. str. 331.

10.	Industrija umnožavanja	4,25	5,91
11.	Građevinarstvo	4,50	—
12.	Saobraćaj	2,51	4,50
	Prosječna nadnica	2,54	3,13[51])

Očigledno je da visine nadnica u pojedinim grupama variraju. Pored ostalih faktora, nadnice su zavisile i od toga da li se obračunavaju po vremenu (šihti) ili po akordu (ova dva načina zarade miješaju se u svim grupama osim elektroindustrije, industrije papira i građevinarstva (prema vremenu radilo je 18.810 a po akordu 11.531 radnik). Od ukupno 99 većih pogona koji su evidentirani 1904. godine 61 je radio preko cijele godine, a 38 sezonski. Od 33 preduzeća drvne industrije 16 pogona je radilo sezonski. Isključivo sezonski karakter rada imala je industrija u kamenu, glini, zemlji, staklu i građevinarstvu, dok željezna i metalna, tekstilna i industrija papira nemaju sezonskih poslova. Sve ostale industrije imaju miješane sezonske i stalne poslove.

Prema prikazanim podacima, najbolje su bili plaćeni radnici u građevinarstvu (4,5 kruna), industriji za umnožavanje i elektroindustriji (4 do 5 kruna),a najslabije radnici u industriji papira (1,70 kruna prosječno), i tekstilnoj industriji (1,76 k prosječno). Prosjek radničkih nadnica za pojedine privredne grane ne pruža realnu sliku o zaradama bh. radnika. U prosjek su uračunati šegrti, nekvalifikovani i kvalifikovani radnici, majstori i poslovođe. U četiri tvornice duhana i otkupnim stanicama radilo je 1904. godine 2.630 radnika. Od toga:

81 poslovođa sa nadnicom 2,28 k do 4 k
730 radnika sa nadnicom 1,20 k do 1,60 k
1.736 radnica sa nadnicom 0,80 k do 1,60 k
50 djece (dječaka i 47 djevojčica) ispod 14 godina radilo je za nadnicu do 0,80 k.

Iz ovog se vidi da najviše radničke nadnice u duhanskoj industriji ne dostižu čak ni najniži prosjek nadnica koje smo naprijed naveli. Položaj ženske radne snage bio je isti i u Tkaonici ćilima i Tkaonici beza i vezionici u Sarajevu. U ovim preduzećima preko polovinu radne snage sačinjavale su djevojčice i djevojke do 20 godina.

Iako podaci ne dozvoljavaju detaljnije analize realnih najamnina, ipak se na osnovu nekih podataka mogu sagledati tendencije njihovog opadanja, naročito od kraja 1904, godine i u proljeće 1905.

Prosječne nadnice u rudarstvu za 1905. i 1906. godinu:

	1905.	1906.
Kreka	2,33 k	2,52 k
Zenica	2,18 k	2,44 k
Solana	2,12 k	2,42 k
Rudnik Vareš	2,39 k	2,52 k
Željezara Vareš	2,39 k	3,28 k

[51]) ABH, ZMF, G. Z. 4974, BH/1906. Građa... str. 396—8; Izvještaj o upravi BiH 1906. str. 316.

Nominalni porast nadnica još bolje pokazuju podaci uzeti za četiri rudnika uglja:

		Nadnica kopača	Nadnica izvožača
Kreka	1900. god.	3,26 k	1,66 k
	1905. „	3,34 k	1,39 k
	1906. „	3,45 k	1,81 k
Zenica	1900. „	3,05 k	1,97 k
	1905. „	2,92 k	2,05 k
	1906. „	3,18 k	2,25 k
Kakanj	1905. „	3,00 k	1,57 k
	1906. „	3,14 k	1,61 k
Banja Luka	1905. „	2,54 k	1,54 k
	1906. „	2,73 k	1,73 k[52])

Očigledno je da su nominalne najamnine bile u laganom porastu. Dok su nominalne najamnine rasle u navedenom omjeru, **Sarajevski list** donio je podatke o porastu cijena mesu u sarajevskoj tržnici.

Goveđe meso, decembra 1905.	I kl. 1 oka 80 h 1 kg 62 h
	II kl. 1 oka 64 h 1 kg 48 h
12. januar 1906.	I kl. 1 oka 92 h 1 kg 72 h
	II kl. 1 oka 80 h 1 kg 62 h
16. januar 1906.	II kl. 1 oka 120 h 1 kg 94 h
16. mart 1906.	II kl. 1 oka 128 h 1 kg 100 h[53])

Iako nema podataka kako su se kretale cijene drugih životnih namirnica, može se zaključiti da su cijene mnogo brže rasle nego radničke nadnice. Može se pretpostaviti da je nesrazmjeran odnos radničkih nadnica i osnovnih životnih potreba došao do izražaja već početkom 1905. godine, kada je sarajevsko radništvo počelo čitav niz akcija za poboljšanje svog položaja.

U februaru 1905. godine sarajevski zidari i tesari podnijeli su molbu vladi da im skrati radno vrijeme na 10 sati i poveća nadnice. Pošto vlada nije odgovarala, a radovi u proljeće 1905. god. su bili otpočeli, zidari su pristupili ponovo dogovoru. Istu akciju otpočeli su stolari. Pošto su radnici državnih željeznica već nekoliko godina slavili Prvi maj, 1905. godine pridružili su im se i sarajevski zidari i tesari. Dok su se ovi dogovarali sa željezničarima kako da poprave svoj položaj, stolari su u prvomajskim pregovorima izborili 10-satno radno vrijeme i stalne cijene za posao na akord, čega ranije nije bilo.[54]) Uspjesi stolarskih radnika došli su neočekivano glatko i brzo. Međutim, stvarno nije bilo tako. Poslodavci su formalno pristupili pregovorima i pristajali na određene ustupke, a stvarno su zadržavali ranije stanje. Koncem juna 1905. godine sarajevski stolari javili su **Slobodnoj riječi** u Zagreb da se njihovi poslodavci nikako ne mogu pomiriti sa 10-satnim radnim vremenom, pa na sve načine nastoje da vrate ranije 12-satno. Pošto su im poslodavci prijetili da će dovesti radnike iz Beča, Budimpešte i Zagreba koji će rado

---

[52]) Izvještaj o upravi BiH 1907. str. 146—7.
[53]) **Sarajevski list**, 1906. br. 7 i 30.
[54]) **Glas slobode**, br. 33, 29. aprila 1911, str. 9.

duže raditi, sarajevski radnici poručuju svim stolarima u svim gradovima da ne uzimaju posla u Sarajevu. Kad poslodavci nisu poštovali ni drugu tačku ugovora o novim cijenama po komadu, stolarski radnici su trećeg jula obustavili posao. I pored prijetnji od strane policije, stolari su 14-dnevnim štrajkom prisilili poslodavce na poštovanje ugovora.[55])

Za primjerom stolara pošli su zidari i tesari. Kad su poslodavci počeli zatezati oko prihvatanja njihovih zahtjeva, dio zidara i tesara stupio je 22. maja u štrajk. Radnički štrajk i posredstvo Vladinog povjerenika za Grad Sarajevo naveli su poslodavce na popuštanje. Radno vrijeme je utvrđeno od 6 ujutru do 6 poslije podne sa dva sata odmora. Povišenje nadnica dato je tako što su radnici razvrstani u tri kategorije: prva, 3,5 K dnevno (35 helera na sat), druga 4 K dnevno (40 helera na sat), treća 4,5 K dnevno (45 h. na sat).[56]) Ovaj uspjeh postignut je poslije jednodnevnog štrajka. Tako brz uspjeh pokrenuo je radnike da idu dalje u svojim zahtjevima. Oni su održali novi sastanak 29. maja i zaključili da se svim poslodavcima uputi memorandum kojim se traži povišenje plata sa minimalnom nadnicom od 5 K. Budući da do 30. jula nisu dobili nikakav odgovor, radnici su, istoga dana, sazvali sastanak i zaključili da 1. avgusta obustave rad. Na tom sastanku radnici su izabrali Ivana Kralja (Johanna Kralja) i Josipa Liperta (Jozefa Lipperta) za svoje predstavnike u pregovorima sa poslodavcima. Dopisnik zagrebačke **Slobodne riječi** pisao je: »Na istom sastanku su bili prisutni bez razlike svi zidarski i tesarski radnici, kao i naše najveće izdajice Talijani, koji su naumili ovaj štrajk izrabiti u svoju korist«.[57]) Prema dogovoru, 1. avgusta rad je bio obustavljen. Istoga dana radnici su uputili Ivana Kralja, Josipa Liperta, Franju Goretića i Ivana Tibića da obavijeste policiju o uzrocima štrajka i ugovore pregovore sa poslodavcima. Policija je odgovorila hapšenjem predstavnika. Uhapšeni su poslije kratkog vremena pušteni na slobodu i sutradan (2. VIII) ponovo uhapšeni, a radnicima je rečeno da izaberu nove ljude za pregovore. Međutim, radnici nisu htjeli nastaviti pregovore dok vlasti ne puste iz zatvora ranije naznačene pregovarače. Trećeg avgusta »Italijani i drugi štrajkolomci« iskoristili su zategnutost i vratili se na posao. Predstavke Zemaljskoj vladi i druge molbe učinile su samo da Tibić i Goretić budu pušteni na slobodu, a Kralj i Lipert tajno protjerani iz Bosne i Hercegovine. Pošto su se protjerani Kralj i Lipert istakli svojim djelovanjem, zidari i tesari su tražili njihovo puštanje na slobodu po svaku cijenu. U zahtjevu koji je potpisalo 315 radnika i koji je upućen Vladinom povjereniku za grad Sarajevo pisalo je: »Upozorujemo slavno redarstveno poglavarstvo u slučaju da naši drugovi budu iz okupiranih zemalja izgnani i naši zahtjevi neispunjeni »**buknuće sveukupni radnički štrajk svih radničkih struka** (Podvukao I. H.) to će biti i izdavati vaš postupak pošto su duhovi uznemireni«.[58]) Očigledno je da radništvo ne zauzima više znishodljiv stav prema vlastima, nego prijeti štrajkom »svih

---

[55]) **Slobodna riječ**, br. 12, 28. jun 1905. str. 4 i br. 14, od 26. jula 1905. str. 6.

[56]) ABH, ZVS, 100221/I, 1905. **Radnički pokret BiH**, Građa... str. 503—4.

[57]) **Slobodna riječ**, br. 15, str. 4 (9. avgust 1905).

[58]) Arhiv grada Sarajeva, Vladin povjerenik za grad Sarajevo (dalje AGS, Vps. br. 15535, Pres 1905. Građa... str. 281.

radničkih struka«. To je, svakako, novi kvalitet u borbi bh. radništva za poboljšanje položaja.

Početkom maja 1905. godine pekarski radnici podnijeli su molbu Vladinom povjereništvu u kojoj traže dozvolu za pregovore sa svojim poslodavcima radi poboljšanja radnih uslova. Njihovi zahtjevi izneseni su u tri tačke: prvo, pekarski radnici navode da im radno vrijeme traje 14, 16 i 17 sati dnevno, a uz to nije im obezbijeđen odmor od 24 sata nedeljno, drugo, pošto su pekarski radnici uz naporan posao, od svojih poslodavaca dobijali slabu i nečistu hranu, oni zahtijevaju odštetu za hranu u novcu i to: 1 k. i 60 h. i 1 kg. hljeba dnevno za svakog radnika. Time bi radnik bio slobodan u izboru mjesta i kvaliteta ishrane; treće, radnici traže povišicu plata 8 do 10 k. mjesečno. Pored ovih zahtjeva, radnici zahtijevaju čistoću u radnim i spavaćim prostorijama.[59])

Zagrebačka **Slobodna riječ**, koja je bila tačno obavještavana o svim kretanjima u sarajevskom radničkom pokretu objavila je 12. juna 1905. da su pekarski radnici nakon štrajka postigli 12-satni radni dan, dnevnu naknadu za hranu u visini 1 k. 60 h. i slobodan dan u nedjelji za svakog radnika.[60])

Kovački i kolarski radnici iz Sarajeva stupili su u štrajk i predali vlastima 1. juna 1905. godine memorandum sa zahtjevima za regulisanje radnog vremena, nadnica i radnih odnosa. U memorandumu su postavljeni sljedeći zahtjevi: 10-satno radno vrijeme, minimalna nadnica 3 do 5 k, uvođenje 8-dnevnog rada za novouposlene, da poslodavci ne daju radnicima stan i hranu, da se ukine noćni posao poslije 8 sati, a nedjeljom i praznicima da se nikako ne radi, da se isplata vrši subotom poslije rada, a da otkazni rok sa obje strane mora trajati 8 dana.[61]) Ovaj memorandum potpisalo je 39 kovačkih i kolarskih radnika. Motivi za postavljanje ovih zahtjeva su: skupoća, naporan rad i teški uslovi rada. Radnici su istovremeno izabrali odbor od 6 članova koji treba da vodi pregovore sa poslodavcima. Odgovor na memorandum nije stigao do određenog datuma, te su trećeg juna 1905. godine ovi radnici stupili u štrajk koji je trajao do 14. juna. Na osnovu zapisnika koji je sastavljen 13. juna 1905. god. saznajemo o uspjehu kovačkih i kolarskih radnika; prihvaćen je 10-satni radni dan preko cijele godine, plaćanje pojedinih radnika vrši se prema slobodnoj pogodbi između majstora i kalfi, prema sposobnosti i marljivosti pojedinih radnika. Ovdje su poslodavci uspjeli da izbjegnu određivanje minimalne nadnice, kako su radnici tražili.[62]) Svaki novoprimljeni radnik podliježe 8-dnevnom probnom radu i biće plaćen prema pokazanoj stručnosti i zalaganju; radniku se ostavlja na volju gdje će se hraniti i stanovati; zavodi se nedjeljni odmor i poštovanje praznika, zavisno od konfesije, isplata se mora vršiti svakih 14 dana; otkazni rok ostaje i dalje na snazi, svaki

---

[59]) AGS, VPS, br. 8207, 8. maj 1905. Molbu je potpisalo 37 radnika iz 7 pekarskih radnji u Sarajevu.

[60]) **Slobodna riječ**, br. 13. Zagreb, 12. jun 1905. str. 5.

[61]) ABH, ZMF, br. 6892, RP BH, 1. jun 1905. Građa... str. 269—270.

[62]) **Slobodna riječ**, br. 12, od 28. juna 1905. donosi podatak da su ovi radnici dobili minimalnu nadnicu od 2,40 k. koja je ranije iznosila 1,60 do 3 k. ili 4—6 k. sedmično sa jako slabom opskrbom i bez stana.

radnik mora da pristupi bolesničkoj blagajni Obrtnog društva i da plaća 40 h. nedjeljno.[63])

Sarajevski moleri i farbari uputili su 15. maja 1905. godine pisma pojedinim poslodavcima u kojima su iznijeli svoje zahtjeve u pogledu radnog vremena i povišenja nadnica. Na njihove zahtjeve odgovorio im je Vladin povjerenik za grad Sarajevo 25. maja 1905. godine. U odgovoru se kaže da su poslodavci pristali na sljedeće ustupke: ukida se u načelu rad na akord; ubuduće će se primjenjivati samo u dogovoru obiju zainteresovanih strana; ukida se radno vrijeme od 12 sati i zavodi 10-satno; rad traje od 7—12 i od 13—18 sati. Ovo radno vrijeme odnosi se na period od 1. aprila do 30. septembra svake godine. U ostalim mjesecima radno vrijeme se reguliše prema dogovoru. Prekovremeni rad će se plaćati 50% iznad normalnog radnog sata; radnik ne smije preko svoje volje biti zadržan na poslu nedjeljom i praznicima. Ako je posao hitan, onda se plaća u obliku prekovremenih sati; uvođenjem 10-satnog radnog vremena ostaju na snazi nadnice koje su sporazumno utvrđene za ranijih 12 sati rada. Pri sporazumnom utvrđivanju plata određena je minimalna satnica. Satnica stručno izučenih molerskih pomoćnika (kalfe) ne smije biti niža od 40 h. a farbarskih od 30 h; utvrđeni su dohoci za sve opasnije poslove (molovanje fasada, bojadisanje mostova i sl.) od 40 g. do 1 k. na nadnicu). Takođe su utvrđeni dodaci od 20% na nadnicu ako se poslovi obavljaju van Sarajeva; radnik mora pripremljen dočekati 7 sati i na vrijeme otpočeti s radom. Ukinut je odmor za doručak, zabranjeno je donošenje alkohola na posao bez dozvole poslodavca, zabranjeno je pravljenje cigareta i pušenje u toku rada. Poslodavac može pomoćnika kazniti ukoliko svojevoljno napušta radionicu ili radilište u toku radnog vremena, i to odbitkom nadnice i otpuštanjem s posla. U drugim slučajevima poslodavac i pomoćnik vezani su ugovorenim otkaznim rokom.[64])

Očigledno je da su radnici izborili značajne olakšice u pogledu radnog vremena i plata, ali su za to dobili i veoma strog radni red. Važan zaključak koji govori o otporu poslodavaca jeste da nijedan radnik ne smije biti primljen ni u jednu radionicu u Sarajevu bez otpusnice svog ranijeg poslodavca.

U prvoj polovini 1905. godine i u Srpskoj dioničkoj štampariji došlo je do štrajka tipografa. Kao uzrok štrajka radnici su naveli pitanje plata, obima posla, radnog vremena i uslova na radu. Kada su se u sukob umiješale vlasti, obrazovan je Izabrani sud sastavljen od tri radnika i tri predstavnika štamparije. Prostorije su pregledane i ustanovljeno je da su neuredne. Sud je razmotrio i ostala sporna pitanja i prihvatio radničke prijedloge: prvo, da se u Srpsku dioničku štampariju uvede način rada i obračunavanje po tzv. Dalmatinskoj tipografskoj tarifi, koja je predviđala minimum 24 k. nedeljno, i drugo, da se ni jednom radniku koji je stupio u štrajk ne može otkazati posao zbog učešća u štrajku u toku 6 mjeseci poslije ponovnog stupanja na posao.[65])

---

[63]) ABH, ZMF, br. 6892, Pr. BH/1905. Građa... str. 511—512.
[64]) **Trideset godina organizacionog rada grafič. radnika u BiH**, Sar. 1933, str. 14.
[65]) ABH, ZVS, 10731, ex. 1905. Građa... str. 506—509.

Ovaj uspjeh pokrenuo je tipografe da izbore novu, sarajevsku tarifu. Izrada te prve tarife povjerena je četvorici tipografa: Jerku Dobriću, Ernestu Tušu, Filipu Bratiću i Stevanu Obiliću. Poslodavci su zatražili zaštitu od Vladinog povjerenika za grad Sarajevo i Jerko Dobrić je protjeran iz Bosne i Hercegovine. Ipak, nakon upornih pregovora potpisana je 6. novembra 1905. godine, prva tarifa na području Bosne i Hercegovine sa važnošću samo za Sarajevo.[66])

Talas nezadovoljstva zahvatio je 1905. i radnike Tkaonice ćilima u Sarajevu. Na sastanku koji je održan 10. avgusta 1905. god. zaključeno je da se zahtijeva izrada novog cijenika sa garantovanom minimalnom zaradom od 2 k. dnevno, da radno vrijeme ne bude duže od 10 sati dnevno i da se isplaćuje 30 k. mjesečno za vrijeme izučavanja zanata u Tkaonici, bez vraćanja tog novca, kako je ranije bilo. Uprava tvornice energično je odbila zahtjeve radnika i pozvala policiju. Kao i obično, policija je odmah intervenisala i okupljene radnike sprovela do vladine zgrade. Tu su određene dvije radnice da budu saslušane. Na saslušanju su izjavile »da su nuždom dovedene na stazu kojom sada stupaju«.[67]) Radništvo je raspušteno, a sukob u tvornici nije riješen. Tkaonica ćilima izvijestila je 28. avgusta Zemaljsku vladu da »ni danas 28. do 8 sati nije došla ni jedna od radnica koje se nalaze u štrajku«; Štrajk u Tkaonici ćilima počeo je 23. avgusta i u njemu je učestvovalo 56 radnica. Vladin povjerenik za grad Sarajevo traži ovlaštenje od Zemaljske vlade da pomenute radnice kazni. Radnice su se dvostruko ogriješile: prvo, nisu prema Normativu poštovale 14-dnevni otkazni rok, i drugo, usudile su se da štrajkuju i postavljaju zahtjeve, što je ocijenjeno kao djelatnost usmjerena protiv vlasti.

Početkom 1906. godine banjalučki građevinski radnici podnijeli su svojim poslodavcima memorandum u kome su iznijeli zahtjev za skraćenje radnog vremena na 10 sati i određivanje minimalnih nadnica za zidare 3,60 k, tesare 3 k, klesare 4 k, soboslikare 3 k, ličioce 3 k, stolare 2,80 k. Ovi zahtjevi regulisani su mirnom pogodbom sa poslodavcima.[68])

O položaju radnika zaposlenih u velikim šumskim preduzećima nema mnogo podataka. Ovo radništvo se nalazilo daleko od gradova, većinom nekvalifikovano i sezonsko moralo je da savlađuje, s jedne strane, prirodnu stihiju bosanskih planina, a s druge, gramzljivost stranih privatnih investitora. Kad pritužbe tog radništva i dođu do ušiju Zemaljske vlade, ona veoma sporo reaguje ili se potpuno oglušuje. Već smo spomenuli firme Šlezinger i Morpurgo-Parente i način na koji vlasti reaguju na nepravilnosti koje one čine prema radništvu. Veoma često Zemaljska vlada je naglašavala da ne želi narušavati red i mir u Bosni i Hercegovini. Ako radnici iznose pritužbe, a vlast ne reaguje na vrijeme ili nikako, onda radnicima ostaju druga sredstva da zaštite svoje interese. Ukoliko u takvom slučaju štrajkuju ili su nezadovoljni, onda ih Zemaljska vlada i druge vlasti proglašavaju buntovnicima i kao takve

---

[66]) Isto. Međutim, prva tarifa postojala je već 1888. godine u vidu pisanih »Pravila za tiskaru Don Frane Milićevića u Mostaru«. Ova su se odnosila samo na jednu štampariju, a predstavljaju izvadak iz tarife koja je važila u Trstu. Razlikovala se samo u radnom vremenu koje je određeno na 10,5 sati, umjesto 9,5.

[67]) **Slobodna riječ**, br. 17, 13. avgust 1905.

[68]) ABH, ZVS, br. 125/1905, Građa... str. 518.

smiruju žandarmerijom. Pravi krivci za takve istupe radnika redovno ostaju nekažnjeni. I ako Zemaljska vlada u svakom pojedinom slučaju naređuje podređenim organima vlasti da izvrše istragu, njeni rezultati nisu nikada doveli do kažnjavanja poslodavaca. Nije bio kažnjen ni Šlezinger, koji je u dva maha označen kao krivac, naprotiv, 35 radnika moralo je u pratnji žandara da napusti Bosnu i Hercegovinu. Firmi Morpurgo-Parente vlasti idu do te mjere na ruku da joj daju žandarmerijsku ekspozituru na privatnu upotrebu da bi zadržala radnike u planini. Vjerovatno su rijetki primjeri u drugim zemljama da radništvo koje slobodno raspolaže svojom radnom snagom biva do te mjere izloženo nasilnoj eksploataciji. Ispoljavanje nezadovoljstva radnika, zaposlenih kod šumskih firmi, nije evoluiralo u smislu jače povezanosti i organizacije. Reagovanja na nepravilnosti, ispoljena 1890. i 1893. godine, ponavljaju se u gotovo identičnoj formi 1902. ili 1905. godine. Kada je u junu 1902. godine pukovnik Eker (Ecker), po nalogu Zemaljske vlade, izvršio istraživanja o položaju šumskih radnika u kotaru Vlasenica, on je u izvještaju civilnom adlatusu baronu Kučeri napisao sljedeće: »U južnom dijelu kotara (Pijesak, Knežina, Žeravica) nalaze ljudi zarade pri gradnji šumske željeznice i sječi šume. Izgleda ipak da tamo vladaju upravo očajne prilike i da ljudi ne dobivaju za urađeni posao odgovarajuću platu kako mi je saopštio kotarski predstojnik Zimonjić. Na nekoliko dana pred moj dolazak u Vlasenicu došlo je u tamošnjem kotaru do bučnih scena pošto su šumski radnici koji se unazad dužeg vremena osjećaju prikraćeni u svojim zahtjevima u pogledu zarade, došli u velikom broju i zahtijevali intervenciju ovog nadleštva da im se pribavi važnost njihovih zahtjeva u pogledu plata. Preduzetnik je bio pobjegao iz šume, a ljudi su ga uz žestoke prijetnje tražili. Rekao mi je sam kotarski predstojnik da se plašio katastrofe, ako bi se do najvišeg stepena ogorčeni radnici dočepali izvjesnog preduzimača. Samo uz veliki trud pošlo je za rukom da se radnici umire, uz jamstvo da će biti udovoljeno njihovim opravdanim zahtjevima«[69]) Kako je ovaj sukob završen, nije poznato. Pukovnik Eker je na kraju zaključio da ovakvi postupci poslodavaca »vrlo štetno djeluju, potresaju i potkopavaju povjerenje najsiromašnijeg dijela stanovništva koje se i onako bori sa bijedom«. Akademski ton kojim je pukovnik Eker opisao svoju istragu zvuči kao nepristrasna optužba u kojoj nezaštićeni i prevareni radnici priređuju »bučne scene« i prijete »katastrofalnim« ishodom sukoba. Da bi se jedna pojava spriječila, nije dovoljno da se ona samo otkrije i konstatuje. Na istom terenu i vjerovatno kod iste firme 1905. godine pojavili su se slični problemi. **Srpska riječ** objavila je (13. avgusta 1905. br. 110) dopis iz Han Pijeska u kome optužuje firmu Eissler i Ortlieb da ne isplaćuje redovno zarade svojim radnicima. Da bi naplatili zarađeni novac, radnici su dolazili u Han Pijesak na zakazanu isplatu zarade. Radnici su vraćeni i upućeni radi naplate iz Han Pijeska u Zavidoviće koji je udaljen 120 km. Ovakvi postupci firme doveli su do istrage od strane Zemaljske vlade. Tom istragom ustanovljeno je da je grupa od 47 radnika izgubila najprije 11 dana, dok ju je primio jedan zastupnik firme zadužen za radove u akordu, zatim joj je iz dana u dan u toku 5 dana obećavana

[69]) **Slobodna riječ,** br. 3, 7. februar 1906. str. 8.

isplata zarade. Nakon 16 dana grupa radnika bila je upućena iz Han Pijeska u Zavidoviće da bi konačno naplatila zarađeni novac. Intervencija kotarskih vlasti ostala je u ovom slučaju bez rezultata.[70]) Slični postupci ove firme događali su se i prije i poslije ovog događaja. Tako je u oktobru 1905. godine stigla pritužba ekspozituri u Varešu koju je podnijelo 400, većinom stranih radnika zaposlenih u drvnoj industriji Eissler i Ortlieb koji su se žalili »zbog odugovlačenja isplate zarada«. Međutim, ovaj problem nije jedini koji je dovodio do nezadovoljstva radnika. U izvještaju Zemaljske vlade, koji je uputila 29. februara 1906. godine Zajedničkom ministarstvu finansija spomenuta su još dva pitanja: prvo, slabije plaćanje domaće radne snage, i drugo, previsoke cijene u firminom magacinu životnih namirnica — slabije plaćanje domaćih radnika u odnosu na strane za Zemaljsku vladu »leži u poznatoj manjoj sposobnosti domaćih radnika, pa je samo po sebi razumljivo da se Firmi, koja s radnicima slobodno sklapa utanačenja, ne mogu pripisivati nikakvi obavezni propisi na koji će način isplaćivati rad svojih radnika«. Stav Zemaljske vlade i prema drugom pitanju takođe ne ide u prilog radnicima. Ona primjećuje da ostavlja radnicima na volju na koji će se način snabdijevati. Da li će radnici donositi namirnice sobom ili kupovati u magacinu, to je njihova stvar.[71])

U pogledu odugovlačenja isplata zarada radnicima, Zemaljska vlada je upozorila firmu Ajsler i Ortlib i zadužila je »da neodložno za čitavu 1906. godinu utvrdi dane u kojima će se isplata vršiti, i da Zemaljskoj vladi bezuvjetno u roku od 14 dana po primitku ovog dopisa dostavi na odobrenje odluke koje se na ovo odnose«. Pored toga, firmi je naloženo da odredi odgovarajuća mjesta za isplatu radnika koja neće biti mnogo udaljena od njihovih radilišta. Ukoliko firma u naznačenom roku ne provede navedeno, Zemaljska vlada joj prijeti disciplinskom kaznom od 1.000 k, a dane i mjesta isplate odrediće službenim putem.[72])

Ovakav stav Zemaljske vlade prema firmi nije prihvatio zajednički ministar finansija Burijan. On je 26. februara 1906. godine iznio svoj stav prema firmi, pri čemu je stav Zemaljske vlade označio kao preveliko uplitanje vlasti u njeno poslovanje.[73]) Iz ovog akta proizilazi da se firma nije oglušila o svoje obaveze prema radništvu. Nastali sukobi s radnicima koji su se češće ponavljali prouzrokovani su obimom i karakterom poslova. Prema tome, firmi se ne smiju predočavati određene sankcije, jer to zadire u okvire njenog gazdovanja. Prema ministru Burijanu, Zemaljska vlada može da ispita stanje i da u dogovoru sa firmom nastoji da se ono popravi. Očigledno je da vlast treba da »upliviše« na firmu a ne da joj prijeti kaznama. Prema svemu ovome, radnici nisu mogli očekivati da se njihov položaj popravi intervencijom vlasti. Što se tiče firme, ona je 8. februara 1906. odgovorila Zemaljskoj vladi nastojeći da se opravda za učinjene nepravilnosti. Njoj nisu poznata navedena zakašnjenja niti nezadovoljstvo radnika. Isplate su uvijek uredne i vrše se na određenim mjestima. Ukoliko se dogodi da se zarađeni novac od-

---

[70]) ABH, ZVS, 2470, I. B. 1902. Građa... str. 466.
[71]) ABH, ZVS, 174/I. B. 1906. Generalni štrajk, str. 431.
[72]) Isto.
[73]) ABH, ZVS, 24589/1906. (šifra: 202—307). Generalni štrajk, str. 432—433.

mah ne isplati, krivi su radnici koji preuzeti posao na akord napuštaju prije vremena. Firma svu krivicu svaljuje na domaće radništvo o kome piše sljedeće: »S obzirom na poznatu nepouzdanost domorodačke radne snage, uobičajeno je, ne samo kod nas, nego i u cijeloj zemlji, da se takvi slučajevi dešavaju (kršenjem ugovora i napuštanje posla, prim. I. H.), pa je, dakle, moguće da su takvi ljudi, koji krše ugovore, morali čekati nekoliko dana na isplatu zarade, jer su potrebni obračunski osnovi i podaci morali biti predloženi upravi u Zavidoviće.«[74]) U pismu se dalje navodi da kod firme radi oko 5.000 ljudi i »da se među tako velik broj radnika može lako uvući i po koji nezadovoljnik i galamdžija«.

Iako firma nije priznala svoju krivicu, ministar Burijan zauzeo je prema njoj pomirljiv i kompromisan stav, a Zemaljska vlada u Sarajevu prešla je preko svega i 17. februara ponovo energično zahtijevala određivanje dana i mjesta isplate pod prijetnjom, ranije navedene, disciplinske kazne. Iz ovog se može zaključiti da je firma prekršila najelementarnije principe na osnovu kojih su poslovali privatni investitori u Bosni i Hercegovini. U ovakvom stavu Zemaljske vlade treba potražiti i drugi razlog, a to su opšte-političke okolnosti. Radnički pokret se već pojavio kao određeni društveni faktor, pa vlast nije mogla dozvoliti da jedna firma do te mjere izaziva nezadovoljstvo radnika i prisiljava ih na borbeno istupanje koje redovno prerasta socijalne okvire i postaje politički problem koje moraju rješavati vlasti.

— — —

Industrijalizacija je u sudarima sa feudalnom strukturom imala čitav niz teškoća koje je nastojala kompenzirati visokim stepenom eksploatacije. Zbog toga država ne rješava radničko pitanje. U stavu prema radnicima i radničkom pokretu austrougarske vlasti su imale određene poglede od kojih nisu odstupale. Sama činjenica da je korišteno strano radništvo svih kategorija ukazuje na nepovjerenje prema domaćim radnicima. Oko 65% radne snage sačinjavali su nekvalifikovani radnici koji su bili većinom domaćeg seljačkog porijekla. Sezonski ili stalni poslovi u industriji i rudarstvu bili su im dopunsko zanimanje kojem su pretpostavljali obradu zemlje. Industrija i rudarstvo nisu mogli tolerisati udaljavanje te radne snage u vrijeme sjetve i žetve. Zbog toga se u službenim izvještajima naglašava nesigurnost domaćih radnika. S druge strane, strano radništvo koje je u početku bilo stabilizator privrede vremenom postaje smetnja, jer ono nije sobom nosilo samo stručna znanja nego i svoje klasno obrazovanje, svijest i iskustvo, stečeno ranije. Izučavajući zanate uz takve stručnjake, domaće radništvo sve više prihvata njihov pogled na svijet. Država s tim u početku nije računala. Kada je strano radništvo počelo da se klasno ispoljava unoseći socijalističke listove, časopise i brošure, postavljajući ekonomsko-socijalne i političke zahtjeve, ono je za vlast postalo politički problem. Tako su vlasti pred socijalističkom opasnosti počeli sistematsko uklanjanje stranih ranika i postepeno uvođenje domaćih ljudi na njihova mjesta. Računica je bila

---

[74]) ABH, ZMF, br. 105/Präs, BH, 1906. Generalni štrajk, str. 433—434; ABH, ZVS, 24589/1906. (šifra 202—307). Generalni štrajk, str. 435.

jednostavna. Domaći radnici su zadovoljni s manjim platama, a od njih se nije mogla, tako brzo, očekivati socijalistička propaganda.

Pada u oči činjenica da je u 1905. godini radništvo zaposleno kod privatnih zanatlija i poslodavaca najupornije u borbi za poboljšanje položaja (pekari, kovači, kolari, zidari, moleri, farbari i stolari). Prirodno bi bilo da radnici u većim industrijskim preduzećima idu brže i odlučnije ka spoznaji zajedničkih interesa i ciljeva nego ovo malobrojno i rasuto pomoćno radništvo kod privatnih poslodavaca. Ovu činjenicu treba objašnjavati stepenom eksploatacije kojoj je izvor postojanje jake esnafske tradicije, odnosno esnafskog odnosa između majstora i kalfe. Majstori u privatnim radnjama daju svojim pomoćnim radnicima stan, hranu i platu prema svom nahođenju, radno vrijeme je neograničeno, tako da je taj esnafski odnos pružao mogućnosti neograničene eksploatacije, a država nije zakonski regulisala radne odnose. Zbog toga se ovo radništvo najdosljednije bori za poboljšanje svog položaja. Zahtjevi koje ovo radništvo postavlja gotovo su identični sa početnim zahtjevima engleskog, francuskog, srpskog ili hrvatskog radništva. Metode borbe su takođe oprobane. One idu od moljakanja vlasti do primjene štrajka kao borbenog sredstva za poboljšanje položaja. Viši stepen u borbi radnika za poboljšanje položaja dolazi u momentu kad organizaciju shvate kao sredstvo za postizanje zajedničkih ciljeva. Upravo ova činjenica predstavlja najviši domet u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do 1906. godine. Stihijno i borbeno istupanje trebalo je obogatiti svjesnim i organizovanim naporima.

U službenim izvještajima austrougarske vlasti u svim instancama na sve događaje među radnicima gledaju kao na pojave koje su unesene izvana. To je ocjena svih radničkih istupanja do 1906. godine. Strani uticaji su sve pokrenuli, oni vežu crvenom niti sve događaje od zahtjeva za povećanje zarada i skraćenje radnog vremena, preko štrajkova do organizacionog uobličavanja. Tako su događaji iz 1905. i 1906. godine bili ocijenjeni kao rezultat pojačanih socijalističkih strujanja u Evropi. Tendencija da se sve objašnjava spoljnim podsticajima i uvođenjem socijalističkih strujanja u Bosni i Hercegovini pokazivala je da birokratski i konzervativni aparat vlasti nije mogao da shvati moderni socijalni problem koji je sam stvarao postojećim odnosima i postupcima.

Metode obračunavanja sa radničkim pokretom u Bosni i Hercegovini vlasti su obogatile iskustvom iz borbe protiv radničkog pokreta u Monarhiji. Prvi štrajkovi likvidirani su energičnom intervencijom žandarmerije i izgonom svih stranih radnika koji su bili vezani za takva istupanja. Energičnost policijskih intervencija pojačavala je i činjenica da su svi događaji u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu smatrani kao preuranjene pojave i kao takve trebalo ih je u korijenu spriječiti.

Iako se radnički pokret Bosne i Hercegovine formirao i razvijao u uslovima potpune političke obespravljenosti, svakodnevnog naglašavanja konfesionalnih i nacionalnih razlika, bez i jednog školovanog čovjeka u svojim redovima, uspio je da do 1906. godine stvori uslove za organizovan rad i da svojim masovnim pokretom u maju 1906. godine prisili vlasti na popuštanje. U čitavom ovom procesu najodlučniji faktori su bili: visok stepen eksploatacije, neadekvatno kretanje realne na-

jamnine i cijena životnih namirnica (naročito 1905. i 1906), prisustvo stranih kvalifikovanih radnika i pristizanje prvih generacija domaćih kvalifikovanih industrijskih radnika.

Summary

Upon the basis of some archive documents and the existing historiographic documents some new facts about social origin, number and the economic position of the workers in Bosnia and Herzegovina up to May strikes in 1906 have been established. The Researches have shown that the working class in Bosnia and Herzegovina was of heterogenious national, social and qualificative structure in which the unskilled season workers of native and foreign origin prevailed. After the investigation of all accessible data it has been found out that in 1906 there were about 48.000 employed workers in Bosnia and Herzegovina.

In collision with its half-oriental, feudal structure, the initial industrialization met a whole series of troubles which it tried to suppress by a rough way of exploatation. This was especially applied towards the women-workers working at the tobacco factories and the ones working in the carpet factories in Sarajevo, as well as towards the season workers employed for cutting the woods. A whole series of strikes conducted for economico-social reasons were suppressed by the intervention of police and gendarmerie.

Inspite of a very strict oppression from the part of the state, the working class began to organize their first illegal and semi-illegal associations through the strikes. This process was accelerated in 1905 and 1906 by sudden decrease of real rents.

Oblici podrške radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini revolucijama u Rusiji i Mađarskoj do konca 1920. godine

Ibrahim Karabegović

Oktobarska revolucija u Rusiji 1917. godine kojom je počela epoha socijalističkih revolucija u svijetu još više je produbila i ubrzala opštu krizu kapitalističkog društva. Odmah u početku oktobarska socijalistička revolucija je aktivirala revolucionarne snage u drugim zemljama i uticala na izbijanje čitavog niza proleterskih revolucija i nacionalno-oslobodilačkih pokreta. Njena pobjeda najneposrednije je uticala na razvoj revolucionarnih događaja u Evropi, posebno u Njemačkoj i Mađarskoj u toku 1918. i 1919. godine. Revolucije u Njemačkoj i Mađarskoj, revolucionarno raspoloženje međunarodnog proletarijata i njegovo oduševljenje pobjedom radničke klase i seljaštva u Rusiji mnogo je doprinijelo učvršćivanju pobjede oktobarske revolucije.

Oktobarska revolucija je podstakla revolucionarni polet narodnih masa u jugoslovenskim zemljama. Pod njenim uticajem i usljed velike bijede stanovništva koju je izazvao rat, širi se protivratni talas i mase se sve više revolucionišu. Pored mnogobrojnih protesta i demonstracija uperenih protiv imperijalističke politike, u jugoslovenskim zemljama koje su bile pod Austro-Ugarskom izbijaju oružane pobune vojnika i mornara, među kojima je najpoznatija pobuna mornara u Boki Kotorskoj februara 1918. godine.[1]) Na taj način, a posebno aktivnim učešćem nekoliko desetina hiljada Jugoslovena, većinom bivših zarobljenih austro-ugarskih vojnika na strani revolucije, i jugoslovenski narodi su dali svoj doprinos pobjedi oktobarske revolucije.

U ovakvoj revolucionarnoj situaciji dolazi do obnove, a 1919. godine i do ujedinjenja jugoslovenskog radničkog pokreta, koji je ogromnom većinom stao na stranu revolucija u Rusiji i Mađarskoj. Kada su imperijalističke države ulagale velike napore da uguše oktobarsku revoluciju

[1]) **Pregled istorije SKJ,** Beograd 1963. godine, str. 29.

i revoluciju u Mađarskoj, jugoslovenska radnička klasa je na raznovrstan način pružala podršku mađarskom i ruskom proletarijatu. U okviru te opšte solidarnosti jugoslovenskog radničkog pokreta sa revolucijama u Rusiji i Mađarskoj zapažen doprinos dao je i radnički pokret u Bosni i Hercegovini.

Obnavljanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini vremenski se podudara s revolucionarnim događajima u Rusiji 1917. godine. Već pod uticajem februarske revolucije dolazi do oživljavanja radničkog pokreta u ovim pokrajinama. Prvomajska proslava 1917. i ponovno pokretanje lista **Glas slobode** 30. juna iste godine prvi su vidniji znaci njegovog oživljavanja. Tome je doprinio, dobrim dijelom, i tolerantan odnos austrougarskih vlasti prema radničkom pokretu posljednjih godina prvog svjetskog rata. Ipak, tek oktobarska revolucija dala je snažan impuls obnovi i razvitku radničkih organizacija. »Morali su doći veći događaji da vladu prisile da mora trpiti obnavljanje radničkog pokreta, a te događaje je otpočela Velika Ruska Revolucija«, kaže se u izvještaju Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine na Zaključnom kongresu, aprila 1919. godine.[2])

U toku 1917. i 1918. godine solidarnost radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini sa revolucijom u Rusiji svodila se uglavnom na moralnu podršku i veličanje mlade sovjetske republike preko organa Socijaldemokratske stranke **Glasa slobode**. Drugi oblici podrške u uslovima u kojima se tada nalazio radnički pokret nisu ni bili mogući. U situaciji kada su, usljed rata i posljedica koje je on izazvao, klasne suprotnosti bile zaoštrene do najveće mjere, ruska revolucija je predstavljala poziv cijelom proletarijatu na borbu protiv postojećeg stanja. Značajnu ulogu u popularisanju revolucije i širenju istine o njoj u jugoslovenskim zemljama imao je **Glas slobode.** Po svojoj stalnoj podršci koju je pružao revoluciji u Rusiji **Glas slobode** je u to vrijeme prednjačio među socijalističkom štampom na Balkanu.

Među mnogobrojnim pitanjima koja su u toku 1917. i 1918. godine tretirana u **Glasu slobode** revolucija u Rusiji i pitanje njenog opstanka zauzimala su najistaknutije mjesto. Novo doba koje je počelo februarskom revolucijom najavljuje se u prvom broju obnovljenog **Glasa slobode** ovim riječima: »Kapitalistički društveni poredak, koji narodima donosi onakve darove kao što je ovaj rat, stoji pred likvidacijom. Sa istoka došli su prvi zraci novoga sunca, koji daje nade da će se ostvariti trajni mir među narodima«.[3]) Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je među prvima čestitala ruskom proletarijatu na njegovom uspjehu. Sa Prvomajske proslave u Sarajevu 1917. godine upućen je predsjedniku radničkog i vojničkog vijeća u Petrogradu sljedeći telegram: »Socijalistički proletarijat Bosne i Hercegovine, diveći se velikim djelima ruskog radnog naroda i ruske socijalne demokracije, sa Prvomajske skupštine u Sarajevu, šalje svoj topli socijalistički pozdrav ruskim drugovima i čestita im na njihovom djelu Velikoj Ruskoj Revoluciji, koja je ideji slobode na čitavom svijetu dala nove snage.«[4]) U uvod-

[2]) Arhiv KPBiH, tom II, Sarajevo 1951. godine; **Glas slobode,** br. 82, 10. aprila 1919. godine.

[3]) **Glas slobode,** br. 1, 30. juna 1917. (Manifest radničkoj klasi BiH).

[4]) **Glas slobode,** br. 1, 30. juna 1917.

noj riječi koju je toga dana održao na drugarskoj večeri u Radničkom domu u Sarajevu Sreten Jakšić je posebno pozdravio ruski proletarijat.[5]) **Glas slobode** je rusku revoluciju svrstao u događaje »od najvećeg značenja u cijeloj svjetskoj istoriji« i istakao značaj ruske socijaldemokratije u borbi za svjetski mir.[6])

Vodstvo Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine nije u prvo vrijeme shvatilo suštinu i karakter februarske revolucije, jer je mislilo da je već ovom revolucijom ruski proletarijat dobio političku vlast.[7]) To je, donekle, i razumljivo ako se uzme u obzir da su vijesti iz Rusije, do kojih se dolazilo posrednim putem, bile nesigurne i često pogrešno interpretirane. U vezi s tim i povodom kontradiktornih vijesti iz Rusije, **Glas slobode** je pisao: »Da bi se ta istina (istina o ruskoj revoluciji) prikrila pred narodom stara se sa više strana od »Socijalističkih« ministara do najokorjelijih konzervativaca koji danas imaju na raspoloženju ogromnu štampu, mnogobrojne telegrafske biroe, državu. Zato se šire razne vijesti i komentari, samo da se pomrači sunce ruske revolucije.«[8]) Osim nesigurnih informacija, na pogrešne zaključke vodstva Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine o ruskoj revoluciji uticala je i činjenica što ono nije bilo dovoljno upoznato s taktikom pojedinih struja, a naročito boljševika, u revoluciji.

Dotadašnje simpatije i oduševljenje za februarsku revoluciju, poslije pobjede oktobarske revolucije, pretvaraju se u uvjerenje da će revolucionarni pokret zahvatiti i druge evropske zemlje. Vijest o oktobarskoj revoluciji odjeknula je po čitavoj Bosni i Hercegovini. **Glas slobode** je već 10. novembra donio proglas petrogradskog radničkog i vojničkog vijeća, a u sljedećem broju i svoj komentar o pobjedi petrogradskog proletarijata u kojem se kaže: »U ovaj trenutak, u Petrogradu vlada radnički režim, diktatura proletarijata. Prvi put poslije Pariske Komune imaju najamni radnici potpuno u svojim rukama prestonicu jedne velike sile, prestonicu velike, džinovske Rusije. Tamo gdje su se krojili osvajački planovi i sklapali tajni ugovori, potpisivale note i mobilizacije, — danas vlada režim radnog naroda, režim radnika i seljaka.

To je veliki istorijski događaj. Može taj režim biti ma koliko kratkog vijeka, očevidno je da prolazi vrijeme narodnog bespravlja i međunarodnog uništavanja. Mirovni uslovi koje su predstavnici tog režima objavili čitavom svijetu odjeknuće po nepreglednim masama svjetskog proletarijata.«[9]) Upoređujući Parisku Komunu s najnovijim događajima u Rusiji, organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine je u to vrijeme pisao: »U Rusiju su uprte oči cijelog svijeta; diktatura proletarijata je nov događaj; prvi put poslije Pariske Komune zavladao je radnički režim, ali će Petrogradski događaji igrati veću ulogu od Pariske Komune, jer su došli u trenutku ratnog užasa, a radnička klasa je brojnija i svje-

---

[5]) Arhiv SRBiH, ZV Prez. br. 580/1917. god.

[6]) **Glas slobode,** br. 1, 30. juna 1917. (Ruska revolucija).

[7]) U članku **Socijalna demokratija, svjetski rat i svjetski mir,** pored ostalog piše: »U ovome času i u času **kad je proletarijat u Rusiji dobio političku vlast** (podvukao I. K.), uzima internacionalna socijalna demokracija pitanje mira u svoje ruke.« (**Glas slobode,** br. 1, 30. juna 1917).

[8]) **Glas slobode,** br. 15, 3. oktobra 1917. (Tok revolucije).

[9]) **Glas slobode,** br. 27, 13. novembra 1917. (Radnička vlada u Petrogradu).

snija nego onda.«[10]) Prva reagovanja **Glasa slobode** na oktobarsku revoluciju govore nam da su bosansko-hercegovački socijalisti osjetili značajne kvalitativne promjene u razvitku revolucije. Za razliku od dotadašnjih priloga u listu u kojima je najviše istican značaj ruske revolucije u borbi za mir, sada se sve više piše o diktaturi proletarijata. U **Glasu slobode** se otvara stalna rubrika koja je donosila vijesti i napise o karakteru oktobarske revolucije, djelatnosti radničko-seljačke vlade, ličnostima revolucije, njenom međunarodnom položaju itd.

Shvativši njen veliki značaj, bosansko-hercegovački socijalisti su preko svoga lista najodlučnije branili oktobarsku revoluciju od kleveta buržoaske i socijalpatriotske štampe u našim i evropskim zemljama. U nastojanju da što objektivnije piše o revoluciji i njenim glavnim akterima, redakcija lista nije se plašila činjenice što je **Glas slobode** u toj podršci bio usamljen. Predstavnici radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini bili su uvjereni da su u pravu isto tako kao što je bio Svetozar Marković, kada je usamljen branio Parisku Komunu 1871. godine.[11]) Braneći Lenjina od klevetanja buržoaske štampe u jugoslovenskim zemljama, **Glas slobode** je pisao: »Radni narod u jugoslovenskim zemljama dobro će zapamtiti kako se držala štampa jugoslovenske »napredne« buržoazije prema predstavniku najslobodnijeg političkog režima u ljudskoj istoriji.«[12])

Brest-litovski ugovor između Sovjetske Rusije i centralnih sila, koji je zaključen 3. marta 1918. godine,[13]) unio je izvjesnu zabunu i razočaranje u redove Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Kad se saznalo za njegove odredbe **Glas slobode** je u članku »Svršetak predigre« od 6. marta 1918. godine reagovao ovim riječima: »Boljševici su potpisali jedan skandalozan i besprimjeran ugovor. U Litovskom Brestu odigrana je najveća tragedija u istoriji čovječanstva.« Istakavši da je do toga moralo doći, jer se je ruska revolucija razvijala kao usamljena pojava, članak završava riječima da je »predigra velikog društvenog preokreta završena«. Sklopljeni mirovni ugovori u Brest-Litovsku ocijenjeni su kao »potpuna pobjeda Njemačke na istoku«.[14]) Kako je tragično shvaćen Brest-litovski ugovor i kakvo je raspoloženje zavladalo u redovima rukovodstva Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema oktobarskoj revoluciji, najbolje je, ipak, izraženo u uvodniku **Glasa slobode** koji nosi naslov **Plima i osjeka.** U njemu se, pored ostalog, kaže da »istorijski pokret proletarijata ne ide neprestano naprijed« i da ima vremena kad »plimu proleterskog pokreta zamjenjuje osjeka, kada na-

---

[10]) **Glas slobode,** br. 28, 17. novembra 1917. (Petrogradski događaji).

[11]) **Glas slobode,** br. 33, 5. decembra 1917. (Ličnosti revolucije).

[12]) **Glas slobode,** br. 37, 19. decembra 1917. (Lenjin).

[13]) Brest-litovskim ugovorom o miru zaključenim 3. marta 1918. u Brest-Litovsku između centralnih sila i Rusije (primirje zaključeno 15. decembra 1917) u 14 članova ugovora Rusija se odriče svih prava na Poljsku i dijelove Belorusije, na Finsku, Estoniju, Letoniju i Litvaniju, kako bi ove postale nezavisne. Turska je trebalo da dobije dijelove Zakavkazja (Ardagan i Batum). Plaćanje ratne štete nije bilo predviđeno. Ukrajina kojoj je priznata nezavisnost sklopila je poseban mir sa centralnim silama 9. februara 1918, ali su je ove u toku 1918. ipak okupirale. Poslije poraza Njemačke, Versajskim mirom, 1919. godine, poništene su odredbe Brest-litovskog ugovora. (Mala enciklopedija 1 — Prosveta, Beograd 1959, str. 181).

[14]) **Glas slobode,** br. 20, 9. marta 1918.

stane zatišje poslije bure i pred buru«.[15]) Poslije ovakve ocjene Brest-litovskog mira, reagovanja Socijaldemokratske stranke na događaje u Rusiji bila su mnogo opreznija. Sve do avgusta 1918. godine **Glas slobode** je donosio uglavnom ono što su o proleterskom režimu u Rusiji pisale socijalističke novine u Njemačkoj, Austro-Ugarskoj i Bugarskoj, ne upuštajući se u davanje sopstvenih zaključaka. Tek nekoliko mjeseci kasnije rukovodstvo bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta uvidjelo je da su sovjetska vlada i Lenjin mirom u Brest-Litovsku učinili izvanredan taktički potez koji je bio neophodan za dalji razvitak revolucije.[16]) Boljem razumijevanju karaktera oktobarske revolucije i taktike Bošljevika u redovima rukovodstva radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini svakako je mnogo doprinijela plodna saradnja Filipa Filipovića u **Glasu slobode.** Posebno je od značaja njegov članak o ruskoj revoluciji koji je objavljen u prvomajskom broju 1918. godine. Na ovo je, bez sumnje, uticala i činjenica što se, uprkos snažnom pritisku unutrašnjih i vanjskih neprijatelja, boljševički režim čvrsto držao.

Poslije zaključivanja mira u Brest-Litovsku u Sovjetskoj Rusiji došlo je do kratkotrajnog predaha. Ali, kapitalističke države i kapitalisti i spahije u Rusiji nisu se mogli pomiriti sa činjenicom da postoji zemlja u kojoj se vlast nalazi u rukama radnika i seljaka. Kontrarevolucionarne snage su stalno organizovale tajne zavjere i pobune da bi likvidirali sovjetsku vlast. U ljeto 1918. godine imperijalističke države su, pružajući pomoć domaćoj reakciji, otpočele organizovan pohod protiv Sovjetske Rusije. Čim se saznalo za takve kontrarevolucionarne planove, **Glas slobode** je nizom priloga ustao u odbranu mlade sovjetske republike. O intervencionističkim planovima Antante **Glas slobode** je pisao da ta intervencija »neće biti laka ni ugodna kao proljetna šetnja. Revolucionarna Rusija, čitav ruski narod sa izuzetkom njegovog trutovskog, avanturističkog i izdajničkog dijela, očajnički će se boriti protiv kontrarevolucionarnih namjera evropskih imperijalističkih sila.«[17]) List je bio uvjeren da Antanta neće uspjeti da obori proleterski režim u Rusiji.[18])

Povodom prve godišnjice oktobarske revolucije, rukovodstvo socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine izrazilo je mišljenje da je oktobarska revolucija samo predigra velike svjetske proleterske revolucije koja će zahvatiti u prvom redu srednju i zapadnu Evropu. Godišnjica oktobarske revolucije pozdravljena je u **Glasu slobode** sljedećim riječima: »Pozdravljajući ruske drugove na dan godišnjice njihove pobjede, koja je radnicima svih zemalja, pa i nama, dala silan impuls da u svom narodu i u svojoj zemlji zastupaju principe Socijalističke Internacionale, mi se radujemo što će ta socijalistička pobjeda ostati trajna. Jer njihova pobjeda i naša je pobjeda«.[19])

U novostvorenim uslovima, poslije stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i ujedinjenja jugoslovenskog proletarijata, ovakvom vidu podrške pridružuju se i druge akcije solidarnosti koje su na razno-

---

[15]) **Glas slobode,** br. 26, 30. marta 1918.
[16]) **Glas slobode,** br. 70, 7. septembra 1918. (Lenjin — povodom atentata).
[17]) **Glas slobode,** br. 63, 14. avgusta 1918. godine **(Pohod protiv revolucije).**
[18]) **Glas slobode,** br. 66, 24. avgusta 1918. godine **(Antanta i Rusija).**
[19]) **Glas slobode,** br. 87, 6. novembra 1918. **(Godina dana socijalističkog režima u Rusiji).**

vrstan način podržavale i branile revolucije u Rusiji i susjednoj Mađarskoj. Uporedo s podrškom posredstvom štampe, do konca 1920. godine radništvo u Bosni i Hercegovini je učestvovalo u nizu protestnih skupština protiv strane intervencije u Sovjetskoj Rusiji i Mađarskoj; održano je više predavanja o oktobarskoj revoluciji i revoluciji u Mađarskoj, kao i zborova na kojima je zahtijevano da se sklopi mir sa Sovjetskom Rusijom itd. Godišnjice oktobarske revolucije obilježene su svečanim akademijama i koncertima. U pomenutim akcijama učestvovalo je radništvo širom Bosne i Hercegovine.

Ubrzo poslije raspada Austro-Ugarske, za vlade Narodnog vijeća u Sarajevu je 9. decembra 1918. godine održana velika radnička skupština koja je bila posvećena ujedinjenju jugoslovenskog proletarijata, ali se na njoj protestovalo i protiv angažovanja srpskih trupa u borbi protiv Sovjetske Rusije.[20]) U drugoj polovini januara i početkom februara 1919. godine pod rukovodstvom Socijaldemokratske stranke u svim većim mjestima Bosne i Hercegovine organizovane su narodne skupštine na kojima se protestovalo protiv intervencije Antante u Sovjetskoj Rusiji i Mađarskoj. Učesnici tih skupština istupali su sa zahtjevom da se ostaci jugoslovenske vojske vrate iz Rusije. Jedna od prvih i najzapaženijih skupština održana je u Sarajevu 17. januara 1919. godine u bašti Radničkog doma. Pred oko 4.000 prisutnih na skupštini su govorili Filip Filipović i Zdravko Todorović.[21]) Sarajevsko radništvo je energično zahtijevalo vraćanje jugoslovenskih trupa iz Murmanska. U rezoluciji koja je donesena na toj skupštini, pored ostalog, kaže se: »Velika Narodna Skupština konstatuje, da naša vlada vrši strašan zločin, kada naše vojnike šalje kao žandare da guše evropske revolucije. Ona s najvećim gnušanjem protestuje protiv ove politike i traži od nje da odmah vrati svojim kućama sve one srpske i jugoslovenske bataljone, koji se još nalaze u Murmanskoj oblasti i na Uralu.

Mi nećemo da ratujemo protiv Sovjetske Rusije ni protiv njemačkih i mađarskih komunista, već protiv kapitalističkog jarma u Jugoslaviji i u čitavom svijetu. Radnička Jugoslavija pruža Vam ruku, proleteri sviju zemalja!«[22]) Skupštie koje su imale isti cilj i na kojima su donesene slične rezolucije, održane su 19. januara 1919. u Travniku, 2. februara u Mostaru, 15. i 16. februara u Foči i Fojnici.[23]) Skupština u Mostaru bila je prva javna skupština poslije petogodišnje pauze. Na njoj je pred oko 1.500 prisutnih Sreten Jakšić rekao: »Međunarodni imperijalisti spremaju se da guše socijalističke revolucije u Rusiji, Njemačkoj, Mađarskoj itd. Ali tamo će imperijalizam naći grob.«[24]) Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu je na ovakvu aktivnost Socijaldemokratske stranke reagovala pooštrenjem mjera. Podređenim organima vlasti ona je naredila da se ubuduće svaka skupština koju bi organizovala Socijaldemokratska stranka mora strogo kontrolisati. Na osnovu preduzetih mjera svaku takvu skupštinu, ako se ona nije pridržavala određenih uslova, mogao

---

[20]) **Glas slobode,** br. 96b, 10. decembra 1918.

[21]) Arhiv SRBiH NVS, br. 397/1919; **Glas slobode,** br. 14, 20. januara 1919.

[22]) **Glas slobode,** br. 14, 20. januara 1919. god.

[23]) Arhiv SRBiH, ZVS, br. 1511/Prez. 1919; ZVS, br. 1056/Prez. 1919; **Glas slobode,** br. 19, 28, 47 od 25. januara i 5. i 27. februara 1919. god.

[24]) **Glas slobode,** br. 28, 5. februara 1919.

je policijski izaslanik raspustiti.[25]) U jednom telegramu ministra Svetozara Pribićevića predsjedniku Narodne vlade Atanasiju Šoli posebno je skrenuta pažnja na potrebu da se podvrgne strogo cenzuri list **Glas slobode**, koji »glorifikuje i ističe boljševizam«.[26])

Poslije proglašenja Sovjetske Republike u Mađarskoj 21. marta 1919. godine, organ Socijaldemokratske stranke je, u duhu ranijeg internacionalističkog stava, svakodnevno donosio priloge o događajima u Mađarskoj i toku revolucije. Dvadeset šestog marta 1919. godine u Radničkom domu u Sarajevu održano je predavanje pod naslovom **Mađarska Sovjetska Republika**, a polovinom marta i početkom aprila iste godine održano je u Sarajevu nekoliko predavanja o revoluciji i kontrarevoluciji u Evropi i dužnostima radničke klase. Na kontrarevolucionarne planove Antante protiv revolucije u Mađarskoj **Glas slobode** je odgovorio: »Dosta je bilo ratova. Antanta nema pravo da se miješa u odnose pojedinih zemalja i naroda.«[27])

Pripreme za Kongres ujedinjenja, a naročito događaji koji su ubrzo poslije njega nastali, za izvjesno vrijeme su onemogućili dotadašnji vid podrške revolucijama u Rusiji i Mađarskoj. Poslije Kongresa ujedinjenja radnički pokret u Bosni i Hercegovini je, u okviru Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), odnosno Komunističke partije, djelovao u vrlo složenim i specifičnim društveno-političkim i ekonomskim uslovima. Mnogobrojna neriješena društvena pitanja u novostvorenoj državi bila su još više potencirana. Položaj radnog naroda u Bosni i Hercegovini bio je vanredno težak, pa se i njihovo revolucionarno raspoloženje vidno ispoljavalo u prvim danima nove države. Uplašena snažnim revolucionarnim pokretom u gradu i na selu, i stvaranjem jedinstvene revolucionarne radničke partije, vladajuća klasa je prešla u napad na radnički pokret. Uoči prvomajske proslave 1919, pod izgovorom da se priprema prevrat, režim se naročito okomio na radnički pokret u Bosni i Hercegovini. Još prije Kongresa ujedinjenja u Bosni i Hercegovini, vršene su velike pripreme za prvu prvomajsku proslavu u jedinstvenoj državi. Iako je Zemaljska vlada već bila dozvolila proslavu, ona je, rješenjem ministarskog savjeta od 26. aprila 1919. godine, zabranjena.[28]) Na ovu zabranu radnički pokret u Bosni i Hercegovini je odgovorio proglasom generalnog štrajka 30. aprila 1919. godine. Vlasti su odgovorile napadom na radnički pokret kojom prilikom je uhapšeno u Bosni i Hercegovini oko 3.000 radnika. Sve partijske i sindikalne organizacije su raspuštene, njihove prostorije zatvorene, imovina i arhiva konfiskovana, radnički domovi oduzeti, a partijski list **Glas slobode** zabranjen. Mnogi radnički funkcioneri, među kojima i 18 članova Pokrajinskog izvršnog odbora, bili su predati vojnom sudu. Najistaknutiji funkcioneri radničkog pokreta zadržani su u istražnom zatvoru oko 4 mjeseca. Tek 16. juna vraćeni su imovina i domovi radničkim organizacijama, a 23. juna ponovo je počeo izlaziti **Glas slobode**. Tako je, neposredno poslije stvaranja jedinstvene Partije, radničkom pokretu u

---

[25]) ASRBiH, NVS, br. 397/1919.
[26]) ASRBiH, ZTŠ-P (zbirka telegrama Šola—Pribićević), br. 77 i 78/1919.
[27]) **Glas slobode**, br. 68, 74 i 87. od 22. marta i 1. i 16. aprila 1919.
[28]) Arhiv SRBiH, ZV, br. 3371/1919.

Bosni i Hercegovini nanesen ozbiljan udarac od kojeg se morao oporavljati sve do konca oktobra 1919. godine.[29])

U takvim uslovima nije bila moguća življa aktivnost kojom bi se izražavala solidarnost radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini sa revolucijama u Rusiji i Mađarskoj. Međutim, iako se tek oporavljao poslije prvomajskih progona, radnički pokret u Bosni i Hercegovini se pridružio protestnim akcijama jugoslovenskog i međunarodnog proletarijata, 20. i 21. jula 1919. godine, koje su organizovane protiv intervencije sila Antante u Mađarskoj i Rusiji. Kada se u ljeto 1919. godine povećala opasnost od neposrednog učešća Jugoslavije u gušenju mađarske revolucije, jugoslovenska radnička klasa, da bi spriječila intervenciju imperijalista protiv Sovjetske Rusije i Mađarske, sprovela je 20. i 21. jula generalni štrajk. Pridružujući se ovom opštem protestu, pokrajinsko rukovodstvo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) preko **Glasa slobode** izdalo je saopštenje u kome se kaže da se radničke organizacije u Bosni i Hercegovini »ovoga puta uzdržavaju od generalnog štrajka s obzirom na momenat u kome se nalaze.«[30]) U svim većim mjestima u Bosni Hercegovini organizovani su protestni zborovi na kojima su donesene zajedničke rezolucije. Dvadesetog jula 1920. godine održana je u Radničkom domu u Sarajevu velika protestna skupština na kojoj su govorili Kosta Novaković, Vlado Ostojić i Dušan Glumac. U usvojenoj rezoluciji na toj skupštini protestovalo se protiv strane intervencije u Rusiji i Mađarskoj, a posebno protiv angažovanja jugoslovenskih trupa. Skupštini u Sarajevu prisustvovalo je oko 3.000 radnika i radnica.[31]) U isto vrijeme održane su protestne skupštine u Mostaru i Zenici. Kličući Lenjinu i Beli Kunu, govornici na skupštini u Mostaru zahtijevali su da se jugoslovenske trupe povuku iz Rusije i Mađarske.[32]) Na protestnoj skupštini u Tuzli, koja je održana 21. jula, referent Mitar Trifunović pred oko 2.000 prisutnih oštro je istupio protiv namjeravane intervencije u Rusiji i Mađarskoj. Skupština je usvojila protestnu rezoluciju.[33]) Radnici Banja Luke i Prijedora priključili su se ovoj velikoj akciji organizovanjem zajedničkog izleta i protestne skupštine u Prijedoru.[34]) Iste skupštine održane su i u Tešnju, Doboju, Bosanskom Brodu i Bosanskom Novom.

Prvog avgusta 1919. godine pala je Sovjetska Republika u Mađarskoj i udružene snage Antante ustremile su se na Sovjetsku Rusiju. U vrijeme tih teških borbi za njen opstanak **Glas slobode** je pisao: »Proletarijat čitavog svijeta ima najsvetiju dužnost da se svim silama založi kako bi onemogućio trijumf reakciji«.[35]) Svakodnevnim napisima o herojskom otporu Crvene armije i njenim pobjedama **Glas slobode** je radništvu Bosne i Hercegovine ulivao nadu u opstanak prve socijalističke države u svijetu. Svaki poraz reakcije on je dočekao s oduševljenjem i neskrivenom radošću. U ovo vrijeme u **Glasu slobode** su sve češći ovakvi

---

[29]) **Glas slobode,** br. 123, 12. juna 1920.
[30]) **Glas slobode,** br. 119, 18. jula 1919.
[31]) ASRBiH, ZVS, br. 6624/Prez. 1919; **Glas slobode,** br. 121, 21. jula 1919. god.
[32]) ASRBiH, ZVS, br. 6703/Prez. 1919; ZVS, br. 6643/Prez. 1919.
[33]) ASRBiH, ZVS, br. 6716/Prez. 1919; **Glas slobode,** br. 123, 13. avgusta 1919.
[34]) **Glas slobode,** br. 125, 9. avgusta 1919. (Crveni dan u Prijedoru).
[35]) **Glas slobode,** br. 145, 5. septembra 1919. **(Napad na Sovjetsku Rusiju).**

i slični napisi: »Ružičasti san svjetske buržoazije da će još ove jeseni njeni dragi caristički generali zauzeti Petrograd i zadati smrtni udarac Ruskoj Sovjetskoj Republici Seljaka i Radnika, rasplinuo se pred neumoljivom stvarnošću nesalomljivog otpora Crvene garde«.[36]) U uvodnom članku koji je objavljen povodom pobjede Crvene armije nad Denjikinom i Kolčakom, pored ostalog, kaže se: »Pred navalom crvenih armija ruskih radnika i seljaka, oduševljeni za svoju Revoluciju i rešeni da odbrane njene tekovine, popuštaju, krhaju se i raspadaju svi frontovi s kojima su utopljenici sa lađe caristićkog režima, uz obilatu pomoć svetske reakcije, hteli da stvore gvozdeni obruč s čijim bi stezanjem ugušili Revoluciju, čiji vihor je bacio u ponor njihovu lađu, i koja preti da obuhvati ceo svet«.[37])

Radnički pokret u Bosni i Hercegovini obilježio je drugu godišnjicu oktobarske revolucije organizovanjem spomen večeri, a **Glas slobode** od 7. novembra 1919. godine bio je ispunjen člancima o oktobarskoj revoluciji, sovjetskoj vlasti i crvenoj armiji. U čast dvogodišnjice oktobarske revolucije i petogodišnjice smrti Dimitrija Tucovića priređeno je u Radničkom domu u Sarajevu 7. novembra 1919. godine spomen veče.[38]) Nizom napisa, koncem 1919. i u toku 1920. godine, organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine je ustao protiv pružanja azila belogardejskim oficirima u Jugoslaviji. Prisiljavanje ruskih zarobljenika, koji su se poslije završetka prvog svjetskog rata našli u Francuskoj, da stupe u odrede Denjikina i bore se protiv Sovjetske Rusije naišlo je na oštru osudu **Glasa slobode.** List je povodom toga pisao: »U ovim sramnim stranicama, koje u smrtnim trzajima piše svjetski kapitalizam, najsramnije mjesto svakako pripada francuskoj reakciji«.[39])

Početkom 1920. godine radnički pokret u Bosni i Hercegovini je putem štampe i protestnih zborova učestvovao u kampanji za sklapanje mira sa Sovjetskom Rusijom. Svakodnevnim napisima u **Glasu slobode** bosansko-hercegovačko radništvo je zahtijevalo od jugoslovenske vlade da započne mirovne pregovore i sklopi mir sa Sovjetskom Rusijom. U prvomajskoj povorci 1920. godine u Sarajevu klicalo se najviše miru sa Sovjetskom Rusijom, a na skupu, na kojem su govorili Savo Kapor, Bogdan Krstić i Sreten Jakšić, jedan od glavnih zahtjeva bio je zahtjev za sklapanje mira između Jugoslavije i Sovjetske Rusije. Sa istim zahtjevima istupilo je radništvo u Bosni i Hercegovini na svojim prvomajskim proslavama u Banjaluci, Tuzli, Mostaru, Zenici, Travniku, Kaknju, Jajcu, Brezi, Bihaću, Teslići, Bugojnu, Derventi i Varešu.[40])

Pedesetogodišnjica vođe prve socijalističke revolucije u svijetu Vladimira Iliča Lenjina obilježena je održavanjem svečane akademije u Radničkom domu u Sarajevu 24. aprila 1920. godine i na njoj je o životu i djelu Lenjina govorio Života Milojković. U uvodniku od 24. aprila **Glas slobode** je pisao o Lenjinu kao čovjeku izvanredne aktivnosti, od-

---

[36]) **Glas slobode,** br. 195, 5. novembra 1919. **(Poraz kontrarevolucije).**
[37]) **Glas slobode,** br. 4, 9. januara 1920. **(Pobeda Sovjetske Rusije).**
[38]) **Glas slobode,** br. 198, 10. novembra 1919. godine.
[39]) **Glas slobode,** br. 6, 12. januara 1920.
[40]) **Glas slobode,** br. 94, 4. maja 1920.

ličnom govorniku i organizatoru, vođi Treće internacionale i čovjeku koji se nalazi na kormilu prve socijalističke države u svijetu.[41])

Poslije poraza poljskih intervencionističkih trupa i belogardejskih Vrangelovih odreda u proljeće 1920. godine, Antanta je do konca 1920. godine učinila posljednji ozbiljniji pokušaj da uguši revoluciju. U svojim kontrarevolucionarnim planovima ona je nastojala da što aktivnije angažuje i Jugoslaviju. Saznavši za takve planove, **Glas slobode** je pisao: »Mi ne samo da protestujemo protiv svakog pokušaja naše buržoazije da našu zemlju gurne u rat protiv Sovjetske Rusije, nego i najkategoričnije tražimo da se sa bratskom Sovjeskom Rusijom odmah zaključi mir. Mi to tražimo u ime celokupnoga radnoga naroda naše zemlje, u ime sviju radnika i seljaka Jugoslavije.«[42]) Radnički pokret u Bosni i Hercegovini je preko svog organa na sličan način reagovao i protiv pružanja bilo kakve pomoći jugoslovenske buržoazije kontrarevolucionarima, izbjeglicama iz Rusije, u njihovoj borbi protiv mlade sovjetske republike. U vezi s tim održana je u Sarajevu, 6. avgusta 1920. godine, velika javna skupština na kojoj su govorili Života Milojković i Sreten Jakšić. Predsjedavajući na skupštini Đuro Đaković predložio je sljedeću rezoluciju: »Pozdravljajući najoduševljenije pobede crvenih armija ruskih radnika i seljaka koje se već tri godine herojski bez odmora bore da tekovine svoje Revolucije odbrane od besomučnih napada udružene svetske kontrarevolucije — skupština najenergičnije protestuje protiv pokušaja Antantine diplomatije da naš narod uvuče u rat protiv Sovjetske Rusije i izjavljuje da nije dovoljno što se naši vlastodršci nisu usudili da stupe u otvoreni rat sa bratskim ruskim narodom, nego ih poziva da, jedanput za uvek, prekinu sa svakim javnim i tajnim, aktivnim i pasivnim potpomaganjem rada svetske kontrarevolucije a naročito ruskih kontrarevolucionara i da neodložno pristupi zaključivanju mira sa Sovjetskom Rusijom«.[43]) I na proslavi omladinskog dana 5. septembra 1920. godine u Sarajevu, povodom kojeg je održan zbor omladine u Radničkom domu, kritikovan je stav jugoslovenske vlade i iznesen zahtjev da Jugoslavija sklopi mir sa Sovjetskom Rusijom.

Koncem 1920. godine u svim većim mjestima i radničkim centrima Bosne i Hercegovine vršene su pripreme da se što bolje proslavi trogodišnjica oktobarske revolucije. Tako je mjesna organizacija u Sarajevu namjeravala da taj dan obilježi održavanjem javne skupštine i svečane akademije. Uprkos zabrani javne skupštine od strane vlasti, akademija u čast trogodišnjice oktobarske revolucije je održana, a sa konferencije mjesne organizacije Komunističke partije Jugoslavije, na kojoj su govorili Vaso Srzentić i Kosta Novaković, upućen je pozdrav ruskoj sovjetskoj republici.[44]) Proslava trogodišnjice oktobarske revolucije u Zenici obilježena je održavanjem priredbe u Radničkom domu i predavanjem Mitra Trifunovića o oktobarskoj revoluciji.[45]) Na sličan način organizovana je proslava u Brezi. Proslave u Banjaluci i Mostaru, zbog zabrane vlasti, nisu se mogle održati onako kako su ih zamislile mjesne partijske

[41]) **Glas slobode**, br. 88, 24. aprila 1920. godine **(Lenjin).**
[42]) **Glas slobode**, br. 161, 31. jula 1920. **(Rat ili mir sa Sovjetskom Rusijom).**
[43]) **Glas slobode**, br. 166, 6. avgusta 1920.
[44]) **Glas slobode**, br. 244, 10. novembra 1920. godine.
[45]) **Glas slobode**, br. 245, 11. novembra 1920. godine.

i sindikalne organizacije u tim mjestima. U izvještaju o zabrani proslave u Mostaru kaže se da je ona zabranjena zbog »ojačane propagande i antidržavne akcije boljševika u Mostaru, koja je poslije Vrangelovog poraza na Krimu poprimila revolucionarni karakter«.[46]) Čitav broj **Glasa slobode** od 6. novembra 1920. godine posvećen je trogodišnjici oktobarske revolucije. Tim povodom je u uvodniku lista pisalo: »Ruska Radnička Oktobarska Revolucija jeste najkrupniji događaj u istoriji svijeta. Njen je zadatak da uništi kapitalistički poredak i današnje društvo eksploatacije klase klasom, društvo pljačke i porobljavanja, društvo ratova i potlačivanja nacije nacijom. Njen uspjeh ima značaja za cijelo čovječanstvo, za radne narode svih zemalja.«[47]) Akcije solidarnosti radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini sa revolucijom u Rusiji privremeno su prekinute objavljivanjem tzv. Obznane. Međutim, one su i u uslovima ilegalne djelatnosti radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini nastavljene i tada se naročito ističu akcije prikupljanja pomoći gladnima u Rusiji.

Prema tome, izuzevši aktivne učesnike iz Bosne i Hercegovine u oktobarskoj i mađarskoj revoluciji, solidarnost bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta sa tim revolucijama do konca 1920. godine ispoljavala se posredstvom **Glasa slobode.** Zatim protestnim skupštinama protiv intervencije imperijalističkih država u Sovjetskoj Rusiji i Mađarskoj i skupštinama na kojima se istupalo sa zahtjevima za sklapanje mira sa Sovjetskom Rusijom, svečanim akcijama posvećenim godišnjicama oktobarske revolucije i predavanjima. Već od polovine 1917. godine Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine stala je na stranu ruske revolucije. Svoje oduševljenje i moralnu podršku oktobarskoj revoluciji ona je u toku 1917. i 1918. godine izražavala posredstvom svog organa **Glasa slobode,** da bi kasnije, u izmijenjenim uslovima i u okviru opšteg jugoslovenskog radničkog pokreta, ta solidarnost poprimila i druge oblike. Oduševljenje i solidarnost sa oktobarskom revolucijom kao rezultatom opšte revolucionarne situacije u svijetu, raslo je uporedo s uspjesima same revolucije. U momentima kada se činilo da oktobarska revolucija neće uspjeti to oduševljenje je opadalo, ali, uporedo s novim uspjesima i pobjedama nad kontrarevolucionarnim snagama, ono je ponovo raslo. To je naročito došlo do izražaja poslije sklapanja Brest-Litovskog mira 1918. godine. Istina, na kratkotrajno razočaranje i nezadovoljstvo rukovodstva Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine s politikom boljševika dobrim dijelom je uticalo i nerazumijevanje događaja.

Pri ocjeni ovog vida podrške oktobarskoj i mađarskoj revoluciji treba uzeti u obzir specifičnost situacije u kojoj je tada djelovao radnički pokret u Bosni i Hercegovini. Naime, u ovim pokrajinama koje su još i u 1919. godini tretirane kao okupirano područje, građanske i vojne vlasti su u izvjesnim momentima na radnički pokret primjenjivale stroge odredbe ranijih austrougarskih zakona. Najviše zbog toga i zbog stanja u kojem se radnički pokret u Bosni i Hercegovini našao poslije prvomajskih događaja 1919. godine, podrška mađarskoj i oktobarskoj revoluciji jula 1919. godine nije se pretvorila u generalni štrajk. Ima-

---

[46]) ASRBiH, ZVS, br. 12669/Prez. 1920.

[47]) **Glas slobode,** br. 241, 6. novembra 1920. godine **(Trogodišnjica Ruske proleterske revolucije).**

jući u vidu da je radnički pokret u Bosni i Hercegovini već od prvih dana aktivno podržavao oktobarsku, a kasnije i mađarsku revoluciju, i da je ta solidarnost nastavljena i u uslovima ilegalne djelatnosti, radnički pokret u Bosni i Hercegovini dao je zapažen doprinos internacionalnoj solidarnosti u vrijeme stvaranja prve socijalističke države u svijetu.

Summary

Side by side with the renewal of its activity from the beginning of the second half of 1917, the Labor Movement in Bosnia and Herzegovina began to maintain the revolution in Russia actively. As far as the beginning of 1919 that support was mainly through the organ of the Social-Democratic Party of Bosnia and Herzegovina »Glas Slobode« (The Voce of Freedom). After the Congress of Unification, the labor movement solidarity in Bosnia and Herzegovina with the revolutions in Russia and Hungary was continued in the framework of the unified Yugoslav Labor Movement. The constant support of the »Glas Slobode« was followed by many other forms of solidarity, as: meetings and conferences of protest, anniversary celebrations of the October Revolution, ceremonial accademies, speeches etc. Among them the outstanding position kept the meetings of protest held on 20th and 21st July, 1919, which were the answer to the intervention, thath was to take place in Russia and Hungary from the part of the Alliance, and the meetings of protest which asked from the Yugoslav government to make peace with the Soviet Russia.

Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine

Atif Purivatra

O agrarnom pitanju i agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini postoji prilično obimna literatura pisana u predratnoj Jugoslaviji, pa i poslije rata, mada je ove znatno manje.[1]) Karakteristika većine tih radova je da je veoma malo korištena arhivska građa i da je, uglavnom, izostavljen politički aspekt tog pitanja i njegove reperkusije na društveno-politički razvitak.

Na osnovu ovakve nepotpune i uglavnom jednostrane obrade agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini stvorena su i postoje određena stanovišta, manje više šablonizirana, koja su u najvećoj mjeri teško održiva, ali se ipak koriste gotovo u svim prilikama kada se razmatra bilo koje pitanje društvenog razvitka u Bosni i Hercegovini.

Međutim, bez potpunije obrade agrarnog pitanja u BiH nije moguće raspravljati i analizirati bilo koje pitanje političkog ili sociološkog značaja u predratnoj Jugoslaviji, naročito u prvim godinama njenog postojanja.

Zato je naša želja da, prema raspoloživim materijalima, obradimo politički aspekt agrarne reforme u BiH neposredno poslije 1918. Pri tome smo se ograničili na problem feudalnih odnosa, koji je u okviru agrarne reforme jedino i rješavan, a vremenski se odnosi na period ukidanja i likvidacije kmetskih i beglučkih odnosa.

---

[1]) Među značajnije studije i radove o agrarnom pitanju u staroj Jugoslaviji spadaju: Ljubo Božić, **Agrarna politika sa osnovima zemljoradničkog zadrugarstva,** Sarajevo 1960; Dr Milivoje Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. godine,** Sarajevo 1958; Đorđo Krstić, **Agrarna politika u BiH,** Sarajevo 1938; Dragiša Lapčević, **O agrarnom problemu,** Sarajevo 1919; Mijo Mirković, **Agrarna politika,** Beograd 1940; Dr Bogdan Stojsavljević, **Seljaštvo u Jugoslaviji 1918—1941,** Zagreb 1952. i od istog pisca: **Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929,** Zagreb 1965; Nedim Šarac, **Socijaldemokratska stranka BiH i agrarno pitanje** (Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, Sarajevo 1960.).

Pored postojeće literature i drugih izvora (stenografske bilješke predstavničkih tijela stare Jugoslavije, štampa i dr.), koristili smo se — najvećim dijelom — raspoloživom arhivskom građom koja je, u izvjesnom smislu, oskudna, jer ne postoje, za ovo pitanje, veoma važni materijali Agrarne direkcije u Sarajevu. Pored nastojanja, nismo mogli doći do podataka o veličini zemlje koja je podijeljena i kome, načinu isplate odštete, strukturi posjeda poslije agrarne reforme i vlasništvu prema nacionalnosti, socijalnim promjenama kod bivših zemljoposjednika i sličnim pitanjima. Isto tako za sada se ne zna za postojanje i nekih drugih materijala, inače neophodnih za naučnu obradu i ocjenu agrarne reforme i stavove političkih partija prema tom pitanju. Utoliko je bio otežan i naš rad kao i mogućnost davanja cjelovite ocjene postavljenog pitanja.

Agrarno pitanje do stvaranja Kraljevine SHS

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini dominiralo je čitavo jedno stoljeće u socijalno-ekonomskim, konfesionalno-nacionalnim, političkim, pa i međunarodno-političkim odnosima. Ono je naglašavano prvenstveno usljed dugog zadržavanja feudalnih odnosa, izrazite nejednakosti u raspodjeli zemlje, agrarnoj prenaseljenosti i niskoj produktivnosti. Posebno komplikovano određenim specifičnim odnosima igralo je važnu, često fatalnu ulogu u našim međunacionalnim odnosima sve do njegova rješenja u 1945. godini.

Neriješeno agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, s jedne strane, i pojava slobodnog seljačkog posjeda u Srbiji poslije okončanih ustanaka u kojima je nestalo spahija i čitluk sahibija, s druge strane, davalo je prvenstveno srpskim masama u BiH jak nacionalno-revolucionarni impuls. Počevši od neuspjele tzv. Pop Jovičine bune, pa sve do iza austro-ugarske okupacije, javljaju se bilo spontani bilo izvana podsticani agrarni neredi, bune i ustanci;[2]) štaviše, i Berlinski kongres 1878. uzeo je nerazriješene kmetske odnose u BiH kao opravdanje za okupaciju. Međutim, Austro-Ugarska je odugovlačila rješenje agrarnog pitanja koristeći se njime kao instrumentom za razna politička manevrisanja.

Stalni pratilac agrarnog problema u BiH bilo je nacionalno pitanje, koje je postajalo sve komplikovanije. Svojevrsnost nacionalnog pitanja u BiH ogleda se u tome što je nacionalno buđenje u ovim krajevima istovremeno, usljed istorijskih okolnosti, značilo i stvaranje veće podvojenosti među stanovništvom. Pri tome je konfesionalna pripadnost bila osnovni kriterij nacionalne podjele kršćanskog stanovništva na Srbe i Hrvate. Taj momenat, opet, bio je jedan od razloga što muslimanske mase nisu prihvatile konfesionalno obilježenu srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu ideologiju. Nacionalne razlike, stvorene na konfesional-

---

[2]) Upor. dr Vasilj Popović, **Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida** (1839—1861), Beograd 1949; Vaso Čubrilović, **Bosanski ustanak 1875—1878**, Beograd 1930; Dr Milorad Ekmečić, **Ustanak u Bosni 1875—1878**, Sarajevo 1960; Dr Hamdija Kapidžić, **Hercegovački ustanak 1882. godine**, Sarajevo 1958; Dr Avdo Sućeska, **Ajani — prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka**, Sarajevo 1965.

noj osnovi, znatno su se produbljavale i vlasničkim odnosom nad zemljom.[3])

S obzirom na to da su u Bosni i Hercegovini »ogromnu većinu feudalaca činili Muslimani a ogromnu većinu kmetova pravoslavni (Srbi) i katolici (Hrvati), agrarno pitanje se ispreplitalo sa vjerskim i nacionalnim pitanjem.[4]) Zato su se klasne suprotnosti nerazvijenog društva u BiH istovremeno ispoljavale i kao vjersko-nacionalne suprotnosti, pa je i seljačko pitanje, odnosno kmetsko pitanje u ovako specifičnim uslovima umnogome identifikovano sa nacionalnim pitanjem.

Građanske političke partije u BiH, formirane početkom XX vijeka na vjersko-nacionalnoj osnovi, osjećale su aktuelnost agrarnog pitanja. Zato su one u svojim programima unosile agrarno pitanje kao jedno od veoma važnih polaznih pozicija u svojoj političkoj djelatnosti. U tome nije zaostajala ni Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine.[5])

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini počelo je da se rješava, kao što je poznato, pred kraj turske okupacije i nastavljeno je pod austro-ugarskom okupacijom. Međutim, sve što je učinjeno, bilo je tako minimalno, da su se suprotnosti kmet — feudalac stalno pooštravale i dostigle svoj vrhunac 1918. upravo pred stvaranje jedinstvene države naših naroda.

Agrarni pokret u Kraljevini SHS

Kraj prvog svjetskog rata i propast Austro-Ugarske seosko stanovništvo je dočekalo sa velikim nadama i željama, pri čemu je spiritus agens bilo rješenje agrarnog pitanja. U BiH je u to vrijeme bilo veoma izraženo revolucionarno raspoloženje seljaka, koji su spontano i samovlasno rješavali pitanje kmetskih odnosa otkazivanjem obaveza feudalcima i zauzimanjem zemalja koje su držali u kmetskom odnosu. Pri tome nisu bili rijetki slučajevi napada na ličnost i imovinu feudalaca.[6])

---

[3]) Prema statističkim podacima iz 1910. od 1,898.044 stanovnika u BiH poljoprivredom se bavilo 1,668.587 ili 88% stanovnika. Struktura poljoprivrednog stanovništva, vrlo značajna i za nacionalne odnose, izgledala je ovako:

Zemljoposjednika sa kmetovima: muslimana 9.537 (91,15%), pravoslavnih 633 (6,05%), katolika 267 (2,55%) i ostalih 26 (0,25%.

Zemljoposjednika bez kmetova: muslimana 3.023 (70,62%), pravoslavnih 760 (17,75%), katolika 458 (10,70%) i ostalih 40 (0,93%).

Slobodnih seljaka: muslimana 77.518 (56,65%), pravoslavnih 35.414 (25,87%), katolika 22.916 (16,74%) i ostalih 1.006 (0,74%).

Kmetova: muslimana 3.653 (4,58%), pravoslavnih 58.895 (73,92%), katolika 17.116 (21,49%) i ostalih 13 (0,01%).

Kmetovi koji su ujedno bili slobodni seljaci:

a) pretežno slobodni seljaci: muslimana 1.458 (10,09%), pravoslavnih 7.462 (51,63%) i katolika 5.533 (38,28%);

b) pretežno kmetova: muslimana 1.223 (7,21%), pravoslavnih 9.322 (54,96%) i katolika 6.418 (37,83%). (Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, str. 58—60).

[4]) Dr Dragoslav Janković, **Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)**, Istorija XX veka, I, IDN, Beograd 1959, str. 48.

[5]) Nedim Šarac, **Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje**, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, Sarajevo 1960.

[6]) Vid. Dr Bogdan Stojsavljević, **Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929**, Zagreb 1965, str. 50.

Osjećajući da seljaštvo svojim revolucionarnim akcijama može dovesti u pitanje stvaranje jedinstvene buržoaske države naših naroda, Narodno vijeće SHS u Zagrebu izdaje posebnu poslanicu 14. novembra 1918. u kojoj se naglašava da će seljaci »dobiti dosta i to plodne zemlje za svaki posao, a da se nikome ne učini nasilja, nepravde i šteta. To će se provesti po zakonu, jer ako nije po zakonu, nastat će klanje i najzad će oteti sve siledžije, pa će najpošteniji, najmirniji i najmarljiviji ostati i opet bez ičega«.[7])

Odmah poslije toga, već 26. novembra 1918, Središnji odbor Narodnog vijeća SHS objavio je zaključak o agrarnoj reformi čija temeljna načela predviđaju ukidanje kmetstva **uz pravednu odštetu,** kao i oduzimanje uz pravednu odštetu svih zemljišnih posjeda koji se mogu smatrati velikim posjedima.[8])

Seljaštvo, međutim, ne čeka obećano pravno rješenje agrarnog pitanja, nego nastavlja da revolucionarnim putom oduzima zemlju, naročito u BiH. Agrarno pitanje postaje jedno od veoma akutnih političkih pitanja u novostvorenoj Državi SHS. Stoga je buržoazija tražila kompromisno rješenje kojim bi djelimično zadovoljila revolucionarno seljaštvo ne zaboravljajući pri tome ni interese feudalaca. Ilustrativan je u tom pogledu manifest regenta Aleksandra narodu od 6. januara 1919. (24. decembra 1918.) u kome je, pored ostalog, izjavio: »Ja želim da se odmah pristupi pravednom rešenju agrarnog pitanja, i **da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posedi.** U oba slučaja zemlja će se podeliti među siromašne zemljoradnike, **s pravičnom naknadom dosadašnjim njenim vlasnicima.** (...) Zato sam pozvao moju vladu, da odmah obrazuje komisiju, koja će spremiti rešenje agrarnog pitanja, **a seljake — kmetove, pozivam, da** s poverenjem u moju kraljevsku reč **mirno sačekaju** (podvukao A. P.), da im naša država zakonskim putem preda zemlju, koja će unapred biti samo božija i njihova, kao što je to već odavno u Srbiji«.[9])

Sve te mjere i obećanja nisu smanjile revolucionarno raspoloženje seljaka, u prvom redu kmetova. Novostvorena narodna vijeća bila su zaokupljena nizom problema (organizacija vlasti, ishrane, pljačke tzv. komita itd.) za koje se smatralo da njihovo rješavanje treba staviti u prvi plan. Zato su kmetovi prvih dana ujedinjenja proglasili vlastitom svojinom zemlje koje su držali ili obrađivali, i to kako čifluke (kmetske

---

[7]) Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914—1919, sabrao ih Ferdo Šišić, Zagreb 1920, str. 247. — U tom pogledu, što se tiče BiH, karakterističan je jedan dokumenat generala Terzića, delegata Vrhovne komande kraljevske srpske vojske za BiH i Dalmaciju koji u bilješci za Komandanta štaba Vrhovne komande vojvodu Živ. Mišića 16. novembra 1918. izvještava: »Muslimani su za nas i priznaju dinastiju Karađorđevića i izjasnili su, da će biti lojalni građani. Zbog nerešenog agrarnog pitanja potrebno bi bilo da prestolonaslednik jednom podesnom izjavom muslimanima da nade da će se to pitanje rešiti **legalnim putem i zaštititi njihovi interesi, te da ne budu materijalno oštećeni** (podvukao, A. P.), od čega se oni plaše, jer se agituje u tom smislu, da će im se imanje oduzeti i razdeliti seljacima. Potrebno je da se pojača srpska vojska u ovim pokrajinama radi bezbednosti imovine i lične, naročito muslimana, koji se plaše osvete. Imaju respekta samo od srpske vojske i srpskih vlasti i imaju vere u njih«. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA u Beogradu, Operacioni dnevnik Operativnog odeljenja Vrhovne komande, popisnik 3, kutija 113, br. 9).

[8]) Dokumenti o postanku Kraljevine SHS... str. 257.

[9]) Dokumenti o postanku Kraljevine SHS... str. 299.

zemlje), tako i begluke (slobodne posjede). Odbijali su davanje dotadašnjih materijalnih obaveza feudalcima. Desila su se i neka ubistva feudalaca, a na više mjesta su paljeni begovski čardaci, hambari i sijeno, vršene su osvete i pljačke, razgrađivana imanja radi ispaše i druge slične akcije. To se dešavalo, na primjer, u srezovima Bosanska Dubica,[10]) Bijeljina, Gračanica,[11]) u banjalučkom okrugu[12]) i Brčkom.[13])

Ozbiljnost situacije dobro ilustruje šifrirani telegram predsjednika Narodne vlade za BiH predsjedniku Ministarskog savjeta Stojanu Protiću upućen 16. januara 1919. u kome, pored ostalog, izvještava: »Nesređene unutrašnje prilike u Bosni i Hercegovini naročito neriješeno agrarno pitanje, kao i dolazak zarobljenika iz Rusije i Italije, interniranih iz Mađarske i drugih mjesta čine da su učestale: pljačke, razbojništva, ubistva i u pojedinim kotarevima prijeti da pređe u anarhiju.« Dalje se u telegramu ističe da je malo iskusnih žandarma, da je slab autoritet policije i da nema dovoljno vojske, pa se moli za odobrenje da se može pozivati vojska i rezervisti; štaviše, predlaže se »da se odmah proglasi vanredno stanje sa prekim sudovima u kotarevima: rogatičkom, bijeljinskom i derventskom, gdje je nered uzeo maha; da se odobri Narodnoj vladi da po svom nahođenju može proglasiti vanredno stanje sa prekim sudovima u kotarevima: nevesinjskom, gatačkom, trebinjskom i ljubuškom, kao i u drugim mjestima gdje bi se pojavila potreba; da se naredi Kom. II Armije da sredstvom vojske izvrši razoružanje stanovništva pošto Narodna vlada svojim sredstvima u dva maha nije mogla to učiniti«.[14])

U pomanjkanju disciplinovane revolucionarne političke organizacije koja bi pokret masa pravilno usmjerila javljali su se i elementi koji su ovaj revolucionarni agrarni pokret u izvjesnoj mjeri deformisali. To je naročito dolazilo otuda što su stupale u akciju i pljačkaške bande, posebno na granici Hercegovine i istočne Bosne sa Crnom Gorom i u zapadnoj Bosni prema Lici. Njihovo postojanje i pljačke koje su vršili

---

[10]) Arhiv Bosne i Hercegovine, fond: Zemaljska vlada za BiH, prezidijal (u daljem tekstu: ABIH, ZVBiH, Pr.) br. 29/1919. — Karakterističan je izvještaj Kotarskog ureda Bosanske Dubice Okružnoj oblasti u Banja Luci od 25. decembra 1918. u kome se, između ostalog, iznosi: »Na dan prevrata, 2. novembra 1918. umoren je spahija Malićbeg Kulenović iz Kulen Vakufa, u svom čardaku u Vlaškovcima po tamošnjim težacima. Njegov čardak, sve žito i drugo imanje su opljačkali te uprkos više puine istrage svi počinitelji nisu još pronađeni«. Govori se zatim i o drugim ubistvima, pa nastavlja: »Kod pljačkanja u Knežicama i Sreflijama ne samo privatnih nego i erarnih predmeta najviše su učestvovali članovi »Narodne garde«. Vrlo važna stvar je sad agrarno pitanje. Opaža se, da je raspoloženje kmetova naprama spahijama vrlo nepovoljno. Kmetovi, težaci daju oduška svome negodovanju paležem čardaka i raznošenjem žita i drugog imetka. Trećina se daje vrlo slabo, mjestimično nikako, šume begovske se haraju nemilice te se u svakom pogledu spahiji čini šteta, ukratko odnošaj spahija i kmetova je vrlo napet, te iziskuje brzo rješenje«.

[11]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 520/1919.

[12]) Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Arhivska građa — zaostavštvina Atanasije Šole (u daljem tekstu: Akademija BiH — fond Šole) fascikl broj 39.

[13]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 469/1919. Kotarski ured Brčko 20. januara 1919. telegrafski javlja Narodnoj vladi za BiH da »aproksimativna šteta nanesena od prevrata iznosi oko 2 miliona, od čega je samo dvadeseti dio nanesen posljednjih dana«.

[14]) ABiH, Zbirka šifriranih depeša Zemaljske vlade za BiH (u daljem tekstu: depeše ZVBiH), br. 24/1919.

unosili su nemir u stanovništvo, u prvom redu muslimansko, jer pljačkaške akcije nisu bile uperene samo protiv muslimanskih feudalaca nego i protiv slobodnih seljaka koji su sačinjavali najveći dio muslimanskog seljačkog stanovništva. Ove pljačke koje u suštini nisu imale veze sa revolucionarnim agrarnim pokretom često su se prikazivale kao postupci kmetova i revolucionarnog seljaštva.[15])

Ovakvo stanje je gotovo u cijeloj BiH potrajalo sa izvjesnim promjenama od ujedinjenja, pa sve do 1921. Vlast je preduzimala razne mjere da bi se konsolidovalo stanje i zaveo red i mir, bar u najopštijem smislu. U tom cilju su, kao što smo već naveli, uvođeni prijeki sudovi, izdavana naređenja o postupku prema dobrovoljcima, stalno je pojačavana žandarmerija, a provođene su i druge mjere.

Deformacije agrarnog pokreta

Agrarni pokret neposredno poslije prvog svjetskog rata ispoljio je nesumnjivo niz kvaliteta koji mu daju upravo revolucionarno obilježje. O tome je **Glas slobode** pisao: »Pokreti seljaka, o kojima sada slušamo vijesti su, ni manje ni više no početak seljačke, kmetovske revolucije za revolucionarno rješenje agrarnog pitanja. Neka niko, svjesno ili nesvjesno, zlonamjerno ili nenamjerno, ne pobija ovaj fakat time što seljački pokret zauzima više oblike anarhije no organizovane revolucije«.[16])

U istom smislu je ocijenio ove događaje i Veselin Masleša napisavši: »I onda 1918. godine paljenje čardaka, samovlasno prisvajanje zemlje, protjerivanje aga i begova sa sela — sve tipične i simptomatične pojave agrarne revolucije. I stvarno u Bosni je ona bila u punom jeku«.[17])

Međutim, kao i u ranijim revolucionarnim agrarnim pokretima, i ovog puta su došle do izraza i takve tendencije koje su zamagljivale izrazito socijalni i klasni karakter pokreta. Umjesto da se stvori takva polarizacija snaga, da se na jednoj široj socijalno-klasnoj platformi okupe ne samo srpski nego i hrvatski i muslimanski seljaci protiv feudalnih tlačitelja, učinjeno je — da se poslužimo riječima Veselina Masleše — da se »socijalni antagonizam manifestovao kroz vjerski antagonizam, što je omogućilo da se stvore dvije psihologije i ideologije, i da se kmetovska mržnja prema feudalcima izživljava i kroz mržnju hrišćanina prema muslimanu«.[18])

---

[15]) Karakterističan je detalj iz jednog izvještaja kotarskog predstojnika u Bileći Živkovića iz februara 1920. Konstatujući da se pljačkanje vrši najvećim dijelom nad Muslimanima, ovaj kotarski predstojnik predlaže uvođenje kontribucije jer je »sigurno da u pljački učestvuju u većem broju i mješteni iz pograničnih opština pomiješani sa Crnogorcima«. Nadodaje da je u pljački 50 brava i 14 goveda kod S. Nukovića bio i jedan dobrovoljac. (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 5091/1920.) — O pljačkanju i ubistvima nedužnog muslimanskog svijeta u kotarevima Bileća, Gacko i Nevesinje, kao i o položaju Muslimana u vrijeme formiranja nove države, kada se osjećaju nesigurni i ugroženi vid. Milan Gaković, **Agrarni nemiri u BiH poslije prvog svjetskog rata, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH,** knj. VI, Sarajevo 1966, str. 175—179.

[16]) **Glas slobode,** organ Socijaldemokratske stranke BiH, br. 3 od 22. decembra 1918.

[17]) Veselin Masleša, **Mlada Bosna,** »Kultura«, Beograd 1945, str. 183.

[18]) Veselin Masleša, isto, str. 184. — O istom problemu **Glas slobode** (br. 87, od 6. novembra 1918) u članku protiv vjerskih i šovinističkih borbi savjetuje stanovništvu da se izbjegavaju vjerske i nacionalne nesuglasice.

Nastala situacija dala je povoda da ministar unutrašnjih djela Pribićević krajem 1918. i početkom 1919. pošalje više telegrama Zemaljskoj vladi za BiH u kojima iznosi dobivena obavještenja o postupcima prema Muslimanima i zahtijeva preduzimanje energičnih mjera. U telegramu od 9. januara 1919. stoji: »Iz Tuzle stigao brzojav: ‚Pošto ubistva, napadaji, paljevine, razbojništva i javno nasilje na nas Muslimane u okrugu tuzlanskom ne prestaju, pa ih čak i sigurnosni organi izvađaju, a molbe i pritužbe Muslimana kod nadležnih vlasti ne nailaze na uspješan odziv, molim Vas g. ministre da izdate shodna naređenja, da se jednom učini kraj ovim nedjelima i nama pruži nužna zaštita što prije. Predsjednik Muslimanske organizacije tuzlanske, Maglajlić'. Tražim da se odmah uredi što je nužno, da se što prije učini kraj ovim nedjelima«.[19]) Odmah poslije toga, 17. januara 1919, Pribićević brzojavlja: »Muslimani iz Bijeljine su se pritužili, da se pljačkaju njihova imanja i da ne nailaze zaštite«.[20]) Zatim je 1. februara 1919. obavijestio predsjednika Zemaljske vlade za BiH da je saznao iz jednog izvještaja »za razna nasilja koja su pričinjena muslimanskom stanovništvu za vrijeme odkako su iz Bosne izašle austro-ugarske vlasti i da su izvršioci ovih nasilja pravoslavni. Tako pored paljenja čitavih sela zapaljena su i opljačkana imanja . . .« (na četiri kucane strane navodi se spisak opljačkanih Muslimana sa teritorije BiH i vrijednost nanesene štete — napomena A. P.). Na kraju se navodi: »Ako bi se produžilo gonjenje Muslimana od pravoslavnih, **to može vrlo rđavo i kobno dejstvovati na unutarnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu** (podvukao A. P.). Stoga Vam preporučujem da odmah preduzmete najstrožije mjere da se ovakvi slučajevi više ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljačke i da se svako onaj koji bi slično poduzeo prema Muslimanima najstrožije kazni«.[21]) U aprilu 1920. Pribićević je saopštio Zemaljskoj vladi za BiH da je dobio izvještaje »iz kojih se razabire, da hrišćanski elemenat nekažnjivo vrijeđa prava naših građana Muslimana. Tako se iz Bosanske Krupe javlja, da su u Potkalinju navalili na džamiju, porazbijali sve i navalili na hodžu. Hodžinicu vrijeđali (. . .). Ovo je prijavljeno vlasti, ali ona nije ništa učinila. Smatram za potrebno naglasiti da se ovo ne smije trpiti«.[22])

Zbog navedenih nasilja i bezakonja Zemaljska vlada za BiH izrazila je 20. maja 1919. žaljenje Predsjedništvu Ulema medžlisa u Sarajevu[23]) »što se dešavaju napadi na Muslimane, te je sa svoje strane sve moguće

---

Upozoravajući muslimanske mase da su dužne onemogućiti age i begove da svoje interese prikazuju kao interese svih Muslimana i kao vjersko pitanje, **Glas slobode** (br. 172 od 8. oktobra 1919) naglašava da je agrarno pitanje klasno a ne vjersko pitanje, jer feudalaca ima sve tri vjere kao i kmetova.

Isto tako, kasnije, pred izbore za Konstituantu u proglasu **Težacima Bosne i Hercegovine** KPJ ukazuje na klasnu solidarnost seljaka navodeći da građanske partije iskorištavaju vjerska osjećanja za postizanje svojih ciljeva (**Glas slobode**, br. 246 od 12. novembra 1920).

[19]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 440/1919, kao prilog akta Pr. br. 3066/1919.

[20]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 347/1919, kao prilog akta Pr. br. 3066/1919.

[21]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1645/1919.

[22]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3066/1919.

[23]) Ulema medžlis je prema organizacionoj strukturi iz vremena Austro-Ugarske i stare Jugoslavije glavni vjerski islamski organ jedne pokrajine preko koga se vrši uprava i nadzor nad islamskim vjerskim i vjersko-prosvjetnim životom.

učinila da ih spriječi«.[24]) Osim toga, Zemaljska vlada je naredila okružnom predstojniku u Tuzli sljedeće: »Izjavite g. muftiji povodom njegove jučerašnje depeše da Narodna vlada zločine koji se u okružju tuzlanskom događaju duboko žali i da je do sada prema prilikama i mogućnostima sve učinila da se ova bjeda sa naroda ukloni«.[25])

Prilikom obilaska pograničnih krajeva Hercegovine, početkom maja 1919, predsjednik Zemaljske vlade za BiH Atanasije Šola, prema Presbirou, »naročito je umirio muslimanske porodice, koje su u zadnje vrijeme teško trpjele od pljačkaških četa iz Crne Gore«.[26])

O međuvjerskim odnosima u Višegradu kotarski upravitelj u junu 1920. izvještava da mu je do tada pošlo za rukom da uguši razmirice između pravoslavnih i Muslimana. Međutim »od sada izgleda stvar puno teža, jer Srpska narodna organizacija živo agitira protiv narodnog jedinstva, te smatra muslimane za Srbe i protiv njihovoj volji«.[27])

Kotarski upravitelj iz Rogatice u novembru 1920. o ovom problemu javlja: »Djelovanje političko ovdašnje organizacije radikalne stranke nije se potpuno slagalo s idejom današnjeg državnog stanja što je i dalo osim općenitih bosanskih sredovječno-vjerskih odnošaja i fanatičnoj ekskluzivnosti muslimana još dalji uzrok razrožnosti, jer muslimani hoće državni naziv »Jugoslavija«, a Srbi ovdašnji »Velika Srbija«.[28])

Vjerske nesuglasice se ne smanjuju ni u drugim mjestima. Tako, na primjer, Sresko načelstvo u Foči, obavještavajući o ubistvu Nurbega Šadimlije i pljačkanju nekih Muslimana u septembru 1920, navodi da je stanovništvo u velikom strahu i da je »naročito panika zavladala među muslimanskim svijetom, koji je do sada isključivo bio izložen razbojničkim ispadima. Nije ni čudo da se sve to izrabljuje u političke svrhe i u raspirivanju vjerske mržnje; kad se uoči, da je od novembra one godine (1918, — A. P.) pa do danas među pograničnim pučanstvom poginulo od razbojničkih ruku š e s t viđenih Muslimana. Drugi bi razlog bio, koji je nesnosljivost između Srba i Muslimana često bacio u nazadak, najnovija naredba o oduzimanju begluka, koja je velik broj aga i to isključivo Muslimana bacila na prosjački štap. Naročito je tim poskočio broj varoške siročadi, koja se skoro isključivo rekrutira iz bivših aga«.[29])

Zaoštravanje vjersko-nacionalnih odnosa nije bilo samo između Srba i Muslimana, iako je ono dominiralo nego isto tako između Srba i Hrvata, premda mnogo manje.[30]) Vrlo rijetki su, međutim, bili sukobi između Muslimana i Hrvata, bar u vrijeme o kome je riječ, tj. od ujedinjenja do 1921.

---

[24]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4125/1919, kao prilog akta Pr. br. 4701/1919.

[25]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 323/1919, kao prilog akta Pr. br. 3066/1919 — Muftija je po rangu glavni sveštenik u jednom okrugu.

[26]) **Pravda,** glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije, br. 28 od 5. maja 1919.

[27]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 7968/1920.

[28]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 12931/1920.

[29]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 10131/1920.

[30]) O tome **Narodno jedinstvo,** službeni organ Narodnog vijeća za BiH (br. 2 od 5. novembra 1918) piše: »Desilo se ovih dana da je bilo npr. mjesta u kojima je poderana i skinuta hrvatska zastava (...). Prigodom uličnih manifestacija padali su povici protiv Hrvatima, protiv Hrvatskoj i protiv Jugoslavije, a za ekskluzivnu Srbiju«. Isti list (br. 24 od 26. novembra 1918), između ostalog, piše: »Doznajemo naime, da

Vjerski i nacionalni antagonizam u BiH, prema Veselinu Masleši, služio je srpskom građanstvu u Bosni da izvuče što veće koristi. Zbog toga je ono pribjeglo »sistematskom i stalnom podgrijavanju i produžavanju tog antagonizma, nadovezujući ga vješto na antagonizam kmet-beg, i to sve istovremeno kada pristaje da se isplati odšteta bosanskim begovima, iz egoističkih klasnih pobuda, da se ne bi stvorio presedan s povredom privatne svojine. Odštetu je naravno dobio mali broj begova, a muslimanska sirotinja bila je izložena harangi. Bosanski begovi, međutim, primaju otštetu, isto tako iskorišćuju postojeći antagonizam i vode muslimanske mase u borbu za nove otštete, koje oni, begovi, treba da dobiju«.[31])

Donošenje prethodnih odredaba i beglučko pitanje

Prvi korak kojim se pokušavalo riješiti agrarno pitanje, odnosno »na neki način sankcionisati ono što je seljaštvo već djelimično sprovelo«[32]) učinjen je 27. februara 1919. donošenjem »Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme«. Donošenje ovog propisa, prema izjavama nekih tadašnjih ministara, uslijedilo je zbog toga što se moralo da »djeluje odlučno u skladu sa zahtjevima seljačkih masa«.[33]) Prethodne odredbe razrješavaju postojeće i zabranjuju stvaranje novih kmetskih odnosa u Bosni i Hercegovini. Bivši kmetovi proglašavaju se slobodnim vlasnicima kmetskih zemalja, a dosadašnjim feudalnim posjednicima država garantuje odštete čija će se visina i način otplate odrediti posebnim zakonom, a u istu će se uračunati i hak[34]) za godinu 1918. Bivšim feudalnim vlasnicima do rješenja pitanja odštete, ako zatraže, može se dodijeliti privremena renta u srazmjeri prema ranijem dohotku. Do daljnjeg se obustavljaju sve tužbe i drugi sporovi koji proizlaze iz kmetskih odnosa. Nadalje, raskidaju se kolonatski i kmetstvu slični odnosi, a svi se veliki posjedi eksproprišu uz odštetu bivšim vlasnicima. Postojeći zakupni ugovori se raskidaju ili na zahtjev zakupca mijenjaju. Ova se načela primjenjuju i u zakupstvu sličnom odnosu u BiH poznatog pod imenom: priorci, pridržnici, prisjevnici i napoličari. Svi veći šumski kompleksi uz odštetu vlasnicima prelaze u svojinu države, a zemljoradnici će u njima imati pravo na ispašu i drva za ogrijev i građu.

---

među pravoslavnim Srbima ima ljudi koji pokušavaju da tiranišu društvo i na račun Hrvata i Muslimana provode neku vrstu srbovanja«.

U aprilu 1919. Zemaljska vlada za BiH konstatuje da pravoslavni dio naroda »u svojim manifestacijama radosti i zadovoljstva često puta prekoračuje granice oportuniteta, te se katolici i muslimani češće nađu uvrijeđeni u svojim osjećajima« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3647/1919). O istim pitanjima se govori u aktima ABiH, ZVBiH, Pr. br. 5619, 1762 i 7644/1919.

[31]) Veselin Masleša, **Mlada Bosna,** ... str. 187-8.

[32]) Dr Milivoj Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. godine,** Sarajevo 1958, str. 157. — U istom smislu vid. Mijo Mirković, **Agrarna politika,** Beograd 1940, str. 110.

[33]) Dr Milivoj Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji** ... str. 162.

[34]) Hak je predstavljao zemljišnu rentu koju je čifčija (kmet) davao godišnje vlasniku zemlje — agi ili begu. Visina haka i način plaćanja bili su promjenljivi.

Prethodne odredbe su bile u nizu rješenja neprecizne i nepotpune[35]), kao i docniji pravni akti koji su regulisali ovu materiju. Međutim, prema ocjeni dra Erića »nepotpunost i kompromisni karakter pojedinih načela i rješenja koja sadrže (Prethodne odredbe — A. P.) samo umanjuje, ali ne oduzima karakter revolucionarnog akta. One mogu poslužiti kao primjer do koje mjere je buržoazija spremna da ide u popuštanju seljačkim masama da bi ih smirila i odvratila od revolucije«.[36]) Prethodnim odredbama, dakle, željelo se brzo reagovati radi suzbijanja revolucionarnog pokreta seljaka i njegovih posljedica. Zato se »hitnost agrarne reforme nametala kao **politička nužnost**, a ne kao akt benevolencije«.[37])

Pored nepreciznosti i nepotpunosti Prethodnih odredaba, posebno se može naglasiti da u njima nije regulisano pitanje beglučkih zemalja (slobodnih posjeda) u BiH. Moglo se zaključiti da Prethodne odredbe polaze od toga da se beglučki odnosi smatraju kao odnosi slični kmetstvu, na koje se primjenjuju propisi kao i na kmetske odnose, tj. zemlja se daje u vlasništvo beglučara. Takvo je tumačenje pogodovalo seljačkim masama. Međutim, agrarne vlasti su drugačije postupale. One su na zahtjeve zemljoposjednika počele priznavati otkaze koje su oni davali beglučarima. Donosioci Prethodnih odredbi, ministar za agrarnu reformu Poljak, i predsjednik vlade Stojan Protić, smatrali su da su beglučki odnosi analogni zakupnim odnosima na velikim posjedima, tj. bili su na strani zemljoposjednika.[38])

Zemljoposjednici su se naročito zalagali da se begluci ne obuhvate agrarnom reformom.[39]) Ovaj stav oni su zastupali na anketi o predmetu rješavanja agrarne reforme, osnovanoj na zahtjev zemljoradnika da se beglučke zemlje tretiraju kao kmetske. Ta je anketa održana u Zemaljskoj vladi za BiH u prisustvu najodgovornijih političkih ličnosti u Sarajevu, a nekih i iz Beograda.[40])

Nedorečenost koja je postojala u primjeni pravnih propisa može se ilustrativno vidjeti iz dopisa Načelstva okruga sarajevskog od 8. aprila 1921. upućenog predsjedništvu Zemaljske vlade u Sarajevu. U njemu se

---

[35]) Vid. Sergije Dimitrijević, **Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941. godine**, Beograd 1962, str. 45—52. — Povodom Prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme Socijaldemokratska stranka BiH je zahtijevala bezuslovno dopunjenje reforme u korist seljaka naglašavajući da su Prethodne odredbe nejasne u pogledu velikih posjeda (**Glas slobode**, br. 60 i 61/1919).

[36]) Dr Milivoj Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji** ... str. 171.

[37]) Mijo Mirković, **Agrarna politika**, ... str. 109.

[38]) Dr Milivoje Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji**, ... str. 372. — O pravnim i političkim reperkusijama ovog pitanja vidjeti kod istog pisca na str. 373-4.

[39]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920 — Takav stav se vidi i iz izvještaja Okružne oblasti Travnik o situaciji za april 1920. u kome se ističe da »su se zemljoposjednici pomirili sa sudbinom da kmetstva više nema, ali da oduzimanje beglučkih zemalja (...) oni smatraju kao otimačinu« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4293/1920).

[40]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920 — Nasuprot zemljoposjednicima, seljaci su od Vlade zahtijevali da se beglučke zemlje tretiraju kao kmetske. Na samoj anketi definitivni zahtjevi težaka su bili: »1. Haka sa beglučkih zemalja ni u kom obliku (zakupnina, kosim, polovina, trećina, u novcu itd.) nema više. 2. Ostatak ovogodišnjeg haka platiće država. 3. Uplaćeni hak ne vraća se više. 4. Prepušta se vladi da nađe način, kako će ove ostatke podmiriti, prvenstveno iz poreza na ratnu dobit«. Povodom ankete o beglucima i navedenog zahtjeva seljaka SRPJ (k) je isticala da u potpunosti usvaja zahtjeve seljaka, jer su oni »potpuno istovetni sa agrarnim programom partije« (**Glas slobode**, br. 207 od 20. novembra 1919).

upozorava vlada da su u protivnosti sa važećim odredbama principi koje Agrarna direkcija proklamuje kao odgovore na pitanja: kako treba postupati sa licima koja su 1920. silom zauzela i obradila zemljišta i licima koja su 1921. silom htjeli zaposjesti koje zemljište; da li su pravomoćni predmeti ako ih Agrarna direkcija potvrdi i da li će se pravomoćne presude bezobzirno silom izvršiti. Zatim se konstatuje da se po uputstvima Agrarne direkcije izvršenje pravomoćnih odluka »dovodi u zavisnost od ocjene oportunosti koja nema osnove u zakonu«, te da »se stvara još veći haos od onoga, koji inače postoji u agrarnim odnosima u ovim krajevima«.[41])

Ovome treba dodati da se i poslije Prethodnih odredbi u 1919. i 1920. dešavaju napadi i pljačke još nezaposjednutih begluka, kao i njihovo prisvajanje. Ovo, a zatim i drugi pogrešni postupci organa vlasti u vezi sa agrarnom reformom, dovodilo je do većih nesuglasica i sukoba u vjersko-nacionalnim odnosima. Tako je zbog djelidbe zemlje dolazilo do tuče između pravoslavnih i muslimanskih sela u banjalučkom okrugu,[42]) gdje se, inače, agrarni pokret pojačavao. Vlasti su se bojale njegovog proširenja, a »velike uzurpacije beglučkih zemalja u Gradačkom srezu imadu — prema izvještaju Zemaljske vlade za BiH ministru Pribićeviću — političku pozadinu, te su ih prouzrokovali dr. Todić i sveštenik Dušan Subotić u borbi za poslanički mandat u Narodno predstavništvo«.[43])

Nepreciznost Prethodnih odredbi o statusu begluka i odugovlačenje provođenja agrarne reforme svakog dana su pojačavali nestrpljenje seljačkih masa koje prijete da će same preduzeti diobu begluka. Uskoro to i čine u Bosanskoj Gradišci, Bosanskoj Dubici i Sanskom Mostu.[44])

Pod pritiskom tih i sličnih događaja predsjednik Ministarskog savjeta je 22. marta 1920. javio predsjedniku Zemaljske vlade dru Milanu Srškiću da je saznao od ljudi »koji dolaze ovdje na žalbu, da se i sada samovoljno zauzimaju i preoravaju imanja. Molim Vas izdati strogu naredbu, da se ovo ne čini, da se postupa po ranijim odlukama«.[45])

I poslije intervencije iz Beograda za održavanje reda i zakonitosti u agrarnim stvarima seljaci ne izvršavaju svoje obaveze prema vlasnicima beglučkih imanja zbog čega nastaju sporovi. Upravne vlasti se žale

---

[41]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3266/1921.

[42]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4535/1919.

[43]) ABiH, depeše ZVBiH, br. 658/1919.

[44]) O tome je Zemaljska vlada za BiH izvijestila Pribićevića da su u Bosanskoj Dubici »težaci u četiri sela razdijelili među siromašne seljake oko 3.000 dunuma begluka« (ABiH, depeše ZVBiH, br. 627/1919). U vezi s tim okružne oblasti u Banja Luci i Tuzli u septembru 1919. prikazuju agrarno pitanje »kao nada sve aktuelno« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 8.400/1919), te da su u kotaru Sanski Most dobrovoljci počinili »razne nezakonitosti: stali su da dijele na svoju ruku, ne samo zemlje kmetovske i beglučke nego i privatne, da izmjenjuju kmetove i muktare i da naređuju izbore za opštinska veća. Izaslanik kotarskog ureda sa predstavnikom dobrovoljaca zapređuje nezakonite izbore i preprečio je sukob između Muslimana i dobrovoljaca, koji je bio od potonjih izazvan« (Akademija BiH, fond Šole, fascikl br. 20). U aprilu 1920. slijedio je izvještaj: »Nasilna prihvaćanja tuđeg zemljišta i u kotaru Bosanskoj Dubici su na dnevnom redu, jer težaci drže da će im prigrabljeno zemljište ostati u rukama. Radi toga nastaju mnogi prijepori među pojedinim selima kao i među pojedinim težacima (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4736/1920).

[45]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 2431/1920.

na nejasna i kontradiktorna uputstva zbog čega nailaze na velike poteškoće u rješavanju sporova između seljaka i zemljoposjednika. Kakve je razmjere ovo zauzimalo ilustrativan je primjer protjerivanje pa i batinanje komisija koje su bile određene da procjenjuju obaveze seljaka prema vlasnicima beglučke zemlje,[46]) kao i uznemiravanje bivših posjednika u sarajevskom srezu.[47])

Dosta vjeran prikaz tadašnjih prilika na selu u BiH daje načelnik travničkog okruga u izvještaju za mart 1920. gdje navodi: »Agrarno pitanje biva sve teže i može se reći sudbonosnije. Zemljoradnik i zemljovlasnik ne mogu da isčekaju dan kada će se već jedanput ozbiljno početi raditi na sprovođenju agrarne reforme, a specijalno na sprovođenju uredbe o beglucima. Dosadašnji spori i površni rad u tom pravcu doveo je dotle, da je težak u svojoj pohlepi za zemljom prešao gotovo sve granice prava vlasništva. Danas se već težaci međusobno otimaju, svađaju i tuku radi zemljišta. U kotaru jajačkom svršio se takav jedan prepor sa smrću jednog težaka, a dvojicu su više ili manje ozlijedili«. Slično izvještava i Okružno načelstvo Tuzla dodajući još da je opljačkan konak Mehmedbega Salihbegovića. Krivci su uhapšeni i priznali su da su pljačkanja izvršili »jer je knez seoski Avram Tanasić zadržao za se najveći dio begove zemlje i njima da od kneza ništa ne može dopasti«.[48]) Stanje se u ovoj oblasti ne popravlja ni kasnije, jer u septembru 1920. izvještavaju da ima sve više sporova među seljacima oko podjele beglučke zemlje i da »zadaju sreskim načelstvima mnogo posla«.[49]) Nije bolja situacija ni u Okružnoj oblasti Banja Luka.[50]) U julu 1920. ponovo se Zemaljskoj vladi žale okružni načelnici da je agrarno pitanje »najžalosnije poglavlje naše nekonsolidovanosti. Zemljišni prijepori najrazličitije vrste množe se (...); narod vidi nemoć oblasti i taj cijeli metež, te misli da je najzgodnija prilika za jagmu za zemljom«.[51])

Organi vlasti najčešće nisu sprečavali pojedinačne, lokalne agrarne nemire i nezakonite postupke seljaka, iako je u pojedinim takvim akcijama bilo i smrtnih slučajeva. Takav slučaj se, na primjer, desio u selu Pećka — Vrhgorac, gdje su 13. aprila 1920. dobrovoljci bombama i puškama napali Muslimane koji su svoje zemlje orali. Tom prilikom su ubili jednog Muslimana i dvojicu teško ranili, a da žandarmi nisu uredovali.[52])

Ipak, u nekim slučajevima vlasti su intervenisale u korist vlasnika beglučkih posjeda, uglavnom poslije njihovih žalbi višim organima vlasti u Sarajevu i Beogradu. Takve intervencije su, na primjer, uslijedile povodom napada na begluke u aprilu i maju 1920. u Brčkom, Gradačcu, Gračanici i Bijeljini kada su pohapšene 152 osobe,[53]) kao i prilikom napada na imanje Marka Milivojca i Pavla Čojdera u Peckoj (Varcar Vakuf), kada su uhapšena 34 seljaka.[54])

---

[46]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 8601/1920.
[47]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 10131/1920.
[48]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4736/1920.
[49]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 8799/1920.
[50]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4736/1920.
[51]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 7644/1920.
[52]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3101/1920.
[53]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 9467/1920.
[54]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 12190/1920.

Agrarno pitanje u političkom životu Bosne i Hercegovine

Akcija zemljoposjednika

Sve političke partije koje su djelovale u BiH, naročito u periodu neposredno poslije rata, susretale su se svom neminovnošću s agrarnim problemom i, prirodno, zauzimale stav prema njemu.[55])

Muslimanski feudalci su ukidanje kmetskih odnosa tumačili kao napad na interese bosanskih Muslimana kao cjeline, iako je među Muslimanima bilo svega oko 10% feudalaca.[56]) I nešto kasnije, oni su, a isto tako i muslimanski političari, često idenitifikovali svoje interese sa interesima Muslimana.[57]) Tadašnje prilike i položaj Muslimana umnogome su im to omogućavali.

U prvim godinama uspostave Kraljevine SHS muslimanski feudalci su imali jak uticaj u političkim partijama Muslimana, pa i u njihovom tadašnjem političkom reprezentantu — Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji. No, oni nisu bili uvijek zadovoljni akcijama JMO, pa su već u martu 1920. osnovali i svoju posebnu klasnu političku organizaciju — Muslimansku narodnu stranku, čiji su članovi bili isključivo zemljoposjednici. Nešto kasnije, istog je karaktera bila Narodna muslimanska organizacija. (O svakoj od ovih organizacija biće riječi u daljem tekstu).

Za razliku od kmetova, koji u vrijeme stvaranja Kraljevine SHS djeluju spontano, bez političke organizovanosti, zemljoposjednici se organizuju i djeluju, pored ostalog, i posredstvom svoje klasne organizacije — Udruženja zemljoposjednika BiH. U ovoj organizaciji feudalci su se okupljali bez razlike na konfesionalnu ili nacionalnu pripadnost,[58]) iako su većinu, s obzirom na postojeće imovinske odnose, sačinjavali Muslimani. Povodom njihovog organizovanja, karakteristična je jedna depeša Okružne oblasti u Travniku upućena Narodnoj vladi za BiH krajem januara 1919. u kojoj stoji: »Radi načina rješenja agrara vlada među Muslimanima veliko ogorčenje. Po informacijama obrazovaće se jedan odbor, koji će biti poslat u Beograd, Zagreb, Ženevu i Paris«.[59]) Ovo je bio povod da Narodna vlada svrati pozornost svim okružnim oblastima i Policijskoj direkciji u Sarajevu na ovaj »značajan pokret« tražeći da

---

[55]) Klasifikacija političkih partija koje su djelovale u BiH i pokazivale interes za agrarnu reformu u ovom poglavlju je izvršena isključivo iz praktičnih razloga.

[56]) U Bosni i Hercegovini 1910. živjelo je 612.090 Muslimana (32,25% stanovnika BiH). Od toga je bilo 76,93% seoskog i 23,07% gradskog stanovništva. Struktura poljoprivrednog stanovništva među Muslimanima, prema broju glavara porodica, kojih je bilo 105.636, izgledala je ovako: zemljoposjednika sa kmetovima 9.537 (9,03%); zemljoposjednika bez kmetova 3.021 (2,86%); slobodnih seljaka 77.518 (73,38%); kmetova 3.653 (3,45%); slobodnih seljaka koji su ujedno kmetovi: a) pretežno slobodni 1.458 (1,38%) i b) pretežno kmetova 1.223 (1,16%), ostalih osoba koje se bave zemljoradnjom 9.226 (8,74%) (Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10. oktobra 1910, str. 58—60).

[57]) Vid. Dr Dragoslav Janković, **Društveni i politički odnosi u Kr. SHS** ... str. 47. List SRPJ (k) **Glas slobode** (br. 172 od 8. oktobra 1919.) u članku **Muslimani i agrarno pitanje** konstatuje da su muslimanski feudalci agrarno pitanje uvijek označavali kao muslimansko vjersko pitanje i u tom obmanjivanju muslimanskih masa su »imali potpun uspjeh, pa čak i danas«.

[58]) »Begovi svih vera osnovali su 'Udruženje zemljoposednika za Bosnu i Hercegovinu' u čijem odboru sede i Muslimani i Srbi i Hrvati« (**Glas slobode**, br. 172 od 8. oktobra 1919).

[59]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1981/1919.

o tome podnese izvještaje,[60]) a sama je pridajući mu veliki značaj redovno izvještavala Ministarstvo unutrašnjih djela u Beogradu insistirajući na uputstvima kako da se umire zemljoposjednici.[61])

Radi zaštite svojih interesa feudalci iz svih okružja BiH održali su prvi zajednički sastanak 3. februara 1919. u Sarajevu sa kojeg su, po posebnoj deputaciji, uputili protestnu rezoluciju predsjedniku Ministarskog savjeta Stojanu Protiću. Oni su izjavili da se agrarno pitanje u BiH, s obzirom na njegovu važnost, ne može rješavati na brzinu, »jednostrano i bez saslušavanja interesenata«. Zato su tražili »da se rješenje ovog pitanja odgodi do vremena kada će narod moći po svojim zakonito odabranim zastupnicima štititi svoje pravedne interese«.[62])

O navedenom skupu zemljoposjednika Zemaljska vlada za BiH je odmah telegrafski izvijestila MUD u Beogradu da je »usvojena rezolucija i memorandum, koji u Beograd nosi deputacija 5 Muslimana, 1 pravoslavni i 1 rimokatolik. Zaključeno je da se zamoli g. min. dr. Spaho da demisionira«.[63]) Isti dan drugom depešom je javljeno da je »Srbin — pravoslavni odustao od deputacije u Beograd, a Muslimani su odlučili ići samo u Beograd i nikud dalje«.[64])

U vezi sa pokretom zemljoposjednika vlada u Beogradu je reagovala na sve depeše iz BiH u odgovoru od 7. februara 1919. navodeći da se agrarno pitanje u Beogradu smatra kao hitno, ali da se ne treba bojati akcije zemljoposjednika.[65])

Inače, poslije zauzimanja posjeda od seljaka i obustavljanja davanja haka većina bivših zemljoposjednika je zapala u teško materijalno stanje. To se naročito odrazilo na stanje sitnih zemljoposjednika, kakvih je u BiH bio najveći broj. Kao što je već istaknuto, privremenost propisa, odugovlačenje i neodlučnost, a donekle i nesposobnost vlasti da riješi ovako delikatno pitanje, dovodilo je sitne zemljoposjednike, koji nisu imali drugih prihoda, u nesnosan položaj. Zbog toga oni održavaju protestne skupštine sa kojih upućuju vrlo oštre zahtjeve u vidu memoranduma regentu Aleksandru, zatim ministru-predsjedniku, ministru unutrašnjih djela i ministru za agrarnu reformu, a protestna okružna skupština u Mostaru — predsjedniku Ministarstva Stojanu Protiću.[66]) U tim zahtjevima zemljoposjednici traže da se zemlja dijeli između zemljoposjednika i seljaka, da im se povrate zgrade, poljoprivredni alat i žito koje im je oduzeto, da im se isplati odšteta prema procjeni iz 1916, ali u preračunatoj novoj vrijednosti novca, da im se plati hak za 1918. i 1919. prema tržnim cijenama, te da im se naknade štete koje su pretrpjeli prilikom »prevrata«.[67])

---

[60]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1981/1919.
[61]) ABiH, depeše ZVBiH, br. 59/1919.
[62]) **Vrijeme**, glasilo Muslimanske organizacije Sarajevo, br. 9 od 4. II 1919.
[63]) ABiH, depeše ZVBiH, br. 63/1919.
[64]) ABiH, depeše ZVBiH, br. 64/1919.
[65]) ABiH, depeše ZVBiH, br. 76/1919.
[66]) Zemljoposjednici i kasnije šalju rezolucije Vladi, kao što je slučaj 1923. i 1936. godine; spominjemo nadalje Memorandum 1937. i Memorandum iz Mostara od 15. februara 1937. upućen senatoru Atanasiji Šoli, te Memorandum od 27. septembra 1938. poslat kraljevskom namjesniku princu Pavlu.
[67]) Povodom navedenih zahtjeva zemljoposjednika **Glas slobode** (br. 231 od 22. decembra 1919) upozorava na raspoloženje seljaka i zaključuje: »Ako bi vlada ma

Zemljoposjednici su svoje interese pokušavali ostvariti ne samo posredstvom Udruženja zemljoposjednika i muslimanskih političkih partija nego i posredstvom vladajuće Narodne radikalne stranke. Takav je, na primjer, bio slučaj u Mostaru jula 1919. kada su »protestovali protiv agrarnog projekta Demokratske stranke i izjavili povjerenje Srpskoj radikalnoj stranci, od koje očekuju pravedno rješenje agrarnog pitanja«.[68]) Slično je bilo i u Travniku, oktobra 1920, gdje »Zemljoposjednici, osobito Muslimani gledaju sa mnogo više povjerenja u radikalnu stranku nego li u druge stranke«.[69]) Kako se prema ličnim interesima mijenja i raspoloženje prema političkoj partiji, ilustrativan je primjer zemljoposjednika Suljage Salihagića. On u pismima Stojanu Protiću (23. oktobra 1920) i Nikoli Pašiću (14. juna 1921) izjavljuje da se razočarao u politiku Narodne radikalne stranke koja pod agrarnu reformu podvodi slobodne posjede (begluke) u BiH, zbog čega on daje ostavku na mandat poslanika Radikalne stranke i istupa iz stranke.[70])

Stav i akcije muslimanskih političkih stranaka

Progoni i zapostavljanja Muslimana u svim područjima društvenog života u novostvorenoj državi išli su na ruku muslimanskim feudalcima u ostvarivanju njihovih klasnih ciljeva i interesa.[71]) Oni su, u izvjesnoj mjeri, bili idejni začetnici političkog organizovanja Muslimana, koje je počelo u Tuzlanskom okrugu i Sarajevu. U stvari, tuzlanska i sarajevska grupa su bile inicijatori formiranja jedinstvene političke partije — JUGOSLAVENSKE MUSLIMANSKE ORGANIZACIJE (JMO), koja je osnovana u Sarajevu na sastanku muslimanskih delegata iz većine mjesta BiH, održanom od 14—17. februara 1919. Karakteristično je, ipak, da zemljoposjednici nikada, pa ni u početku, nisu bili u većini ni u rukovodstvu JMO, a ni među njihovim skupštinskim poslanicima. Naprotiv, oni nisu sačinjavali ni četvrtinu rukovodstva stranke.[72]) Isti je slučaj bio i sa poslanicima JMO.[73]) I pored toga oni su uspjeli, dobrim dijelom,

---

u najmanjem delu udovoljila željama begova i počela ukidati izdane naredbe, koje također i suviše protežiraju begove, onda bi mi u čitavoj zemlji mogli imati ustanke seljaka i nikakva sila ih ne bi mogla naterati da i dalje uzdržavaju parazitske begove«.

[68]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 6872/1919.

[69]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 10108/1920.

[70]) Suljo Salihagić, **Malo odgovora »Pravdašima«**, Beč 1921, str. 26—32.

[71]) O ugnjetavanju bosansko-hercegovačkih Muslimana u staroj Jugoslaviji, a posebno prvih godina poslije stvaranja Kraljevine SHS postoji opsežna dokumentacija u Arhivu BiH u fondovima ZVBiH i depeše ZVBiH. Inače položaj Muslimana u staroj Jugoslaviji zaslužuje posebnu naučnu obradu.

[72]) U prvom Centralnom odboru JMO od 32 člana bilo je svega 7 zemljoposjednika (**Pravda,** br. 1 od 22. februara 1919).

Na Glavnoj skupštini JMO 6. i 7. oktobra 1921. izabrano je 56 lica u Centralni i Nadzorni odbor. Među njima je bilo 11 posjednika. (**Pravda,** br. 346 od 13. oktobra 1921). Sličan je bio sastav centralnih organa JMO biranih i na kasnijim njihovim skupštinama.

[73]) Od 24 poslanika JMO izabrana 28. novembra 1920. bila su 3 zemljoposjednika (Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS — bez paginacije, navodi 2 posjednika: Sejdalibeg Filipović i Hamid Kurbegović. Međutim, mi smo iskazali još i dra Halidbega Hrasnicu, koji je pored stalnog advokatskog zanimanja bio i zemljoposjednik).

Među 18 poslanika, izabranih 8. marta 1923, bila su 3 zemljoposjednika (**Pravda,** br. 125 od 31. maja 1923).

da nametnu JMO svoju klasnu politiku, koja je izvjesno vrijeme i dominirala u njenoj političkoj aktivnosti. Ovo se ne smije gubiti iz vida kada se ocjenjuje rad JMO, jer je poznato da za ocjenu političke partije nije bitno šta je pisano u njenom programu i šta sama o sebi govori, nego kako postupa prilikom rješavanja raznih političkih pitanja i kako se ponaša u stvarima koje zadiru u životne interese raznih društvenih klasa i slojeva koje ona okuplja i predstavlja.[74])

JUGOSLOVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA (JMO) posvetila je dosta pažnje agrarnom pitanju, koje je zauzelo vidno mjesto i u njenom programu, u kojem, između ostalog, stoji: »Sva zemlja, koja se obrađuje, ili je slobodni posjed, ili stoji pod kmetovskim odnošajem. Slobodni je posjed ili mali težački ili veći beglučki posjed. Ovaj slobodni mali težački posjed u pretežnoj je većini slučajeva danas zadužen i nema izgleda, da bi se ti tereti mogli u dogledno vrijeme namiriti iz vlastite privredne snage pojedinih vlasnika tih malih zemljišnih posjeda. Smatramo ovo opterećenje slobodnog težačkog posjeda zaprekom uspješnom razvitku zemljoradnje isto tako, ako ne u većoj mjeri, kao što je kmetovski odnošaj na kmetskom zemljištu, pa tražimo, da se istodobno na isti način sa ukinućem kmetstva rastereti i ovaj težački posjed. Svaki zemljoradnik mora dobiti zemlje i to toliko, koliko mu je potrebno za njegov opstanak. U nužnim slučajevima treba uzeti državne mere. Da bi se ovako rasterećeni seljački posjed i u buduće očuvao, treba zakonom ustanoviti minimum zemljišnog posjeda koji se neće moći ni prodati ni opteretiti. Opći gospodarstveni interesi iziskuju, da ima većih posjeda, pa gdje ovi već postoje kao slobodan posjed, treba ih održati. Stoga i pri dokinuću kmetstva treba s tim računati, te vlasniku zemlje, — u koliko to gospodarstveni obziri iziskuju — putem komasacije zajamčiti zaokruženje njegove beglučke zemlje u veći posjed. U onim slučajevima, gdje vlasnik zemlje nema dovoljno begluka, a hoće sam da obrađuje, ima mu se dodijeliti toliko zemlje, koliko je za njegov opstanak potrebno. Do rješenja kmetovskog pitanja ostaju nepromijenjeno na snazi i dosadašnji pravni odnošaji za obje strane. Naročitu ćemo brigu posvetiti pridignuću naše braće na selu i u gradu osnivanjem zemljoradničkih i zanatlijskih organizacija«.[75])

U početku svoje aktivnosti vodstvo JMO bez kolebanja istupa u korist zemljoposjednika. Tako, na primjer, predsjednik stranke muftija Maglajlić, u ime zemljoposjednika Tuzlanskog kotara, moli predsjednika vlade Stojana Protića i predsjedništvo Privremenog narodnog predstavništva SHS u Beogradu da u institucijama i organima za rješavanje agrarne reforme sudjeluju zastupnici zemljovlasnika i kmetova u istom omjeru i da se odmah isplati, na bilo koji način, nepodmireni hak za

---

Od 15 poslanika izabranih 8. februara 1925. bilo je, također, 3 zemljoposjednika (Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925, Beograd 1926, str. 125—157).

Među 18 poslanika izabranih 11. septembra 1927. bilo je 4 zemljoposjednika (Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927, izradio dr Laza Kostić, Beograd 1928, str. 363—368. Ovdje su iskazani kao posjednici svega dva poslanika, pa smo im dodali još dra Halidbega Hrasnicu i Hamida Kurbegovića).

[74]) V. I. Lenjin, Izabrana dela, tom 8, »Kultura«, Beograd 1960, str. 89.

[75]) Statut i program JMO, Sarajevo 1919, str. 5—7.

1918.[76]) Isto tako, mjesni odbori JMO u Sarajevu, Tuzli, Tešnju, Ljubuškom, Zenici, Bugojnu, Žepču, Konjicu i Donjem Vakufu uputili su Privremenom narodnom predstavništvu u Beograd proteste protiv objavljene osnove za rješavanje agrarnog pitanja u BiH. Oni traže zaštitu interesa zemljoposjednika, zatim da u rješavanju agrarnog pitanja učestvuju obje strane i da se ne rješava naredbama nego u Narodnom predstavništvu, te da se zemljovlasnicima ostavi dovoljno zemlje za vlastitu obradu.[77])

Na mjesnim i kotarskim skupštinama JMO u 1920. godini, kada su održavani izbori za Konstituantu, raspravljalo se o teškom položaju Muslimana, pa se u rezolucijama sa tih skupova zahtijevala zaštita lične i imovinske sigurnosti. Pored toga, gotovo na svim tim sastancima zahtijevalo se i »pravedno rješenje« agrarnog pitanja. Međutim, bilo je i skupština na kojima se agrarni problem nije iznosio, bar u rezolucijama (Mostar i Peći Grad — Cazin).[78]) U aprilu 1920. na sjednici Centralnog odbora JMO o agraru je zaključeno da je pitanje odštete za kmetovska selišta izigrano, »da je uslijed zavlačenja te odštete ugrožena egzistencija velikog broja Muslimana, naročito udovica i siročadi, a da tragika bude još veća nova vlada priprema i provedbenu naredbu za Krizmanovu uredbu o beglucima. Ova uredba gazi ustavom zajamčena vlasnička prava samo u onom dijelu države, gdje se ogromni dio te zemlje nalazi u rukama Muslimana. Zbog ove uredbe ni posjed Muslimana težaka nema skoro nikakve pravne ni faktičke zaštite, što najbolje dokazuju mnogobrojni slučajevi otimanja zemlje od Muslimana zemljoradnika čak i u čisto muslimanskom — cazinskom kotaru«.[79]) Nešto kasnije, 23. oktobra 1920, na Glavnoj skupštini JMO naglašeno je da se nema ništa protiv toga da kmetovi postaju vlasnici zemljišta koje su do sada obrađivali, »ali da u isto doba dosadanji vlasnici **dobiju punu odštetu** (podvukao, A. P) što u većoj mjeri treba da vrijedi za male posjednike. Što se tiče ostale zemlje koja nije opterećena kmetskim pravom, ne možemo dozvoliti da se to pitanje kod nas riješi **iznimno** i posebno za BiH već neka se riješi **jednako za cijelu** državu, pa se u takvom slučaju ne bismo protivili čak ni tom, da se primjenjuje princip, po kojem bi zemlja pripala onome ko je radi«.[80]) Tada se, s obzirom na predstojeće izbore, dokazivalo da je JMO partija koja brani interese težaka i »ostalih klasa islamskog dijela našeg naroda«.[81])

Poslije neočekivanog uspjeha JMO na izborima 28. novembra 1920[82])

[76]) **Pravda,** br. 16 od 1. aprila 1919.

[77]) Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva SHS, svezak I, str. 167, 168, 278, 279 i 356.

[78]) **Pravda**, br. 164, 170, 177 i 192 od 1920.

[79]) **Pravda,** br. 145 od 15. aprila 1920.

[80]) **Pravda,** br. 216 od 23. oktobra 1920.

[81]) Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS (u daljem tekstu: Sten. bel.; Ustav. skupštine) XLII red. sastanak, 30. maja 1921, str. 20.

[82]) Mandate u BiH su dobili: JMO 24, Savez težaka 12, Radikalna stranka 11, HTS 7, KPJ 4, HPS 3 i Demokratska stranka 2 (Zvanični podaci **Narodnog jedinstva** objavljeni u **Pravdi** br. 130 od 21. decembra 1920 — Isto: F. Čulinović, **Jugoslavija između dva rata,** Zagreb 1961, str. 310).

U kojem je obimu JMO okupila muslimanske glasače najbolje ilustruje činjenica da su ostale muslimanske političke partije: Muslimanska težačka stranka, Muslimanska narodna stranka i Muslimanska nezavisna lista dobile sve skupa 1.357 glasova ili 1,22% glasova Muslimana. One nisu dobile nijedan mandat.

njeni poslanici su u Ustavotvornoj skupštini bili vrlo aktivni. U početku su zauzimali opozicion stav prema vladi, kakav su imali i u Privremenom narodnom predstavništvu. Osjećali su da se sa njima, koliko-toliko, mora računati kao sa predstavnicima jednog kompaktnog dijela stanovništva BiH, bez koga se ne može rješavati problem BiH za koji su, inače, bile veoma zainteresovane velikosrpska i velikohrvatska buržoazija.

U Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS poslanici JMO dokumentovano su dokazivali neravnopravan položaj Muslimana uopšte. U pogledu agrara oni su pledirali za jednako tretiranje svih krajeva, jer se, prema njihovim izjavama, posebni propisi donose za BiH samo iz razloga da se Muslimani »deposediraju«.[83])

Vodstvo JMO također je prigovaralo zašto agrarne sporove u BiH rješavaju upravne (policijske) vlasti, a ne sudovi, kao u drugim krajevima zemlje, te zašto se zabranjuje izvršenje pravomoćnih presuda Agrarne direkcije, koje su presuđene u korist zemljoposjednika.[84]) U vezi s tim Poslanički klub JMO predao je u novembru 1921. predstavku ministru za agrarnu reformu u kojoj je tražio da se ubrza likvidiranje odštete za kmetovska selišta, da se agrarni sporovi počnu rješavati, da

---

[83]) U tom smislu je govorio Šemsudin Sarajlić, kao i više drugih poslanika (Sten. bel. Ustav. skupštine, knj. II, god. I, br. 35, str. 21).

Dr Spaho je, na primjer, izjavio da se pravo svojine nije jednako poštovalo u svim pokrajinama i da se ono naročito gazilo u BiH, gdje je zemljišni posjed najvećim dijelom u rukama Muslimana, te da je zbog nejednakog tretmana BiH dao ostavku na položaj ministra. On je i za najradikalniju reformu, ali samo pod uslovom da se provede u čitavoj državi jednako, jer u »Srbiji ima posjednika, koji imaju do hiljadu hektara, koje sobom ne obrađuju; pa se u te odnose ne dira, a u Bosni ne smije da ima posjednik ni jedan komad zemlje«, što on ističe kao primjer neravnopravnosti i »otimanja samo od jednog dijela našeg naroda« (Sten. bel. Ustav. skupštine, I, Debata u načelu o Nacrtu ustava, str. 53).

Agrarno pitanje u BiH — prema Salihu Baljiću — poprimilo je politički karakter, a malo po malo i muslimanski karakter. Tretman koji je primjenjivan shvaćen je »kao da se iskalјuje neka Kosovska osveta (H. Kurbegović: Tako je poručio Krulj)« i da se zato Muslimanima oduzima imetak (Sten. bel. Ustav. skupštine, knj. I, god. I, br. 17, str. 3).

Jedan od zemljoposjednika poslanika JMO, Sejdalibeg Filipović, isticao je da su Muslimani okupljeni u JMO zbog toga što je »poslije prevrata nastalo takvo stanje, da Muslimani uopšte nisu imali nikakva prava. Ubijali su ih, otimalo im se, robilo se, palilo se i sva se nasilja provodila samo na Muslimanima.« Navodio je u tom smislu primjere da bi na kraju, ipak, istakao štete nanesene zemljoposjednicima, rekavši: »Imam 60 sudbenih zapisnika o očevidu na licu mjesta, koji predstavljaju sumu od 15 miliona Kruna, što je Muslimanima nanijeta« (Isto, str. 38-9).

Fehim Kurbegović je iznosio konkretne primjere iz Bosanske krajine gdje se otimala zemlja od seljaka — Muslimana (Sten. bel. rad Ustavnog odbora Ustav. skupštine, IV, Debata u pojedinostima o Nacrtu ustava i o amandmanima, str. 83).

[84]) **Pravda,** br. 280 od 19. aprila 1921. Upor. dr M. Begović, **Muslimani u BiH,** Beograd 1938, str. 6.

Što se tiče nadležnosti za rješavanje agrarnih sporova, u BiH su za postupanje po Zakonu o beglučkim zemljama u BiH od 3. decembra 1928. prema čl. 21 nadležni »sreski poglavari, kao agrarni delegati, a u drugoj i zadnjoj molbi Agrarna direkcija u Sarajevu, čija su rješenja izvršna«. Tome nasuprot u Dalmaciji su nadležni **sudovi kotarski i Viši zemaljski sud u Splitu,** prema čl. 22 Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području pokrajine Dalmacije od 19. oktobra 1930. sa izmjenama i dopunama od 6. marta 1931; U Južnoj Srbiji i Crnoj Gori sporove rješavaju **agrarni sudovi** koje obrazuje ministar poljoprivrede prema članu 34 Zakona o uređenju agrarnih odnosa u Južnoj Srbiji i Crnoj Gori od 5. decembra 1931 (**Zakonodavstvo o likvidaciji agrarne reforme,** Beograd 1932, izdaje dr Gojko Niketić, str. 173 i 108).

se isplati hak za 1918. i renta za 1919. i 1921. »te da se protuzakonita agitacija među težacima sa strane agrarnih činovnika zaprječi«.[85])

Navedena pitanja bila su predmet razgovora poslanika JMO dra Spahe i Mustafe Kapetanovića sa ministrom za agrarnu reformu Krstom Miletićem.[86]) Kako se odugovlačilo provođenje agrarne reforme, odnosno izvršenje obaveza vlade Nikole Pašića iz sporazuma sa JMO u martu 1921. Poslanički klub JMO je prilikom krize vlade u decembru 1921. uz ostale uslove za učešće u vladi postavio i zahtjev da se provede agrarna reforma, odnosno da se isplati odšteta zemljoposjednicima.[87])

Poslanički klub JMO i Centralni odbor ove partije u više navrata su kasnije u vezi sa agrarnom reformom isticali neravnopravan položaj BiH u odnosu na druge krajeve zemlje i zahtijevali isplatu odštete predviđenu likvidacijom feudalnih odnosa u BiH.[88])

Pored intenzivnog istupanja u korist zemljoposjednika, predstavnici JMO u sklopu zahtjeva za ravnopravnim tretiranjem Muslimana, a u vezi sa agrarnom reformom, više puta su postavljali pitanja i intervenisali i u korist muslimanskih seljaka. To se naročito odnosilo na problem ispaša i drvarenja u čemu su bili prikraćivani uglavnom siromašni seljaci.[89]) Pored toga, poslanici dr Hrasnica i Osman Vilović intervenisali su kod ministra za agrarnu reformu da se seljacima Muslimanima, koji nemaju svoje zemlje u srezovima Brčko i Bijeljina dodijeli državna zemlja, kao i da se pri raspodjeli zemlje uzmu u obzir i subaše (Muslimani — nadzornici imanja koji ubiru feudalne prihode sa čifluka), jer su zbog agrarne reforme došli u »nesnosan i strašan položaj«, a pored molbi i zahtjeva Agrarnoj direkciji u Sarajevu i Ministarstvu za agrarnu reformu u Beogradu, ipak nisu dobili zemlje.[90])

Što se tiče sporazuma Poslaničkog kluba JMO sa vladinom radikalsko-demokratskom koalicijom u martu 1921. pred donošenje ustava, potrebno je podsjetiti da je agrarno pitanje bilo jedan od ključnih problema vladine politike u pridobijanju »malih« političkih partija za stvaranje potrebne većine za izglasavanje vladinog nacrta ustava. Pri tom

---

[85]) **Pravda**, br. 356 od 8. novembra 1921.

[86]) **Pravda**, br. 362 od 22. novembra 1921.

[87]) **Narodno jedinstvo**, br. 260 od 20. decembra 1921.

[88]) **Reč i slika**, Beograd, br. 1 od 1925. i intervju dr Spahe beogradskom **Vremenu**. Vid. **Novi Glasnik JMO**, br. 7 od 9. septembra 1925 — O provođenju agrarne reforme Mijo Mirković (Agrarna politika, str. 111) piše: »Pre donošenja Vidovdanskog ustava, odnosno neposredno pre izglasavanja ustava rešeno je jedino koliko toliko agrarno pitanje u BiH, inače je drugdje ostao provizorium«.

U jednoj predstavci kralju Aleksandru 9. februara 1929. dr Mehmed Spaho iznoseći nepravde učinjene Muslimanima u vezi sa opštinskim izborima na kraju je zamolio da se »što pre otpočne s likvidacijom agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini na osnovu nedavno donesenog zakona. G. ministar finansija trebao bi da otvori kredit iz viškova prihoda Ministarstva šuma i ruda, jer se posjednici, koji na osnovu ovoga zakona imaju da prime naknadu za davno oduzetu zemlju, nalaze u vrlo bednom stanju«. (Koncept predstavke kod autora. Dobio sam ga, kao i koncept predstavke pod brojem 102, od porodice dra Mehmeda Spahe, na čemu se zahvaljujem).

[89]) **Pravda**, br. 7 od 10. januara 1922. i br. 292 od 29. decembra 1922.

[90]) **Pravda**, br. 18 od 22. januara 1922.

su bili posebno zainteresovani Savez zemljoradnika, JMO i Turska nacionalna organizacija »Džemijet«.[91])

Vlada Nikole Pašića odlučila se za sporazum sa JMO, po kome se, pored ostalog, likvidira agrarno pitanje u BiH uz naknadu bivšim vlasnicima od 255 miliona za kmetovska selišta i 50 miliona za beglučka zemljišta. Radikalsko-demokratska koalicija, pored načelne izjave vodstva Saveza zemljoradnika da će glasati za ustav, i njihovog insistiranja na tome, nalazila je da je cjelishodnije da se sporazumije sa rukovodstvom JMO iz više razloga. Prvo, što je JMO »prečanska« partija, od kojih, inače, nijedna do tada nije učestvovala u vladi; drugo, što su zahtjevi JMO u vezi sa odštetom za agrar — prema izjavama radikalskih vođa — bili minimalni u odnosu na već stvorene obaveze države prema zemljoposjednicima; treće, što je vlada Nikole Pašića sporazumom sa JMO izvršavala i neke obaveze prema Muslimanima iz Ugovora o zaštiti manjina od 5. decembra 1919. godine i, četvrto, što je velikosrpska buržoazija pridobijanjem muslimanskih političara pokušavala i nadala se da će postići dominantan ekonomsko-politički uticaj u BiH i time riješiti odavno sporno pitanje među srpskom i hrvatskom buržoazijom, a to je — čija je Bosna i Hercegovina.[92])

---

[91]) Poslanički klub JMO, pored ostalih uslova u vezi sa agrarom, je zahtijevao da vlada odmah riješi pitanje o naknadi za oduzeta kmetovska selišta u duhu proklamacije prestolonasljednika Aleksandra od 24. decembra 1918. Za izračunavanje baze za naknadu traži se da se uzme vrijednost oduzete zemlje koja je prilikom procjene za zemljišni porez 1916. unesena u katastar, s tim da se za svaku krunu vrijednosti računa 6 dinara. Dalje se traži da se naknada isplati u gotovu i obligacijama sa 6% kamate, i to maloposjednicima svu naknadu u gotovom, a veleposjednicima samo »primjerni dio«, da se banka obaveže da na obligacije daje najmanje 80% nelombardne kredite, da se da posebna naknada za stambene zgrade na oduzetoj zemlji, da se za kmetovske zemlje u gradovima, kupalištima i industrijskim centrima i njihovoj neposrednoj blizini isplati dvostruka naknada ili da se podijele na pola između vlasnika i kmeta, da se omogući naknada između vlasnika i kmeta i da kmetovi koji dobiju previše zemlje istu ustupe za svrhe agrarne reforme. U vezi sa beglučkom zemljom zahtjev je glasio: »Da vlada riješi beglučko pitanje u BiH po načelima o razdiobi velikih posjeda, te u skladu s ovim načelima staviti odmah izvan snage dosadanje uredbe o beglucima i pobiranju prihoda sa beglučkih zemalja, te o svim ograničenjima glede otuđivanja i opterećivanja zemalja i šuma ove vrste«. Tražili su da se uzurpirani mali i srednji posjedi povrate u slobodan posjed, a kod velikih uzurpiranih posjeda da se »najprije dopusti vlansiku da izluči onaj dio na koji ima pravo po čl. 2 Uredbe o agrarnoj reformi, a ostatak razdijeliti među zemljoradnike koji nemaju zemlje **i među posjednike, koji zbog razrješenja kmetovskih odnošaja ostanu bez zemlje, a žele je obrađivati** (podvukao, A. P.). Pri ovoj razdiobi treba isključiti uzurpatora prema članu 23 Prethodnih odredaba agrarne reforme. Ukoliko ne bude dovoljno zemlje od velikih posjeda, treba gore spomenutim zemljoradnicima i **posjednicima** dati državne zemlje. Naređenje o povraćanju beglučke zemlje njihovim vlasnicima treba odmah izdati. (...) Vakufske šume ne potpadaju ni pod kakvo ograničenje«. (Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Beogradu, sig. 17686, XI, 3—3/1921. Vid. Izvještaj sekretara JMO Huseina Alića na Zemaljskoj skupštini JMO 6. oktobra 1921. objavljen u **Pravdi**, br. 344 od 8. oktobra 1921).

[92]) O pregovorima i sporazumu Poslaničkog kluba JMO sa vladinom radikalsko-demokratskom koalicijom u martu 1921. vid. A. Purivatra, **Formiranje JMO i njen razvoj do 1922.** (Rad u štampi — Istorija XX veka, zbornik radova IX, IDN Beograd).

Neposredno poslije sporazuma Poslaničkog kluba JMO i vlade Nikole Pašića donesena je Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921, kojom se nastojalo da likvidira beglučko pitanje. Međutim, zbog izigravanja Uredbe o beglucima i promjenjljivih partijsko-političkih interesa kasnije je donesen Zakon o beglučkim zemljama (3. decembra 1928), koji je 14. septembra 1929. dopunjen i

Za ilustraciju stava vođstva JMO prilikom sporazuma sa vladom Nikole Pašića može se uzeti, među ostalim, objašnjenje šefa stranke dra Mehmeda Spahe. On je, naime, rekao da je od vlade Nikole Pašića tražena veća odšteta za likvidaciju agrarnog pitanja i da se on solidariše sa prigovorima posjednika da je odšteta vrlo minimalna, jer ne iznosi ni jednogodišnji prihod sa zemlje. Istovremeno je naglasio da mu je žao što nisu uspjeli ukinuti član 6 Beglučke uredbe, kojim se posjednički (beglučki) odnosi drugačije tretiraju u BiH, nego u ostalim krajevima države.[93])

I druge muslimanske partije — inače bez političkog uticaja — zauzimale su, također, stav prema agrarnom pitanju.

JUGOSLAVENSKA MUSLIMANSKA DEMOKRATIJA u kojoj su bili okupljeni Muslimani nacionalno »opredijeljeni« kao Srbi, naglašavala je da su svjesni da »kmetova mora nestati«.[94]) U programu su predviđali (januar 1919) »rješenje kmetovskog stanja, što moguće pravije za obje strane«.[95]) Na taj način su zastupali i interese zemljoposjednika. Jugoslavenska muslimanska demokratija, koja je u stvari predstavljala grupu Muslimana okupljenu oko lista **Jednakost**, pristupila je Jugoslavenskoj demokratskoj stranci odmah pri njenom formiranju u februaru 1919. u Sarajevu.

MUSLIMANSKA TEŽAČKA STRANKA osnovana u martu 1920. od Muslimana — demokrata imala je tendenciju da okupi muslimanske seljake. Ona je proklamovala princip da zemlja pripada onome ko je obrađuje i da muslimanski seljaci treba da budu ravnopravni sa pravoslavnim i katoličkim seljacima. Zastupala je stav da odšteta feudalcima treba da bude progresivna, i to tako da maloposjednici dobiju puni ekvivalent na račun veleposjednika. Beglučari koji su u posljednjih deset godina obrađivali zemlju postaju njeni vlasnici. U koliko to nije slučaj, predlagali su da se zemlja ostavi vlasnicima ako su je sami obrađivali ili žele obrađivati.[96]) Na izborima 1920. ova stranka je dobila 602 glasa, bez mandata, te se odmah poslije izbora raspala.

MUSLIMANI RADIKALI okupljeni oko lista **Domovina** pod vođstvom Šerifa Arnautovića bili su u pitanju agrara na pozicijama radikala. Brojčano su, također, bili vrlo neznatni. Pod nazivom »Muslimanska nezavisna lista« istupili su samostalno na izborima za Konstituantu.

---

izmijenjen. Zakonom o nadopunjenju Zakona o beglučkim zemljama od 24. novembra 1930. priznata je bivšim zemljoposjednicima odšteta i na šume i šikare (Đordo Krstić, **Agrarna politika u BiH**, Sarajevo 1938. str. 7). To je, također, bila suština Zakona o izmjenama i dopunama zakona koji se odnose na agrarnu reformu u BiH od 12. augusta 1936. kojim se željelo da popravi stanje bivših zemljoposjednika. Kasnije je donesena Uredba od 14. oktobra 1936. sa pravilnikom, koji je od zemljoposjednika ocijenjen kao štetan po njih.

[93]) **Pravda,** br. 274 od 2. aprila 1921.

[94]) **Jednakost,** organ Jugoslavenske muslimanske demokratije, br. 4 od 7. januara 1919.

[95]) **Jednakost**, br. 5 od 8. januara 1919.

[96]) **Glas težaka,** organ Muslimanske težačke stranke, br. 1—29 od 1920.

Povodom osnivanja Muslimanske težačke stranke **Glas slobode** (br. 51 od 9. marta 1920) ukazivao je da je ovaj pokret u osnovi nezdrav zato što je »težački« i »muslimanski«, ali da on ipak »može imati dobrih rezultata na taj način što bi muslimanske seljačke mase otcepio od muslimanskih feudalnih partija«.

Pored sve pomoći radikala, dobili su 449 glasova, bez mandata. **Domovina** je prestala izlaziti 1922.

Odmah poslije potpunog političkog neuspjeha Šerifa Arnautovića radikali pomažu disidenta JMO u stvaranju samostalne političke partije među Muslimanima — JUGOSLAVENSKE MUSLIMANSKE NARODNE ORGANIZACIJE (JMNO), koja pokreće list **Iršad.** JMNO je u političkoj aktivnosti bila na pozicijama radikala. Iako su se u njenom vodstvu nalazile vrlo istaknute ličnosti, ubrzo je na izborima 18. marta 1923. doživjela patpuni neuspjeh, ne dobivši nijedan mandat. U novembu 1924. **Iršad** prestaje da izlazi i JMNO više ne postoji.

MUSLIMANSKA NARODNA STRANKA, osnovana u martu 1920, bez rezerve je zastupala interese feudalaca iznoseći u svom programu da kmetu »treba dati toliko zemljišta koliko mu je nužno, da sebi osigura dostojnu egzistenciju. Ta zemlja u prvom redu neka se podijeli iz državnih latifundija, a u drugom redu iz onih kmetovskih selišta, na koja taj kmet imade »kmetovsko pravo«, ali uz primjernu i valuti dostojnu odštetu, koju imade sam obdareni platiti. Podjela imade se provesti na načelima komasacije. (...) Stranka je odlučan protivnik načela, da je zemlja božija i onoga ko je obrađuje; neka zemlju posjeduje i onaj, ko je sobom ne obrađuje, isto tako kao što posjeduje i fabrikant svoj kapital«. Stranka »ne priznaje« nikakve donesene propise niti one koji će biti doneseni, a tiču se slobodnih posjeda (begluka).[97])

Ova stranka je, što se tiče agrarnog pitanja, bila konzervativnija i od same klasne organizacije zemljoposjednika, premda je u programu isticala da joj je glavni zadatak »kulturan rad među Muslimanima«. Na izborima 1920. dobila je 306 glasova, bez mandata, pa se odmah poslije izbora i raspala.

NARODNA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA osnovana je neposredno pred skupštinske izbore 8. februara 1925. na inicijativu Muslimana — bivših feudalaca u BiH, a uz blagonaklonost radikala. U predizbornom proglasu posvetila je veliku pažnju agrarnom pitanju zahtijevajući likvidaciju hakova iz 1918, zatim da se sve agrarne obligacije isplate u gotovom, da se ne dira u Beglučku uredbu, da se muslimanskim seljacima osigura besplatno drvarenje, ispaša i izvrši dodjela zemlje pod istim uslovima kao i drugima, te da se donese agrarni zakon koji će važiti za cijelu zemlju.[98]) Ova stranka je postojala samo u vrijeme izbora 1925.

Stav i akcije srpskih političkih stranaka

NARODNA RADIKALNA STRANKA u BiH kao ogranak istoimene stranke u Srbiji zastupala je interese vladajuće srpske buržoazije, pa to važi i u agrarnom pitanju.

U tom smislu karakterističan je stav dra Milana Srškića, šefa bosanskih radikala, koji je još u aprilu 1917, kao stručnjak i poznavalac bosanskih agrarnih prilika, iz Ženeve uputio Srpskoj vladi memorandum. U njemu iznosi mišljenje da pri likvidaciji feudalnih odnosa u BiH

---

[97]) **Obrana,** glasilo Muslimanske narodne stranke, br. 1 od 26. marta 1920.

[98]) Fotokopija proglasa Narodne muslimanske organizacije od 7. januara 1925. nalazi se kod autora, a izrađena je zahvaljujući ljubaznosti dra Asima Musakadića, vlasnika originala, na čemu mu se zahvaljujem.

spahije treba pravedno obeštetiti, jer je za agrarni problem vezana sudbina i ekonomski opstanak velikog dijela muslimanskog svijeta.[99]) I kasnije je dr Srškić zastupao isto gledište. Tako je prilikom spomenute ankete u predmetu rješavanja agrarne reforme (17. novembra 1919) na primjedbe nekih prisutnih da se ne slažu sa njim da treba dati odštetu feudalcima, izjavio: »Ne bojim se otvoreno zastupati stajalište da se vlasnicima plati odšteta«.[100]) Međutim, to mu nije smetalo da u Ustavotvornoj skupštini poslije sporazuma vlade Nikole Pašića sa vodstvom JMO o likvidaciji agrarnih odnosa u BiH istupi suprotno stavovima beogradskih radikalskih vođa govoreći kako feudalcima ne treba dati odštetu nego naknadu u obliku socijalne pomoći, i to samo onim porodicama koje su, u stvari, siromašne.[101]) Na ovakvo istupanje dra Srškića oštro su reagovali poslanici JMO, pa su njihovi ministri dr Spaho i dr Karamehmedović u znak protesta podnijeli ostavke na ministarske položaje.[102])

---

[99]) **Težački pokret,** list Saveza zemljoradnika BiH. br. 11 od 10. juna 1921.

[100]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

[101]) Sten. bel. Ustav. skupštine, II. god. I, br. 36, str. 22.

[102]) Ostavka dra Spahe i dra Karamehmedovića, pored ostalog, sadrži i ovo obrazloženje: »Kad smo u martu o. g. pozvani, da povedemo pregovore o našem ulasku u vladu pod Vašim predsjedništvom, mi smo Vam tada predali u nekoliko tačaka sabrane uslove pod kojima se je naš Klub izjavio spremnim da pomaže vladu i da glasa za vladin nacrt ustava. Ti naši uslovi nijesu bili ništa drugo već zahtjev, da se Muslimanima isprave nepravde, koje su oni pod raznim režimima od oslobođenja pretrpjeli. Ovakve zahtjeve morala bi svaka vlada svojim državljanima — ako ih smatra ravnopravnim — da ispuni bez obzira na držanje njihovih predstavnika.

Među ovim uslovima igralo je svakako vrlo važnu ulogu i rješenje agrarnog pitanja. Mi smo tražili, da se ovo pitanje rješava i u Bosni po jednakim načelima kao i u ostalim dijelovima države i da se iskupe riječi Njegova Kralj. Visočanstva Prijestolonasljednika od decembra 1918, koje su premapotpisali svi članovi tadašnje vlade predstavnici svih grupa i da se za zemlje, koje se dosadašnjim sopstvenicima rješavanjem kmetskih odnosa oduzimaju, dadne pravična nagrada.

Da pokažemo svoju privrženost državi i svoju spremnost da sarađujemo oko što skorijeg konsolidovanja unutrašnjih prilika u državi mi smo odstupili i od pojedinih osnovnih tačaka svoga programa samo da se postigne sporazum.

I u agrarnom smo pitanju pristali na jedno rješenje koje je sve prije nego za muslimanske posjednike pravedno i u pitanju naknade i u pitanju postupanja sa zemljama, koje su naša privatno-pravna svojina. Naknada od 255 mil. dinara za kmetovske zemlje predstavlja jedva jedan godišnji prihod, a u pitanju slobodnih posjeda pristali smo, da se to pitanje rješava kod nas nepogodnije nego i u jednom dijelu naše države.

Sve smo ovo učinili da pokažemo svoju dobru volju za sporazum s vladom, a i radi toga, da se ovo pitanje, koje je prečesto bilo kamen smutnje između Muslimana i ostalih i pod čijom su firmom otimane zemlje i najsiromašnijim muslimanskim seljacima, udovicama i siročadi, jednom za vazda skine s dnevnog reda.

S pravom smo očekivali da će vlada ovu našu požrtvovanost dostojno cijeniti i naš sporazum lojalno ispunjavati. Mjesto svega toga mi smo se i prerano morali razočarati, i radom vlade i držanjem pojedinih poslanika iz vladinih grupa, s kojima smo mi kao cjelina sklopili sporazum.

I ako smo mi tražili, da se uzurpirane zemlje, na koje otimači nemaju nikakva prava, vrate sopstvenicima još prije glasanja u načelu, i vlada na ovo pristala, vlada to dosele nije ni u jednom slučaju izvršila. Mi smo Vam gospodine predsjedniče, jedan takav slučaj pismeno saopćili i molili Vas da utičete na g. ministra za agrarnu reformu, da postupi u duhu našega sporazuma. Takvih slučajeva imade još mnogo, gdje je presuđeno da Musliman sopstvenik imade pravo na zemlju, ali se presuda ne izvršuje. (...)

I dok se na jednoj strani vlada drži dosadašnje nepravedne prakse, dotle je

Koliko su ovdje bili u pitanju trenutni lični i partijski interesi potvrđuje izjava radikalskog ministra za agrarnu reformu Nikole Uzunovića da u ime Radikalskog kluba i u ime Vlade osuđuje riječi dra Srškića.[103]) Ova je izjava bila reakcija na ostavke ministara dra Spahe i dra Karamehmedovića. Odmah poslije izjave Uzunovića oni su povukli svoje ostavke.

Inače, stav Narodne radikalne stranke o agrarnom pitanju u BiH formulisan je u zaključcima Zemaljske konferencije 1920, kada je raspravljano o programu stranke. Taj stav glasi: »Potpuno oslobođenje seljaka od feudalnih tereta i davanje seljaku u sopstvenost one zemlje koju je on obrađivao kao kmet, ili koja mu je pripadala kao bivšem kmetu, te koju drži kao priorac ili pridržnik. Nadalje, davanje u sopstvenost beglučke zemlje seljacima meštanima u koliko oni nemaju dovoljno zemlje za život i ako spahija ovu zemlju nije do sada radio u vlastitoj režiji. Naknadu za uzetu beglučku zemlju i za oslobođenje kmetova platiće država«.[104]) Ovakav stav radikala korišten je u predizbornoj propagandi 1920, pored ostalog, i sa ciljem pridobijanja muslimanskih političara, a time i njihovih glasača. U tom smislu radikalski šef Nikola Pašić u jednom intervjuu je izjavio da je u diskusiji o programu stranke smatrao kao neophodno da naglasi pred delegatima iz svih krajeva zemlje da »neguju iskrene prijateljske odnose sa Muslimanima uopšte, a posebno u BiH«, kako bi oni prenijeli poruku iz Beograda da Muslimani treba da imaju slobodu vjere i da budu ravnopravni građani, što je, uostalom, uneseno u Krfsku deklaraciju, a i program Radikalne stranke. »Pa i danas ja vidim — nastavlja Pašić — da nema razloga za neslogu, kad su vreme i veliki društveni poremećaj sobom doneli, da se naš seljački narod oslobodi ostataka feudalnih stega, kmetstva i svih drugih spahijskih tereta prema našem objavljenom programu, koji priznaje **pravednu naknadu** bivšim vlasnicima zemlje u BiH koju im je i sam naš mladi regent u svom manifestu obećao. A ja želim **pravednu naknadu** (podvukao, A. P.), da se osigura trajni mir među jednokrvnom braćom u to neka budu uverena naša braća Muslimani u Bosni«.[105])

U isto vrijeme beogradska **Samouprava** u uvodniku naglašava: »Mi ovde moramo da priznamo da naša braća Muslimani u BiH imaju po-

---

jučer ugledan član radikalne stranke dr Srškić u svom govoru o trećem odeljku ustava formalno pozivao seljake na otpor i bunu proti državnim vlastima, ako budu izvršavale odredbe uredaba, koje su na osnovu našega sporazuma donesene.

(...) Ni mnoge ostale tačke našega sporazuma nijesu izvršene. (...) Stoga smo prisiljeni, gospodine predsjedniče, dati ostavku na svojim ministarskim položajima. Milo nam je, što ovom prilikom možemo konstatovati, da ni jednim svojim korakom nijesmo ni najmanje povrijedili naš sporazum...« (Koncept ostavke kod autora).

[103]) Sten. bel. Ustav. skupštine, ... knj. II, god. I, br. 36, str. 41. — Risto Đokić, poslanik i istaknuti član Saveza zemljoradnika u BiH o ovom događaju je u beogradskim **Novostima** (nezavisni dnevni list, br. 45 od 28. juna 1921) pisao kako je dr Srškić pod pritiskom bosanskih seljaka u Ustavotvornoj skupštini govorio protiv sporazuma sa »bosanskim begovima«, ali da je odmah poslije toga dezavuisan »od svog partijskog druga Nikole Uzunovića« i ukoren od vlade. Osuđujući Srškićevu političku nedosljednost, Đokić navodi da je dr Srškić pored svega »ostao član Radikalskog kluba i kao takav vladine većine«.

[104]) Zaključci i rezolucija radikalskih zemaljskih konferencija u 1920. i 1921. godini o programu Narodne radikalske stranke, Beograd 1923, str. 9.

[105]) **Srska riječ**, radikalski list, Sarajevo, br. 206 od 15. oktobra 1920.

dosta razloga da se potuže na svoju sudbinu. Mi znamo vrlo dobro da su njima činjene i da im se čine nepravde. (...) Radikalna stranka je stavila u svoj program davanje odštete — Muslimanima, čija imanja prelaze u ruke težaka«.[106]) I u drugim radikalskim listovima se tada pisalo o zapostavljanju i proganjanju Muslimana nad kojima su se »dešavali pojedini slučajevi lične osvete« zbog čega je »dosta Muslimana platilo glavom«, dok su pljačkaške bande u pograničnim krajevima napadale »većinom na muslimanske kuće«. U vezi sa agrarom isticali su da »uzrok opštem nezadovoljstvu kod Muslimana ne leži u principu već u načinu kako se to pitanje rješavalo«.[107]) O važnosti koju su u to vrijeme radikali pridavali agraru u BiH govori njihova konstatacija da »sve dotle, dok se u BiH ne riješi agrarno pitanje konačno i onako kako zahtijeva duh vremena i državni interes neće ovdje nikada biti mira i neće moći doći do prave sloge i iskrenog sporazuma između muslimana i Srba pravoslavnih«.[108])

DEMOKRATSKA STRANKA, odnosno njen Poslanički klub u Privremenom narodnom predstavništvu u Beogradu, izjasnio se u decembru 1919. da načelno usvaja memorandum i rezoluciju Težačke skupštine u Sarajevu održane 24. i 25. augusta iste godine.[109]) U nacrtu programa stranke objavljenom 1920. Demokratska stranka je proklamovala načelo da za ukinuto feudalno pravo ne pripada nikome nikakva odšteta. Jedino država preuzima na sebe brigu o licima čiji bi opstanak agrarnom reformom bio doveden u pitanje. Za zemlje koje su smatrane kmetstvu sličnim zauzimali su stav kao prema zemljama čisto feudalnog karaktera.[110])

Dr Slavko Šećerov, poslanik Demokratske stranke, koji je pri raspravljanju o sporazumu vladine koalicije sa Poslaničkim klubom JMO bio protiv sporazuma, naročito u tačkama koje su se odnosile na agrarnu reformu,[111]) kasnije je pisao: »... begovi ne mogu imati i nemaju prava ni pod kojim uslovom na onaku oštetu, koju bi imali prava da traže pravi vlasnici zemlje, jer to oni nisu. Obim i razmjer oštete treba više da se upravlja socijalnim obzirima i prema ekonomskom stanju oštećenog bega. Bogati begovi treba da dobiju manje, a siromašniji više oštete, a oni kod kojih oduzimanje zemlje ne prouzrokuje nikakvu opasnost za egzistenciju — nikakve oštete«.[112])

---

[106]) **Samouprava,** glavni organ Radikalne partije, Beograd, br. 202 od 5. novembra 1920.

[107]) **Srpska riječ**, br. 223 od 6. novembra 1920.

[108]) **Srpska riječ,** br. 233 od 11. novembra 1920. — Ovakva agitacija je imala izvjesnog efekta među muslimanskim zemljoposjednicima koji su sa nadom očekivali i praktičnu podršku radikala.

[109]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920. Isto: **Težački pokret,** br. 1 od 15. februara 1920. i Akademija BiH, fond Šole, fascikl br. 30. — U navedenim aktima težaci zahtijevaju da se beglučka zemlja izjednači sa kmetovskom, da se hak ne plaća za beglučku zemlju, a ako se treba platiti da to učini država, da sudovi ne budu pristrasni u tužbama protiv težaka a u korist feudalaca, da se ne dozvoli prodaja begluka i da se zabrani sječa šume sa beglučkih zemalja, da se na begluke vrate težaci kojima je oduzeto pravo rada u toku rata i da konačno rješenje agrara ne trpi više odlaganja.

[110]) Dr M. Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji** ... str. 197-8.

[111]) **Život,** list Dalmatinskih demokrata, br. 372 od 19. marta 1921.

[112]) Šećerov dr. Slavko, **Obrazloženje agrarne reforme sa pogledom na velike posjede,** Arhiv za pravne i društvene nauke, god. II, knj. III, br. 2, str. 138-9.

Demokratski klub je, međutim, pred donošenje Vidovdanskog ustava, nakon dužih diskusija, ipak prihvatio u načelu sporazum sa Poslaničkim klubom JMO uz uslove da važi samo za BiH, da kmet ima dobiti zemlju besplatno, da se feudalcima u BiH ne daje nikakav otkup za zemlju »ali im se priznaje za likvidaciju gospodarskog prava, u interesu socijalne pravde novčana pomoć, koja će im se isplatiti po degresivnoj stopi jednom za svagda«, te da avans koji će se dati na ime likvidacije ne smije preći 70 miliona dinara. Demokratski klub u pismu Nikoli Pašiću 21. marta 1921, iznoseći navedeni stav, naglašava da sporazum sa JMO prima »iz političkih razloga, jer je bez toga donošenje ustava nemoguće i iz ekonomskih razloga, jer se time likvidira agrarno pitanje u BiH«.[113])

Kasnije je Demokratska stranka mnogo manje pažnje posvećivala agrarnom pitanju.

ZEMLJORADNIČKA (TEŽAČKA) STRANKA osnovana na protestnom zboru zbog neriješenog agrarnog pitanja u Sarajevu 24. i 25. augusta 1919. djelovala je kao Savez težaka BiH, koji se 5. decembra 1920. sjedinio sa Savezom zemljoradnika u Beogradu. Od tada djeluje kao Savez zemljoradnika.[114]) Pošto su seljaci, kao i ostalo stanovništvo u BiH bili politički organizovani na konfesionalno-nacionalnoj osnovi,[115]) to je Savez zemljoradnika okupljao gotovo isključivo Srbe. Zbog toga je on morao da se bori sa Narodnom radikalnom strankom za članstvo, odnosno glasače.

Još prije osnivanja Saveza težaka BiH, 13. augusta 1919, održana je težačka skupština sarajevskog sreza koja je zahtijevala »da se begluci do rješenja agrarnog pitanja koliko glede davanja zakupnine, toliko i u pravnom pogledu jednako tretiraju kao kmetovske zemlje«.[116])

Na osnivačkoj skupštini težaka BiH nije bilo govora o kmetskim zemljama, jer su to pitanje riješili sami seljaci odmah poslije rata. Kao riješena stvar to je bilo jasno formulisano i u Prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme. Osnovno pitanje je bilo: nejasan stav i odugovlačenje rješenja beglučkih zemalja, koje su de facto bile kao i kmetske, ali su pravno tretirane kao slobodni posjedi. Zemljoradnici su tražili da se beglučke zemlje izjednače sa kmetskim, da se ne plaća hak

---

[113]) **Domovina,** nezavisni muslimanski list, br. 33 od 24. marta 1921. Isto: **Hrvatska sloga,** glasilo Hrvatske težačke stranke, br. 67 od 25. marta 1921.

[114]) **Težački pokret,** br. 26. od 11. decembra 1920.

[115]) U izvještaju Sekretarijata Pokrajinskog izvršnog odbora SRPJ (k) za BiH i Crnu Goru Centralnom partijskom veću za Drugi kongres (20. juna 1920) navodi se: »Još uvek se narod, osim izvesnih izuzetaka, politički grupiše po konfesijama. Srpska radikalna stranka, Hrvatska težačka stranka, Hrvatska pučka stranka, Muslimanska jugoslavenska organizcija, sve su to političke partije, koje imaju versku i plemensku bazu« (**Glas slobode,** br. 121 od 10. juna 1920).

U septembru 1920. Kotarski ured Nevesinje izvještava Zemaljsku vladu za BiH da »stranačko razvijanje nosi i dalje verski karakter« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 10107/1920).

O vjerskom i nacionalnom karakteru političkih stranaka u BiH upor. Dr. Dragoslav Janković, **Društveni i politički odnosi** ..., str. 104, 108 i 109. U istom smislu: Tomislav Išek, **HRSS prema BiH i orijentacija Hrvata BiH do 1923. godine, Prilozi,** IRP Sarajevo, br. 2/1966, str. 109; zatim: Uroš Nedimović, **Radnički pokret u BiH u prvoj polovini 1921. godine, Prilozi,** IRP Sarajevo, br. 1/1965, str. 67.

[116]) ABiH, depeše ZVBiH, br. 445/1919.

za beglučke zemlje, da se ne dozvoli prodaja begluka i da se zabrani sječa šume sa beglučkih zemalja, te da se na begluke vrate seljaci kojima je oduzeto pravo rada u toku rata. U memorandumu upućenom u Beograd ističe se da »žale: 1. što ni poslije godinu dana, od oslobođenja ne vide rješenja agrarnog pitanja; 2. što se od ovog pitanja, (...) prave razne kombinacije na račun državnih, privrednih i socijalnih interesa zemlje«.[117])

U vezi s ovim protestnim zborom i zahtjevima seljaka, u Sarajevo je stigao ministar za socijalnu politiku Vitomir Korać, koji je zamjenjivao ministra za agrarnu reformu. Korać je sa 14 stručnjaka, 19 predstavnika Težačkog odbora za rješenje agrarnog pitanja u BiH, i 9 predstavnika građanskih partija (u zapisniku su tretirani kao »eksperti«) održao anketu 17. novembra 1919.[118]) Poslije ponovljenih energičnih zahtjeva seljaka i iznesenih mišljenja predstavnika građanskih partija govorio je Korać. On je, između ostalog, rekao: »Faktično stoji tvrdnja, da u ekonomskom pogledu nije postojalo za težake razlika između begluka i kmetluka. Ali ta razlika postoji u juristićkom pogledu. (...) Ali nije opravdano reći, da su svi begluci jednaki. To priznajte i sami«. Po donošenju zaključaka svih prisutnih da su protiv davanja haka s beglučke zemlje, Korać je naglasio da ostaje otvoreno pitanje »koje je važno koliko sa političkog, toliko s općeg nacionalnog gledišta«, jer ostaje još masa ljudi bez egzistencije. Zatim je dodao: »Vlada će riješiti da se hak s beglučke zemlje ne plaća, (...) ali je u interesu socijalnog mira i reputacije ugleda težačkog staleža, da i on tu sa svoje strane učini svoju izjavu i da se ta pomoć nađe«. Zemljoradnici nisu prihvatili Koraćev apel, pa je on na kraju naglasio da u vezi agrarnog pitanja »postoje neke poteškoće. Tu imademo proglas o ujedinjenju, kojim je Njegovo Vis. Regent obećao odštetu«.[119])

Što se tiče stavova zemljoradnika, interesantna je jedna izjava predsjednika parlamentarnog kluba Zemljoradničke stranke Vojislava Lazića, u decembru 1920, da zemljoradnici nisu za to da se čitavo imanje begova i spahija potpuno razdijeli. »Mi dozvoljavamo da se begovima i spahijama ostavi onoliko koliko je potrebno za održavanje njihovih porodica, a ostalo da se razdeli zemljordanicima. Muslimani nisu protiv agrarne reforme, ali su protiv njenog boljševičkog i nejednakog rešavanja. Oni traže da se uvede minimum i maksimum poseda. Od kmetovskih selišta oni su već davno digli ruke, ali zato traže da se beglučki posedi smatraju kao veliki posedi i da se sa njima postupi onako, kako će to biti sa svima velikim posedima u našoj zemlji«.[120])

Poslije postignutog sporazuma vlade Nikole Pašića sa Poslaničkim klubom JMO u martu 1921, po kome se agrarno pitanje u BiH likvidira uz odštetu zemljoposjednicima, održani su, na inicijativu Saveza zemljo-

---

[117]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

[118]) Korać je održao poseban sastanak i sa zemljoposjednicima. Dr Mehmed Spaho je protestovao što JMO nije pozvana na sastanak prethodnog dana sa težacima, kome su prisustvovali predstavnici svih političkih partija, navodeći da »JMO predstavlja i težake koji bi mogli iznijeti vrlo mnogo žalbi kako se postupa sa muslimanskim težacima. Oni se tjeraju sa zemlje koju rade« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920).

[119]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

[120]) **Beogradski dnevnik**, od decembra 1920 — citirano prema **Pravdi**, br. 236 od 23. decembra 1920.

radnika, protestni sastanci zemljoradnika u Gacku, Kiseljaku, Bihaću, Banja Luci, Bileći, Varcar Vakufu, Nevesinju, Prijedoru, te zborovi u Doboju, Zvorniku, Vlasenici, Kalinoviku i više mjesta u srezovima Gradačac, Brčko, Gračanica i Bosanski Šamac.[121]) Sa nekih sastanaka i zborova upućeni su Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS protesti zbog sporazuma sa JMO, u prvom redu zbog plaćanja odštete za oduzetu zemlju.[122])

U vezi s tim Savez zemljoradnika u svom listu **Težački pokret** u nizu brojeva (4, 10—13 i 15 iz 1921) napada vladu, radikale i demokrate zbog sporazuma sa »begovima«, »Turcima« i »ćesarima«, kojima će dati odštetu za zemlju.

To je bio povod da je Savez zemljoradnika u BiH uputio svim svojim organizacijama letak u vidu uputstva za održavanje protestnih skupova, u kome oštro napadaju radikale i demokrate što su istodobno vodili pregovore sa Savezom zemljoradnika i JMO, i što su na kraju izigrali zemljoradnike, koji su ih najviše pomagali u Ustavotvornoj skupštini na konsolidaciji države.[123])

Zemljoradnici ne prestaju sa napadima na radikalsko-demokratsku koaliciju. Za Vidovdan 1921. oni zakazuju ponovo protestne skupštine.[124]) Povodom toga Okružni načelnik u Banja Luci zabranio je skupštinu zemljoradnika u Prijedoru i konfiskovao plakate u kojima se poziva seljaštvo da »izjavi da ne pristaje na produljenje petovjekovnog ropstva«. Predsjednik Zemaljske vlade Đurđević telegrafski je obavijestio Pribićevića i Pašića da je odobrio mjere banjolučkog okružnog načelnika i da je naredio svim ostalim okružnim načelnicima »da i oni u svojim okruzima zabrane održavanje eventualnih skupština Saveza zemljoradnika na dan 28. jun«. Obrazlažući svoj postupak, Đurđević navodi da u akciji Saveza zemljoradnika vidi protest protiv člana 42. i 43. Ustava »koji se sa toliko teških muka i brojnih zapreka baš ovih sudbonosnih dana privodi kraju. Tako bi bosanski Srbi pravoslavni, jer su isključivo samo oni članovi Saveza zemljoradnika prvi otpočeli i otvorili borbu protiv državnom Ustavu. Nalazim da se takva politička greška ne smije ni na koji način, ni iz obzira unutarnje ni spoljne politike počiniti. (...) Pošto bi se po informaciji banjolučkog okružnog načelnika imale istoga dana održati u svoj zemlji jednake skupštine Zemljoradnika, neizbježivo je da bi pri rasturivanju skupština došlo do sukoba. (...) Bojim se da žandarmerija, koja mi stoji na raspolaganju i kojoj do normalnog broja fali 820 ljudi ne bi mogla savladati iste sukobe«.[125])

Poslije Vidovdanskog ustava u Savezu zemljoradnika BiH nastaju unutrašnje trzavice i opada njihov značaj u kasnijem političkom životu.

Stav i akcije hrvatskih političkih stranaka

U BiH kao hrvatske političke partije u vrijeme rješavanja agrarne reforme djelovale su Hrvatska težačka stranka i Hrvatska pučka stranka.

---

[121]) **Težački pokret**, brojevi: 7, 13 i 18 od 1921.
[122]) Sten. bel. Ustav. skupštine ... knj. I, god. I, br. 7, str. 1.
[123]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3265/1921.
[124]) **Težački pokret**, br. 11 od 10. juna 1921.
[125]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 7064/1921.

HRVATSKA TEŽAČKA STRANKA okupljajući hrvatsko seljaštvo u BiH na izborima 1920. dobila je 7 mandata. U vezi sa agrarom zauzimala je stav da se ukinu kmetski odnosi, da zemljoradnici dobiju zemlju besplatno, da se Beglučka uredba »protegne i na sve druge pokrajine, napose na Srbiju kako ne bi bili »samo Muslimani progonjeni«.[126]) Ona je za odštetu bivšim vlasnicima i to »progresivnim sustavom«.[127])

HRVATSKA PUČKA STRANKA predstavljala je, uglavnom, klerikalne krugove. Na izborima za Konstituantu dobila je 3 mandata. U Ustavotvornoj skupštini Hrvatska pučka stranka sa Slovenskom ljudskom strankom i Bunjevačko-šokačkom strankom obrazovala je Jugoslovenski klub, koji je zastupao stanovište da se pri sprovođenju agrarne reforme moraju zaštititi crkveni posjedi. HPS je osudila sporazum JMO sa Pašićevom vladom, uglavnom, zbog orijentacije JMO prema Beogradu, a ne zbog protivljenja da se dadne odšteta za likvidaciju agrara.[128])

Hrvatska težačka stranka i Hrvatska pučka stranka, a kasnije HRSS, odnosno HSS, gotovo uvijek su vodile računa da u vezi sa političkim problemima u BiH ne zauzimaju stavove kojima bi odbijali Muslimane, u prvom redu političko vođstvo JMO. Njima je bio cilj da onemoguće uticaj beogradskih građanskih partija na Muslimane, odnosno na JMO i da je vežu uz Zagreb, kako bi im to poslužilo kao jedan važan dokaz da je BiH hrvatska, a ne srpska. Inače, HSS iako je okupljala hrvatske seljačke mase, nije se isticala sa zahtjevima u vezi sa agrarnom reformom. Pa i što se tiče veleposjeda, vođstvo HSS »nije bilo za oduzimanje zemlje i besplatno dijeljenje seljacima. U tom momentu preovladavao je nacionalni momenat.«[129])

Stav i akcija Komunističke partije Jugoslavije

SOCIJALDEMOKRATSKA STRANKA BOSNE I HERCEGOVINE do osnivačkog kongresa Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u vezi sa agrarom, naročito poslije manifesta Regenta i Prethodnih odredbi, zauzimala je opozicion stav prema vladi. Bila je protiv davanja odštete feudalcima. Dragiša Lapčević, jedan od socijaldemokratskih vođa, pišući o agrarnom problemu (1919), naglašavao je da je sam narod trebao potpuno riješiti to pitanje u trenutku raspada Austro-Ugarske, kada je imao mogućnosti da bez naknade uzme zemlju koja mu pripada. On ističe da se feudlacima ne smije obećavati niti garantovati naknada.[130])

---

[126]) **Hrvatska sloga,** br. 24 od 22. oktobra 1919. i br. 103 od 19. maja 1920.

[127]) **Hrvatska sloga,** br. 24 od 5. februara 1920. — Hrvatska težačka stranka djelovala je u Privremenom narodnom predstavništvu SHS u sastavu Narodnog kluba zajedno sa Hrvatskom zajednicom. Iako je HTS bila samostalna, ona je od Hrvatske zajednice tretirana kao neka vrsta njene ekspoziture u BiH. I pored takvih odnosa, u maju 1920. došlo je do spora između HTS i Hrvatske zajednice zbog različitih stavova u pitanju provođenja agrarne reforme, jer se Hrvatska zajednica »očito stavila na stranu zemljoposjednika, a protiv seljaka«. Zato je vođstvo HTS krajem jula, povodom zahtjeva Hrvatske zajednice za promjenom 6 i 7 člana Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama, izjavilo da HTS ne obavezuju stavovi Narodnog kluba o tom pitanju (Hrvoje Matković, **Hrvatska zajednica,** Istorija XX veka, zbornik radova V, IDN, Beograd 1963, str. 32-3).

[128]) **Hrvatske pučke novine,** glasilo HPS za BiH, br. 13 od 30. marta 1921.

[129]) Dr B. Stojsavljević, **Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941,** Zagreb 1952, str. 135.

[130]) Dragiša Lapčević, **O agrarnom problemu,** Sarajevo 1919, str. 73—74 i 84.

Premda su agrarni pokreti u momentu ujedinjenja i nešto kasnije bili spontani, Socijaldemokratska stranka BiH je ipak »svojim djelovanjem uticala na oslobođenje i usmjeravanje potencijala energije seljaka, a time posredno i na konačni raskid feudalnih odnosa u BiH«.[131])

Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) na osnivačkom kongresu (21. aprila 1919) donijela je, između ostalog, rezoluciju o agrarnom pitanju. U njoj se zahtijeva energična i potpuna agrarna reforma, prema kojoj bi kmetovi besplatno dobili zemlju, a feudalcima se ne bi plaćala odšteta. Zatim, da se kmetovima besplatno dodijeli poljprivredni inventar i sredstva za podizanje kuća i ekonomskih zgrada, te da se sav posao oko agrarne reforme i organizacije rada na veleposjedima povjeri »seljačkim većima koja obrazuju svi oni koji na tim imanjima faktički rade«.[132])

Pokrajinski izvršni odbor SRPJ (k) za BiH i Crnu Goru u izvještaju Centralnom partijskom vijeću za Drugi kongres (20. jun 1920) o agrarnim prilikama je naveo: »Najvažnije ekonomsko pitanje u BiH je agrarno, jer 80% stanovništva živi na selu. Iako još nije zakonom riješeno agrarno pitanje, nego su izdate samo uredbe o rješenju pitanja kmetovske i beglučke zemlje, ipak svu zemlju, bila ona sa kmetskim pravom, bila ona begluk, drže danas u rukama seljaci i smatraju je svojom svojinom, za koju ne treba plaćati nikakve odštete. Seljaci će se energično svim sredstvima usprotiviti svakom ko im bude pokušao da oduzme zemlju ili da ih prisili na plaćanje odštete agama i begovima. Tako bosansko-hercegovački seljaci postaju maloposjednici, sitni sopstvenici, jedan konzervativan elemenat, koji uz buržoaziju i njene partije utoliko više pristaje zbog toga što je pod buržoaskim režimom dobio zemlju u svoju svojinu, obratan slučaj nego u Rusiji«.[133])

Stav KPJ o agrarnoj reformi u BiH iznesen je, pored ostalog, i u proglasu »Radnom narodu Bosne i Hercegovine«, koji su povodom sporazuma vladine koalicije sa vodstvom JMO uputili članovi Komunističkog poslaničkog kluba u Ustavotvornoj skupštini (Đuro Đaković, Mitar Trifunović, Ethem Bulbulović, Jakov Lastrić i Danko Madunić). Oni su oštro osudili nagodbu vlade Nikole Pašića sa Poslaničkim klubom JMO istakavši da »jedino rješenje agrarnog pitanja koje ide da udruži zemljoradnike sviju vjera jeste: predavanje zemlje u ruke onima koji je obrađuju, bez ikakve odštete bivšim sopstvenicima«.[134]) Stav KPJ o agrarnom pitanju zastupali su njeni poslanici i u Ustavotvornoj skupštini.[135])

I kasnije je KPJ posvećivala pažnju agrarnom pitanju, ne izostavljajući ni problem agrarne reforme. Tako je na Trećoj zemaljskoj konferenciji (januar 1924) istaknuto da je pri svršetku rata izbio »snažan pokret seljaka koji su tražili zemlju i ukidanje feudalnih odnosa«, te da je taj pokret »nosio sva obeležja jedne seljačke revolucije u početku«, koji je buržoazija ugušila uz pomoć srpske vojske. Zatim je naglašeno da je samo jedna petina veleposjedničke zemlje podijeljena, i to imuć-

---

[131]) Nedim Šarac, **Socijaldemokratska stranka BiH i agrarno pitanje,** Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, 1960, str. 80.

[132]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1950, str. 21-2.

[133]) **Glas slobode,** br. 121 od 10. juna 1920.

[134]) Gazi Husrevbegova biblioteka, zbirka letaka i proglasa E. Kadića, br. 3565.

[135]) Sten. bel. Ustav. skupštine, knj. II, XLVIII red. sastanak, str. 5—7.

nijim seljacima, da su seljaci primorani da plaćaju hak i druge namete, a neki čak i da vrate zauzetu zemlju, da je u Makedoniji obustavljeno provođenje agrarne reforme zbog političkog pakta vladajuće buržoazije sa turskim begovima, te da je »buržoazija udružena sa feudalcima i veleposednicima u toku četiri godine izigravala svoju 'agrarnu reformu'« i na taj način je ohrabrila feudalce i veleposjednike da traže obustavljanje daljeg provođenja agrarne reforme i njeno potpuno skidanje s dnevnog reda.

U rezoluciji se, između ostalog, zahtijeva eksproprijacija svih feudalaca bez ikakve naknade i podjela zemlje siromašnim seljacima uz dodjelu poljoprivrednog alata i kredita; zatim, ukidanje svih obaveza proizašlih iz feudalnih odnosa, eksproprijacija svih veleposjeda iznad 30 ha i njihova podjela sa cjelokupnim inventarom siromašnom seljaštvu bez obzira na vjeru i narodnost; nadalje, da se konfiskuju crkvene, samostanske i vakufske zemlje, te veleposjedničke šume, kao i da se amnestiraju osuđenici iz agrarnih nemira i ponište svi agrarni procesi koje su veleposjednici pokrenuli protiv kmetova.[136])

Na Trećem kongresu KPJ (jun 1926) u rezoluciji o izvještaju Centralnog komiteta postavljeno je kao zadatak »konkretizacija partijskog stava u nacionalnom i agrarnom pitanju u Bosni i poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama«. Međutim, u rezoluciji o agrarnom i seljačkom pitanju potvrđeni su stavovi iz rezolucije Treće zemaljske konferencije o tom pitanju i konstatovano da »agrarno pitanje nije rešeno ni u jednoj oblasti u kojima je postojalo«, te da je glavna njegova karakteristika »završna faza ofanzive feudalaca, veleposjednika i krupne buržoazije protiv agrarne reforme«. Naročito se u vezi s tim ukazuje na politikantski i protiv interesa seljaštva stav građanskih partija, prvenstveno Hrvatske seljačke stranke.[137])

Osim navedenog, SRPJ (k) odnosno KPJ dosta je pažnje posvetila agrarnom pitanju u svom sarajevskom listu **Glas slobode** upozoravajući naročito na opasnost vjerskih i šovinističkih ispada. Posebno se ukazivalo Muslimanima na posljedice podržavanja politike feudalaca i građanskih političara.[138])

Agrarna reforma i politički ciljevi građanskih partija

Nijedna politička partija u BiH nije bila indiferentna prema agrarnom problemu s obzirom na strukturu stanovništva (preko 80% seljaštva) i tadašnju važnost tog pitanja. Zato je agrarna reforma vrlo obimno korištena u raznim političkim kombinacijama i uopšte u aktivnosti političkih partija. Na tu okolnost ukazuju još u početku rada Privremenog narodnog predstavništva SHS poslanici Velja Vukičević i Nastas Petrović.[139])

---

[136]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 78—81.

[137]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 119—126.

[138]) Vid. **Glas slobode**, brojevi: 60, 61, 80, 104, 133, 169, 171-3, 207, 231, od 1919, a zatim brojevi: 51, 107, 112, 246 i 257 od 1920. U podnaslovu dva posljednja broja lista stoji: »organ KPJ — sekcije komunističke internacionale«.

[139]) Oni su u julu 1919. isticali da je potrebno što prije zbog državnih interesa riješiti pitanje agrarne reforme, »pre no što ono postane predmet partiske utakmice i partiskog licitiranja« (Sten. bel. Privremenog nar. predstavništva SHS, III sveska, str. 203-4).

Nepotpuno rješenje agrarnog pitanja, naročito u vezi s beglučkim zemljama u 1920, bilo je predmet političkih kombinacija radi pridobijanja glasača na predstojećim izborima za Konstituantu. Ilustrativan je, u tom pogledu, izvještaj Okružne oblasti Travnik u kome javlja MUD u Beograd da »sve političke partije izrabljuju agrarno pitanje u svoje svrhe i svako gleda da težaka pridobije za sebe«.[140])

Tako je ovo važno pitanje upalo u vrtlog usko partijske politike i raznih političkih nagađanja i kombinacija.[141]) Ovo je, na primjer, priznao i zemljoradnički poslanik Jovo Popović, koji je, kritikujući demokrate u Ustavotvornoj skupštini, naglasio da su oni »čitav agrar u BiH smatrali kao jednu stranačku stvar, a ne kao načelnu«.[142])

Na sličan način vođa bosansko-hercegovačkih radikala dr Milan Srškić ističe da je »agrarno pitanje riješeno kao rezultat jednog političkog sporazuma, političkih pogodaba i kompromisa«.[143])

O nastojanjima Narodne radikalne stranke i Demokratske stranke da pridobiju seljake predsjednik Zemaljske vlade za BiH izvijestio je ministra Pribićevića kako dolazak istaknutih radikala iz Srbije, a naročito poslanika — težaka na veliki pokrajinski zbor u Sarajevo ima zadatak da privuče sebi bosanske težake, koji se u posljednje doba sve više otuđuju od radikala zbog agrarne reforme.[144])

Na zboru Hrvatske težačke stranke u Sarajevu februara 1920. konstatovano je da se agrarna reforma izrabljuje »isključivo u stranačke svrhe«.[145])

U januaru 1921. Ljuba Davidović, predsjednik Demokratskog kluba u razgovoru sa predstavnicima Poslaničkog kluba JMO priznao je da se u agrarnom pitanju »mnogo griješilo radi toga što se je ovaj čisto socijalni problem pretvorio u korteško sredstvo pojedinih partija«.[146])

Povodom pregovora vođstva JMO sa vladom Nikole Pašića izneseno je u mnogo napisa da se agrarno pitanje rješava prema interesima pojedinih političkih partija, umjesto da se to čini pretežno sa socijalno-ekonomskih pozicija i načela.

Takvu ocjenu je dao i akademik Mijo Mirković navodeći da su »agrarne reforme predmet neprestanih sukoba u vladi, skupštini i javnosti. Čitav karakter vršenih reformi je **provizoran, stranke** upliću agrarne reforme u svoje **političke borbe**, agrarne reforme **postaju predmet i sredstvo partiske politike«.**[147])

Splitsko **Novo doba** objašnjava da se Muslimanima u Bosni daje

---

[140]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 7644/1920. — Upor. **Glas slobode,** br. 112 od 28. maja 1920. članak **Agrarno pitanje u znaku izborne borbe.**

[141]) Dr Ivan Ribar je isticao da se sa agrarnom reformom trgovalo i agitiralo i da je »rđavo sprovođenje agrarne reforme u Hrvatskoj, Sloveniji, Vojvodini, Bosni i Makedoniji« bio jedan od glavnih razloga za uspjeh Komunističke partije na izborima za Ustavotvornu skupštinu (**Politički zapisi,** »Prosveta«, Beograd 1948, str. 130).

[142]) Sten. bel. Ustav. skupštine ... XLII red. sastanak, str. 8.

[143]) Sten. bel. Ustav. skupštine ... XLII red. sastanak, str. 19.

[144]) ABiH, depeše ZVBiH, br. 13/1920.

[145]) **Hrvatska sloga,** br. 24 od 5. februara 1920.

[146]) **Pravda,** br. 244 od 18. januara 1920.

[147]) Mijo Mirković, **Agrarna politika,** ... str. 110. — O zloupotrebljavanju agrarne reforme u partijske potrebe vid. Dr B. Stojsavljević, **Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941,** str. 34-5.

odšteta »ne zato jer je to pravedno i zakonito nego jer današnjoj vladi trebaju muslimanski glasovi«.[148])

Bosansko-hercegovački radikali su bili mišljenja da su »mnogi naši političari smatrali da je agrar zgodno sredstvo popularisanja u političke svrhe. Dokle nas je ovaj put doveo, ne treba da naročito ističemo. Rezultat je bio potpuno otuđivanje muslimanskog elementa od Srba pravoslavnih i od Srbije«.[149])

Jedan od ministara — poslanika JMO dr Hamdija Karamehmedović je naglašavao da »agrar nije glavni razlog sporazuma sa radikalima. Ali mi bismo bili onemogućeni pred našim izabranicima, da nijesmo pokušali, da to pitanje uredimo«.[150])

Drugi istaknuti predstavnik JMO prof. Salih Baljić izjavio je da je Muslimanima drago »da se agrarno pitanje, koje je do sada traktirano politički i partijski, jedanput skine s dnevnog reda, i da više ne koči naš politički život. Krivo mi je, što je način pregovora zadobio karakter cenkanja i nagađanja«.[151])

Pri razmatranju korištenja agrarne reforme u političke svrhe neće biti suvišno ako spomenemo da je taj momenat uočio i njemački publicista Hermann Wendel, inače dobar poznavalac tadašnjih prilika u našoj zemlji. On je u **Frankfurter Zeitungu** (1. novembar 1921), pored ostalog, pisao: »Pod izlikom, da se je okrenulo s agrarnom reformom u korist bega, mnogi su Srbi ogorčeni. To ogorčenje osjećaju Muslimani ne samo od nasilja bandi nego i od zuluma vlasti, jer ono činovništvo, što se iz prijašnje Kraljevine Srbije u BiH uvuklo, nije izbor svjetlih i moralnih karaktera«.[152])

Analizirajući agrarnu reformu u BiH, Đorđe Krstić, pored ostalog, konstatuje »da su i državne vlasti mnoge očito nepravedne zahtjeve iz čisto partisko-političkih razloga potpomagale«.[153])

Nisu bili rijetki slučajevi da se na partijskim sastancima bosanskih radikala postavljalo pitanje odgovornosti pojedinih lokalnih partijskih vođa i državnih službenika za materijalne zloupotrebe u provođenju agrarne reforme u BiH.[154])

Neke karakteristike agrarne reforme u BiH

Stoji činjenica da su najodgovorniji predstavnici i organi vlasti odmah poslije ujedinjenja, a i kasnije, proklamovali pravo feudalaca i zemljoposjednika na odštetu za oduzetu zemlju. To je bio i stav svih građanskih partija i političara, izuzev zemljoradnika.[155])

---

[148]) **Novo doba,** Split, god. IV, br. 62 od 17. marta 1921.

[149]) **Srpska riječ,** br. 64 od 29. marta 1921.

[150]) **Hrvatska sloga,** br. 70 od 30. marta 1921.

[151]) **Hrvatska sloga,** br. 64 od 22. marta 1921.

[152]) Navedeno prema **Pravdi,** br. 362 od 22. novembra 1921.

[153]) Đorđo Krstić, **Agrarna politika u BiH,** Sarajevo 1938, str. 9.

[154]) ABiH Pokrajinska uprava 8043/1923. i ABiH Veliki župan sarajevski br. 1181 i 1543/1924.

[155]) **Glas slobode,** (br. 169 od 4. oktobra 1919) u članku **Naši seljaci i agrarno pitanje** dao je ocjenu stavova građanskih partija o agrarnoj reformi, navodeći: »Radikali koji su primili u svoju partiju bosanske begove i hrvatsko-slavonske i vojvođanske veleposednike, stoje u agrarnom pitanju na čisto feudalnom gledištu, traže njihovu zaštitu, traže plaćanje odštete za zemlju i dalje davanje haka sa begluka.

U tadašnjim uslovima KPJ je dosljedno opštoj politici i zaštiti interesa radnih masa proklamovala potpunu agrarnu reformu, koju je i izvršila odmah poslije narodne revolucije.

Od buržoaske vlasti i njenih političkih partija u staroj Jugoslaviji nije se ni mogla očekivati radikalna i potpuna agrarna reforma. U tom smislu kao jedna od karakteristika agrarne reforme u BiH bilo je pitanje odštete feudalcima i zemljoposjednicima. U uslovima buržoaskog rješavanja agrarnog pitanja spor je bio jedino u tome koliku odštetu dati, da li stvarnu ili umanjenu vrijednost zemlje. O tome je poslije »likvidacije« agrarnog problema u BiH bilo različitih mišljenja. Tako, na primjer, stanovište bivših zemljoposjednika i vođstva JMO je bilo da je odšteta minimalna. Takvo mišljenje, međutim, dijelili su i neki istaknuti radikali, kao što je bio slučaj sa ministrom za agrarnu reformu Nikolom Uzunovićem, koji je u Ustavotvornoj skupštini isticao da odšteta zemljoposjednicima ne predstavlja ni jednogodišnji prihod sa zemlje.[156]) Na istim pozicijama stoji i Kosta Marić, koji u uvodniku **Samouprave** piše: »Svi su Muslimani listom zato, da kmetluka što pre nestane i pristaju da prime za dunum zemlje samo 40 dinara, iako i danas vrijedi preko 250 dinara«.[157])

Zemljoposjednici BiH uporni su u borbi za što adekvatniju odštetu za oduzetu zemlju. Zato pitanje odštete, iako je bilo zakonski riješeno, oni ni mnogo kasnije nisu ostavljali po strani. Tako, na primjer, oni se u Memorandumu princu Pavlu u 1938. žale na nepravedno tretiranje BiH u sprovođenju agrarne reforme navodeći da je odšteta za jedan dunum zemlje u BiH iznosila 32 dinara, u Južnoj Srbiji 147, a u Dalmaciji 7.632 dinara. Glavni razlog ovakvom tretmanu vide u tome što su u BiH zemljoposjednici 91% Muslimani i što su bosansko-hercegovački političari »neovlašteno pristali da se uzakoni ovu cifru od 32 dinara po dunumu« i time »upropastili desetine hiljada svoje najbolje braće i donijeli im mjesto pravednog rješenja kmetskih odnosa običnu milostinju«.[158])

Finansijska likvidacija feudalnih odnosa u BiH bila je — prema Miji Mirkoviću — »za mnoge bivše vlasnike katastrofalna«, jer je dobiveni novac gubio na vrijednosti, a kurs primljenih obligacija stalno padao, zbog čega su »mnogi bivši mali rentijeri potrošivši novac i izgubivši obligacije (prodajom, zalaganjem) ostali bez sredstava za izdrža-

---

Demokrati i socijalpatrioti koji su u agrarnom pitanju nešto radikalniji od radikala, stoje također na gledištu plaćanja oštete za zemlju i to su gledište unele u zakonsku osnovu o agrarnoj reformi. Hrvatski starčevićanci ili takozvani 'Narodni klub' kome pripadaju dr Sunarić i drugovi kao i Korošecovi slovenački klerikalci, kojima pripadaju naši klerikalci od 'Hrvatske pučke stranke' u agrarnom su pitanju isto tako reakcionarni kao i srpski radikali. I sve ostale građanske (buržoaske) političke grupe i grupice također zauzimaju takva gledišta«.

156) Sten. bel. Ustav. skupštine ... II, god. I, br. 36, str. 46.

157) **Samouprava,** Beograd, od 13. marta 1921.

158) Memorandum Udruženja bivših posjednika kmetsko-begluckih zemalja u Sarajevu poslat NJ. V. Kralj. nam. princu Pavlu dne 27. septembra 1938, str. 14. — Upor. S. Salihagić, **Mi bos. herc. Muslimani u krilu jugoslavenske zajednice,** Banja Luka 1940, str. 48—53. — O naknadnim zahtjevima zemljoposjednika, kao i o nejednakom tretmanu Bosne i Hercegovine pri likvidaciji feudalnih ostataka u odnosu na druge krajeve zemlje vid. Dr S. Dimitrijević, **Privredni razvitak Jugoslavije ...,** str. 50—51.

vanje, tako da zakon od 1928. predviđa, da se ovim, ranije razbaštinjenim agama, može dati erarska zemlja, ako hoće sami da je obrađuju«.[159])

Dosadašnje naše izlaganje smatramo da pokazuje da se ne mogu uzeti kao naučno fundirana mišljenja i stavovi u političkoj literaturi prije rata, a i u većini poslijeratne političke literature, da je bosansko-hercegovačkim zemljoposjednicima data **znatna** odšteta za oduzetu zemlju, tim prije što se pri takvoj konstataciji ne navode ni najvažniji podaci koji bi to potvrdili.

Drugu značajnu karakteristiku agrarne reforme u BiH čini struktura zemljoposjednika. Njihov veći dio spadao je u kategoriju srednjih i sitnih posjednika.[160]) Analizirajući statistike plaćanja poreza u BiH, Kosta Marić zaključuje da »bosanski Muslimani nisu nikakvi bogati gavani i njihovi posedi nisu ni blizu tako veliki kao posedi grofova i barona u Vojvodini i Hrvatskoj. (...) Tvrdimo da u Bosni nema više velikih beglučkih poseda nego li običnih poseda u Srbiji«.[161]) Zato je on mislio da je princip maksimuma i minimuma slobodnih posjeda trebalo primijeniti i na begluke. O ovom pitanju jedan od vođa Saveza zemljoradnika u BiH Risto Đokić, prilikom već spomenute ankete o agraru, iznio je: »Naše age i begovi većim dijelom su mali zanatlije i dućandžije, koji uz tu svoju radnju imaju kmetovske ili beglučke zemlje«.[162]) Istom prilikom radikalski vođa u BiH dr Srškić je naglašavao da u BiH »nema velikih posjeda kao u Hrvatskoj i Vojvodini. Kod nas možemo nabrojiti na prste ono malo posjednika koji drže oko 4.000 dunuma zemlje (maksimum za slobodne posjede, A. P.). Pa ako mi takve zemljišne komplekse izlučimo od agrarne reforme (...) to znači da vlada uopće neće agrarne reforme«.[163])

O strukturi feudalnih posjeda u BiH dr Dušan Vasiljević, jedan od predstavnika BiH u Jugoslavenskom odboru, još na Krfu (18. juna 1917) je isticao da pravih begova ima 300 sa većim imanjima, te da za oduzetu zemlju treba dati odštetu zemljoposjednicima.[164]) Slično mišljenje — da su pod agrarnu reformu u BiH potpadali, uglavnom, mali posjedi — iznio je u Ustavotvornoj skupštini ministar za agrarnu reformu Nikola Uzunović. On je izjavio da od »15.000 sopstvenika čiji se odnosi preko svih uredaba razrešavaju, 11.000 ih je prava sirotinja«.[165])

Obrađujući ovaj problem, Mijo Mirković konstatuje da je suma od 60 miliona dinara predviđena za isplatu najsiromašnijim bivšim vlasnicima zemlje (koji su plaćali porez do 40 austrijskih kruna) »pokazala

---

[159]) Mijo Mirković, **Agrarna politika,** ... str. 114.

[160]) Dr M. Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji** ... str. 76. Dr Erić ovu svoju tvrdnju ilustruje (str. 75) podacima iz 1906. kada je bilo kmetskih posjeda do 2 ha 19,96% od 2 do 5 ha 28,13%, od 5 do 10 ha 28,39% i preko 10 ha 23,52%. Isto kod dr B. Stojsavljevića, **Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929,** str. 35.

[161]) **Samouprava,** Beograd od 13. marta 1921.

[162]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

[163]) ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

[164]) Kako je došlo do Krfske deklaracije, beleške sa sednica, održanih na Krfu, **Novi život,** god. II, knj. V, sv. 10, 25. juna 1921, str. 301.

[165]) Sten. bel. Ustav. skupštine ... knj. II, god. I, br. 36, str. 46.

se brzo premalena, jer je većina bivših sopstvenika u Bosni spadala u kategoriju najsiromašnijih«.[166])

Članovi Komunističkog poslaničkog kluba u Beogradu u proglasu »Radnom narodu Bosne i Hercegovine« iznose da se feudalni zemljoposjednici, kojih ima 50.860 duša, dijele na dvije kategorije, na maloposjednike i velikoposjednike« i to 90% maloposjednika i oko 6.000 veleposjednika«.[167])

Dalje je karakteristika agrarne reforme da su vladajuće partije, Narodna radikalna stranka i Demokratska stranka, odugovlačile i potpuno rasplinjavale agrarnu reformu kada su bili u pitanju veliki posjedi. Zato je provođenje agrarne reforme bilo ograničeno samo na ukidanje feudalnih odnosa. Takav stav vladajućih partija objašnjavan je, od muslimanskih političara i posebno zemljoposjednika, kao tendencija ekonomskog uništenja Muslimana.[168])

Uz put spominjemo još jednu karakteristiku. Razrješenjem agrarnih odnosa u BiH, javio se jedan vid socijalnih problema nastalih na strani onih koji su svoju egzistenciju zasnivali na feudalnom sistemu, a o kome se do sada u istorijsko-političkoj literaturi nije pisalo. Provođenjem, naime, agrarne reforme u BiH, odnosno podjelom zemlje kmetovima, priličan broj Muslimana bivših upravnika kmetovskih imanja (subaša), kao i druge radne snage (sluga, konjušara i drugih) ostao je bez zanimanja, a time i bez ikakvih prihoda. U nekim srezovima to je bio ozbiljan problem, jer je ovakva radna snaga bila prilično brojna. Oni nisu uzimani u obzir za dodjelu zemlje pošto nisu bili u kmetovskom, a ni beglučkom odnosu, iako su bili bez vlastitog zemljišta.[169]) U Bijeljini su ova lica čak osnovala udruženje i zahtijevala su od najviših organa vlasti rješavanje svojih problema. Pošto su subaše, sluge i druga radna snaga na feudalnim imanjima bili Muslimani, to se i ovaj slučaj u političkoj aktivnosti iskorištavao kao »atak« na Muslimane.

U provođenju agrarne reforme u BiH bilo je mnogo i zloupotreba, što je bila, također, jedna od karakteristika. Bespravno prigrabljivanje zemljišta od strane bogatijih seljaka na račun siromašnih navodi se kao jedan vid zloupotreba.[170]) Spominje se, na primjer, da je u 1930. bilo oko 100 hiljada uzurpanata koji su zauzeli oko 600 hiljada HA uzurpirane površine.[171])

---

[166]) Mijo Mirković, **Agrarna politika** ... str. 113. — Pomoćnik ministra finansija u telegramu, upućenom Pokrajinskom namjesniku u Sarajevo, obavještava ga da iz doznačene druge svote novca za likvidaciju agrarnih odnosa treba prvenstveno utrošiti »jedan dio za dovršenje likvidacije prve kategorije, jer ranije doznačena suma od 60,000.000 iscrpena je, a likvidacija ove kategorije nije još dovršena pošto su mnogi sopstvenici za koje se računalo da spadaju u sledeće kategorije ušli u prvu« (ABiH, ZVBiH, br. 7402/1922).

[167]) Gazi Huservbegova biblioteka, zbirka E. Kadić, br. 3565.

[168]) Memorandum Udruženja bivših posjednika ... princu Pavlu ... str. 10.

[169]) Teško stanje ove kategorije opisuje M. Mirković **Agrarna politika**, str. 114 na sljedećem primjeru: »Bosansko, pretežno muslimansko, veliko selo Janja u srezu bijeljinskom ima mnogo veći broj agrarnog proletarijata, nego sela sa obiljem poljoprivrednih radnika u Vojvodini. U Janji ima oko 900 porodica, od toga oko 400 porodica bez ikakve zemlje«.

[170]) Đorđo Krstić, **Agrarna politika u BiH**, str. 9 i 13.

[171]) Ljubo Božić, **Agrarna politika sa osnovima zemljoradničkog zadrugarstva**, Sarajevo 1960, str. 182.

Zaključna razmatranja

Naučno je utvrđeno da buržoazija i njene političke partije zbog vlastitih interesa ne mogu provesti opštu, radikalnu i potpunu agrarnu reformu, kakvu zahtijeva siromašno seljaštvo. To je bio slučaj i u staroj Jugoslaviji. Zbog toga, sve što je buržoazija i činila na planu agrarne reforme, to je dolazilo iz političke ili, tačnije rečeno, iz politikantske nužde. Spasavalo se što se spasiti moglo. Nesporno je da je agrarna reforma uslijedila kao rezultat pritiska siromašnog i u godinama neposredno poslije rata revolucionarnog seljaštva. Agrarna reforma je, u stvari, bila jedan od važnih faktora u akciji buržoazije na razbijanju masovnog revolucionarnog talasa, pospješenog, između ostalog, uticajem oktobarske revolucije, u kome je seljaštvo masovno učestvovalo. Zato je i došlo do konfuznog i polovičnog rješenja agrarnog pitanja. U tom smislu donošene su razne privremene odluke, uredbe, zakoni i drugi pravni akti koji su gotovo bez izuzetka bili nepotpuni i neprecizni. Prema interesima vladajućih političkih partija mijenjali su se i propisi, ali nikada pri tome nisu zaboravljeni klasni i stranački interesi, prvenstveno vladajuće buržoazije, a zatim ni interesi feudalaca i zemljoposjednika.

Svaka od političkih partija u BiH nije mogla zamisliti bilo kakvu aktivnost i uspjeh ako u svom programu i djelatnosti nije obuhvatala i agrar.

S druge strane, dugo vremena, Socijaldemokratska stranka BiH, i kasnije KPJ, nisu poklanjale potrebnu pažnju agrarnom pitanju, pa je to predstavljalo osjetan minus u mobilisanju seljačkih masa za borbu protiv buržoazije. Uglavnom zbog pogrešnih i nejasnih stavova Socijaldemokratske stranke BiH o nacionalnom i seljačkom pitanju, kao i kasnije zbog nedovoljno razvijenih formi rada i nedovoljne akcione sposobnosti KPJ, seljačke mase su bile, uglavnom, prepuštene same sebi ili uticaju građanskih partija. Zato su samonikle revolucionarne akcije i protesti siromašnih seljaka bili unaprijed osuđeni na neuspjeh. U tom smislu je i Treći kongres KPJ ocijenio politiku partije u prvim godinama Države SHS, konstatujući da u to doba KPJ nije bila »organizaciono stigla da povede seljačke mase u neposrednu borbu za osvajanje zemlje i što je imala pogrešan stav prema seljačkim i nacionalnim pokretima«.

Agrarno pitanje u BiH, pa i u Jugoslaviji, koje je trebalo tretirati, uglavnom, kao društveni problem, rješavalo se gotovo isključivo sa stanovišta partijsko-političkih interesa, često samo trenutačnih. Posljedica toga bila je privremenost, nepotpunost i nepreciznost propisa i stalno odgađanje njihovog izvršavanja. Osim toga, partijsko-politički interesi su bili presudni što su se neka pitanja agrarne reforme rješavala na različit način, od istog organa i u isto vrijeme (kao karakteristično uzimamo veoma različitu odštetu za oduzetu zemlju u BiH, Makedoniji i Dalmaciji).

Od prve pomisli na rješavanje feudalnih, kmetskih odnosa u novostvorenoj zajednici jugoslavenskih naroda kod svih predstavnika građanskih političkih partija, osim Saveza zemljoradnika, nije bilo dvojbe da feudalce treba obeštetiti za oduzetu zemlju. Teškoće i neslaganja su, kao što smo već rekli, bili jedino oko pitanja koliko treba da iznosi odšteta i kada je treba dati.

I pored toga što su građanske partije bile za odštetu feudalaca, to se pitanje u BiH u raznim prilikama sve do propasti stare Jugoslavije potezalo kao »neriješeno« sa stanovišta zemljoposjednika i bilo je predmet partijskih pregovora, nagađanja i sporazumijevanja.

Jedino je KPJ bila konsekventna i zastupala je širi program po kome zemlju treba oduzeti od zemljoposjednika bez naknade, a seljacima, pored besplatne dodjele zemlje, treba besplatno dodijeliti poljoprivredni inventar i sredstva za podizanje kuća i gospodarskih zgrada, te provođenje agrarne reforme povjeriti seljačkim vijećima.

Iznesene konstatacije o građanskim političkim partijama u potpunosti se odnose i na JMO, koja je u vezi sa agrarnom reformom u BiH zastupala interese muslimanskih feudalaca, iako su najveći dio njenog članstva i birača bili seljaci (preko 80%). Vodstvo JMO je mnogo pažnje posvetilo zaštiti feudalaca koji su svoje teškoće i probleme pokušavali prikazati kao problem svih Muslimana, a agrarnu reformu kao »muslimansko pitanje«. Donekle im je to i uspjelo zahvaljujući opštoj situaciji nastaloj neposredno poslije stvaranja Kraljevine SHS u kojoj su Muslimani, bez obzira na klasne i socijalne razlike, bili u neravnopravnom položaju. U pojedinim periodima taj tretman je karakterističan po ubistvima, pljačkama, raznim šikaniranjima i zapostavljanju u svim oblastima društvenog i javnog života. Ova su pitanja i kasnije, naročito poslije Vidovdanskog ustava, naglašavana od JMO, iako nije zaboravljeno ni agrarno pitanje, kad god se ukazala mogućnost da se na račun tog pitanja mogla dobiti neka koncesija ili bilo kakav ustupak. Ipak, činjenica je da poslije 1921. agrarno pitanje, s obzirom na izvjesna materijalna zadovoljenja muslimanskih feudalaca, gubi na važnosti i nije dolazilo u red glavnih pitanja koja je JMO isticala u svojoj aktivnosti.

Summary

The article gives an abundant and so far mainly unpublished documentation about political aspects of the agrarian reform in Bosnia and Herzegovina after the unification in 1918. An attempt has been done to give full explanation of the attitude and the actions of the political parties towards the agrarian reform.

After a short review of the agrarien problem in Bosnia and Herzegovina up to the creation of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, the author gives a survey of the agrarian movement of Bosnia and Herzegovina immediately after 1918, followed by the passing of »the Preliminary decisions for the preparation of the agrarian reform«. A survey on so-called bey--estate problem has also been presented. It is said that the agrarian problem in Bosnia and Herzegovina dominated in social-economic, confessional-national and political relations for a whole century. It intermingled with religious and national problems, because the majority of Moslem people were feudals while the majority of Serbs were serfs. This factor, beside the others, was the reason why the agrarian movement in Bosnia and Herzegovina did not represent a classunion and unification of serfs and poor peasantry without regard to their national or religious orientation.

The long period of feudal relations, very difficult conditions of life of serfs and peasants in general, military failures of the invader of Bosnia and Herzegovina — Austro-Hungary and a determined effect of the October Revolution had great influence upon the revolutionary disposed serfs who had, actually, solved the problem of the serfs by taking the land into their possession arbitrarily and sponteneously, and by rejceting their feudal obligations. After that the peasants claimed to be given the beys'estates (free estates let out at lease), too.

As the agrarian reform was used in the political purposes, so »The Preliminary decisions for the preparations of the agrarian reform« (27th February, 1919), as well as the later regulation which regulated this material, stayed unprecised and incomplete, and for that reason very often they got changed and suplemented.

The greatest part of the article considers the way in which the agrarian reform influenced the political life. It shows the attitudes and actions of the political parties which acted in Bosnia and Herzegovina. It points out that the political parties, pretending to insure the peasants'votes (they made over 80% of total population), paid full attention to the agrarian problem. All of them were for the abolition of feudal relations. However, the individual parties had different attitudes towards the way un which the abolition should be performed. All the middle class parties, except The Union of the land-labourers, were for giving the amends to the landowners. The only disputable matter among them was how high amends should be given and when. For that reason, whenever such a problem was on the time table, the most powerful parties were spokesmen, In the first place therewas the People's Radical Party and then the party which in the Assembly spoke in the name of the Bosnian landowners — the Yugoslav Moslem Organization. Actually, the giving of amends to the landlords in Bosnia and Herzegovina was the basis for the negotiations between the dominant Radical-Democratic Coalition and the Deputy Club of the Y. M. O. (March, 1921) about the share of Y. M. O. in the government and Y. M. O. 's support to the finish voting of the government's Constitution Draft. This agreement »liquidated« the relations serfs: bey-landowners in Bosnia and Herzegovina because it defined the amount of amends to the landowners. The article points out that the statements which asserted that the landowners from Bosnia and Herzegovina had got rather great indemnity for the taken lands could not be maintained, Such statements are especially met in political literature.

The Communist Party of Yugoslavia was not only against giving the amends to the landowners but it continuously was stressing that the peasants should be given farm houses, agricultural implements, as well as the material resources for building houses and outbuildings. As the Communist Party had been out-lawed and its work banned in the old Yugoslavia, it could realize its conceptions of agrarian problem only when it came to power after the National Revolution in 1945.

Pointing out some of the characteristics of the agrarian reform in Bosnia and Herzegovina, the author stresses that almost all political parties made most of BH. This is why the agrarian reform very often was the subject of different negotiations and agreements betweenhthe individual parties.

The middle class parties, in the first place the most powerful ones, were putting off the realization of the agrarian reform decisions connected with

large estates. Practically, it meant that the agrarian reform was reduced to the statutory regulation of already nulled feudal relations, characteristic, mainly, for Bosnia and Herzegovina and Macedonia in which the landowners for the most part were the Moslems.

Inspite of the fact that the feudal estates in Bosnia and Herzegovina for the most part were the properties of the Moslems', they belonged to the group of middle and small estates.

Another characteristic of the abolishion of feudal relations in Bosnia and Herzegovina is that a rather great number of Moslems, former menagers of the serfs'estates (subaša), as well as the other working hands (servants, ostlers, exc.) were left without jobs and without any incame because they did not have any of their own lands. They were not comprised by the agrarian reform, although they made demands upon it.

Aktivnost hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine*)

Tomislav Išek

Vodstva HTS i HPS uoči izbora 1923. godine

Za Hrvatsko pitanje godina 1923. je predstavljala novu etapu. Izbori koji su se približavali, trebalo je između ostalog, da pokažu poziciju Hrvatske republikanske seljačke stranke, odnosno Hrvatskog bloka (u daljem tekstu HB),[1]) namjere vlasti, stav Hrvata BiH, da donesu razjašnjenje neraščišćenih odnosa hrvatskih stranaka. Hrvati BiH,[2]) bez obzira na uočljiv stalan i siguran stranački uspon HRSS, nalazili su se u stanju previranja. Za hrvatske mase HRSS je svojim programom i, eventualno, definitivnim prodorom u BiH i dalje bila atraktivno privlačna i u njoj su oni sagledavali krajnji cilj svih svojih želja. HTS je,

---

*) Ovaj kratki prilog tretira, kao što se iz naslova vidi, detalj jedne od komponenata razvoja BiH. Članak, u stvari, predstavlja dio veće radnje u kojoj se istražuje odnos HRSS prema BiH. U **Prilozima** br. 2, Sarajevo 1966, izašao je uvodni dio te radnje — **HRSS prema BiH i orijentacija Hrvata BiH do 1923. godine,** str. 75—120.

[1]) O osnivanju, sastavu HB vidi Matković H.: **Hrvatska zajednica, Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji. Istorija XX veka, Zbornik radova,** V, Beograd 1963, 78.

[2]) U nacionalnom pogledu BiH predstavlja veoma složenu pokrajinu. Odnosi stanovništva tokom vremena postajali su sve komplikovaniji, naročito od vremena kada su se počeli isticati i vjerski. Vjersko obilježje postalo je vremenom predominantno i, u stvari, ono je do krajnosti zaoštravalo odnose stanovnika, i, pored vanjskih uticaja, doprinosilo da BiH budu što manje sređene, da u odnosu na ostale naše pokrajine budu što manje jedna vrsta spone, a što više faktor razdvajanja. Značaj ove činjenice je i u tome što su prema »Rezultatima popisa žiteljstva u BiH od 10. 10. 1910«, Sarajevo 1912, str. XLVIII »Tri glavne konfesije u zemlji zastupane u svim kotarima BiH. U konfesionalnom pogledu nema u BiH sasvim jedinstvenih kotara«. U **Prilozima** br. 2, Sarajevo 1966. u bilješkama 57 i 65 uzeo sam vjersku osnovu kao jedini elemenat za određivanje broja pripadnika hrvatske nacionalnosti. Iako je vjerski momenat još dugo vremena bio elemenat nacionalne diferencijacije, ne može se tvrditi da su svi katolici bili i Hrvati. Prema popisu iz 1910. g. odbivši od ukupnog broja one koji su kao maternji jezik označili srpskohrvatski, (1,822.564), Srbe — 825.418 i Muslimane — 612.137, dobija se približno realan broj Hrvata u BiH — 385.009 koji se za 49.152 razlikuje od ukupnog broja rimokatolika.

unutar HB, apsolutnim anticipiranjem stavova i odluka HRSS postala nezvanično njena filijala, što je izazvalo potpuno opredjeljenje Hrvata u njene redove tj. na stranu HRSS. Prateći pisanu riječ ili konkretne akcije bilo HTS, bilo HPS, lako je uočljiva njihova posljednja namjera — pridobiti što veći broj Hrvata BiH u svoje redove. Dok je HTS, preko HB, nastojala da ostvari taj cilj, zadržavajući se na uskoj osnovi bosansko-hercegovačkoj, HRSS je težila da se afirmiše na daleko široj podlozi, opštehrvatskoj, a HPS je svoju aktivnost bazirala na hrvatskoj osnovici, ali ekskluzivno svojoj. Svima je, dakle, u prvom planu bilo krupnim slovima zacrtano h r v a t s t v o. Samo svaka za sebe (kada govorim o potezima stranaka uvijek podrazumijevam njena vođstva, koja su i kada su pokušavala da istupaju prema članstvu demokratski, »in piaca«, nastupala nedemokratski, nametući mu svoje mišljenje i zaključke) ušle su u tu borbu sa željom da izbore glasove Hrvata.

Šta je za hrvatsku masu u to vrijeme bilo najvažnije? Šta je ona tražila, očekivala? Uprošteno rečeno ravnopravnost, najšire shvaćenu. U osnovi konglomerata neriješenih pitanja nalazio se postulat ravnopravnosti. Deklarativno i HTS je bila na istom stanovištu.[3])

Izbori koji su se približavali stavljali su sve hrvatske stranke u situaciju da konkretno primijene programska načela. Usmjerene ka stvaranju preduslova za ostvarenje svojih zahtjeva socijalne grupacije su se neposredno pred izbore odlučnije aktivno opredjeljivale.

Seljaštvo, najmnogobrojniji elemenat BiH ispoljavalo je i »... potištenost, ravnodušnost i ... nepovjerenje prema vlastima; ... opažajući da se prilike ne popravljaju ... seljak ne vjeruje da iko ima poštene nakane; ... nije isključeno, da bi kod idućih izbora svako koji izađe narodu sa novim mislima ... mogao iznijeti pobjedu, (među Muslimanima — moja opaska) ... a kad bi kandidirao Radić — teško da ne bi imao velikih uspjeha«.[4]) Proces aktiviranja naroda tekao je, ipak, vrlo sporo i gotovo je direktno ovisio od krupnih političkih događaja, kakvi su, nesumnjivo, bili izbori 1923. Npr. u bihaćkoj oblasti, koja je zbog blizine hrvatske teritorije bila u pogledu definitivnog opredjeljenja u specifičnom položaju »... Hrvati katolici ukoliko su opredijeljeni, zadojeni su Radićevim republikanizmom ... ukoliko nijesu ... podavali su se onome koji (je) više nuđao«.[5]) Odnos hrvatskog stanovništva BiH na prelazu od 1922/23. nije bio svugdje **definitivno određen.**[6]) HB, za

---

[3]) »... treba udariti izvjesna osnovna načela sporazumu:
I. Priznaje se, da ekonomsko isisavanje Hrvatskog Naroda treba da prestane,
II. Hrvatskom Narodu daju se garancije, da se u budućnosti neće ponoviti što se u prošlosti desilo«.
Hrvatska sloga, br. 202, str. 2, od 13/9. 1922.

[4]) Okružno načelstvo Bihać — Pokrajinskoj upravi u Sarajevu. Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, fond Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu, (u daljem tekstu: ASRBiH, fond PU za BiH). Prez., 5367/1922.

[5]) Ibid, br. 4213.

[6]) »Hrvati i Muslimani — područja Varcar Vakuf m. o. — uglavnom su još neodlučni...«
ASRBiH, fond PU za BiH, prez. 215/1922.
Ispostava Bosanskog Broda ocjenjivala je stanje seljaka svoga kraja januara 1923: »... politički neupućeni, socijalno, kulturno zaostao... biti će opredjeljen prema onome, ko najviše među njima poradi«.
ASRBiH, fond PU, za BiH, Prez. 1218/1923-2.

njega, nije mogao da bude faktor afirmacije. Čak je i sama HRSS bila za tu masu personificirana S. Radićem. To je bilo vrijeme ubrzanog približavanja mase Radiću. Dokumenta govore o procesu **konačnog opredjeljenja** i Hrvata i Muslimana. O faktorima opredjeljenja relativno najpotpunije podatke pružaju analize okružnih načelnika nakon provedenih izbora i izvještaji područnih žandarmerijsko-policijskih stanica. Njihova skala je prilično široka i išla je od želje za otcjepljenjem u pograničnim krajevima do nada u obećano proglašenje hrvatske republike. Zahtjevima koji su proizlazili iz objektivnog položaja stanovništva pridruživala se, i bila od ogromnog značaja, izvanredno sprovođena, kratka, ali intenzivna tajna agitacija i propaganda. Ipak ono što je najviše nosilo **hrvatsko i muslimansko** stanovništvo prema Radiću su olakšice poreske politike predviđene programom HRSS: neplaćanje poreza na monopolske artikle, obezbjeđenje boljih uslova privređivanja,[7]) nade u eventualno smanjenje ili oslobođenje vojne obaveze, zamjena postojećeg novca, novim, republikanskim. O svemu tome S. Radić je bio odlično obaviješten i osjećajući situaciju, mogao je, što se tiče Hrvata u BiH, da istupa rezolutno. Zbog svojih krajnjih namjera, vođstva HPS i HTS su, bez obzira na to što im je podloga djelovanja bila hrvatstvo, usljed sve vidnije uloge koju je HRSS faktično imala u HBU-u, i time stvarno i potencijalno ugrožavala njihove interese, na svaki način bila protiv brojnijeg opredjeljenja Hrvata BiH na stranu HRSS. Proces ekspanzije na bosansko-hercegovačko područje, nastanjeno Hrvatima i Muslimanima, kome je bio cilj da privuče što veći broj pristalica — protivnika hegemonije i centralizma, direktno se sučeljavajući sa gore iznesenim pretenzijama HPS i HTS, nije mogao da bude objektivno ocijenjen i sagledan.

Politika tuđinske vlasti, svakovrsni uticaji bazirani na vjerskim osnovama, rezultirajući u protežiranju istovjernika, ostavili su neizbrisive tragove kod stanovnika BiH. Dodajući ovome posljedice odnosa prema Hrvatima i Muslimanima,[8]) nije pretjerana pretpostavka da su se »trebale ... naći samo vođe, koje će za današnje doba i prilike navaspitane gomile birača povesti stazom njihovog dosadašnjeg odgoja i mentaliteta«.[9])

Stanje odnosa među vođstvima hrvatskih stranaka bilo je od presudnog značaja za stav hrvatskog stanovništva BiH. HRSS se još u toku 1922. god. kategoričkim izjašnjenjem za samostalan istup u BiH posta-

---

[7]) »Nepismenom i neupućenom našem seljaku (bihaćka oblast — m. o.) nijesu izmakle blagodati koje uživa od države prečanski seljak, a osobito mu nije izmaklo očima da prečanski seljak, slobodno sadi duhan, plaća minimalni porez, sječe šumu, a da zato ne biva kažnjavan ni prijavljivan, peče rakiju i dr., te nešto nesavjesnom agitacijom prečanskog seljaka, a nešto vlastitim rezonovanjem zaista misli, da je tamošnjim seljacima sve ove pogodnosti isposlovao njihov Radić i da je Radić svemoćan, te kad bi Radić i u Bosnu došao, da bi i ovdašnji seljak isto imao i bio u istom blagostanju kao i prečanski. Ovo i ovako rezonovanje pojedinaca može se čuti svaki dan...«.

ASRBiH, PU, za BiH, Prez. 4213/1923-5.

[8]) Okružna oblast u Travniku — g. Ministru Unutrašnjih dela u Beogradu... Dosadanji sastav vlade u kojoj su svi načelnici i povjerenici sami Srbi, nije zadovoljavao ni Hrvate, ni Muslimane, jer su u tome videli zapostavljanje svojih sinova i hegemoniju srpskog elementa...« ASRBiH, fond ZV za BiH, Prez. 5391/1920.

[9]) ASRBiH, fond PU za BiH, Pov. 621/1923-3.

vila direktno prema ma kom konkurentu. Vođstvo HTS, iako neprekidno ističući privrženost HB, nije lako napuštalo ideju samostalnog istupa u BiH, unutar HB. U stvari, to je bio međustranački obračun koji se tek nešto više od dva mjeseca pred izbore (5. 1. 1923) završio povlačenjem HTS i, definitivno, otvorenim, samostalnim istupom HRSS.

HTS je naslućivala posljedice eventualnog raskida sa HB. Zbog toga su se vođe HTS, ne mirivši se sa svojim isključivanjem u BiH, što bi uslijedilo prihvatanjem zahtjeva HRSS, kao i realno ocijenivši nemogućnosti i štetne posljedice samostalnog istupa najodlučnije opredijelili za — HB. Takva orijentacija obećavala je maksimalno samostalno iskorištavanje rezultata izbora i kontinuitet veze sa Hrvatima Banovine. Kompromis se pojvio kao jedina solucija za HTS. Kakav će biti »... odlučiće sporazumno hrvatske stranke, a da taj sporazum bude pod firmom HB, želja je svih Hrvata BiH«.[10]) Stvarno stanje je odavalo drukčiju sliku. Ocjenjujući vjerodostojnost dokumenata, tačna je bila prognoza iz vremena kada još nisu bili istaknuti kandidati da »ako HRSS postavi ovdje samostalne kandidate, a nosilac te liste bude ma koji seljak iz Hrvatske, nema u Bosni te osobe, koja bi ga kao ličnost mogla tući, jer za seljačtvo je glavno to, da je taj seljak nosilac liste Radićeve stranke«.[11])

Na skupštini vođstva HTS, koja je održana 25. i 26. 1. 1923, raspravljen je odnos prema HRSS. Odluka koja je donesena bila je »... da se ima istupiti pod imenom HB, kako to narod naš najvećim dijelom želi i to svuda u Bosni, a u Hercegovini kako će to 28. o. mj. velika narodna skupština zaključiti«.[12]) Zastupnici seljaka Hrvata iz cijele Hercegovine prvi put su se okupili u Mostaru 28. 1. 1923. i jednoglasno odlučili »... da se na izbore pođe složno pod imenom HRSS«.[13]) HTS, kao cjelina se na ovaj način, neposredno uoči izbora, unutar BiH pocijepala, a jedan njen dio se, posredstvom bosanskog vođstva, čak stavio nasuprot HRSS. Izašle su na vidjelo razlike vođstva iz Bosne, s jedne, i Hercegovine, s druge strane. Vođstvo iz Sarajeva, zbog kontraverznih odluka, izdalo je saopštenje da **»za pristaše HTS vrijedi zaključak vođstva HTS, koji je zaključio, da stupa u izbore pod firmom Bloka...«**[14]) Ipak, ni Hrvati iz Hercegovine, unutar HTS i pored odluka od 28. januara, nisu bili u pogledu definitivne orijentacije, jedinstveni. Sredinom februara nastao je rasplet kad je Matej Kordić na čelu grupe disidenata (Matiša Mlinarević, Grgo Macan) postavio za okrug mostarski svoju listu na način koji ih je isključivao kao moguće saradnike HRSS; drugi dio vođstva posredstvom Nikole Preke (Precca) »priznao je pred **izaslanstvom** vodstva HRSS, da je voljan raditi u svem u zajednici s tim vodstvom«.[15]) Tako je HTS u Hercegovini, politikom vođenom od strane vodstva, većim svojim dijelom stala na liniju HRSS, ali sa zahtjevom da istupi sa svojim, domaćim, kandidatima. Ovakav položaj HTS u Hercegovini bio je uslovljen, u izvjesnoj mjeri, rezultatom politike HPS. Orijentacijom

---

[10]) **H. sloga,** 1923, br. 11, str. 3.
[11]) **Sl. dom,** 1923, 5, 7.
[12]) **H. sloga,** br. 22, str. 2, od 28/1. 1923.
[13]) Ibid, br. 26, str. 1, od 2/2. 1923.
[14]) Ibid, br. 29, str. 3, od 7/2. 1923.
[15]) **Sl. dom,** 1923, 9, 1.

(ab ove) na Ljubljanu, a ne na Zagreb, vodstvo HPS unaprijed se, mimo svoje volje, u očima hrvatskog stanovništva distingviralo od HB, odnosno HRSS. Praktični potezi tokom vremena izazvali su posljedicu da se hrvatsko stanovništvo Hercegovine, uviđajući odnos HPS prema HB i HRSS i politiku HRSS, potpuno opredijelilo za HRSS. Istaknuti pojedinci vodstva HTS iz Hercegovine su zahtjevima od 28. 1. 1923. g. indirektno prekinuli odnose sa dijelovima vodstva stranke u Sarajevu koje je na taj način izgubilo bilo kakvo pravo da istupa prema HB tj. HRSS u ime s v i h Hrvata BiH. **Hrvatska sloga,** u broju 31 od 9. 2. 1923. g. str. 2. pisala je da Radić nije usvojio zaključke skupštine od 26. i 28. januara. Međutim, proglas izbornog odbora HRSS »Hrvati Republikanci«, koji je rasturan i plijenjen sadržavao je i sljedeće: »Predsjednik HRSS S. Radić odobrio je zaključke Velike Skupštine Hrvata u Mostaru od 28. 1. 1923. g.«[16]) U situaciji kada su hrvatske mase na svim stranama BiH sve svoje nade polagale u Radića i HRSS, vodstvo HTS iz Sarajeva donijelo je odluku da se Radiću uputi delegacija koja je trebalo da ga odvrati i od eventualnog istupa u BiH u sklopu HB-a. Zahtjev druge hrvatske stranke BiH, HPS, izražen na prvom sastanku pregovora sa HTS, bio je kategoričan. »2. svim sredstvima pokušati da se zapriječi dolazak Radića na izbore u BiH«.[17]) Takvim stavovima vodstva HTS za Bosnu i HPS, u cjelini, isključila su se iz opšte izborne borbe. Kakvi su bili odnosi njihovih vodstava prema interesima hrvatskog stanovništva BiH, takvi su bili i među njima samim — isključivi. U predizbornoj aktivnosti pružala se izuzetna prilika rukovodstvima te dvije stranke da na djelu potvrde stepen mutualizma. Međutim, postojeće razlike bile su mnogo jače od faktora koji su ih mogli privlačiti. Prema tome, nepomirljivost je imala implicitni karakter. HPS je u povedenim pregovorima sa HTS (Za Bosnu m. o.) 7. i 8. 2. 1923. bila bezuvjetno za potpuni paritet, a HTS nije ni pokušavala da o tome razgovara, pošto ta jednakost »**ne može biti podloga za kompromis**...«[18]) Posljedica takvih odnosa bilo je njihovo p o t p u n o odvajanje od hrvatskog stanovništva. Ispoljenim stavovima i zahtjevima vodstva ove dvije hrvatske stranke apsolutno su zapostavljala baš one zahtjeve koji su masu vodili prema Radiću.

Vodstvu HTS-e je stav Radića prema BiH bio poznat, po sopstvenom priznanju, mnogo prije konačne odluke, ali ono kao da je prenebregavalo činjenicu da je HRSS dobila pristanak od HB da u pripremama za hrvatsko-srpski sporazum zastupa hrvatski narod i donosi zaključke. Ne treba izgubiti iz vida da je od osnutka HTS orijentacija prema Hrvatskoj, kao matici, koju je od prvih izbora 28. 11. 1920. nezvanično predstavljala HRSS, bila tako jaka da se vremenom sa zaoštravanjem Hrvatskog pitanja nije ni postavljalo pitanje podvajanja Hrvata u BiH. Prema tome, odnosi HTS prema HB, odnosno HRSS do 5. 1. 1923. bili su, u stvari, rezultanta niza određenih komponenata, a ne samo »iskrenosti«, neograničenog patriotizma prema Radiću, HB, kao što bi se mogao steći utisak sa stranica **Hrvatske sloge.** Od kategoričkog stava

---

[16]) ASRBiH, fond PU, Prez. 3627/1923-2.
[17]) **H. sloga,** br. 31, str. 2, od 9/2. 1923.
[18]) Ibid, str. 3.

da hrvatske stranke izvan HRSS nemaju šta da traže, HTS je sa pozicija kompromisa[19]) došla do stanja koje bi se moglo okvalifikovati kao kapitulacija. Kada je izgubila i posljednju nadu u samostalan istup ili povlačenje HRSS sa područja BiH, kada se do tada isključivom orijentacijom na HB našla osamljena, sasvim isključena od bilo kakve mogućnosti participacije sa HB tj. HRSS, HTS je izjavila preko svog organa: »**vođe HTS ... pružiti će prilike narodu, da sam odluči o svojoj sudbini**«.[20]) Tako se posredno pokazalo šta su vođstva hrvatskih stranaka podrazumijevala pod Hrvatskim pitanjem.

Režim za cijelo vrijeme nije radikalno mijenjao kurs, pa je zato neravnopravnost, izražena 1918. u svim manifestovanim oblicima, egzistirala i dalje. To je mogao biti dovoljan i ubjedljiv razlog da se hrvatske stranke drže linije koja ih je sve zajedno okupila u HB. Programatska linija, zacrtana osnutkom stranaka, u svim svojim komponentama (kako konstitutivnim — oblik uređenja države i sl., tako i ostalim, elementarnim — agrarno pitanje, npr.), bila je zamijenjena praktičnom, ali stranačkom politikom (ograničenom na pridobijanje što većeg broja pristalica). Kao suštinsko pokazalo se to što su vođstva i HTS i HPS ispoljavala: da su interesi vođstva i mase antipodi. Vođstva su, zbog sada prvi put vidljivo izraženih klasnih razlika, **prestala** da budu ono za što su se izdavala, a u šta je masa vjerovala. Međusobni odnosi u predizbornoj kampanji jasno su demaskirali vođstva HTS i HPS — pred licem pristaša. HRSS se i dalje usljed takve sudbine HTS i HPS i svoje predizborne propagande (koja još nije mogla biti i činom dokazana) **predstavljala** kao izraz njihovih potreba i htijenja. Masovna opredijeljenost za HRSS bila je »bianco« znak povjerenja u HRSS od koje se **očekivalo** ostvarenje svega dotad neostvarenog. Predizborna aktivnost pokazala je neodrživost pretpostavke da je dio tog vođstva (HTS) stupio u HB kao reprezentant težaštva i borac za to težaštvo. Vođe iz Hercegovine, pristavši uz HRSS, ostavili su narod u uvjerenju da im je i dalje stalo do interesa tog naroda. Hrvati iz Hrvatske i BiH tražili su i očekivali da Radić i njegovi istomišljenici iz Hrcegovine riješe sve ono što je za njih ulazilo pod Hrvatsko pitanje.

HRSS i Hrvati Bosne i Hercegovine pred martovske izbore

U periodu od velikih skupština 1918. i početkom 1919. do predizbornih dana 1923. g. HRSS je u svom organizacionom i političkom razvoju permanentno i u cjelini išla uzlaznom linijom. Nove snage koje su joj se priključile (iz Dalmacije i, naročito, BiH) iz osnova su mijenjale ulogu i značaj Radićeve stranke. Tzv. Hrvatsko pitanje, i pored rezultata koje je HRSS postigla u izborima — 230.590 glasova i 50 poslaničkih mjesta,* 1920, nalazilo se na prvoj stepenici rješavanja. Odsustvo novih elemenata u politici dvora i radikalsko-demokratske vlade, samo je po-

[19]) »Kad bi HB u svim zemljama istupio složno, mogao bi dobiti najmanje 80 do 85 narodnih zastupnika, od kojih bi HRSS zapalo najmanje 60 do 65 mandata... Na taj način bi HRSS održala opet svoju nadmoć...«. **H. sloga,** br. 35, str. 2, od 14/2. 1923.

[20]) **H. sloga,** br. 48, str. 2, od 1/3. 1923.

*) Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS izvršenih na dan 28. 11. 1920. god., Beograd 1921. god.

tenciralo oštrinu Hrvatskog pitanja i uticalo na njegovo predimenzioniranje od strane izvjesnih krugova. HRSS je od stranke koja je okupljala većinu stanovništva — seljaka, pozicijom »primus inter pares« u HB, i ulogom koju joj je HB odredio, postala stranka hrvatskog naroda. Dotadašnja aktivnost HRSS nagovještavala je da HRSS neće bitno mijenjati svoj odnos ni prema suparnicima ni prema protivnicima. Njena pozicija u HB bila je vrlo čvrsta i nju je trebalo **održati.**

Hrvatskog elemenata, osim u Hrvatskoj, bilo je jedino u BiH. Ono što je u Hrvatskoj već **bila, u BiH je ona trebalo da postane.** Bez obzira na orijentaciju prema HB odranije, organizaciono HRSS je bila daleko od onoga što je njoj bilo potrebno s obzirom na ciljeve koje je namjeravala ostvariti, a također i od želja Hrvata BiH. Hrvatsko stanovništvo je vjerovalo da će preko HRSS obezbijediti sve ono čega je dotad bilo lišavano. Izvještaji sa terena (koje treba primati sa rezervom, jer su i propaganda i organizacije HRSS bili tajni, pa time i teže uočljivi, a bilo je i slučajeva i potcjenjivanja te aktivnosti) govore da je krajem 1922, pa i neposredno pred izbore veliki dio teritorije BiH bio nepokriven organizacijama HRSS. Obavještenja sa područja istočne Bosne s kraja 1922. g.: iz Čajniča, Foče, Kalinovika, Rogatice, Višegrada, Rudog itd. podudaraju se sa izvještajima iz marta 1923, — da nema organizacija HRSS.[21]) Razlozi zbog kojih organizaciono stanju u BiH nije odgovaralo namjerama HRSS dijelom su sadržani u odnosu vlasti[22]) koja je onemogućavala rad na organizacionom učvršćenju HRSS, dijelom u relativno kasnom potpunom i direktnom opredjeljenju hrvatskog stanovništva što je bilo uslovljeno dotadanjom polutanskom politikom vođstva HTS i HPS, a i u činjenici što HRSS nije bila privlačna za ostali dio stanovništva.

Bez obzira na sve okolnosti, karakteristika politike HRSS prema BiH bila je: dosljednost orijentacije. Kolikogod je taj odnos u pogledu konkretnijih rješenja statusa BiH, naročito do jula 1922. g. bio neodređen, pred izbore se ispoljavao kao odlučan i nepokolebljiv. Uzroci promijenjenog odnosa su višestruki. Proizilazili su iz opšteg položaja Hrvata u Kraljevini, zatim iz suštine uloge HRSS, kao reprezentanta hrvatskog naroda. Taj odnos HRSS je proistekao iz stvarnosti Hrvatske, a posebno iz toka evolucije cjelokupnog života Hrvata BiH. Od naročitog značaja je uočiti **odlučnost** HRSS usmjerenu ka izjašnjavanju hrvatskog naroda u cjelini za politiku HRSS. Jedan primjer može da posluži lakšem shvatanju nepomirljivog kursa HRSS prema svima koji narušavaju stabilitet — bloka Hrvata.[23])

---

[21]) Prema dokumentima Velikog župana sarajevske oblasti, 1923, Pov. 262 i 541.

[22]) Ministarstvo unutrašnjih dela Beograd poslalo je novembra 1922. Pokrajinskom namjesniku uputstva u vezi sa agitacijom Radićevaca: »da se svaki postupak koji ima u sebi antidržavno obeležje ima suzbiti postojećim zakonskim propisima« — ASRBiH, fond PU, Prez, 13428/1922, što je izazvalo posljedicu provođenja tajne aktivnosti koja je, kao, npr., u fojničkom srezu, okupila »za Radića čitav katolički živalj«, što je njegovom poglavaru »još uvek nerazumljivo«. ASRBiH, fond PU, Pov. 411/1923.

[23]) Na XXI sjednici HB Hrvatska stranka prava (HSP) je isključena zbog kategoričkog odbijanja bilo kakvog kontakta sa Beogradom. Poslovni odbor HSP je taj gest obrazložio time da »... HSP ne bi mogla sudjelovati u parlamentarnoj akciji beogradske skupštine sa svrhom, da se promijeni režim i provede revizija tzv. Vidovdanskog Ustava.

Prema **H. slozi,** br. 269, str. 2, od 1. 12. 1922.

HRSS je u 1923. ušla, u odnosu na BiH, sa odlučnom orijentacijom provođenja organizacija, širenja ideja programa. Opredjeljivanje hrvatskih masa za HRSS koincidiralo je sa interesima te hrvatske mase i stavova HRSS. Tom procesu koji je svojim karakterom prevazilazio obično približavanje i koji se mogao identifikovati sa pretapanjem mase u HRSS, dinamičnost i dimenzije davali su indirektno vođstva HTS i HPS posljedicama svoje politike. Dok još nisu bile postavljene izborne liste za Bosnu, posebno sjevernu, javljalo se da »svi pristaše HTS su Radićevci, a glasovati će za HTS samo onda ako HRSS ne postavi svojih listina... Postavi li HRSS svoje samostalne listine, zanimanje za izbore će biti jače i veće, a seljačtvo će u većem broju pristupati glasovanju, nego kad bi HTS i HPS, zajedno postaviie svoju listu pod firmom HB, jer ovdašnjem seljačtvu je bliži Radić nego HB«.[24]) Broj ovakvih izvještaja rastao je iz dana u dan. Njihova provenijencija dokaz je da podaci nisu bili plod stranačke borbe nego da su stvarni odraz stanja snaga na terenu.[25]) Radićev stav prema izbornim partnerima,[26]) naročito ako se uzme u obzir k a d a je donesen, ne bi se mogao tumačiti samo kao izraz njegove privremene taktike, jer je bio kategoričan već jula 1922 — sedam mjeseci prije izbora. Iako je to vrijeme kada je bilo »potrebno da u Bosnu dopre ne samo ime Radić već i sav nauk HRSS«,[27]) glavni odbor stranke je u smislu ranijih izjava donio odluku 31. 1. 1923. g. da: »III. Vođstvo HTS, u Bosni smatramo mi običnom političkom pokvarenom gospodom i držimo za svoju dužnost učiniti sve, što možemo, da Hrvatski Seljački narod u Bosni — bez razlike i vjere, — dobije onakve zastupnike, kakav je sam, tj. seljačke republikance. IV. S pučkom strankom HRSS ni ne razgovara o izbornom sporazumu. Isto tako ni sa strankom prava«.[28])

Hrvati iz BiH su dva i po mjeseca pred izbore, i od same HTS, u cjelini, a HPS djelomično, bili uvjeravani da je samo HRSS pravi i jedini predstavnik svih Hrvata. Pod ovakvim uplivom stečen kategoričan stav ogromnog broja seljaštva nije mogao »preko noći« da se izmijeni. Zahvatano agitacijom, s vremena na vrijeme, postepeno se samo uvjeravalo u značaj HRSS. HTS i HPS sve i da su pokušale šta uraditi u smislu preorijentacije mase seljaštva (bilo je pojedinačnih slučajeva) nisu za tako nešto imale objektivno nikakvih mogućnosti pa ni šansi na uspjeh. Ono što se cijelo vrijeme naslućivalo i mjestimično ispoljavalo u predizbornim danima postalo je stvarnost. Od HTS, HPS i HRSS u BiH ostala je za Hrvate samo HRSS. Od neodređene orijentacije Hrvata u BiH 1919. prema Zagrebu u prvi plan je izbila Radićeva HRSS. Takav

---

[24]) **Sl. dom,** 1923, br. 5, str. 7.

[25]) »Kakvo je oduševljenje vladalo za Radićevu republikansku stranku kod hrvatskih težaka ovoga područja, vidi se najbolje iz Livanjskog događaja (februara 1923. godine m. o.) ... kada je rulja težaka od 1.000 osoba... pokušala, da silom oslobodi iz policijskog pritvora Radićeve, još u ovim krajevima nepoznate agitatore. Ove nerede počinili su inače mirni i dobrodušni težaci... (te) nije Radićevim agitatorima ni od potrebe bilo, da se služe prijetnjama, zastrašivanjem i drugim kakovim obmanama«. ASRBiH, fond PU za BiH, Pov. 621) 1923-7.

[26]) Vid. Matković Hrvoje: **Hrvatska zajednica, Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji. Istorija XX veka, Zbornik radova** V, Beograd 1963, str. 91.

[27]) **Sl. dom,** 1923, br. 5, str. 7.

[28]) **Sl. dom,** 1923, br. 7, str. 3.

ishod orijentacije hrvatskog stanovništva BiH i pozicija HTS, HPS i HRSS sasvim su logična posljedica političke aktivnosti partijskih vođstava i iluzija hrvatskog stanovništva.

Cjelokupna predizborna orijentacija HRSS bazirana je na opštehrvatskoj osnovi. Nema ni jednog dokumenta od strane HRSS koji bi govorio o **teritorijalnim pretenzijama na BiH.** Štaviše tzv. »Ustav HRSS« je **praktično** isključivao takve mogućnosti. »**Ovaj se državni teritorij** (Neutralne seljačke Hrvatske republike m. o.) **može proširiti samo plebiscitom ... kojega okružja u Bosni i Hercegovini, ako taj plebiscit odobri Sabor Hrvatske i Slavonije dotično Dalmacije ili BiH**«.[29]) HTS je, tako reći, rezignirano zaključivala: »ovim je Radić otvoreno priznao, da Bosna i Hercegovina, a tako i Dalmacija nijesu hrvatske zemlje«.[30]) Ovakav odnos HRSS prema BiH unosio je veliku zabunu i predstavljao nerješivu enigmu za vođstva HTS i HPS. Tu se u odnosu HRSS prema BiH kao teritoriji upravo nalazio onaj elemenat kojim su se te stranke dezavuirale, a preko njega se narod, pak, približavao HRSS afirmišući je kao reprezentanta Hrvata. U odgovoru na to pitanje — pitanje teritorijalnosti BiH — padali su zasad svi osim HRSS. Za ostale stranke, i hrvatske i srbijanske, glavno pitanje svake aktivnosti bilo je: ko će imati vlast i čija je BiH. Osnovna masa, daleko od »državnih problema« koji su joj mimo njenih interesa bivali nametnuti, pritisnuta neravnopravnošću nije, jednostavno rečeno, marila za »neriješena pitanja«, kao što su: koliko ima u BiH Srba, koliko Hrvata, a koliko Muslimana i sl. Vođstva HTS i HPS svodeći svu aktivnost na takva, za hrvatsko stanovništvo, u šustini nebitna pitanja, doprinijela su u velikoj mjeri da je ono u djelatnosti HRSS **pokušalo da nađe izraz svojih zahtjeva.** (T. I.).

HRSS je i dalje stajala na pozicijama samoopredjeljenja, republikanizma, federalizma — ravnopravnosti. Sve je to sa primjetnim intenzitetom provođeno među Hrvatima u BiH kojima se, baš zbog neodređenosti suštine, svaki od tih pojmova **činio** kao garantija ispunjenja svih želja. Nasuprot željama HTS i nada u direktno izjašnjavanje hrvatskog stanovništva za HRSS, **Sl. dom** je pisao »... sad valjda dolazi i na nas Hrvate, red, da i mi reknemo svoju, a mi kažemo: brate Srbine, nije Bosna ni tvoja ni moja, nego je svoja«.[31]) HRSS je prerasla regionalne granice, ali ne i plemenske. Zbog samog toka događaja, a uz to i ocjenom postojećih odnosa, uvjerena u širinu i dubinu prodora njenih programskih načela među Hrvatima u BiH, relativno je lako dezavuirala kategoričke zahtjeve vođstva HTS za afirmacijom hrvatstva u BiH putem stranačke borbe. Izjavama o isključenju HSP iz HB, zatim zauzetim stavovima, Radić, a time i HRSS, u stvari su pocijepali »hrvatstvo« hrvatskih stranaka, a učvrstili hrvatstvo uopšte. Time je Hrvatsko pitanje, kako su na njega gledali Hrvati u BiH, postavljeno na najširu moguću osnovu, lišeno bilo kakve stranačke ili regionalne ograničenosti. Logika prosječnog Hrvata u BiH nije išla dalje od uvjerenja i vjerovanja da bi mu bilo ko drugi osim HRSS mogao ostvariti zdrav ekonomski život i nacionalnu ravnopravnost.

---

[29]) **H. sloga,** br. 60, str. 2, od 15/3. 1923.
[30]) Ibid.
[31]) **Sl. dom,** 1922, broj 12, str. 12.

HRSS, osim nastojanja usmjerenih ka apsolutnom okupljanju Hrvata u BiH, i dalje je usmjeravala svoju aktivnost prema Muslimanima. Orijentacija prema Muslimanima pred izbore bila je nastavak politike koju je do tada vodila. Ne mogavši te odnose zasnovati na vjerskoj osnovi, Radić je posegnuo za etičkom osnovom sa socijalnom notom. Kontinuitet tog stava nalazio se i u »Izbornom proglasu HRSS«: »... muslimani naše Herceg-Bosne znadu i to, da je pravi čovjek samo onaj tko svoj obraz čuva i svačiji obraz poštuje. Osobito obraz brata svoga, brata po patnji i nevolji, po krvi i jeziku i po zajedničkoj domovini«.[32]) Radićeva tendencija bila je jasna. Nije ni očekivao veći broj glasova Muslimana, jer nije ni pomišljao na borbu za stranački prestiž, na obračun sa JMO-om. Njemu je JMO bila potrebna sa svim glasovima koje će ona dobiti, samo utoliko koliko će se HRSS naći nasuprot beogradskim vlastodršcima.

Slične pobude koje su HRSS usmjeravale ka Muslimanima javile su se i u odnosu na Zemljoradničku stranku. Gotovo savršenom rafiniranošću vođstvo HRSS je cijelom svom radu, kroz njegov seljački karakter, davalo privid socijalne angažovanosti. U vođstvu organizacije HRSS u većini su birani samo seljaci, a sama pravila organizacija predviđala su izuzetno uključivanje i neseljaka.

Međutim, u provođenju organizacione mreže, uopšte u radu do pred izbore, seljaci se nisu gotovo uopšte angažovali. Globalan pregled sastava agitatora ukazuje na svu ozbiljnost koja se poklanjala ovom dijelu aktivnosti. Tu su angažovani ljudi koji su svojim sposobnostima, službenim položajem garantovali uspjeh. Među njima gotovo podjednako je bilo trgovaca, obrtnika, advokata, željezničara, studenata, popova, činovnika, a češće su se mogli sretati i učitelji. Vrlo je karakteristično da se od toga neposredno odstupilo pred izbore, jer od »devet izaslanstava HRSS (koliko) je bilo određeno za Bosnu, sva su bila sastavljena gotovo od samih seljaka...«[33]) Taj potez vjerovatno je trebalo da podvuče seljački karakter HRSS i njenih namjera. Vođstvo HRSS u Zagrebu dva mjeseca prije postavljanja liste je obaviješteno: »Za HRSS važno je u Bosni ovo: u HTS (a da ne govorimo i HPS) nema u Bosni ni jedne ličnosti koja bi bila privlačiva za izbornike seljake«.[34]) Izvještaji sa terena su išli u prilog HRSS da pred biračima lakše objasni pozadinu raskida sa HTS i HPS. U **Najopštijim uputama svim organizacijama i pojedinim pristašama** Radić je za Hercegovinu pisao da je »predsjedništvo HRSS odobrilo i popunilo onu hrvatsko republikansko seljačku kandidatsku listu, koja je sastavljena na ... skupštini u Mostaru 28. siečnja ... gdje se ustanovilo, da u Hercegovini više nema bivše težačke gospodske stranke«, a za Bosnu »... gospodske lopovštine bile su glavni razlog, da je u bihaćkom i banjalučkom okružju nosilac republikanske liste Pavle Radić ... a u okružju travničkom i sarajevskom Ivan Radić«.[35]) Da bi još više potcrtala svoj karakter, HRSS je pored imena četiri nosioca lista istakla i njihova zanimanja: jedan seljak, jedan zadružni činovnik i jedan posjednik. Pored toga, nikako se u toj borbi za

[32]) ASRBiH, fond PU, za BiH, Pov. 473/1923-7.
[33]) **Sl. dom,** 1923, br. 10, str. 7.
[34]) Ibid, br. 5, str. 7.
[35]) Ibid, br. 10, str 2.

glasače ne smije izgubiti iz vida struktura kotarskih kandidata i njihovih zamjenika. Od ukupno 102, osim četiri gostioničara, tri obućara, tri novinara, po dva radnika, željezničara, inženjera, trgovca, te po jednog kovača, ekonoma, pravnika, zlatara, svi ostali, preko dvije trećine, bili su seljaci — ukupno 70. (razlika potiče otuda što za neke nije navedeno kojoj grupi djelatnosti pripadaju).[36]) Ovakav sastav kandidatskih lista HRSS na kojima se nalazio toliki broj seljaka za većinu Hrvata bio je posebna garancija da će oni preko HRSS doći do ekonomsko-političke ravnopravnosti. Povrh svega ne smije se izgubiti iz vida značaj i pozadina jednog čisto subjektivnog momenta predizborne djelatnosti — prezimena dvojice nosilaca lista — Radića Pavla i Ivana. S. Radić i HRSS, bez obzira na uvažavanje evolucije seljaštva, nisu odvajali ideje od ličnosti. Postavljanjem za nosioce lista Pavla i Ivana Radića, HRSS je sa velikom dozom vjerovatnoće računala na tu okolnost koja će uticati da će se veliki broj birača opredijeliti za HRSS samo zbog prezimena Radić.

Prateći samo najmarkantniju, političku komponentu predizborne aktivnosti s početka 1923. godine, uočljiva je sva ograničenost HTS i HPS, koje su se eksponirale kao pobornici svojih, stranačkih, zahtjeva. Aktivnost HTS i HPS i njihovi međusobni odnosi u toku predizborne kampanje razotkrili su pravo lice jednog dijela političkog vođstva Hrvata, i to bosanskog, što je bila posljedica njihovog nestajanja sa političke pozornice.

Ono što je HRSS od postavljanja Hrvatskog pitanja namjeravala da učini, u čemu joj je, pored njenog potpunog angažovanja, mnogo pomagao zvaničan kurs vlasti, zatim odnosi među vođstvima pojedinih hrvatskih stranaka — sada je trebalo da riješi hrvatski narod uopšte, a posebno bosansko-hercegovački Hrvati svojim istupom na izborima 18. 3. 1923. godine. Trebalo je da oni izabranim kandidatima povjere mandat hrvatskog naroda na osnovu koga bi HRSS mogla da nastavi borbu protiv društveno-ekonomsko-političkog života utemeljenog na osnovama centralističkog ustava. Sami izbori trebalo je da pokažu da li je za vođstvo HRSS Hrvatsko pitanje bilo isto što i za sve Hrvate, da li će HRSS opravdati povjerenje koje su u nju polagali Hrvati.

Pozicija HRSS nakon izbora

Učešće birača BiH na izborima 1923. godine bilo je dosta brojno — 77,8%.[37]) Prema broju dobivenih glasova u BiH,[38]) Narodna radikalna strana je neznatno ojačala, JMO je relativno oslabila dotadašnje pozicije, neki su potisnuti sa političke pozornice (HTS i HPS), neki se nisu ni deklarisali (KPJ, odnosno NRPJ), a samo je HRSS evidentno stekla nove pristalice. Agitujući gotovo isključivo među hrvatskim narodom, Radićeva stranka je »igrala na jednu kartu« — dobiti mandat svih Hrvata. Koliku je važnost HRSS pridavala opredjeljenju dijela stanovništva BiH, može se ocijeniti na osnovu podataka da je u svrhu agitacije

---

[36]) Podaci uzeti prema »Kandidatskoj listi HRSS za BiH«; ASRBiH, fond PU za BiH, Pov. 473/1923.

[37]) **Jubilarni zbornik SHS**, s. a. s. l. 1, II, 714.

[38]) Vid. **Statistika izbora narodnih poslanika 1923**, tabela VII, str. 147.

HRSS od dana raspisa izbora 18. 11. 1922. od 1,093.409 kruna, koliko je ušlo u izborni fond do 18. 3. 1923. za 59 izaslanika poslanih u BiH (više od bilo kojeg drugog kraja) potrošeno 260.118.[39]) Što se BiH tiče, broj dobivenih glasova, kao i opredjeljenje glasača Hrvata za HRSS uopšte[40]) i posebno u BiH[41]) dozvoljavaju da se konstatuje da 18. 3. 1923. g. predstavlja kulminacionu tačku Radićevog pokreta. Od ovog vremena neadekvatno je HRSS i smatrati samo strankom. Do tada se moglo govoriti o hrvatskim strankama ujedinjenim u HB. Kako nestaje praktično HTS i HPS u BiH, »druge hrvatske stranke ili su se povukle sa izbora u korist g. Radića (Hrvatska zajednica) ili su propale na izborima ne dobivši nijednog mandata (Frankovci)«.[42]) U nastupajućem periodu HB se više i ne pominje, a Hrvatska Zajednica se odrekla istupa na izborima.[43]) Takva sudbina ostalih hrvatskih stranaka, odnosno opredjeljenje hrvatskog naroda nužno su strukturalno izmijenili HRSS. Ovaj proces od izvanrednog značaja, neki kritičari HRSS posmatrali su prevashodno kao buržoaziranje stranke, pa se na osnovu takvih uprošćenih uopštavanja i susreću neadekvatne ocjene. Ne bi trebalo ni upuštati se u pokušaje negiranja mišljenja, kao što je »da Radićeva seljačka stranka nije nikakva seljačka stranka«,[44]) kao ni sa apsolutiziranjem podataka da su se **»svi** — podvukao T. I. — frankovci, bivši austrijski oficiri narodne manjine (Nijemci — Švabe, Mađari, Česi, Slovaci, Poljaci) uglavnom svi zbili u HRSS. Da nije bilo na ovim izborima terora i progona, vjerovatno bi i Turci, Arnauti i Bugari glasali za ovu stranku. Svi nezadovoljnici, pa i federalisti Crne Gore i izvjestan dio Slovenaca, upraviše svoje poglede već tada prema Radiću«.[45]) U stvari, riječ je o pojavi izuzetnog značaja koja nije bila do kraja sagledana i definisana. Rađao se hrvatski narodni pokret. Što se BiH tiče, broj kuglica za HRSS pružio je mogućnost pune slobode operiranja sa faktorom »hrvatstva«, jer vođe HTS su »stvorili za njega (Radića — m. o.) raspoloženje u Bosni ... i sami (su) sebi potkopali temelj u narodu«,[46]) a Hrvati BiH su zbrisali drugu stranku, HPS. Na taj način raščišćeni su odnosi među samim Hrvatima BiH, a HRSS je mogla da u svoj oštrini postavi Hrvatsko pitanje kao problem svih Hrvata. Za vođstvo HRSS to je značilo ostvarenje dugo očekivanog mandata koji mu je omogućavao da u ime većine hrvatskog naroda slobodnije manevrira.

Samo nedelju dana poslije izbora, 25. 3. 1923, sastalo se u Zagrebu

---

[39]) Prema **Sl. dom,** br. 22, str. 2—3, 23. 5. 1923.

[40]) HRSS je dobila 473.733 glasa ili 21,76% svih glasova Kraljevine SHS, što joj je donijelo 70 mandata.

Statistika izbora narodnih poslanika, str. 144, odnosno 146.

[41]) Po okruzima dobila je: 21.979 u mostarskom; 18.753 u travničkom; 10.215 u banjalučkom; 8.857 u tuzlanskom; 5.812 u sarajevskom; i 2.357 u bihaćkom.

Ibid.

[42]) **Težački pokret,** br. 56. str. 2. od 19. 5. 1923.

[43]) Vid. Matković H., **Hrvatska zajednica,** 94—95.

[44]) **Težački pokret,** br. 56, str. 2, od 19. 5. 1923.

[45]) Ribar I., **Politički zapisi,** I, Beograd, Prosveta 1948, 120—121.

[46]) **Težački pokret,** br. 43, str. 2, od 10. 2. 1923.

Hrvatsko narodno zastupstvo (u daljem tekstu HNZ).[47]) Značaj HNZ uopšte i njegovih odluka posebno je u tome što su se u njegovom sastavu nalazili i aktivno učestvovali u radu i predstavnici Hrvata BiH.[48]) S obzirom na značaj i ulogu koja se pridavala HNZ, na autoritet, kompetencije predsjednika HRSS,[49]) njihovi stavovi su od prevashodnog značaja za razumijevanje onovremene stvarnosti, posebno pitanja BiH. Mada se o BiH rijetko i malo govori direktno, i oni planovi, ocjene, tretiranje pitanja koja imaju uopšteni karakter, (u kontekstu Hrvatskog pitanja tj. srpsko-hrvatskih odnosa) m o r a j u s e, u ovom vremenu, posmatrati i n d i r e k t n o u odnosu prema BiH.

Kako do tada, tako i od martovskih izbora, društveno-ekonomski i politički procesi u BiH bili su odraz opštih prilika u Kraljevini. Stvarnost BiH dâ se naslutiti iz riječi Pokrajinskog namjesnika upućenih velikim županima od kojih se traži da »... iznesu sve misli ... na koji bi se način to moglo da jedanput izađe (iz) ovoga nesnosnoga stanja koje danas vlada kako u narodu tako i u svima granama naše uprave«.[50]) Kada su se na zvaničnom mjestu mogla čuti takva mišljenja, onda se i ocjene opozicionih elemenata koje su otvoreno ukazivale na opšte slabosti i nužnost promjena u upravi zemljom mogu prihvatiti kao realne.

Ekonomsko stanje nije pokazivalo nikakve znake poboljšanja. Istočna Bosna bila je teško pogođena slabom ljetinom. Vlada, međutim, nije poduzimala nikakve efikasne mjere.[51]) A i ono što je urađeno za stanovništvo nije bilo od neke koristi.[52]) Da nije bila riječ samo o poja-

---

[47]) HNZ izabrano 18. 3. 1923. g. predstavljalo je vrhovno političko tijelo, a prema **Težačkom pokretu,** br. 51, str. 1 od 31/3 1923, bilo je »zakoniti nasljednik hrvatskog sabora«.

Detaljniji uvid u strukturu HNZ vid. u **Sl. domu,** br. 14, 2 od 30. 3. 1923. g.

[48]) »HNZ... u kojem je danas ogromna većina zastupnika i neprijepornog državnog teritorija Hrvatske... — naime 61 od 83 — i takva manjina zastupnika iz BiH — 9 do 48 — za kojom prvi put u povijesti Bosne stoje muslimanski i katolički Hrvati zajedno u velikom pokretu za novi tip socijalno pravedne države, te taj pokret već sada za sobom u Bosni ima većinu sveukupnoga tamošnjega naroda...« **Sl. dom,** br. 14, str. 2, od 30. 3. 1923. g.

[49]) »... poslie proglašenja 'vidovdanskog ustava' i čitav hrvatski narod (smatra) S. Radića vrhovnim svojim vođom i takvim političkim predstavnikom, koji je **jedini vlastan** (T. I.) u svakoj situaciji određivati pravac hrvatske politike.«
Sl. dom, br. 35a, str. 1—2, od 22. 8. 1923. godine.

[50]) ASRBiH, fond PU, Pov. 865/1923.

[51]) Na urgencije Saveza zemljoradnika, (u tri navrata od jula) tek novembra 1922. odobren je kredit za žito. »Ali, nabavljanje je išlo sporo zbog rđava saobraćaja; neki vagoni su išli do Sarajeva 40, 50 i preko 60 dana. Kukuruz nije više bio po 6 nego po 10 kruna po kilo. Tako je na to 239 vagona (195 za BiH i 44 za Crnu Goru — m. o.) država izgubila 2,390.000 dinara«.
Sudi narode, Sarajevo 1923, 7.
O teškom stanju govore i ostali izvještaji. Vidi ASRBiH, fond Velikog župana sarajevske oblasti, Prez. 1068-79 i 93/1923.

[52]) Izvještaj iz Foče za mart 1923. g. glasio je: »Prehrana. Vrlo hrđava. Narod oskudijeva u hrani i mnoge čitave porodice gladuju... poljoprivredni kredit poslao je nekoliko vagona da se proda uz sniženu cijenu i time je pružena prilika, da mnogi dođu do jeftina kukuruza, ali ovo ipak vredi za one koji imaju sredstava, da taj kukuruz kupe. Ali pošto je jedna masa bez novca i ovom blagodati se ne može koristiti, to je sresko veće tražilo od Pokrajinske uprave, da se za ovaj srez pošalje 10 vagona kukuruza koji bi se ovim bez novca izdao u garanciju do jeseni na zajam«.
ASRBiH, fond VZSO Prez., 1068-103/1923.

vama uvjetovanim »višom silom«, nego da je osnova nedaćama ekonomske prirode bio uopšte loš sistem, govore i drugi izvori. Položaj srpskih seljaka bio je takav da je **Težački pokret**, br. 42, 3. od 3. 2. 1923. pisao: »... imamo pri ruci pismene dokaze da je jedna banka u Krajini, koja se kočoperi svojim srpskim nazivom računala baš Srbima — težacima oko 60% interesa na male svote novca, koga su ti težaci morali pozajmiti, da od ovogodišnje teške gladi spasu gole živote. ... Sve narodne gulikože kriju se danas za Velikosrpstvo i radikalnu partiju jer znaju da će tako najlakše pljačkati seljaka«.[53])

Poreska politika, donekle vođena kroz prizmu izborne borbe,[54]) a ne u cilju sanacije državnih prihoda, prije svega je pogađala interese najširih slojeva. S obzirom na gornju postavku, možda će izgledati donekle i apsurdno, ali treba istaći da kritike upućene poreskoj politici nisu bile, u krajnjoj liniji, produkt stranačkih ili usko ličnih špekulacija ili, pak, izraz nezadovoljstva izazvanog samom nepopularnošću mnogih novčanih daća (mada je i ovih bilo).[55]) Teškoće u ovom izvanredno osjetljivom pitanju oporezovanja proizilazile su i iz nesređenih upravnih pitanja, izuzetno teškog položaja činovništva itd. »Porezni harač u Bosni prevršuje već svaku mjeru. Činovnici poreznih ureda, koji u Bosni ubiru poreze, prireze i namete (**jer u Bosni nema organiziranih opština** — T. I.) ubiru porez po svojoj volji i raspoloženju ... Kao primjer tog haračenja javlja nam Juro Dragičević iz Golešnice kod kotara Žepče, da je njemu poreznik za gruntovnu česticu 154 u Lupoglavu zaračunao 420 kruna, makar je on prošle godine platio za tu česticu samo svega 52 krune i 68 filira. Ovo porezno haračenje ... ogorčuje ne samo Hrvate (katolike i muslimane) — nego i Srbe«.[56]) Jedno od najvažnijih neriješenih, a naslijeđenih pitanja, još iz vremena prije stvaranja nove države, bilo je — agrarno pitanje. Njegov značaj potenciran je strukturom stanovništva BiH i načinom rješavanja. Bipolaritet njegov (politička i socijalna strana) nije dosljedno u praksi poštovan. »... Rješenjem agrarnog pitanja u BiH mogli su uz težake biti zadovoljni zemljovlasnici, da se kod provadanja tako zvane beglučke uredbe, koja govori jedino o zemljištima gdje nema kmetovskog odnošaja ... nije pored socijalne nužde težaka, kojoj je potpuno udovoljeno već sa ukinučem kmetova i prestajanjem davanja prihoda tzv. haka i davanje kmetskih zemalja težacima na slobodno obrađivanje ... počela mešati i politička strana ... Ta politička strana ima na sebi obilježje stranačko-partijsko. Za volju i stranački interes raznih političkih partija u našem parlamentu ne provađa se uredba o čistim vlasničkim zemljištima onako, kako je to samom uredbom propisano ...«[57])

Ako se uvaže objektivne teškoće u kojima se nalazila cijela zemlja

---

[53]) Ibid; ASRBiH, fond VZSO, Prez. 1068—127/1923.

[54]) »Izbori su raspisani i taj je zakon (o novim porezima — m. o.) otišao u arhivu; otišao je samo zato što je trebalo izbore sprovesti. Čim su izbori provedeni taj je zakon opet došao ... i to na prvo mjesto.«
Težački pokret, br. 61, str. 1 od 4. 7. 1923.

[55]) »... općenito se pretresa (u Goraždu — m. o.) povišenje poreza kao političko delo, naročito za BiH te je narod tom povišicom, nezadovoljan, naročito kulukom«.
ASRBiH, Fond VŽSO, Prez. 1068—1923 14.

[56]) **Sl. dom,** br. 44, str. 1, od 24. 10. 1923.

[57]) ASRBiH, fond PU, Pov. 865/1923.

i ako se imaju na umu specifičnosti odnosa u BiH, onda se može naslutiti značaj rada cjelokupnog upravnog osoblja, činovništva posebno. Ocjenu njegovog rada i položaja treba dati, jer je njegova aktivnost ostavljala vidnog traga na sveukupan život. Opoziciona kritika može izgledati isuviše rigorozna,[58]) ali su i beogradske **Novosti** pisale: »Prođite državu, pa ćete naći mnoge očajne primere skandalozne uprave. U BiH npr., to je danas običan slučaj«.[59]) Možda su najautentičnije ocjene zvanične vlasti koje sasvim otvoreno priznaju da »činovnici, oficiri i svi državni službenici i žandarmi teško žive i čekaju poboljšanje novčani(h) prinadležnosti, koje su sada i suviše male. Od 20. u mjesecu svi se zadužuju. Ako se ovo u najkraće vrijeme ne poboljša, izgubićemo i posljednji ostatak ispravnih činovnika, oficira i žandarma«.[60])

Predodžbe o stvarnosti postizborne BiH nisu potpune bez navođenja još niza praktičnih posljedica politike režima (pitanje dobrovoljaca, budžeta itd.). Međutim, jedna iscrpnija analiza prevazilazila bi okvire ovog rada. Najsumarnija, tipizirana retrospektiva ukazivala je da je neriješeno nacionalno pitanje u raznim pojavnim oblicima bilo stalno prisutno u stvarnosti BiH, odnosno Kraljevine SHS. Politički odnosi su bili ipak dominirajući i davali su ton cjelokupnom životu. Tu se krila i fatalnost okvira u kojem se odvijao čitav politički život. Taj okvir je bio sveden na uskostranačke odnose, a stvarno je bio daleko širi, toliko širi da su se mnoga pitanja, ne mogavši dobiti odgovor u međupartijskim interesima, pretvarala u krizu države. Što se HRSS tiče, ocjena položaja[61]) i uloge [62]) naroda izgledali su na prvi pogled pravilni i progresivni. S jedne strane oni govore o »neprijepornoj« (indiscutable) Hrvatskoj, a s druge »o preogromnoj većini Hrvata«. To je značilo da nije postojalo jasno izgrađeno saznanje unutar same HRSS koliko treba i koliko se može računati u rješavanju Hrvatskog pitanja sa Hrvatima u BiH i tzv. muslimanskim Hrvatima. Time je HRSS **stajala u mjestu** (ova neodređenost bila je uočljiva još 1921. g.) ne doprinoseći ni rješenju Hrvatskog pitanja ni srpskohrvatskih odnosa, ni rješenju statusa BiH. HRSS, kao i ostale stranke, politizirajući, a ne vodeći konstruktivnu politiku, zadovoljavajući se »za početak« iznošenjem preduvjeta politike sporazuma, ipak su vidjele adute u toliko razvikanoj politici sporazuma ne u snazi naroda o kojoj su toliko govorili, nego u saradnji

---

[58]) »Činovništvo se ne smatra službenikom države nego službenikom partije. U činovničkim redovima ima svega i svačega, jer se ne smije da pročisti iz obzira prema partijskim ljudima među činovnicima. Ko ne pripada partiji koja vlada taj se progoni bez krivice. Namještaju se za činovnike i to na visoke položaje partijski ljudi bez sposobnosti«.
Sudi narode, str. 30—31.

[59]) Prema **Sl. domu,** br. 44, str. 4 od 24. 10. 1923.

[60]) ASRBiH, fond PU, Pov. 961/1923. To tzv. činovničko pitanje nije bilo teško samo u BiH. U Narodnoj skupštini rečeno je čak »da je to pitanje važnije i od hrvatskog pitanja, od vojničkog pitanja i od svakog drugog pitanja«.
Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, 1923, knj. II, str. 313.

[61]) »VII. Ovo HNZ smatra... sveukupno vladanje i upravljanje beogradskih vlastodržaca u Hrvatskoj uzurpacijom, kojoj se neprestano protivi hrvatski narod kao cjelina, a preogromna većina Hrvata kao pojedini državljani...«.
Sl. dom, br. 14, str. 2, od 30. 3. 1923.

[62]) »... narod ne smije biti objekt, predmet ili stvar nego, subjekt, tvorac, gospodar u javnom životu«. **Sl. dom,** br. 20, str. 3, od 9. 5. 1923.

vođstava anticentralističkih stranaka. Kakav su dojam time ostavljali na suprotnoj strani, o tome nisu vodili računa.

Odlukom HNZ od 25. 3. 1923. (tačka VII) načelno su najavljeni razgovori (pada u oči uska srpsko-hrvatska osnova bez navođenja partnera) »za pravedan sporazum s narodom srbskim uz priznanje hrvatske narodne i državne individualnosti posve ravnopravno s narodnom i državnom individualnošću srbskom.«[63]) Početkom aprila dva tabora, centralistički, monarhistički sveden na vladajuću NRS (Narodnu radikalnu stranku) i federalistički, kristaliziran, bez hrvatskih stranaka propalih u izborima, ali sa Slovenskom ljudskom strankom i JMO stajali su čvrsto jedan prema drugom. Njihova polazna osnova i krajnji ciljevi imali su malo zajedničkog. Narodna radikalna stranka je imala vlast u rukama, iako ishodom izbora, donekle uzdrmanu. Željela je da je eventualno učvrsti. Federalistički blok,[64]) brojčano vrlo jak, bez ikakvih atributa vlasti, trebalo je da ostvari bar udio u toj vlasti. Za njega je, s obzirom na položaj Narodne radikalne stranke i njenu dotadašnju politiku, bio uspjeh i pristanak Pašića da r a z g o v a r a. Prije otpočinjanja pregovora, HRSS ili federalistički blok nisu realno ni mogli prosuditi da »ozbiljne težnje za sporazumom od strane vlade sa Radićem nije bilo«.[65]) HRSS i Radić, svjesni nužnosti i važnosti kontakata,[66]) stali su na stanovište da bi baš »tako učetvoro (NRS kao predstavnica većine Srba, HRSS, JMO i SLJS — m. o.) mogao biti ozbiljan razgovor o sporazumu«.[67]) Koliko je Radić bio isključiv u naglašavanju učešća federalističkog bloka u razgovorima, a ne samo HRSS, mogli su se uvjeriti i predstavnici Narodne radikalne stranke V. Janjić i M. Đuričić. Okupljanjem vođa JMO i SLjS, s jedne, i predstavnika NRS, s druge strane, S. Radić je uspio načelno da ostvari p r v i cilj koji je trebalo da dovede do sporazuma.[68])

Summary

The article treats the relations of the Croats in Bosnia and Herzegovina towards the Croat Peasant Party (HTS) and the Croat People's Party (HPS), the activity of the mentioned Parties' Leaders, and the role of the Croatian Republican Peasant Party (HRSS) in the March elections of 1923.

---

[63]) **Sl. dom**, br. 14, str. 3, od 30. 3. 1923.

[64]) Federalistički blok sastavljen od HRSS, JMO i SLjS, barem formalno postojao je krajem marta 1923. Vid. **Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji.** Prvi deo, Beograd 1952, str. 234, a po M. Marjanoviću, **Stjepan Radić**, str. 142, FB je konstituisan 27. 3. 1923.

[65]) Dimitrijević M. **Mi i Hrvati. Hrvatsko pitanje** (1914—1939). **Sporazum s Hrvatima**, Beograd 1939, 156.

[66]) Prethodno je Radić pokušao da se u Narodnoj skupštini izabere o p o z i c i o n a l n o predsjedništvo, ali je zbog, po HRSS eventualno nepovoljnih poteza Pribićevića, Džemijetlija i Nijemaca, iskoristio pruženu priliku da razgovara sa zvaničnim predstavnicima NRS. Prema **Sl. domu**, 17, 2 od 17. 4. 1924.

[67]) Dimitrijević, M., o. c. 158.

[68]) »... Svi pregovori imadu se voditi u Zagrebu, a sankcionisati u Beogradu. Beograd mora prvi početi sa manifestacijom sankcionisanja sporazuma. Kada bi mi pošli u Beograd bez sporazuma reklo bi nam se, da smo došli po ministarske stolice. To bi urodilo nepovjerenjem kod našega naroda. Sada (27. 3. 1923. t. p. q. n.) nude nam radikali četiri portfelja ali mi... odbijamo!«.
Hrvatska sloga, br. 70, str. 2 od 27. 3. 1923. godine.

The Croats in Bosnia and Herzegovina, without regard to the continuous party-ascent of the HRSS, were in the state of seething. The Croat Peasant Party, inside the Croat Bloc (HB), by adopting the attitude of the HRSS, inofficially became its branch. It was the reason why the majority of the Croats in Bosnia and Herzegovina took side to the Croat Peasant Party, in fact, to the Croat Republican Peasant Party. While the HTS was trying to realize its plans dwelling upon the Bosno-Herzegovinian basis, the HRSS aspired after the affirmation on a broader ground, general-Croatian, and the HPS directed itself to its aim based mainly on the Croatian basis, but exclusively on its own. In the year 1923 which represented a new epoch in the Croatian problem, all of them pointed out Croatian national feeling in the first place. The Croat Peasant Party and the Croat People's Party could not come to mutual understanding. The HPS distanced itself from the HTS and the HRSS, while the leadership of the HTS dissented. The Herzegovinian part of the members seemingly stayed with the HRSS, while the Bosnian group of members surrendered themselves to the Croatian Bloc's destiny in which the HRSS had played a predominant role. Among its followers the Croatian Republican Peasant Party was considered to be an expression of their wishes for its endeavour in gathering them on the broadest basis of Croatian national feeling, for the indefinite content of its program fundamental ideas, and, eventually, for its break into Bosnia and Herzegovina. The result of such relations between the HTS and HPS was disintegration of the Croat Bloc and the strengthening of the HRSS's role (there was going on an intensive work on the organization of the Party and on broader program ideas). The Croat Republican Peasant Party overgrew the regional borders but not the tribal ones, although its activity in Bosnia and Herzegovina was still directed towards the Moslems.

The Croat Republican Peasant Party looked to the elections of 1923 for the Croatian people's mandate, while the Croatian people looked to it for the approval of identity of their views and the views of the Party leaders as they meant the solution of the Croatian problem. Radić's party succeeded to realize its aims. **The Croatian National movement was coming to see the light.**

By its indefinite sigts into the role of Bosnia and Herzegovina in the solution of the Croatian problem, which attitude had been manifested in the former period as well, and now again through the work of the Croatian People's Assembly, the Croatian Republican Peasant Party stagnated being satisfied »for the beginning« to expose the preconditions of the agreement policy.

S. Radić, by gathering the leaders of the Yugoslav Moslem Organization, the Slovenian People's Party, from one side, and the representatives of the People's Radical Party, from the other side, (»Markov protokol« — April, 1923 — »Marko's Protocol«) — succeeded, principally, to realize the FIRST aim which was to bring the Agreement.

Peta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu

Dana Begić

Sredinom 1940. godine u većini organizacija KPJ u zemlji vršene su pripreme za održavanje Pete zemaljske konferencije KPJ. Odluku da se održi Zemaljska konferencija CK KPJ je obrazlagao veoma komplikovanom međunarodnom i unutrašnjom političkom situacijom. U Evropi je Hitler 1940. godine već okupirao mnoge zapadnoevropske zemlje među kojima i Francusku. U Jugoslaviji vlada Cvetković—Maček svojom politikom nije bila kadra da otkloni neposredne opasnosti po bezbjednost zemlje niti da sredi unutrašnje prilike. »U tako ozbiljnoj situaciji CK KPJ, svestan odgovornosti radničke klase i njene revolucionarne partije za sudbinu svih naroda Jugoslavije doneo je odluku da se sazove Zemaljska konferencija KPJ na kojoj bi se raspravila sva suštinska pitanja međunarodnog i unutrašnjeg karaktera, postavili pred partiju jasni zadaci, kako bi ona u takvoj situaciji mogla delovati i brzo i odlučno, nalazeći za svoju akciju najprikladnije oblike«.[1]) Istovremeno sa odlukom o održavanju Pete zemaljske konferencije, CK KPJ je donio odluku da se gde god je to moguće održe mjesne, okružne, oblasne i pokrajinske konferencije.[2]) Održavanje ovih konferencija otpočelo je već u proljeće 1940. godine. U tom svjetlu nužno je posmatrati tok priprema i održavanje Pete pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kao i njen značaj za dalji razvitak i djelatnost organizacija KPJ u BiH.

O pripremama za održavanje Pete pokrajinske konferencije

Peta pokrajinska konferencija KPJ za BiH održana je 27. i 28. jula 1940. godine u Sarajevu u stanu inženjera Slaviše Vajnera. Konferenciji je prisustvovalo 20 izabranih delegata, predstavnika partijskih organi-

[1]) **Pregled istorije SKJ,** IRP Beograd, 1963, str. 288 (ćir.).
[2]) Isto, str. 290.

zacija iz Sarajeva, Tuzle, Banja Luke, Zenice, Mostara i Bugojna.[3]) Po zanimanju 11 delegata su bili radnici, a 9 intelektualci. Nacionalni sastav delegata Pete pokrajinske bio je sljedeći: 10 Srba, 4 Muslimana, 3 Jevreja i 3 Hrvata.[4])

U toku dvodnevnog rada na konferenciji je podnesen: organizacioni izvještaj, politički referat, omladinski referat, izvještaj o stanju partijskih organizacija iz mjesta, zatim je vođena diskusija o izvještajima i zadacima, poslije čega je konferencija raspravila pitanje finansiranja partijskih akcija i profesionalnih partijskih kadrova i na kraju rada izvršen je izbor novog pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, kao i izbor delegata za Petu zemaljsku konferenciju.[5])

Pokrajinskoj konferenciji su prethodile mjesne i oblasne konferencije koje su održane samo u nekim organizacijama, odnosno u gradovima u kojima su organizacije bile razvijenije i u kojima su formirani mjesni i oblasni komiteti. Konferencije su održane: u Sarajevu, Tuzli, Mostaru, Banja Luci, Bijeljini i Zenici a oblasne konferencije su održane za istočnu Bosnu i za Hercegovinu. Na ovim izbornim partijskim sastancima razmatran je rad organizacije KPJ od vremena formiranja, odnosno obnove partijske organizacije ili rukovodstva, pretežno od 1938. godine, analizirani su politički uspjesi, odnosno neuspjesi u radu članova i pojedinih organizacija, izvršen izbor novoga rukovodstva, izbor delegata za Pokrajinsku konferenciju i usvojeni zaključci o daljem radu organizacija u skladu sa opštim partijskim direktivama. Na osnivačkom kongresu KPJ BiH u novembru 1948. godine u organizacionom izvještaju je istak-

---

[3]) Iz Sarajeva su prisustvovali sljedeći delegati: Vaso Miskin-Crni, Vojo Ljujić, Milutin Velimir, Slavko Engl, Roza Papo-Abinum, Pavle Goranin, Rato Dugonjić, Živko Jošilo, Iso Jovanović, Stjepan Đaković, Uglješa Danilović i Boriša Kovačević. Delegati iz Tuzle su bili: Pašaga Mandžić i Cvijetin Mijatović. Iz Banja Luke konferenciji prisustvuje Muhamed Kazaz a iz Zenice Franjo Hen. Delegati iz Mostara su bili: Muja-Mustafa Pašić, Rudi Hrozničeк i Avdo Humo. Delegat organizacije Bugojna i Travnika bio je Mahmut Bušatlija. — AIRP Sarajevo, Memoarska građa, O Pokrajinskoj konferenciji KPJ za BiH, br. 1/14.

[4]) Sa Pokrajinske partijske konferencije sačuvana je kopija izvještaja CK KPJ-e o radu konferencije i dijelovi usvojene Rezolucije, štampane kao materijal za partijsko vaspitanje članstva. Oba dokumenta, kopija izvještaja, kao i dijelovi Rezolucije čuvaju se u arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta Beograd, fond CK KPJ (1919—1941) sign. 140/5-3-9/1940. (U daljem tekstu izvještaj sa Pokrajinske, odnosno rezolucija Pete pokrajinske). Izvještaj nema oznake kada je pisan, niti nosi pečat i potpis, a kucan je na 10 strana pisaćom mašinom. Rezolucija sadrži ukupno 11 tačaka na nepunih 5 kucanih stranica. Izvještaj sa Pete pokrajinske konferencije, iako pruža dragocjene podatke sadrži djelimične netačnosti, naročito u pogledu broja članstva i broja organizacija KPJ u BiH. Kao i u drugim predratnim partijskim dokumentima, u izvještaju je upotrebljavana šifra zbog opreznosti. Gradovi su označavani pojedinim slovima abecede, te je poslijeratna rekonstrukcija stanja partijskih organizacija, zatim broj partijskog članstva, nacionalnog sastava kao i akcije koje je vodila pojedina organizacija omogućila da se dešifruje: da je grad Sarajevo označen slovom A, Tuzla sa B, Mostar sa E, Zenica sa D, Banja luka sa C. Pretpostavlja se da je grad Travnik označen slovom F, dok se o gradu koji je označen slovom G, do danas sigurno ne zna koji je. Dijelovi rezolucije Pete pokrajinske konferencije KPJ za BiH objavljeni su u **Proleteru,** organu CK KPJ br. 9—10—11, oktobar, novembar, decembar 1940, i u **Godišnjaku Istorijskog društva Bosne i Hercegovine,** god. X, 1959. str. 48—51, Sarajevo.

[5]) Osnivački kongres KPJ za BiH, Sarajevo 1950, str. 118; Izvještaj sa Pete pokrajinske, str. 1.

nuto da »po direktivi CK, privremeno rukovodstvo saziva Pokrajinsku konferenciju avgusta 1940. u Sarajevu. Ovoj konferenciji prethodile su oblasne i mjesne konferencije. Na oblasnim konferencijama birani su delegati za Pokrajinsku konferenciju, pretresan rad od formiranja oblasnih komiteta i doneseni zaključci i prijedlozi za pokrajinsku konferenciju. Pokrajinska konferencija organizovana u sklopu opsežnih priprema za predstojeću Petu zemaljsku konferenciju, predstavljala je nov značajan događaj za razvoj i dalju borbu naše partijske organizacije«.[6])

Oblasna konferencija KPJ za istočnu Bosnu održana je u junu 1940. godine u Slavinovićima kraj Tuzle. O toj konferenciji ima malo podataka, uglavnom postoje sjećanja učesnika konferencije. Pored delegata, predstavnika organizacija KPJ Tuzle, konferenciji su prisustvovali delegati organizacija iz Bijeljine i Brčkog. Konferencija je izabrala delegate za Petu pokrajinsku konferenciju: drugove Pašagu Mandžića i Cvijetina Mijatovića.[7]) U Mostaru je u junu 1940. godine u sklopu priprema za Pokrajinsku konferenciju održana Mjesna partijska konferencija na kojoj je izvršen izbor Mjesnog komiteta KPJ Mostara. Nešto docnije održano je oblasno savjetovanje KPJ za Hercegovinu. Prema jednom podatku koji kazuje da je u ljeto 1940. godine imenovan za člana Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Miro Popara, pretpostavlja se da je na ovom savjetovanju kadrovski pojačan Oblasni komitet, shodno direktivama o izboru novih kadrova. U izvještaju Pete pokrajinske konferencije o oblasnoj konferenciji u Hercegovini se kaže »Prelom u radu part.(ijske) org.(anizacije) nastupio je poslije oblasnog savjetovanja i mjesne konf.(erencije) koje su podvukle postojanje sindikalističkog i sektaškog odnosa u razvitku partijske organizacije«.[8]) Sektaški odnos, o kome se ovdje govori, ogleda se u činjenici što je mostarska organizacija KPJ od 1935. do 1940. godine stalno brojala 20 članova KPJ, nije proširivala svoje redove sa novim članovima niti je u partijskom djelovanju obuhvatala bližu okolinu Mostara. Zbog toga je kao prvi zadatak oblasnom partijskom rukovodstvu postavljeno što brže razvijanje i stvaranje partijskih organizacija u ostalim mjestima Hercegovine, kao i razvijanje partijskoga rada na selu.[9])

Veoma je sporno pitanje da li je u sklopu priprema za Petu pokrajinsku održana oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu i da li je do kraja 1940. godine bio formiran Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu. Poznato je da se Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu formira u jesen 1938. godine, neposredno poslije održavanja Četvrte pokrajinske konferencije KPJ BiH u Mostaru.[10]) Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu formira se u drugoj polovini 1939. godine, poslije Zemaljskog savjetovanja pod Šmarnom gorom[11]) u vrijeme kada je smijenjeno privremeno

---

[6]) Osnivački kongres KPBiH, str. 117.

[7]) AIRP Sarajevo, MG, br. 9763, kut. 9;
Pašaga Mandžić, **Sjećanje na rad partijskih organizacija u Tuzli od 1938. do 1941. godine. Građa i članci za kulturnu istoriju istočne Bosne,** knj. V, Beograd, 1961, str. 12.

[8]) Izvještaj sa Pokrajinske, str. 4.

[9]) Isto, str. 5.

[10]) Osnivački kongres PKBiH, str. 114.

[11]) O Zemaljskom savjetovanju pod Šmarnom gorom, vidi **Pregled istorije SKJ,** str. 269. (ćir.).

pokrajinsko rukovodstvo za BiH, i kad je odlukom CK KPJ naimenovano novo pokrajinsko rukovodstvo, čije je sjedište premješteno iz Mostara u Sarajevo.[12]) Međutim, u postojećim dokumentima nema nikakvih elemenata u koje vrijeme i kada dolazi do formiranja Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, ne zna se sastav toga komiteta niti se zna ko je sekretar komiteta. U svome članku **Banjalučka partijska organizacija od 1938. do početka 1941. godine** Šefket Maglajlić piše: »Sredinom 1940. godine održana je Oblasna partijska konferencija u kući Karla Rojca. Kako je tada u Evropi već bio buknuo rat, konferencija je uglavnom pretresala zadatke Partije i njenih članova na objašnjavanju uzroka rata i raskrinkavanja fašizma.«[13]) U organizacionom izvještaju sa Osnivačkog kongresa KPBiH stoji »Sa širenjem partijske organizacije i porastom broja ćelija nametala se potreba obrazovanja novih partijskih komiteta. Koncem 1940. godine imamo u Bosni i Hercegovini 15 mjesnih komiteta većinom izabranih i tri oblasna komiteta (mostarski, banjalučki i tuzlanski), koji su birani na oblasnim konferencijama«.[14]) Pošto nije bilo nikakve oblasne konferencije, osim ove koju spominje Šefket Maglajlić izlazi da je na njoj bio biran Oblasni komitet za Bosansku krajinu (banjalučki, kako stoji u izvještaju sa Osnivačkog kongresa). Ako je ova Oblasna partijska konferencija održana, onda je veoma interesantno zašto Muhamed Kazaz, kao delegat organizacije KPJ Banja Luka, koji je učestvovao u radu Pete pokrajinske konferencije nije bio obaviješten o održavanju Oblasne partijske konferencije i zašto nije obavijestio Petu pokrajinsku konferenciju o tako značajnoj oblasnoj konferenciji. Ostaje otvoreno pitanje: kako je u uslovima širih priprema koje su se ogledale baš u održavanju izbornih oblasnih i mjesnih konferencija jedan delegat ostao bez tako važnih informacija. Za diskusiju je i tvrdnja iz izvještaja sa Osnivačkog kongresa da je već krajem 1940. godine bio izabran Oblasni komitet za Bosansku krajinu. Utvrđeno je da do kraja 1940. godine nisu održavane nikakve oblasne partijske konferencije. Postoji podatak da je u januaru 1941. održana Oblasna partijska konferencija o kojoj Šefket Maglajlić kaže: »Januara 1941. godine održana je Oblasna partijska konferencija u kući Ferida Hasanbašića. Njom je rukovodio drug Pucar. Raspravljano je o sprovođenju odluka V zemaljske konferencije i o sljedećim nasrtajima buržoazije na radničku klasu; posebno se govorilo o fašističkoj opasnosti koja je prijetila zemlji i o zadacima Partije i SKOJ-a u novoj situaciji. Drug Pucar je govorio o značaju i odlukama V zemaljske konferencije a ja o radu u preduzećima poslije zabrane URS-ovih sindikata. Ivica Mažar je održao referat o SKOJ-u.«[15]) Kako vidimo, i ovdje se ne spominje da je ovom prilikom izvršen izbor Oblasnog komiteta. Prema tome, pitanje da li je prije rata, odnosno do Pete pokrajinske konferencije bio formiran Oblasni komitet za Bosansku krajinu, ostaje otvoreno, jer sadašnje stanje izvora ne omogućava sigurnije zaključke. Postojale su veoma izrazite teškoće obnavljanja partijske organizacije u Banja Luci i prihvatanja novog kursa

---

[12]) Osnivački kongres KPBiH, str. 114.

[13]) Šefket Maglajlić, **Banjalučka partijska organizacija od 1938. do početka 1941. godine,** strana 76, 40 godina, **Zbornik sećanja,** knj. III, Beograd, 1960.

[14]) Osnivački kongres KPBiH, str. 116.

[15]) Šefket Maglajlić, **Banjalučka partijska organizacija...** str. 76.

partije od 1938. godine. Govoreći o teškoćama obnavljanja partijske organizacije u BiH, a posebno za Banja Luku, Uglješa Danilović, jedan od instruktora CK KPJ, koji je radio na obnavljanju organizacija, kaže: »Bilo je teškoća i otpora pa se moralo ubjeđivati drugove na terenu da obnova partijskoga rada nije nikakva lična inicijativa, već direktiva CK KPJ. Komunisti Banja Luke su bili spremni da se povežu sa nama, ali smo prethodno morali intervenisati preko CK KPJ kod drugova u Hrvatskoj da nam predaju veze sa Banja Lukom iako u početku oni nisu bili raspoloženi.«[16]) Izvještavajući o radu partijske organizacije u Banja Luci, Peta pokrajinska je konstatovala: »iako ima objektivnih uslova i tradicija u rad.(ničkom) pok.(retu) ipak rad nije mogao krenuti napred usljed postojanja neslaganja i trzavica među partijcima a time, pokret je gubio na ugledu i nije imao značaj i ulogu koju je mogao imati obzirom na objektivne uslove. Preokret u tom pogledu donijela je Mj.(esna) konf.(erencija) koja je likvidirala sporove. Postoji uvjerenje da su drugovi iskreno primili odluke njihove konf.(erencije) i ako to rad baš jasno ne potvrđuje«.[17]) Mjesna konferencija o kojoj se ovdje govori održana je u Starčevici kraj Banja Luke (aprila ili maja 1940) i na njoj je izabran novi Mjesni komitet KPJ za Banja Luku. Ta konferencija u Starčevici je bila i jedina konferencija koju je organizacija Banja Luke održala u sklopu priprema za Petu pokrajinsku konferenciju.

Pored održanih oblasnih konferencija za Hercegovinu i istočnu Bosnu i mjesnih konferencija KPJ za Mostar i Banja Luku, prema kraćim i šturim podacima o formiranju, izmjeni ili dopuni mjesnih komiteta i rukovodstava, održane su još izborne konferencije u Zenici i Sarajevu. O Mjesnoj konferenciji KPJ u Sarajevu je rečeno: »Održana je Mjesna konf.(erencija) koja je izabrala delegate za Pok.(rajinsku) konf.(erenciju). Mjesna konf.(erencija) je inače bila na visini i jedini nedostatak bi bio što nije izabrala novo rukovodstvo, a što se po odluci Pk. mora ispraviti«.[18]) Do nekih izmjena dolazi u sastavu mjesnih komiteta KPJ u Bijeljini i Travniku u ljeto 1940. godine. To su uglavnom bile cjelokupne pripreme, veoma skromne koje je izvršila partijska organizacija KPJ u BiH za održavanje Pete pokrajinske konferencije.

O dvodnevnom radu Pete pokrajinske konferencije

Naprijed smo rekli da je Peta pokrajinska konferencija analizirala dvogodišnju djelatnost Partije, tj. od Četvrte pokrajinske konferencije održane u ljeto 1938. godine u Mostaru, do juna 1940. godine. Iako je u okviru organizacionog izvještaja koji je podnesen na konferenciji bilo nastojanja da se da realna slika stanja organizacije KPJ u BiH, broja kadrova i njenih političkih uspjeha, u istom izvještaju je konstatovano da nedostaju »svježi podaci« i da je uzrok tome kratkoća vremena za pripremu same konferencije. Taj nedostatak ublažili su delegati pojedinih partijskih organizacija koji su u diskusiji o organizacionom izvje-

---

[16]) AIRP Sarajevo, MG, Uglješa Danilović, **Sjećanja,** str. 6.
[17]) Izvještaj sa Pokrajinske, strana 5.
[18]) Izvještaj sa Pete pokrajinske, str. 3.

štaju dali iscrpnije podatke. U izvještaju je navedeno da je bilo i takvih partijskih organizacija čiji predstavnici nisu ozbiljnije shvatili značaj ove konferencije a i izvještaji pojedinih organizacija nisu rezultat zajedničkih priprema od strane komiteta, tako da nisu kolektivni izraz i ocjena jedne organizacije.[19]) Iz Banja Luke i iz Zenice trebalo je da dođu po dva delegata, ali konferenciji su prisustvovali samo delegati Muhamed Kazaz i Franjo Hen, članovi mjesnih komiteta KPJ Banja Luka, odnosno Zenice. Ukupan broj članova KPJ u Bosni i Hercegovini koji je tada saopšten konferenciji iznosio je 196 članova, od toga 9 žena.[20]) Nadalje je u izvještaju podvučeno da je u dvogodišnjem periodu obnova partijskih organizacija u osnovi završena i da u svim većim mjestima BiH postoje organizacije koje su povezane sa partijskim rukovodstvom i da održavaju normalne i redovne veze.

Izvještaj o broju članova koji je podnesen na konferenciji imao je niz nedostataka i sasvim je tačna ocjena da usljed kratkoće vremena sve pripreme nisu mogle biti do kraja provedene, tako da je konferencija dobila jednu nepotpunu sliku brojnoga stanja organizacija KPJ u BiH. Prema tabeli koja je data u izvještaju brojno stanje po organizacijama bilo bi sljedeće: U Sarajevu ima ukupno 46 članova KPJ, od toga 39 muških i 7 žena. U Tuzli ukupan broj članova KPJ je 14, u Mostaru 37; u Zenici 11; u Banja Luci 28; u Travniku 7 i još u dva grada 6. Članova partije po oblastima je bilo: za Hercegovinu 26; za istočnu Bosnu 17 i za Bosansku krajinu 4.[21]) Međutim, samo u vrijeme održavanja konferencije KPJ u BiH je imala svoje organizacije u 27 mjesta (u ovaj broj nije obuhvaćena organizacija KPJ Livna, koja je tada bila vezana za CK KP Hrvatske). Prema tome, broj članova Partije prevazilazio je cifru koja je bila predočena konferenciji. Delegat partijske organizacije Banja Luka, za koju se u izvještaju konstatovalo »da nije posvetila nikakvu pažnju okolini i bližim mjestima (rudarski revir, drvna industrija, jedno mjesto u kojem je prvoga maja bila demonstracija«,) nije obavijestio konferenciju o činjenicama da su u to doba djelovale organizacije KPJ u Bihaću, Bosanskom Petrovcu, Drvaru, Jajcu, Bosanskoj Krupi, Bosanskoj Dubici, Prijedoru i po nekim selima Bosanske krajine. O ovim organizacijama i njihovoj djelatnosti nema ni pomena u organizacionom izvještaju. Prema tome, konferencija nije bila u mogućnosti da razmatra rezultate i aktivnost koje su pojedine organizacije u Bosanskoj krajini svojim radom postigle kako u organizacionom, tako i u političkom pogledu. Pretpostavka da se o tome možda razgovaralo usmeno u toku rada konferencije, morala bi se odraziti u tabelarnom izvještaju o broju organizacija i broju članstva. To je još jedna potvrda da je konferencija imala nepotpunu sliku organizacionog stanja, a također i nepotpun uvid u rezultate rada, te se zadovoljila jednom općom konstatacijom »da postoje još u nekim manjim mjestima partijske grupe koje se nalaze na početku svoga rada«.[22]) Ocjenjujući rad partijske organizacije u Tuzli, konferencija je konstatovala da »do prije tri mjeseca nije bilo nekog uspješnog i sistematskog rada a uzroci su ležali u po-

[19]) Isto, str. 2.
[20]) Izvještaj sa Pete pokrajinske, str. 2 i 3.
[21]) Isto.
[22]) Izvještaj Pete pokrajinske, str. 6.

manjkanju dovoljnog broja kadrova i postojanju antipartijskih elemenata koji su kočili rad unoseći zabunu u redove poštenih pristaša pokreta«.[23]) Za zeničku partijsku organizaciju konstatovano je da su članovi veoma mladi ljudi sa stažom od nekoliko mjeseci, i da organizaciji kao cjelini nedostaje iskustva, naročito u radu sa sindikatima, da se lako provociraju od strane socijaldemokrata uz postojanje spora između dva vodeća druga, što treba da riješi Pokrajinski komitet.[24]) Ocjenjujući rad mostarske partijske organizacije, istaknuto je da je prelom u radu nastupio poslije oblasnog savjetovanja i da otada otpočinje pravilan rad na razvijanju partijske organizacije. Ovdje se misli na mostarsku partijsku konferenciju iz 1938. godine, kada u Mostaru počinje intenzivniji rad. Sindikati su u Mostaru masovni, a patrijska organizacija, prema opštoj ocjeni, ima vodstvo sindikata u svojim rukama. Naglašeno je da se partijska organizacija preko sindikata nalazi u permanentnoj pripremi u vođenju tarifnih i štrajkačkih akcija. »O ovoj org(anizaciji) potrebno je da se podvuče, da je ona uistinu masovna i da je stvaran politički faktor u mjestu s ogromnim političkim uticajem i da je sposobna da izvodi sve akcije radničke klase kako ekonomske tako i političke, uz uslov ako otkloni i poslednje ostatke desnog oportunizma«.[25]) Gdje se krio »desni oportunizam mostarske organizacije«, prema sadašnjem stanju izvora, nije se moglo više saznati.

Osim pomenutih gradskih organizacija čija je aktivnost razmatrana i ocjenjivana, u vrijeme održavanja konferencije bili su formirani mjesni komiteti KPJ u Bijeljini i Travniku i sreski komitet KPJ u Trebinju. Radi jasnijeg uvida navešćemo poimenično organizacije po mjestima, koje su bile formirane u vrijeme održavanja Pete pokrajinske konferencije: Tuzla, Bijeljina, Brčko, Lopare, Gračanica, Doboj, Derventa, Sarajevo, Glasinac, Šatorovići, Zenica, Banja Luka, Prijedor, Bosanska Dubica, Bosanska Krupa, Bihać, Bosanski Petrovac, Drvar, Jajce, Travnik, Mostar, Jablanica, Prozor, Čapljina, Trebinje i Stolac.[26]) Ovome broju treba dodati i seoske organizacije KPJ, o čemu će docnije biti govora. Dakle, očito je da se ne može prihvatiti tadašnja konstatacija da su osim glavnih mjesta postojale još neke manje grupe. Naprotiv, u uslovima ilegal-

---

[23]) Isto, str. 5.

[24]) Isto, str. 6.

[25]) Isto, str. 4.

[26]) Prilikom rada na temi Organizacioni i idejni razvitak KPJ u Bosni i Hercegovi 1937—1941. godine, bilo je neophodno utvrditi razvitak organizacija KPJ u BiH od 1937. do 1941. po mjestima gdje su osnovane a zatim utvrditi i broj članova KPJ. To je bila fundamentalna predradnja za jedan realniji prilaz obradi pomenute teme. Tako je nastao Pregled razvitka organizacija KPJ u BiH od 1937. do 1941. godine koji sadrži podatke o vremenu i mjestu gdje su formirane organizacije KPJ, zatim podatke o formiranju partijskih rukovodstava, mjesnih, sreskih, oblasnih i Pokrajinskog komiteta, kao i imenični sastav članstva, naravno u onim slučajevima gdje je to bilo moguće. Pregled razvitka organizacija ... je rađen na osnovu objavljene i neobjavljene memoarske građe, kao i na osnovu članaka iz štampe. Drugih dokumenata nema. Policijske kartoteke o imenima komunista, filokomunista i simpatizera iz pojedinih mjesta za ovaj rad nisu se mogle koristiti. Kako za jednu organizaciju ili komitet ima više izvora, to smo u nemogućnosti da se njima u ovome tekstu koristimo zbog čega se u daljim navodima pozivamo na Pregled razvitka organizacije KPJ u BiH 1937—1941, koji se nalazi kao rukopis u Biblioteci Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, kao prilog temi Organizacioni i idejni razvitak KPJ u BiH 1937—1941. godine, takođe rukopis u biblioteci Instituta. (Primjedba D. Begić).

nosti može se govoriti o razvijenoj mreži organizacija KPJ u BiH,[27]) s obzirom na stanje kakvo su samo dvije godine ranije tj. 1938. zatekli partijski instruktori, kada su po direktivi CK KPJ došli u BiH sa zadatkom povezivanja obnavljanja i stvaranja partijskih ćelija po gradovima i selima.

Na Pokrajinskoj konferenciji se raspravljalo o postignutim uspjesima u radu sa sindikatima i o mogućnostima razvijanja toga rada. Poseban referat o stanju sindikalnih organizacija i uticaju Partije nije podnesen, s obzirom na to da je 15 dana prije partijske konferencije održano Pokrajinsko sindikalno savjetovanje na kome su učestvovali delegati iz svih većih mjesta BiH, osim Mostara. Konferencija je konstatovala da je sindikalno savjetovanje detaljno razmotrilo stanje sindikalnog pokreta u BiH, te je, na osnovu ocjene savjetovanja, Pokrajinska konferencija zaključila da članovi KPJ treba ozbiljnije da shvate važnost sindikalnog rada, kao glavnog oružja klasne borbe radničke klase, time što će omasoviti sindikalne organizacije, organizujući i vodeći permanentno tarifne i štrajkačke akcije.[28])

Pokrajinska konferencija je osudila sektaški odnos partijskog članstva i postojećih partijskih rukovodstava prema radu sa ženama. Konferencija je konstatovala da »akcija rukovođenih od nas nema, a uslova ima (u Tuzli se skupilo 60 žena i prošle kroz grad pred srez i tražile pomoć, u Drvaru nešto slično). Konf.(erencija) je potcrtala nužnost preloma u tome radu odnosno neradu«.[29]) Ova kratka i štura ocjena o pokretu među ženama i antifašističkom raspoloženju svakako je rezultat neobaviještenosti, a i nepoznavanja dotadašnjih postignutih rezultata u okviru rada Ženskog pokreta i borbe za pravo glasa žena. Istraživanjem je utvrđeno da su komunisti Banja Luke, Tuzle, Sarajeva, Bijeljine, Prijedora i dr. u svojoj aktivnosti pomagali postojeće ženske organizacije, organizacije ženskog pokreta i da su učestvovali u akcijama za pravo glasa žena. Komunisti su pomagali organizovanje više tarifno štrajkačkih akcija žena radnica u Sarajevu i Mostaru, učestvovali su u proslavama 8. marta, angažovali su žene u organizovanju prvomajskih proslava i sl.[30]) Utvrđeno je da su akcije koje su imale antifašistički karakter i čiji su protagonisti bile žene, u stvari, bile akcije koje su se odvijale uz pomoć i pod rukovodstvom članova KPJ i pojedinih mjesnih komiteta.

---

[27]) Treba konstatovati da organizacije pojedinih građanskih partija baš u ovo vrijeme doživljavaju svoju partijsko organizacionu krizu u BiH, naročito poslije 26. avgusta 1939. godine. Tako predsjednik demokratske stranke Ljuba Davidović u pismu Bosancima i Hercegovcima od decembra 1939. godine kaže »Demokratska stranka nije bila u stanju razvijati svoju partijsku aktivnost u pojedinim krajevima i nije se za ovo vrijeme čula u Bosni i Hercegovini iako u njoj ima valjane pristalice koji nisu prestali tražiti da demokratska stranka u BiH odgovori svojoj misiji«. Početkom 1940-e na sjednici Banovinskog odbora JRZ za Drinsku banovinu predsjednik JRZ Dragiša Cvetković konstatovao je rasulo stranke i tešku krizu u organizacijama JRZ u BiH, kao posljedica formiranja Banovine Hrvatske. — Politika, 31. mart 1940. god., str. 8.

[28]) Izvještaj sa Pete pokrajinske, str. 7.

[29]) Isto, str. 8

[30]) Osnivački kongres KPBiH, Sarajevo 1950, str. 128, 129.

Dana Begić, **Antifašistički pokret žena u BiH u vremenu od 1937—1941. godine,** Prilozi IRP Sarajevo broj 1, 1965.

U izvještaju je jedino pohvaljena organizacija Sarajevo za koju se kaže: »Radu među ženama vodstvo je ukazalo dovoljno pažnje, što pokazuje i broj čl.(anova) part.(ije) tj. 7 a da je partijsko pripremnim radom obuhvaćeno 40 žena mahom radnice. Nedostatak u tome radu jeste da se ne proširuje u redove muslimanki«.[31]) Nasuprot tome, potpuno je pogrešna ocjena o odnosu partijske organizacije Banja Luke prema radu sa ženama, jer je u izvještaju konferencija konstatovala da postoji nebriga organizacije s obzirom na to da postoji legalni ženski pokret koji je vodio uspješne akcije za pravo glasa žena, organizovao manifestacioni zbor (zbor za pravo glasa žena, primjedba D. B.), dok je samo jedna žena primljena za člana KPJ.[32]) Konferencija je istakla nužnost da organizacije i članovi KPJ izmijene svoj stav i odnos prema radu sa ženama.

O problemima omladine bio je podnesen poseban referat koji je analizirao stanje naprednog omladinskog pokreta u BiH. Data je ocjena da se omladinski pokret ogleda u osnovi u aktivnosti i stanju partijskih organizacija tamo gdje one postoje. Širih zaključaka u odnosu na omladinu konferencija nije donijela, izuzev konstatacije da se rad među omladinom ne može svesti na uzak krug kom.(unističkih) omladinaca nego je potrebno ići u široki krug radne omladine i povesti je u borbu za ostvarenje njenih specijalnih zahtjeva.[33])

Konferencija je razmatrala pitanje djelovanja partije na selu i njenog uticaja među siromašnim seljacima i bezemljašima. Prihvatajući zaključak da je uticaj Partije na bosansko-hercegovačkom selu tek u začetku, konferencija se izjasnila da ne postoje veći uspjesi postignuti u radu sa seljacima. Takva ocjena data je za aktivnost sarajevske partijske organizacije, zatim za mostarsku i tuzlansku, a o radu partijskih organizacija po selima u Bosanskoj krajini uopšte se ništa ne spominje. Istina, Pokrajinska konferencija je konstatovala da su u Bosni i Hercegovini »specijalni uslovi: heterogenost stanovništva po narodnosti, vjeri i partijskoj pripadnosti, iskorištavanje toga položaja od strane buržoazije, razvijanjem vjerske netrpeljivosti i nac.(ionalnog) šovinizma. Ali upravo zbog toga i užasnih ekonomskih prilika na selu ima uslova da selo vežemo uza se«.[34]) U tom duhu konferencija je postavila pred svaku partijsku organizaciju zadatak da paralelno sa razvijanjem pokreta radničke klase razvija i pokret na selu.[35]) Odlučeno je da se na selu stvaraju seoski odbori čiji će zadatak biti »da razvijaju akcije za svakodnevne zahtjeve seljaka za zemlju, za šume, za ukidanje poreza, za dozvolu ribolova, za ukidanje zabrane lova, da se akcije proširuju na sela i da se tako pokreti seljaka slivaju u moćan pokret za raskrinkavanje buržoaskih političkih partija, njihovih vođstava i korteša«. Konferencija je smatrala da će docnije biti potrebno da se razrade osnovni problemi sela u Bosni i Hercegovini, da se izradi agrarni program i izdaje specijalna literatura za selo.[36])

---

[31]) Izvještaj sa Pete pokrajinske, str. 4.
[32]) Isto, str. 5.
[33]) Rezolucija Pete pokrajinske, str. 4, stav. VII.
[34]) Izvještaj Pete pokrajinske, str. 8.
[35]) Isto, str. 7.
[36]) Isto, str. 8.

Nema sumnje da je konferencija samo uopšteno analizirala i konstatovala stanje i prilike na bosansko-hercegovačkom selu. Prvo, konferencija nije imala podataka na osnovu kojih bi mogla ocijeniti do tada već postignute rezultate rada pojedinih partijskih organizacija i članova KPJ u njihovom postepenom prodiranju među seosko stanovništvo i ostvarenom uticaju. U vrijeme održavanja konferencije djelovale su organizacije KPJ u sljedećim selima u BiH: Crnjelovo (Bijeljina); Ražljevo (Brčko); Lopare (Tuzla); Kasindol, Glasinac (Sarajevo); Šatorovići (Rogatica); Brezičani (Prijedor); Međuvode i Mrazovica (Bosanska Dubica); Drinići, Bukovača, Oštrelj, Vedro Polje, Krnjeuša (Bosanski Petrovac); Kamenica, Zaglavci, Crvljivica, Šipovljani (Drvar); Jezero (Jajce); Turbe, Stojkovići (Travnik); Lastva, Dživar, Orahovo, Aranđelovo (Trebinje); Poplat (Stolac) i Fatnica (Bileća).[37])

Dalje, konferencija nije uzimala u obzir događaje koji su se odvijali na bosansko-hercegovačkom selu u vrijeme koje dijeli jedne od drugih skupštinskih izbora tj. od 1935. do 1938. godine niti je raspolagala podacima u kojim reonima, zahvaljujući djelovanju članova KPJ ili lijevom krilu zemljoradničke stranke ili nekoj drugoj političkoj stranci, opozicija dobiva većinu glasova seljačkih birača. Obaviještenost o političkom opredjeljenju sela, naročito poslije decembarskih izbora, bila je veoma nužna, jer bi se tako imala tačna slika političkih previranja na bosansko-hercegovačkom selu. Istina, razni nameti, zaduženost sela, porezi, otkupi žitarica i cijene duvana uticali su na opoziciono raspoloženje seljaka tako da članovima KPJ, tamo gdje su djelovali, nije predstavljalo posebne teškoće zadobiti povjerenje seljaka uz parole: protiv dugova, za dodjelu zemlje bezemljašima, za povećanje cijena seoskih proizvoda i sl. Taj uticaj je naročito bio izrazit u pojedinim reonima Bosanske krajine na primjer u reonu Drvara, Bosanskog Petrovca, Bosanske Dubice, Prijedora, zatim u Semberiji i u Loparama, oko Trebinja i Stoca, na Glasincu i Romaniji i nekim selima blizu Travnika. Upravo djelovanjem komunista u tim krajevima i političkom atmosferom objašnjavaju se i događaji u ustanku 1941. godine, jer se ustanak razvija baš u pomenutim krajevima koji postaju središta narodne vlasti i revolucije. O političkim previranjima na bosansko-hercegovačkom selu pred rat ima više dokumenata. Sjećajući se formiranja partijske organizacije na Glasincu, 1938. godine, Grujo Novaković piše: »Izvještaj koji je dan iza održavanja izbora 1935. godine (parlamentarni izbori prim. D. B.), uputio komandir žandarmerijske stanice iz Sokoca glasio je otprilike ovako: seljaci su napali biračko mjesto u Sokocu, snage ovdašnje žandarmerije su otvorile vatru, dva seljaka su ubijena a nekoliko ranjeno«.[38]) Od 1935. godine na Glasincu se formira jači opozicioni pokret seljaka u okviru zemljoradničke stranke u kojoj je uticaj članova KPJ bio veoma osjetan. Seljaci su sa interesovanjem čitali političke brošure i opozicione listove koje su dobijali od članova KPJ, rado su dolazili na političke skupove gdje su slušali o rješavanju seljačkog pitanja, o korumpiranosti građanskih vladajućih partija, o fašizmu i slično.[39])

---

[37]) **Pregled razvitka organizacije KPJ u BiH od 1938—1941. godine.**

[38]) Grujo Novaković, **Formiranje partijske organizacije na Romaniji 1938. god.** AIRP Sarajevo, MG.

[39]) Isto.

Povodom održavanja opštinskih izbora, u novembru 1936. godine, sresko načelstvo Bijeljine obavještavalo je Bansku upravu Drinske banovine da su »komunisti u srezu nastojali da izađu na izbore sa udruženom opozicijom koju sačinjavaju bivši zemljoradnici i bivši demokrati. Svojom aktivnošću komunisti su učinili da je Udružena opozicija u svim opštinama kandidovala pristalice Dragoljuba Jovanovića i da su na zborovima govornici hvalili Mačeka kao predstavnika istinske demokratije. I pored toga što je u opštini Brodac pobedila lista Udružene opozicije, rezultati opštinskih izbora su pokazali da Bijeljina nije kula levičarstva«.[40]) U Bosanskoj krajini situacija na selu je bila naročito zaoštrena pred decembarske skupštinske izbore 1938. godine kad su znatan uticaj imale SDS i Zemljoradnička stranka, odnosno stranke Udružene opozicije. Tako je u srezu Bosanski Novi većina birača seljaka glasala za listu Udružene opozicije.[41]) U Bosanskom Petrovcu komunisti i simpatizeri KPJ koristili su se čitaonicama Seljačke Sloge i seoskim nogometnim klubovima radi što uspješnijeg političkog rada među seoskim stanovništvom. U okviru rada seoskih čitaonica članovi KPJ su održavali politička predavanja, priredbe i sijela. Na ovom srezu uticajna politička partija bila je Zemljoradnička stranka, čiji autoritet počinje da opada poslije formiranja vlade Cvetković—Maček, u koju su ušli predstavnici zemljoradnika.[42]) Članovi KPJ u Bosansko-petrovačkom srezu koristili su se ovakvom situacijom, pa su tokom 1940. godine pristupili formiranju polulegalnih organizacija nazvanih Odbori seljaka i radnika. Odbori su formirani u 15 sela i svojim radom izražavali su opoziciono raspoloženje prema režimu, prihvatajući parole Partije o saradnji sa radnicima i radničkim pokretom.[43])

U selima oko Janja, srez Jajce, počinje intenzivniji politički rad u jesen 1939. godine. U to vrijeme na području Janja formirano je nekoliko čitalačkih grupa, a zatim su osnovane i četiri pokretne seoske knjižnice. Članovi KPJ objašnjavaju seljacima političku situaciju u svijetu, ulogu Sovjetskog Saveza, opasnost koju narodima donosi fašizam kao i politiku nenarodnih režima u Jugoslaviji.[44]) Formiranjem partijskih organizacija u selima Jezero, Janj, a nešto docnije i u Pribeljcima, djelovanje članova KPJ postaje sve izrazitije.

Partijska organizacija travničkog sreza uspjela je da proširi svoj uticaj na sela, zahvaljujući djelovanju članova KPJ u okviru HSS-a. Taj uticaj je naročito bio izražen u selima Stojkovići, Trenica i Polje, u kojima se održavaju prigodna politička predavanja i konferencije sa seljacima. Organizujući proslave dana oktobarske revolucije, zatim dana pogibije Zrinjskog i Frankopana, članovi KPJ iz Travnika su tako širili svoj uticaj i sticali povjerenje siromašnih seljaka.[45])

---

[40]) Arhiv BiH, Sarajevo, fond BUDB-a, Pov. DZ 6374/1936. f. k. 36/415.

[41]) Hajro Kapetanović, **Prva organizacija KPJ u srezu Bosanski Novi, 40 godina Zbornik sećanja,** knj. III, str. 124—128.

[42]) Ilija Došen, **Osnivanje prvih organizacija KPJ u bosansko-petrovačkom srezu, 40 godina, Zbornik sećanja,** knj. III, str. 175—177.

[43]) Isto, str. 175—177.

[44]) Radomir Mitrić: **Prva partijska ćelija na području Janja, 40 godina,** knj. III, str. 186.

[45]) AIRP Sarajevo, memoarska građa, materijali za istoriju partijske organizacije grada i sreza Travnik, kut, 6, str. 2, br. 9704.

Partijska organizacija i mjesni komitet KPJ u Prijedoru razvijali su svoj rad na selu u okviru organizacije »Seljačko kolo«, čiji je zadatak bio kulturno i ekonomsko unapređenje sela. Organizacija Seljačko kolo je imala svoju centralu u Zagrebu. U selu Dragotinji, 1937. godine, uz pomoć članova KPJ i naprednih studenata formirana je seoska organizacija »Seljačko kolo«, u koju se upisalo odmah 60 seljaka, pretežno siromašnih. I u drugim selima prijedorskog sreza bile su osnovane slične organizacije. Mjesni komitet KPJ Prijedora organizuje po selima kulturno-prosvjetne priredbe, čitanje i rasturanje napredne literature. Rad je bio intenzivniji tokom ljetnih mjeseci s obzirom na to da su napredni studenti bili na ferijama, pa se u okviru gradskog kulturno-prosvjetnog društva »Zmijanje« organizuju posebne priredbe po selima sa antifašističkim sadržajem.[46])

Nedovoljno informisana o političkom stanju na selu, kao i o odnosu političkih snaga i uticaja, Peta pokrajinska konferencija je zbog posebne zainteresovanosti u rezoluciji konstatovala: »zbog slabosti partijske organizacije kao i radničkog pokreta uopšte siromašno seljaštvo u BiH bilo je pod uticajem raznih buržoaskih i nazovi seljačkih i demokratskih partija. Da bi sačuvale uticaj nad seljaštvom te su partije iskorištavale vjersku i nacionalnu podvojenost, zaoštravajući ih do vjerske mržnje i šovinizma. Svi znaci ukazuju da se seljaštvo emancipuje od uticaja protivseljačkog vođstva tih partija. Otuda proističe nužnost partijskog rada na selu kao i stvaranje širokog pokreta Saveza radnika i seljaka«.[47])

Da bi se zaključci iz rezolucije što bolje ostvarili, Peta pokrajinska je u pogledu rada na selu donijela dva konkretna zaključka, prvo, odluku o izdavanju lista **Glas saveza radnika i seljaka**,[48]) koji treba, kako naslov kaže da bude sredstvo masovne agitacije u jačanju pokreta na selu stvaranjem odbora radnika i seljaka, i drugo, da se pri Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH formira komisija za selo čiji će zadatak biti proširivanje uticaja KPJ po selima.

Peta pokrajinska, utvrđujući mladost kadra i nizak ideološki nivo članova KPJ, postavila je zadatak da se brže radi na podizanju političkog i ideološkog nivoa članova. Zbog toga je usvojen poseban zaključak da sve partijske organizacije i partijski forumi obavezno prerade kratki kurs istorije SKP(b), pored redovne prerade partijske štampe i drugog partijskog materijala.

Na kraju diskusije o organizacionom izvještaju Peta pokrajinska je konstatovala da »na terenu BiH postoje u nekim mjestima bivši robijaši (politički prim. D. B.), likvidatori, bivši članovi KPJ, nezadovoljnici koji predstavljaju ozbiljnu kočnicu u radu partijskih organizacija, a istovremeno su podrška klasnom neprijatelju u borbi protiv KPJ«.[49]) Ova konstatacija se odnosila na ostatke frakcijskih grupa

---

[46]) AIRP Sarajevo, MG, materijali za istoriju NOR na Kozari, srez Prijedor, inv. br. 9704.

[47]) Rezolucija Pete pokrajinske, str. 3.

[48]) »Glas saveza radnika i seljaka«, štampao se u Sarajevu u ilegalnoj partijskoj štampariji. Prvi broj lista izašao je u julu 1940. godine, štampano je svega 6 brojeva od kojih je posljednji izašao u februaru 1941. Na tehničkom izdavanju lista su radili: Radojka Lakić, Isa Jovanović i Josip Žigmund. List je izlazio u 600 do 700 primjeraka.

[49]) Izvještaj sa Pete pokrajinske, str. 4.

koje su djelovale u Tuzli, Banja Luci, Zenici i Sarajevu i čiji su se ostaci još tokom 1940. osjećali. Konferencija je ukazala na opasnost potcjenjivanja njihovoga rada i postojanja ma kakvih elemenata pomirljivosti s obzirom na to da su pojedinci imali veze sa beogradskim i drugim antipartijskim elementima izvan BiH.

U diskusiji o političkom referatu, pored razmatranja važnijih stavova o međunarodnoj ratnoj situaciji u Evropi, glavna pažnja delegata je bila usmjerena na stvaranje širokog raspoloženja naroda u pravcu odbrane zemlje, u pravcu zahtjeva za sklapanje pakta uzajamne pomoći sa SSSR-om.[50]) Poseban interes konferencija je pokazala za položaj Bosne i Hercegovine poslije Sporazuma Cvetković—Maček. Osim Trećeg otvorenog pisma bosansko-hercegovačke studentske omladine, od decembra 1939, partijski forumi KPJ su sa izvjesnim zakašnjenjem iznijeli svoju ocjenu novonastalih zahtjeva o podjeli BiH, naročito u odnosu na stanje nastalo poslije formiranja organizacije Pokret za autonomiju BiH, kao i stavova i predloga koje su pojedine građanske političke partije iznijele na javnost u danima kada je vlada ozbiljno pripremala projekat o novom administrativnom preuređenju zemlje.[51]) U usvojenoj Rezoluciji, Peta pokrajinska je pravilno uočila da se Sporazumom Cvetković—Maček, borba dviju buržoazija oko položaja BiH sve više zaoštrava »Takvim položajem B. H. pogođene su i srpske i hrvatske radne mase, a u prvom redu najjače su pogođene muslimanske mase. Vođstvo JMO nikad nije zastupalo interese širokih slojeva Muslimana. Muslimanske radne mase išle su za tim vođstvom samo zato što su osjećale da su kao etnička grupa ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije .... Narodna autonomija BiH jedino je pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa«.[52])

Na kraju rada, na predlog kandidacione komisije, konferencija je izabrala novi Pokrajinski komitet KPJ za BiH u sastavu: Boriša Kovačević, politički sekretar, Uglješa Danilović, organizacioni sekretar, i članovi: Đuro Pucar, Iso Jovanović, Mustafa Pašić, Pašaga Mandžić, Vaso Miskin i Stjepan Đaković. Za delegate za Petu zemaljsku konferenciju izabrani su: Iso Jovanović, Đuro Pucar, Pašaga Mandžić, Mustafa Pašić i Stjepan Đaković.[53])

Rezolucija koja je prihvaćena na Petoj pokrajinskoj konferenciji obuhvatala je više značajnih pitanja koja su proisticala iz rada konferencije, a formulisana su kao zadaci organizacija KPJ u BiH za naredni period. Na prvom mjestu istaknuti su zadaci organizacione prirode s obzirom na mladost kadra i mali broj partijskog članstva, kao i na činjenicu da u nekim industrijskim centrima (rudnici, šumska industrija, metalurgija i sl.), ne postoje partijske organizacije koje bi imale snažnijega odraza na događaje u okviru radničkog pokreta. Otuda u rezoluciji i zahtjev da se »kadrovima iz redova industrijskog proletarijata treba posvetiti naročita pažnja«. U okviru organizacionih zadataka od

---

[50]) Izvještaj sa Pete pokrajinske, str. 7.

[51]) Dana Begić, **Pokret za autonomiju BiH u uslovima Sporazuma Cvetković—Maček,** Prilozi, br. 2, IRP Sarajevo, 1966, str. 185.

[52]) Rezolucija sa konferencije, str. 4; Godišnjak istorijskog društva BiH, br. X, 1959, str. 51.

[53]) AIRP Sarajevo, MG, O pokrajinskoj konferenciji KPJ za BiH, br. 1/14, str. 17.

organizacija je zahtijevano da se posebna pažnja posveti ideološko-političkom radu članstva, zatim pitanjima discipline, konspiracije, kao i budnosti nad eventualnom djelatnošću antipartijskih elemenata.

Rezolucija je, također, zbog važnosti, formulisala posebne stavove prema zadacima i radu u Ursovim sindikalnim organizacijama, zatim u odnosu na selo stvaranjem odbora radnika i seljaka, u odnosu na probleme autonomije BiH i položaja u kome se našla poslije formiranja Banovine Hrvatske, u odnosu na rad sa ženama, sa omladinom i na kraju u vezi sa borbom protiv bjeloga terora. Rezolucija je na kraju potvrdila da konferencija u potpunosti usvaja izvještaj partijskog rukovodstva i da su sve odluke konferencije usvojene jednoglasno.[54])

O provođenju zaključaka Pete pokrajinske konferencije KPJ za BiH

U jesen 1940. godine Evropom se uveliko rasplamsao II svjetski rat. Jedna ilegalna, brojčano mala, partija spremala je svoje članstvo za borbu protiv fašizma i odbranu zemlje. Svoj dio te aktivnosti nosile su organizacije KPJ i komunisti iz Bosne i Hercegovine. Provodeći zaključke dviju istorijskih konferencija: Pete pokrajinske i Pete zemaljske, pokrajinsko rukovodstvo je nastojalo da što bolje pripremi svoje članstvo za događaje koji su dolazili. Naročito je bilo osjetljivo pitanje da se u rad partijskih organizacija unese novi kurs borbe KPJ, pogotovo što je, kako sada znamo, za takvu aktivnost preostalo nešto više od pola godine vremena. Neposredno poslije održane Pete pokrajinske na dan godišnjice izbijanja II svjetskog rata, na inicijativu članova KPJ i partijskih rukovodstava, organizovane su antiratne demonstracije u Prijedoru i Mostaru. Mjesni komitet KPJ Prijedora organizuje demonstracije u gradu. U demonstracijama je učestvovalo blizu 500 do 600 građana. »Demonstranti su prošli kroz grad manifestujući nezadovoljstvo protiv rata, za savez sa SSSR-om, protiv fašizacije zemlje, protiv saradnje sa silama osovine i protiv skupoće. Povodom tih demonstracija vlast je uhapsila oko 20 građana«.[55])

Mjesni komitet KPJ Mostara organizuje 24. avgusta 1940. godine demonstracije u Mostaru uz učešće preko 2.000 radnika, studenata i đaka pod parolom borbe protiv skupoće, protiv rata, za savez sa SSSR-om.[56]) Druge demonstracije Komitet organizuje 1. septembra 1940. godine, povodom godišnjice napada na Poljsku i izbijanja II svjetskog rata. Demonstracije su organizovane poslije završetka fudbalske utakmice između timova Veleža iz Mostara i Budućnosti iz Podgorice. Masa od 3.000 demonstranata kretala se glavnim ulicama Mostara uzvikujući parole Dole rat — Savez sa SSSR-om.[57]) Pokušaj da policija i žandarmerija razbiju demonstracije nije uspio, te je u pomoć pozvana vojska. U sukobu koji je tom prilikom izbio ranjeno je 10 lica, a vlasti su zatim

---

[54]) Godišnjak Istorijskog društva BiH, Sarajevo god. X, 1959, str. 48—51.

[55]) AIRP Sarajevo, Mg, Materijali za istoriju NO rata sa terena Kozare, Prijedor, str. 5; Glas saveza radnika i seljaka, 1940, br. 3—4, str. 7.

[56]) Džemal Bijedić, **Akcije KPJ poslije izbora 1938. godine, 40 godina, Zbornik sećanja,** knj. III, str. 111.

[57]) **Glas saveza radnika i seljaka,** 1940, br. 3 i 4, str. 8—9. Džemal Bijedić, navedeni članak str. 111.

uhapsile preko 50 demonstranata. Mostar je imao izgled grada u kome vlada opsadno stanje. Drugi dan, tj. 2. septembra, vlasti su zatvorile Radnički dom i zabranile rad sportskom društvu Velež. Na takve mjere MK KPJ Mostara organizuje jednodnevni generalni štrajk u kome učestvuje blizu 2.000 mostarskih radnika. U cilju odmazde vlasti su uhapsile i uputile u koncentracioni logor Lepoglava 17 aktivista mostarske organizacije.[58])

Izrazitu političku aktivnost u drugoj polovini 1940. godine pokazuje Mjesni komitet KPJ za Sarajevo. Novembra 1940. godine komitet izdaje letak sa naslovom: **Radnici, radni narode, žene, omladino Sarajeva,** u kome poziva radničku klasu u borbu za obaranje vlade Cvetković—Maček zbog vođenja sve otvorenijeg kursa prema vladi Rim—Berlin, zbog neodređenog stava jugoslovenske vlade prilikom izbijanja italijansko-grčkog sukoba, zatim zbog bogaćenja špekulanata, nestašice hrane i sve izrazitije aktivnosti pete kolone. Mjesni komitet KPJ je u letku pozvao građane u borbu protiv objavljivanja uredaba o Jevrejima i antisemitske politike koju vodi vlada Cvetković—Maček, nastojeći da odgovornost za skupoću i špekulaciju prebaci na jevrejske kapitaliste. »Kakvu odgovornost za današnje stanje snosi jevrejski radni narod, šta je skrivila jevrejska omladina da joj se ograničava sloboda školovanja. Svaki razuman čovjek zna da jevrejski narod i jevrejska omladina nisu krivi za današnje narodne nevolje. Naprotiv, jevrejski narod i jevrejska omladina u najvećoj su mjeri pogođeni tim nevoljama«. Od političkih partija KPJ je u to doba otvoreno vodila kampanju protiv svih antijevrejskih mjera vlade Cvetković—Maček razobličavajući pred narodom pravi smisao tih akcija. Na kraju letka MK KPJ za Sarajevo oštro se napada uredba vlade o stvaranju vojničkih logora. »Na taj način današnja izdajnička vlada uvlači i vojsku u svoj krvavi obračun sa narodom«.[59])

Politička aktivnost organizacija KPJ ogledala se i u organizovanju tarifnih i štrajkačkih akcija širom zemlje u drugoj polovini 1940. godine. U Bosni i Hercegovini izbijaju štrajkovi radništva u Sarajevu, u Tuzli, Banja Luci, Drvaru, Zavidovićima, zatim štrajk ljubijskih rudara, generalni štrajk u Mostaru. To su bili sastavni dijelovi akcija radničke klase Jugoslavije i očiti primjeri prekretnice u daljem usponu revolucionarnog radničkog pokreta.

Provodeći odluku partijske konferencije o radu na selu i formiranju odbora saveza radnika i seljaka, najveći uspjeh su postigle partijske organizacije u Bosanskoj krajini, posebno u Bosanskom Petrovcu, Drvaru i Prijedoru. U bosansko-petrovačkom srezu u odborima radnika i seljaka bilo je birano obično od 3 do 6 članova, a odbori su formirani u selima: Drinići, Bravski Vaganac, Bukovača, Rašinovac i drugim.[60])

Mostarska partijska organizacija takođe prihvata aktivniji kurs u organizovanju rada na selu. Jedna veća grupa članova KPJ dobila je direktivu da organizuje rad sa siromašnim seljacima u okolini Mostara. Oni su ostvarili kontakte sa seljacima u selima Raštani, Potoci, Gnojnica, Ortješ i Buna. Naročito je područje Podveležja bilo pogodno za akcije komunista koji u pojedinačnim susretima upozoravaju seljake na

---

58) Džemal Bijedić, isto.
59) Godišnjak Istorijskog društva BiH, god. X, 1959, str. 53—54.
60) AIRP Sarajevo, MG, stenografske beleške, knj. 4, str. 4. Inv. br. 9829.

opasnost od fašizma i širenja II svjetskog rata, na zvaničnu politiku i držanje predstavnika pojedinih građanskih partija, na HSS i Sporazum Cvetković—Maček. Na seoskim skupovima koji su obično održavani »pod pećinama ili pod krošnjom drveta, sjedila je ponekad grupa od 30 do 40 seljaka slušajući partijskog aktivistu«.[61]) Takav rad je imao odraza na događaje u 1941. godini kada je jedan broj seljaka iz Podveležja učestvovao u ustanku ili su ostajući u selima pomagali partizanske akcije i skrivali ilegalce.

Na Majevici, u selu Lopare, tokom 1939. i 1940. godine, pod uticajem članova KPJ i partijske organizacije negodovanje i otpor seljaka prema vlastima su bili sve izrazitiji. »U toku izborne kampanje na političke zborove morale su dolaziti desetine žandara kako bi osigurale rad, odnosno zaštitile korteše buržoaskih stranaka«.[62]) Pod uticajem seoske ćelije KPJ, razvija se veoma plodan kulturno-prosvjetni rad u okviru seoske čitaonice u Loparama i obližnjim selima. Seoski sportski klub Majevica sarađuje sa tuzlanskom Slobodom i međusobne sportske manifestacije dobivaju politički karakter. Kao primjer šire saradnje može se navesti gostovanje loparske diletantske dramske grupe na Pravnom fakultetu u Beogradu, a zatim i u gradu Tuzli krajem 1940. godine, što je povećalo ugled seoske čitaonice i privuklo većinu seoske omladine naprednom pokretu, odnosno direktnom uticaju Partije.[63]) Partijska organizacija u Loparama nije pristupila formiranju odbora radnika i seljaka, mada su neki radnici radili u rudniku Majevica kao fizički radnici. Također i u bijeljinskom srezu ne dolazi do osnivanja odbora radnika i seljaka. Tamo partijske organizacije i MK KPJ Bijeljina zadržavaju provjerene forme rada na selu: predavanja, kulturno-prosvjetne večeri, pokretne knjižnice i sl. Studentska i radnička omladina organizuju priredbe u selima Popovi, Modran, Ugljevik, Amajlije, Brodac itd. Policija redovno prati njihov rad i poslije priredbe u selu Popovima hapsi oko desetak izvođača programa, odnosno aktivista KPJ. Posebnu ulogu u političkom prosvjećivanju sela po Semberiji imalo je Udruženje jugoslovenske akademske omladine iz Bijeljine, u čijem je programu stajalo »da proučava kulturne, prosvjetne, socijalne i zdravstvene uslove sela i svoga kraja i da nastoji udruženim radom da se ono, što je dobro pomogne oživi i proširi, a ono što je po narod i njegov život štetno i zlo, udruženim snagama suzbije i istrijebi«.[64])

Provodeći zaključke Pete pokrajinske, pojedini mjesni komiteti su u drugoj polovini 1940. godine radili na pripremanju šireg kruga simpatizera i uglednijih građana po gradovima u cilju osnivanja Društva prijatelja sa SSSR-om. U Sarajevu je početkom novembra 1940. godine formiran Inicijativni odbor od 64 lica koji su posredstvom uprave policije u Sarajevu predali molbu Banskoj upravi za odobrenje osnivanja Društva prijatelja SSSR-a. U molbi je istaknuto »da je tim postupkom izražena želja mnogih građana Sarajeva koji smatraju da će njegovanjem prijateljstva sa zemljom sa kojom je naša država uspostavila diplomatske

---

[61]) AIRP Sarajevo, MG, Muhamed Grebo, **Sjećanja.**

[62]) Stevo Popović, **U Loparama 1939—1940, 40-godina, Zbornik sećanja,** knj. 3, str. 367—369.

[63]) Ibidem.

[64]) AIRP Sarajevo, RP/II, br. 191, str. 1.

odnose najbolje odgovoriti svojoj patriotskoj dužnosti i time doprinijeti svoj prilog produbljavanju kulturnih veza između dvije zemlje«[65]) Među potpisnicima molbe za osnivanje Društva prijatelja SSSR-a u Sarajevu nalazila su se imena tada istaknutih intelektualaca, državnih službenika i građana.[66]) Osim u Sarajevu, Inicijativni odbori su postojali u Mostaru i Banja Luci. U Tuzli je također trebalo da se osnuje Odbor društva prijatelja sa SSSR-om. U Inicijativni odbor su ušli ugledniji građani Tuzle, ali je tuzlanska antipartijska grupa ometala ovaj rad obilazeći članove akcionog odbora, ubjeđujući ih da je ta akcija neozbiljna stvar i da je aranžirana od policije.[67])

Aktivnost članova KPJ u popularisanju uloge i značaja SSSR-a budno su pratili, pored organa civilne vlasti, i organi jugoslovenske vojske i Generalštaba. U mjesečnim izvještajima o komunističkom pokretu vojna vlast konstatuje »da su komunistički elementi razvojem događaja u svijetu i ulaženjem Sovjetske Rusije u rat postali znatno slobodniji i aktivniji u svom razornom radu«.[68]) U naredbi od 25. oktobra 1939. godine, Ministarstvo vojske i mornarice konstatuje: da pojava Sovjetske Rusije, kao značajnog faktora u rješavanju evropskih političkih problema, stvara sve povoljnije uslove za aktivizaciju komunističke propagande u cilju stvaranja uznemirenja i nezadovoljstva u narodu.[69]) Inače u više povjerljivih izvještaja, naročito sa terena II i IV armije, nailazi se na konstataciju da se »u narodu izražava bojazan radi toga što naša kraljevina nema uređene odnose sa Sovjetskom Rusijom«.[70]) Već u prvim redovnim izvještajima, poslije uspostavljanja diplomatskih i ekonomskih veza između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a, nalaze se informacije o stvaranju »posebnog raspoloženja naroda u pogledu saradnje sa Sovjetskom Rusijom« i dalje ... »nove odnose sa Sovjetskom Rusijom narod je dobro primio i istima se pridaje veliki značaj«.[70a])

Partijske organizacije u većim gradovima (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Travnik, Tuzla, Bijeljina) u kojima su djelovala radnička i kulturno-prosvjetna društva, organizovale su tokom 1940. proslave godišnjice oktobarske revolucije u vidu skromnih sastanaka na kojima su podneseni usmeni referati o značaju oktobarskih događaja i pobjedi prve proleterske revolucije. Režim je već ranijih godina registrovao održavanje tikvih proslava, ali je početkom oktobra 1940. godine Banska uprava Drinske banovine primila upozorenje od MUP-a da »imajući u vidu

---

[65]) **Bilten antimarksističkog komiteta,** Beograd, 10. novembar 1940, str. 9. br. 21, god. IV.

[66]) Među potpisnicima molbe nalaze se imena: kasacione sudije: Mihajlo Galogaža i Đorđe Krstić, apelacione sudije: Fehim Kurbegović i Dušan Mađarević, sudije okružnog suda: dr Miloš Bajić, Elegij Jovanović, Svetozar Kaluđerčić, sekretar Apelacionog suda dr Borivoj Knežić, advokati Ante Bošnjaković i dr Vlado Jokanović, pomoćnik upravnika željezničke radionice Ing. Dragoslav Antonijević, državni savjetnik i drugi visoki činovnici. **Bilten antimarksističkog komiteta,** nav. broj.

[67]) Pašaga Mandžić, **Sjećanje na partijski rad u Tuzli od 1938. do početka ustanka 1941. god.** Članci i građa za kulturnu istoriju ist. Bosne, knj. V, Beograd, 1961. U akcioni odbor Tuzle su izabrani: dr Ljubo Peleš, dr Mustafa Mujbegović, Ante Kamenjašević, dr Pjerotić i dr.

[68]) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, dalje V. I. I, Beograd, kut 6. br. 26/2, X 1939.

[69]) Arhiv V. I. I. Beograd, kut. 11, br. 17/4, popisnik, XVII.

[70]) Arhiv V. I. I. Beograd, popisnik XVII, kut. 22, br. 16/3, reg. 2.

[70a]) Arhiv V. I. I. Beograd, kut. 32, br. 26 fasc. 1.

življe i aktivnije kretanje i rad naših komunista u zadnje vrijeme može se pretpostaviti da će ovogodišnja proslava 7. novembra u našoj zemlji primiti organizovan i oštar oblik o čemu već postoje izvjesna vjerodostojna obavještenja«.[71])

Pored angažovanosti na ovim i sličnim akcijama političkog karaktera, pokrajinsko partijsko rukovodstvo, sa ostalim partijskim rukovodstvima, intenzivno je radilo na daljem jačanju i organizacionom sređivanju Partije. Pri Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH osnovane su komisije za selo, za sindikate, za omladinu, žene i narodnu pomoć koje preuzimaju na sebe dobar dio organizacionih zadataka u svojim sektorima. Od novih partijskih rukovodstava, PK KPJ osniva Okružni komitet KPJ za okrug Sarajevo u novembru 1940. godine. Ovaj Okružni komitet je imao prvenstveno zadatak da radi na daljem proširenju i osnivanju partijskih organizacija u okrugu sarajevskom koji je »obuhvatao teritoriju od Drine do Zavidovića i tamo do Travnika«.[72]) Djelatnost novoformiranog Okružnog komiteta usmjerava se na proširenje organizacija KPJ u obližnjim industrijskim i rudarskim centrima. Krajem 1940. i početkom 1941. godine formiraju se partijske organizacije u Visokom, Vogošću, Kasindolu i Hadžićima, stvaraju se aktivi kandidata Partije u Varešu, u rudniku Breza, rudniku Kakanj i Dobrom Polju.[73])

U Hercegovini oblasni komitet KPJ u drugoj polovini 1940. godine, pored političkih akcija, također radi na daljem proširenju organizacija KPJ i partijske mreže i formira sljedeće partijske organizacije u Čapljini, Stocu, Nevesinju, Gackom, Bileći, Ljubuškom i Prozoru, proširuje postojeće i formira nove partijske organizacije u gradu Mostaru i Trebinju, osniva Mjesni komitet KPJ u Čapljini, dok je u Trebinju odranije djelovao Sreski komitet.[74]) Djelovanje partijskih organizacija u Hercegovini sad se sve više usmjerava na sela putem redovnijeg obavještavanja seljaka o događajima u zemlji i svijetu. O partijskim akcijama grada Mostara ranije smo govorili.

U Bosanskoj krajini, poslije Pete pokrajinske formiraju se mjesni komiteti KPJ u Prijedoru, Bosanskom Novom i Bihaću, osniva se Sreski komitet KPJ u Bosanskoj Dubici i formiraju partijske organizacije u Bosanskoj Krupi i Grahovu i pojedinačna uporišta po selima organizujući grupe simpatizera i kandidata Partije.[75])

Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu osniva organizacije KPJ u Tesliću i Maglaju, formira Mjesni komitet KPJ u Doboju, a stvara grupe od simpatizera i kandidata KPJ u Gradačcu, Odžaku i Modriči. Decembra 1940. godine u Doboju se održava seminar za članove KPJ iz istorije SKP(b). Seminar pohađa 12 članova partije, a predavač je Cvijetin Mijatović Majo.[76])

---

[71]) Arhiv BiH, Sarajevo, fond BUDB-a, Pov. D. Z. br. 4730/1940.

[72]) AIRP Sarajevo, MG, Mladen Knežević-Traktor, **Sjećanja na rad u Sarajevu**, str. 7, inv. br. 9674.

[73]) Isto, str. 8.

[74]) **Pregled razvitka partijskih organizacija KPJ u BiH 1937—1941**, rukopis Biblioteka Instituta IRP, Sarajevo.

[75]) **Pregled razvitka partijskih organizacija** ... Biblioteka Instituta IRP Sarajevo.

[76]) AIRP Sarajevo, MG, izjava Dede Trampića o radu KPJ u Doboju, br. 9702, strana 2.

Izrazita aktivnost članova i organizacija KPJ nije ostala nezapažena vlastima. Već u drugoj polovini 1940. godine i tokom januara 1941. godine izvršeno je nekoliko hapšenja članova KPJ i simpatizera. Osim Mostara, hapšenja su izvršena u Tuzli i Sarajevu, zatim Prijedoru, Bosanskom Petrovcu i Drvaru. Jedan dio uhapšenih je odmah pušten na slobodu, a drugi je protjeran u konc. logore Ivanjica i Lepoglava.

Poslije zabrane rada URS-a, Mjesni komitet KPJ Tuzla je tokom januara 1941. godine vršio pripreme za izbore radničkih povjerenika u Kreki. Tim povodom Komitet je izdao letak u kome poziva radnike da daju svoj glas za povjerenike na nezavisnoj jedinstvenoj listi. Zbog rasturanja letka sa ilegalnom sadržinom, uhapšena su sedmorica komunista među njima i četiri žene radnice.[77]) Prilikom demonstracija koje su izvedene 15. januara 1941. godine u Sarajevu, a koje organizuje Mjesni komitet KPJ za Sarajevo, povodom odluke o otkazu posla radnicima tvornice Ključ, policija je uhapsila jedan broj članova KPJ, simpatizera i radnica tvornice Ključ.[78]) Povodom ovih hapšenja, Mjesni komitet Sarajevo je izdao letak 17. januara 1941. godine u kome oštro napada politiku režima Cvetković—Maček pozivajući radnike, građane i gradsku sirotinju u borbu protiv zabrane rada URS-a, protiv špekulanata i bijelog terora.[79]) Povodom zabrane URS-a, režim je bio spremno očekivao demonstracije radničke klase. U tom smislu MUP iz Beograda je radiotelegramom uputio banu Drinske Banovine upozorenje da ima tačna obavještenja da se za 5. januar spremaju demonstracije i da je potrebno preduzeti najenergičnije mere kako bi se one onemogućile.[80])

I pored svega, vlastima nije pošlo za rukom da izvrše ma kakvu provalu u partijskim organizacijama ili partijskim rukovodstvima. Komunistička partija Jugoslavije je normalno nastavljala započetu djelatnost zahvaljujući odlučnom držanju uhapšenih komunista, kao i moralnoj podršci koju je Partija imala u narodu.

U toku marta 1941. godine održavaju se dvije oblasne partijske konferencije, i to za Hercegovinu i za istočnu Bosnu. Oblasna konferencija KPJ za istočnu Bosnu održana je 3. marta 1941. godine, na kojoj pored delegata iz partijskih organizacija istočne Bosne, prisustvuju i članovi Pokrajinskog komiteta, a u ime CK KPJ Krsto Popivoda, koji je »prenio direktivu partijskog rukovodstva o osnovnim zadacima komunista za odbranu zemlje i preduzimanje mjera radi vršenja pritiska na režim u cilju da se zemlja brani«.[81]) Na oblasnom partijskom savjetovanju za Hercegovinu, koje je održano 23. marta 1941. godine raspravljalo se o političkoj situaciji u vezi sa položajem Jugoslavije, o potrebi proširenja i učvršćenja partijskih organizacija. U Hercegovini je tada bilo preko 140 članova KPJ, a samo u gradu Mostaru 95.[82]) Glavni cilj ovih konferencija bile su pripreme za odbranu zemlje u sklopu opštih nastojanja Partije.

---

[77]) Arhiv BiH, Sarajevo, Pov. D. Z. 1209/1941, fond BUDB-a.

[78]) Ankica Albahari, **Štrajk i demonstracije radnica tvornice Ključ, 40-godina, Zbornik sećanja,** knj. III, str. 350.

[79]) AIRP Sarajevo, Zbirka RP/II 532.

[80]) Arhiv BiH Sarajevo, fond BUDB-a Pov. D. Z. br. 71/1941, fk. 2/41.

[81]) Pašaga Mandžić, Sjećanje na partijski rad u Tuzli ... Nav. delo, str. 17.

[82]) Džemal Bijedić, Akcije KPJ ... Nav. delo, str. 112.

Okružni komitet KPJ u Sarajevu nije održao sličnu konferenciju. Ranije smo govorili o oblasnom savjetovanju KPJ za Bosansku krajinu, koje je održano tokom januara 1941. godine. To su ujedno bile i posljednje partijske konferencije održane u Bosni i Hercegovini pred aprilski rat. Uslijedili su poznati događaji 25. marta, a zatim demonstracije 27. marta 1941. godine. Članovi KPJ i mjesna partijska rukovodstva u BiH veoma su brzo reagovala na pomenute događaje objašnjavajući suštinu pakta od 25. marta i mobilišući narod u borbu za odbranu zemlje.

— — —

Pripreme za održavanje i tok Pete pokrajinske konferencije KPJ za BiH koje se prvenstveno ogledaju u konstituisanju partijskih organizacija i komiteta na teritoriji Bosne i Hercegovine, a zatim u programiranju narednih zadataka u borbi protiv režima i njegovih spoljnih i unutrašnjih manifestacija, dobivaju danas svoj određen istorijski značaj. Održana u sklopu širih priprema organizacija KPJ za predstojeću Zemaljsku konferenciju, Peta pokrajinska je doprinijela unutrašnjem sređivanju organizacija, izboru novih kadrova u mjesna i oblasna rukovodstva, kao i jasnijim određivanjima glavne linije aktivnosti članova KPJ za predstojeći period.

Prethodne pokrajinske konferencije KPJ za BiH, naročito Treća i Četvrta, registrovale su postojanje i djelovanje organizacija KPJ samo u većim gradovima BiH. Njihova glavna oznaka bila je uskost i sektaštvo u radu, djelimično opravdana teškim uslovima ilegalnog rada. Neredovne veze sa CK KPJ, izolovanost i rascepkanost organizacija ostavile su i određene posljedice na djelatnost KPJ u Bosni i Hercegovini. Zbog toga su nastojanja novog rukovodstva KPJ, a posebno Josipa Broza tokom 1938. da se formiraju partijska rukovodstva u izvjesnim pokrajinama, među kojima i u Bosni i Hercegovini, imala svoju punu istorijsku opravdanost.

Mada bez većih iskustava u radu u komplikovanim političkim i ekonomskim uslovima, sa nacionalno heterogenim stanovništvom, naimenovani Pokrajinski komitet od 1939. godine, sastavljen od pet do šest članova, uspio je da oslobodi postojeće organizacije KPJ staroga načina rada, da ih ojača i proširi novim kadrovima i da osnuje nove partijske organizacije. Ostaje činjenica da je rukovodstvo KPJ u BiH imalo malo vremena za temeljitije i šire pripreme za održavanje Pete pokrajinske konferencije. Otuda nepotpunost u sagledavanju organizacionog stanja, broja kadrova i sumiranja postignutih rezultata. No najvažniji uspjeh Pokrajinske konferencije je u postignutoj jedinstvenosti u redovima delegata prilikom ocjenjivanja i analiziranja pojedinih aktivnosti i jedinstvenosti u preuzimanju određenih obaveza u pogledu rada i na organizacionom i na političkom polju. To je, svakako, bila prevashodna odlika rada konferencije. Doneseni zaključci postali su imperativ za postojeće članstvo KPJ BiH. Otuda je i uspon u broju organizacija, formiranju novih okružnih i mjesnih rukovodstava i znatnom povećanju broja članova KPJ. Angažovanost na političkom planu i u političkom životu bila je druga karakteristika koja je izražavala jačinu članstva KPJ. Partija je prisutna u životu istorije naroda Bosne i Hercegovine, u

tako napetoj situaciji kakve su bile ratne godine 1939. i 1940. Leci, manifestacije, demonstracije isključivo političkog karaktera samo su potvrda ovakve ocjene.

Činjenica je da se organizacije KPJ stvaraju u mjestima i gradovima Bosne i Hercegovine, po selima i industrijskim preduzećima, upravo u vrijeme kada druge građanske partije JRZ, Zemljoradnička stranka i dr. čija je aktivnost potpuno legalna postepeno nestaju ili se povlače iz političkog života.

Summary

The Fifth Provincial Conference of the Communist Party of Yugoslavia for Bosnia and Herzegovina was held on 27th and 28th July, 1941 in Sarajevo. In the work of the Fifth Provincial Conference 20 elected delegates representing KPJ (the Comunist Party of Yugoslavia) organizations from Sarajevo, Tuzla, Banja Luka, Zenica, Mostar and Bugojno took part. During the session the Conference analysed good results in the work of the KPJ organizations in Bosnia and Herzegovina, international and internal political relations, after which the defined conclusions for the future work were adopted. The Conference also elected the new Provincial Commettee of KPJ for Bosnia and Herzegovina as well as the delegates for the Fifth Country Conference of KPJ.

The Fifth Provincial Conference was convoked in the framework of the preparations for the Fifth Country Conference and it had been proceded by the county conferences of the KPJ for Herzegovina and Eastern Bosnia, and by some local commettee conferences of the KPJ for Bosnia and Herzegovina. The importance of the Fifth Provincial Conference lies in the fact that it was able to assess the successes on the renewal of the KPJ organizations in Bosnia and Herzegovina, then to establish the local, district and county leaderships of the Party in those towns and counties in which the Party organizations, as to the members and their activity, were developed ,and at last in the fact that since 1937 and further on the Communist Party of Yugoslavia was continuously present in the history of the people of Bosnia and Herzegovina. The historical importance of the Fifth Provincial Conference lies in the undivided opinion of the delegates in giving their estimation and analyses of the work of the KPY organizations as well as in their unification on taking the obligations to fulfill all the tasks connected with the political, economic and organisational plan.

Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine

Rafael Brčić

Problem njemačko-italijanskih suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine samo je jedno u nizu pitanja koja ulaze u sklop okupacionih sistema. Ali, svakako, najvažnije, bez čijeg sagledavanja nije uopšte moguća istorijska obrada 1941. godine.

Ovom pitanju, kako za čitav ratni period (1941—1945), tako ni za 1941. jugoslovenska istoriografija nije posvetila gotovo nikakvu pažnju. Nijedna studija ni veći članak do danas nije objavljen. Taj nedostatak nužno je upućivao na traganje za fragmetarnim podacima u veoma brojnoj i raznovrsnoj domaćoj i stranoj literaturi u kojoj su u špici druga pitanja.

Konsultovanje i takve literature bilo je od velike koristi, pored ostalog, i zbog toga što je ona upućivala na bližu izvornu građu i uticala na dimenzioniranje nekih pitanja koja ulaze u sklop ove materije. Osim toga, važno je napomenuti da se selekcionisana literatura (oko 80 bibliografskih jedinica monografija, studija i članaka) uglavnom odnosi na čitav ratni period ili samo na jedan detalj koji je u vezi sa pitanjem koje se ovom prilikom razmatra, a redovno na cijelu tzv. »Nezavisnu Državu Hrvatsku«. Izuzetak su ona domaća istoriografska djela posvećena 1941. godini u kojima se u posebnim poglavljima daje prikaz situacije i razvoj događaja u Bosni i Hercegovini izdvojeno. Kako ni u tim djelima okupacioni sistem nije u prvom planu, to su i ti podaci samo fragmentarni.

U obradi ovog problema bilo je više poteškoća od kojih ću spomenuti samo najvažnije. Na prvom mjestu tu je, svakako, činjenica da ni okupacioni sistem u Jugoslaviji u cjelini još nije obrađen. To, uostalom, i nije bilo moguće kad se zna da za neke krajeve (Crna Gora i Bosna i Hercegovina) o tome još ništa nije napisano.

Pored knjige: **Les System d' Occupation en Yougoslavie 1941—1945,** Beograd, 1963, u kojoj su objavljeni radovi jugoslovenskih istoričara o okupacionim sistemima u pojedinim krajevima i zemljama Jugoslavije, od kojih su neki učestvovali i kao referenti na kongresu istoričara Po-

kreta otpora u evropskim zemljama, septembra 1963. g. u Karlovim Varima u ČSSR,[1]) — o okupacionim sistemima odnosno o problematici koja je u uskoj vezi s okupacijom, pisali su mnogi domaći i inostrani autori i pisci.[2])

U svim tim radovima, manje ili više, nalazimo podataka i o njemačko-italijanskim suprotnostima, ali se oni, uglavnom, odnose na cijelu NDH, a tek djelimično na Bosnu i Hercegovinu. U njima se najčešće govori o položaju NDH u sklopu osovinske politike, dok značaj Bosne i Hercegovine za Nijemce i Italijane nije istaknut; ne vidi se kakve metode i mjere okupatori primjenjuju za očuvanje svojih interesa u BiH; nije do kraja osvijetljena pozadina tih suprotnosti i njihov razvojni proces, nije istaknut ni značaj Bosne i Hercegovine za NDH i ustašku politiku itd.

Iako brojna, treba istaći da djela inostrane literature, korištena u obradi ovog pitanja, nemaju karakter monografija o NDH, već prije svega razmatraju pojedina pitanja iz njenog okvira.[3]) (Odnosi se na lite-

---

[1]) Tu su objavljeni sljedeći radovi: Tone Ferenc: **Les System d' Occupation des Nazis en Slovenie;** Franjo Tuđman: **The Independent State of Croatie as an Instrument of the Policy of the Occupation Powers in Yougoslavia, and the Poople's Liberation Movement in Croatia from 1941—1945;** Isti autor: **Occupation System and the Crowth of the People's Liberation War and the Socialist Revolution in Yougoslavia 1941—1945** (oba ova priloga Franjo Tuđman je posebno objavio u knjizi pod naslovom: **Okupacija i revolucija,** Zagreb 1963); Josip Mirnić: **Vengerskij režim okkupasii v Jugoslavii;** Mihajlo Apostolski, Aleksandar Hristov, Rastislav Terzioski; **Položenije okkupirovanoj Makedonii vo vremja vtoroj mirovoj vojni** (1941—1944); Dragovan Šepić: **La politique Italienne d' Occupation en Dalmatie 1941—1943.**

[2]) Jovan Marjanović: **Ekonomska politika nemačkih okupatora u Jugoslaviji 1941—1945.** (S posebnim osvrtom na nemačku politiku u Srbiji i Banatu), »JIČ«, 4, 1963, str. 73—97; Mišo Leković: **Neki aspekti italijansko-ustaških odnosa i njihov odraz na operacije NOV i POJ,** »JIČ«, 4, 1965, str. 56—83; Vojmir Kljaković: **Njemačko-italijanske nesuglasice oko Jugoslavije 1941—1945, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo,** 2, Beograd, 1961; Bogdan Krizman: **Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937—1941,** Historijski zbornik povijesnog društva Hrvatske, XVII, 1964, str. 227—257; Bogdan Krizman: **Pavelićev dolazak u Zagreb,** Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1, 1963, str. 133—223; Z. Krnić; S. Ljubljanović, C. Tomljenović: **Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH,** Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1, 1963, str. 7—77; Zdravko Krnić: **O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata,** Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 4, 1966, str. 73—88; Andrija-Ljubomir Lisac: **Deportacije Srba iz Hrvatske 1941,** Historijski zbornik Povijesnog društva Hrvatske, IX, broj 1—4, Zagreb, 1956, str. 125—145; Vražalić Ešref: **Kapitulacija Jugoslavije i njena okupacija 1941.** (Neobjavljena doktorska disertacija), Biblioteka Pravnog fakulteta u Beogradu i dr.

[3]) **Dnevnik grofa Ćana,** Zagreb, 1948; **Tajni arhivi grofa Ćana** 1936—1942, Zagreb, 1952; Branko Lazić: **Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941—1945,** Minhen, 1946; Petar Pekić: **Postanak NDH. Borba za njeno oslobođenje i za unutrašnje ustrojstvo,** Zagreb, 1942; Mario Roata: **Rat na Balkanu,** »Vojno delo«, Beograd, 1962; **Tajna pisma Hitler—Musolini** (1941—1943), Zagreb, 1953; Ladislaus Hory, Martin Broczat: **Der Kroatische Ustascha Staat** 1941—1945, Stuttgart. 1964; Vjekoslav Vrančić: **Urota protiv Hrvatske,** Zagreb 1943; Živko Topalović: **Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji** 1941—1945, Pariz, 1958; Konstatin Fatich: **The War we lost, New York,** 1948; Eugen-Dido Kvaternik: **Ustaška emigracija u Italiji i 10. Travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povjesti, Hrvatska Revija** Buenos Aires, 1953, god. II, sv. 3; Eugen-Dido Kvaternik: **Još nešto o Rimskim ugovorima, Hrvatska Revija,** Buenos Aires, 1953, sv. 3; Edo Bulat: **Pregovori u Ljubljani, Hrvatska misao,** Buenos Aires, 1958, sv. 24; Stjepan Perić: **Preludij Rimskom ugovoru, Sloboda,** Buenos Aires, 1960, I, br. 1 i dr.

raturu stranih autora i jugoslovenske političke emigracije svih vrsta.) Izuzetak je knjiga L. Hory-a i M. Broczat-a: **Der Kroatische Ustascha Staat 1941—1945,** koja je za naš problem veoma interesantna, pa njoj kao do sada jedinoj kompleksnoj monografiji NDH, bez obzira na njene slabosti, treba posvetiti nešto više pažnje.

Autori ove knjige su saradnici Instituta za savremenu istoriju u Minhenu, a poznati su našim istoričarima po svojim radovima o Rumuniji i Čehoslovačkoj u drugom svjetskom ratu. Od 1941—1944. L. Hory je boravio u Beogradu, u grupi za vezu mađarskog generalštaba sa Vojnim zapovjednikom Srbije, na dužnosti atašea za trgovinu, odnosno za štampu; ovaj boravak on je iskoristio za prikupljanje diplomatskih obavještenja i podataka o NDH. Na osnovu toga i svojih sjećanja, napisao je obimniji rad **Ustaška imperija**, koji Institut u Minhenu nije objavio, već je tu cijelu stvar povjerio M. Broczat-u da je preradi i dopuni građom iz arhiva SR Njemačke i podacima iz literature koja mu se učini vjerodostojnom. Tako je nastala ova knjiga kao zajedničko djelo obadva autora.

Brocat, razumljivo, nije se koristio izvorima Postdamskog arhiva, dok je gotovo sasvim zapostavio arhivsku građu na italijanskom i srpskohrvatskom jeziku. Zbog toga se u ovoj knjizi odnosi između NDH i Italije ne prate dalje od ljeta 1941. godine. Dalje je važno upozoriti da su autori ove knjige razvitak i karakter NOP-a ocijenili onako kako to odgovara njihovim klasnim i političkim pozicijama, tj. netačno, jer su zanemarili literaturu na srpskohrvatskom jeziku, za koju kažu da je kontraverzna, jer potiče od »jugoslovenske titoističke strane«, odnosno od »hrvatske nacionalističke emigracije«.

Za obradu ovog pitanja izvorna građa je veoma brojna. Ali put do konsultovanja primarnih istorijskih izvora još uvijek je otežan, s obzirom da je građa nesređena, poneka nepristupačna i što neki dokumenti najčešće nisu odraz stvarnog stanja događaja iz vremena njihovog nastanka. Najveća poteškoća je u tome što sve građe nema u zemlji, pa sam bio prinuđen da se nekim značajnim podacima koristim posrednim putem.

Pored objavljene građe NOR-a i ustaško-domobranskih dokumenata u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda koju je izdao Vojnoistorijski institut u Beogradu, koristio sam se i neobjavljenom građom NDH, zatim njemačkom, italijanskom i četničkom u arhivi Vojnoistorijskog instituta i arhivima u Sarajevu, Beogradu i Zagrebu, kao i nekim elaboratima koji imaju važnost izvora prvog reda.[4])

Najvažnijim izvorom: **Errinnerungen an die Tätigkeit als Bevolmächtigter deutscher General in Kroatien 1941—1945,** Edmunda Glaise von Horstenaua, koji se čuva u Bečkom državnom arhivu nisam se mogao koristiti, izuzev nekim njegovim pismima koje navodi E. Wishaupt. Zbog toga neka pitanja, vjerujem, neće biti do kraja osvijetljena, što je

---

[4]) Ernest Wishaupt: **Borbe protiv ustaničkog pokreta u Jugoslaviji,** Arhiv Vojnoistorijskog instituta, k. 70a /VI, br. reg. 19/ 1; Branimir Altgayer: **O njemačkoj narodnoj skupini,** A. VII, k. 40-II, br. reg. 1/9; Zapisnik o saslušanju Franz-a Neuchausena, A. VII, Fond Vojni sudovi, predmet F. Neuchausen i dr.

uostalom, i nemoguće, jer se njemačko-italijanske suprotnosti ni problemski a ni vremenski ne iscrpljuju u 1941. godini.

— — —

Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u 1941. godini, svakako, nisu izolovana pojava. One imaju svoju dublju istorijsku pozadinu i šire okvire. Ishodište im se nalazi u međusobnim odnosima Hitlera i Musolinija u borbi podjele interesnih sfera na Sredozemlju i na Balkanu. Zbog toga u razmatranju tih suprotnosti na tlu Bosne i Hercegovine, valja najprije dati i najosnovniji njihov pregled na širem planu.

I

Njemačko-italijanske suprotnosti u Jugoslaviji do 27. marta 1941. g.

Krajem oktobra 1936. godine potpisan je pakt o fašističkoj osovini Berlin—Rim, koji je bio uperen protiv Kominterne, zbog čega se taj pakt naziva i Antikomiterna pakt. U okviru pregovora za njegovo sklapanje Hitler je uvjeravao Musolinija da Njemačka nije zainteresovana za jug Evrope i Sredozemlje i da u cijelom tom bazenu Italiji pripada povlašten položaj. Međutim, Hitler nikada nije imao namjeru da to potpuno prepusti Musoliniju. Zaokupljen u to vrijeme planovima za rušenje »versajskih« granica na rijeci Rajni, u srednjoj i istočnoj Evropi, nastojao je da se osigura s balkanske strane pa je gurao Musolinija da se približi Jugoslaviji.

Na toj osnovi, potpisan je 26. marta 1937. godine sporazum o prijateljstvu između Jugoslavije i Italije, tzv. »Beogradski sporazum«, kojim su se obje strane, pored ostalog, obavezale »da na svojim teritorijama neće pomagati nikakvu aktivnost koja bi bila uperena protiv teritorijalnog integriteta ili postojećeg poretka druge ugovorne strane, ili koja bi bila takve prirode da bi štetila prijateljskim odnosima između dviju država.«[5])

Italiji je sporazum s Jugoslavijom bio potreban zbog sve veće moći Njemačke i bojazni od njene ekspanzije prema Trstu i jugoistočnoj Evropi, jer je to remetilo njene planove osvajanja pozicija ne samo na Balkanu već i u Podunavlju.[6])

Kolika je bojazan na italijanskoj strani bila zbog brzog snaženja Njemačke, najbolje se vidi iz riječi italijanskog ministra inostranih poslova grofa Ćana, koji je u toku pregovora izjavio jugoslovenskom predstavniku Subotiću: »Njemačka nije samo opasan protivnik za neprijatelja nego i težak prijatelj za saveznika, zbog čega će savez Italije i Jugoslavije ojačati njihov položaj prema Njemačkoj u saradnji s njom«.[7]) Inače, ugovorna obaveza ranije citirana koja je sadržana u četvrtom članu bila je dopunjena specijalnom izjavom ministra Ćana. Njome se je Italija izričito obavezala da zabrani svaku djelatnost uperenu protiv teritorijalnog integriteta Jugoslavije, da internira Pavelića i druge ustaške vođe, da spriječi svaku njihovu aktivnost i onemogući dodir s ljudima iz zemlje, da pripadnike tih organizacija deportira u

---

[5]) J. B. Hoptner, **Yougoslavia in Crisis 1934—1941**, New York—London, 1962, strana 73.

[6]) Franjo Tuđman: **Okupacija i revolucija**, Zagreb 1963, str. 23.

[7]) J. B. Hoptner, isto, str. 67.

italijanske kolonije ili internira i konfinira, da obavijesti jugoslovensku policiju o imenima onih koji žele da se vrate u Jugoslaviju i da primi jednog jugoslovenskog policijskog službenika radi kontakta s italijanskom policijom za sprovođenje toga dogovora.[8])

Dok se jugoslovenska vlada na čelu sa Stojadinovićem zavaravala da je sporazumom s Italijom postigla trajnije poboljšanje odnosa,[9]) Musolini je taj ugovor smatrao samo taktičkim potezom, i nije odustajao od svojih planova ekspanzije na Balkan.

Prije sporazuma s Italijom knez Pavle i Stojadinović sklopili su pakt o vječnom prijateljstvu s Bugarskom (24. 1. 1937), a četiri godine kasnije (12. 12. 1940) knez Pavle i Dragiša Cvetković s Mađarskom. Ugovori o prijateljstvu sa zemljama koje su do tada vodile revanšističku politiku prema Jugoslaviji i potpomagale separatističke pokrete za njeno razbijanje, značili su samo formalno učvršćenje međunarodnog položaja Jugoslavije. Tim je ugovorima, naime, jugoslovenska vlada potkopala Balkanski savez i Malu antantu i Jugoslaviju izbacila iz kolosijeka one politike i iz onih saveza na koje se ona dotada oslanjala.[10])

Vanjska politika jugoslovenske vlade, koja se trudila da uspostavi što bolje odnose s fašističkim silama i koja se nije protivila Anšlusu Austrije i razbijanju Čehoslovačke, izazvala je veliko nezadovoljstvo antifašističkih i demokratskih snaga u zemlji.

U takvoj konstelaciji međunarodnih odnosa i unutrašnjih trvenja, krajem 1938. i na početku 1939. godine, postalo je vrlo aktuelno »hrvatsko pitanje«. Najprije se vode razgovori između Mačeka i predstavnika Stojadinovićeve vlade, koji, kao što je poznato, nisu doveli ni do kakvog rezultata. Maček zbog toga krajem 1938. i početkom 1939. godine preko svojih emisara — ing. Karnelutija i grofa Bombelesa održava tajne kontakte s grofom Ćanom, nastojeći da dobije podršku Italije za stvaranje samostalne Hrvatske u savezu ili u personalnoj uniji s Italijom. Mačekovi emisari su čak uspjeli da od Italije dobiju i novčanu pomoć u iznosu od dvadeset miliona dinara.[11]) Ali od toga na kraju nije bilo ništa, jer je Maček računao da će poslije pada Stojadinovićeve vlade imati povoljnije izglede na sporazum.

Međutim, što se više otezalo s potpisivanjem sporazuma za rješenje »hrvatskog pitanja«, vođstvo HSS-a pokušalo je da uspostavi dodir i s njemačkom vladom.[12]) Kad se za to saznalo u Italiji, Ćano je u ime Musolinija tražio razjašnjenje, stavivši Nijemcima do znanja da je Italija potpomagala hrvatski autonomistički pokret i prije potpisivanja sporazuma s Jugoslavijom. U odgovoru Ribentrop je uvjeravao italijansku vladu da je Italija nadležna za politiku Osovine u svim pitanjima sredozemlja i da Jugoslavija stoprocentno ulazi u interesnu sferu Italije, a da Njemačka tu ima samo ekonomske interese.[13])

---

[8]) J. B. Hoptner, isto, str. 73.
[9]) Ugovor je potpisan na deset godina.
[10]) Franjo Tuđman, n. d., str. 24.
[11]) **Dnevnik grofa Ćana**, Zagreb, 1948, str. 48—49, 53, 59, 78—83.
[12]) Na početku 1939. godine pokušali su prof. Lj. Tomašić i dr T. Jančiković uspostaviti vezu s njem. služ. krugovima, ali bez ikakvog uspjeha. (J. Jareb, **Pola stoljeća hrvatske politike**, Buenos Aires, 1960, str. 63).
[13]) **Tajni arhivi grofa Ćana**, str. 289—290.

U toj diplomatskoj borbi Italijani su se pribojavali da Nijemci, raspadom Čehoslovačke i stvaranjem Slovačke države, ne daju podstreka autonomističkom pokretu u Hrvatskoj i da ne iskoriste Mačeka, da pod okriljem Nijemaca, pokuša, poput Tiso-a u Slovačkoj, ostvariti nezavisnost Hrvatske. Na taj bi način Nijemci izbili na Jadran, što je bilo apsolutno neprihvatljivo za Italiju.[14])

Nijemci su morali uložiti mnogo truda da ubijede Italijane da su to izmišljene priče i da niukom slučaju Njemačka na Balkanu neće preduzimati ništa što bi narušilo italijanske interese. Otišlo se tako daleko da je ministarstvo vanjskih poslova Rajha moralo uputiti cirkularno pismo svim ministrima i predstavništvima u inostranstvu da ubuduće, u interesu njemačko-italijanskih odnosa, ne smiju održavati nikakve veze s hrvatskim organizacijama.[15])

Na unutrašnjem planu, pregovori između Cvetkovića, kao mandatora kraljevskog namjesništva, i Mačeka, u ime vodstva HSS-a, koji su otpočeli 3. aprila 1939. godine u Zagrebu, uspješno su se razvijali, tako da su 26. avgusta iste godine završeni potpisivanjem sporazuma o rješenju »hrvatskog pitanja« na taj način što je osnovana Banovina Hrvatska i formirana nova Cvetković—Mačekova vlada. Bio je to, u stvari, sporazum između vodećih vrhova srpske i hrvatske buržoazije o podjeli vlasti, dok u pogledu neriješenog hrvatskog pitanja, odnosno nacionalnog pitanja u Jugoslaviji taj sporazum nije donio prihvatljiva rješenja za najšire narodne mase niti je nacionalno pitanje bilo skinuto s dnevnog reda. Naprotiv, ono je i dalje ostalo otvoreno.

I dok su predstavnici hrvatske buržoazije smatrali da su postigli određene rezultate, jer su pored Banovine Hrvatske, koja je u državno-pravnom pogledu ostvarila neku samostalnost, dobili i pravo učešća u centralnoj vladi, dotle su frankovačko-ustaški elementi u Hrvatskoj napadali sporazum kao izdaju hrvatskih nacionalnih interesa, ali su u isto vrijeme nastojali da formiranje Banovine iskoriste kao prvi korak i sredstvo za stvaranje velike samostalne i nezavisne hrvatske države.

Njemačka i Italija su na »sporazum« gledale povoljno. Očekivale su da će sporazumom još više učvrstiti svoj položaj u Jugoslaviji. Pri tome su smatrali da njihovoj politici više odgovara jači uticaj hrvatske buržo-

---

[14]) Isto, str. 289—290.

[15]) 20. marta 1939. godine njemački poslanik u Rimu fon Makenzen je dao Ćanu ovaj odgovor: »1. Njemačka nema nikakvih ciljeva u bilo kojoj zoni mediterana, koji Firer smatra talijanskim morem. 2. Njemačka opovrgava sve glasine o njenom zanimanju za hrvatsko pitanje. Taj se problem nikako ne tiče ni njem. vlade ni njem. naroda. 3. Prima na znanje izjavu Italije da se ne može dezinteresirati u vezi s eventualnim modifikacijama status quoa u Hrvatskoj...« (Tajni arhivi grofa Ćana, str. 290).

U pismu Ribentropa grofu Ćanu (istog datuma) stajalo je: »...bio sam po sve iznenađen, kada sam... doznao, da su do vaših ušiju doprle sasvim druge glasine: smjesta sam osobno počeo istraživati, odakle bi... mogle poteći. Ustanovio sam da su... neke hrvatske ličnosti u Berlinu stupile u vezu s jednim neslužbenim organom i nastojale... da saznaju nešto tačnije o držanju Njemačke... Nije isključeno, da su Hrvati kao što se često događa na putovanjima političara ovakve vrste, pokušavali da ispitaju teren kod nekog drugog neslužbenog organa. Istražiću i tu stvar i jednom zauvijek prekinuti sve što bi moglo izazvati lažne glasine o njem. namjerama«. (Isto, str. 291—292).

azije, za koju su smatrali da je prirodno vezana za Italiju i Njemačku, a da je srpska buržoazija tradicionalno vezana za zapadne sile.[16])

Pripremajući se za napad na Poljsku, Hitler je očekivanu intervenciju zapadnih sila htio rasplinuti proširenjem ratnog sukoba i na Balkan. Zbog toga se vraća na koncepciju razbijanja Jugoslavije da bi pridobio Italiju. Napad na Poljsku i Jugoslaviju Hitler je opravdavao sličnim argumentima. Poljska znači prijetnju za Njemačku, pa, prema tome, i za Osovinu. Ako bi se Njemačka i Italija našle u sukobu sa zapadnim silama, Poljska bi iskoristila priliku i napala Njemačku s leđa. S druge strane, Jugoslavija bi prema Italiji u takvoj situaciji ostala neutralna, ali samo dotle dok bi položaj Italije bio povoljan. Čim bi se pojavile poteškoće, Jugoslavija bi je napala. Zbog toga Hitler savjetuje Italiji da iskoristi prvu priliku i da raskomada Jugoslaviju i okupira Hrvatsku i Dalmaciju.[17])

Prvog septembra 1939. godine Hitler je napao Poljsku i protiv sebe izazvao Veliku Britaniju i Francusku. Jugoslavija je već sutradan objavila svoju neutralnost. U prvoj fazi ovog sukoba Musolini je ostao po strani, jer, s jedne strane, nije bio spreman za rat, a, s druge, nije bio siguran da će se on uspješno završiti po Hitlera. Ali to, ipak, nije uticalo da Musolini napusti misao okupiranja Hrvatske.

Velike i munjevite Hitlerove pobjede bile su znak da su stvorene povoljne okolnosti za realizaciju Musolinijevih planova na Balkanu, pa je otpočeo pripreme za napad na Jugoslaviju.

Pošto su kombinacije s Mačekom poslije »sporazuma« otpale, postao je aktuelan Pavelić. Njega je Ćano prvi put primio u službenu posjetu 23. januara 1940. da bi zatim s njim i dalje održavao vezu. Već na prvom prijemu Ćano je utvrdio plan akcije i Pavelićeve obaveze prema Italiji.[18])

Desetog maja 1940. Ćano je opet primio Pavelića i o tome u svoj Dnevnik zapisao: »... Situacija u Hrvatskoj sazrijeva i ako mi budemo dugo oklijevali, mnoge će se simpatije okrenuti Nijemcima. Ja ću pripremiti geografsku kartu, na kojoj će biti točno naznačeni podaci o revolucionarnim snagama i najhitnijim potrebama, a onda ćemo prijeći na djelo... Izvijestio sam Dučea o razgovoru. Smatra da treba ubrzati događaje. Na svom kalendaru zabilježio je jedan dan početkom lipnja...«[19])

Međutim, napad na Jugoslaviju i rat na Balkanu nije u to vrijeme odgovarao Hitleru. On se pribojavao da bi italijanska diverzija mogla dovesti do angažovanja i njemačkih snaga na sporednom ratištu, a to bi pomrsilo njegove planove obračuna sa glavnim protivnicima (Velikom Britanijom i Sovjetskim Savezom). Zbog toga je Hitler savjetovao Musoliniju da se uzdrži od svake akcije na Balkanu i da na Jugoslaviju vrši pritisak da pristupi Trojnom paktu.[20])

---

[16]) Isto, str. 292.

[17]) **Tajni arhivi grofa Ćana**, str. 316.

[18]) Ćano je dao ovakvu definiciju: »Ustanak, zauzimanje Zagreba, povratak Pavelića, molba za italijansku intervenciju, uspostava hrvatskog kraljevstva, ponuda krune italijanskom kralju...« (Dnevnik grofa Ćana, str. 140—148).

[19]) Dnevnik grofa Ćana, str. 179.

[20]) Franjo Tuđman, isto, str. 36.

Ovaj Hitlerov savjet, kao i ulazak Italije u rat na strani Njemačke (10. 6. 1940) odgodio je planirane kombinacije s Pavelićem i skrenuo pažnju sila Osovine na druge ciljeve. Uzaludna je bila sva umješnost italijanske diplomatije da prikaže Jugoslaviju kao neprijatelja Osovine, čiji su osjećaji na drugoj strani[21]) tj. okrenuti zapadnim velesilama. — Hitler, kao jači partner, odlučivao je kakvo će Italija držanje imati prema Jugoslaviji.

U pismu Musoliniju o razgovorima s Hitlerom i Ribentropom u Salcburgu 18. novembra 1940, Ćano je u svojim Tajnim arhivima zapisao i ovo: »... Hitler pripisuje najveću važnost i vjeruje da držanje Beograda u velikoj mjeri ovisi o budućem razvoju i položaju. On polazi od načela da su naši odnosi s Beogradom posve loši i da je bila vaša namjera da ih još više pogoršate. Ta stvar ga zabrinjava i bio je sretan kad sam rekao, da se italijansko-jugoslovenski odnosi u posljednje vrijeme nisu pogoršali, i da ste me vi ovlastili, da podstaknem inicijativu u pravcu povjerljivih razgovora... Pitao je: vjerujete li vi, da će Musolini biti pripravan da sklopi sporazum s Jugoslavijom na osnovi ovih triju tačaka: jamstvo Osovine za granice Jugoslavije; prepuštanje Soluna Jugoslaviji; demilitarizacija Jadrana od strane Jugoslavije? Odgovorio sam ... kako mogu vjerovati da ćete vi prihvatiti takav sporazum. Hitler je rekao: ako je tako, onda sam siguran, da ćemo Jugoslaviju pridobiti za sebe!«[22])

Osjećali su se vidni znaci skorog pristupa Jugoslavije Trojnom paktu. Do njegovog potpisivanja je uskoro i došlo — 25. III 1941. u Beču.

Do početka marta 1941. godine politički aktivan među ustašama u Italiji bio je samo njihov poglavnik Ante Pavelić, koji je u to vrijeme boravio u Firenci... Tih martovskih dana boravio je u Rimu, gdje mu je Barun de Feraris, šef kabineta ministra Anfuza, vršioca dužnosti Ministra vanjskih poslova, saopštio da Italija, s obzirom na pristup Jugoslavije Trojnom paktu, želi potpuno političko mirovanje ustaša.[23])

Ipak su sa pojedinim ustašama u Zagrebu održavane i dalje redovne veze. One će uskoro biti prekinute vojnim pučom 27. marta, jer su i Italija i Jugoslavija zatvorile svoje granice. U vijestima koje je ustaška emigracija primila do 27. marta najčešće su bila obavještenja o sve većoj aktivnosti Nijemaca i njihovom uticaju u zemlji. Bilo je očito da Nijemci u pogledu »hrvatskog pitanja« niukom slučaju neće ostati po strani.

Dvadesetog marta boravio je u Italiji dr Vladimir Košak, jedan član ustaškog vođstva u domovini, koga je trebao primiti lično Pavelić. Međutim, pošto se nije htio oglušiti o naredbu »potpunog političkog mirovanja« on je to prepustio Didi Kvaterniku. Na sastanku sa Košakom Dido Kvaternik je, između ostalog, bio obaviješten da će potpisivanjem Trojnog pakta doći do velikih promjena, da će Nijemci odigrati glavnu ulogu, da se neće odreći Hrvatske u korist Italijana; da nisu raspoloženi prema Paveliću, jer ga smatraju italijanskim eksponentom, a ustaše

---

[21]) Tajni arhivi grofa Ćana, str. 385—386.
[22]) Isto, str. 432—433.
[23]) E. D. Kvaternik, **Ustaška emigracija u Italiji i deseti travanj**, str. 210.

elementom nereda.[24]) Na takva upozoravanja o njemačkom uticaju, Pavelić je odgovarao da Hrvatska ulazi u interesnu sferu Italije i da veze »s Domovinom ne vrijede ništa«.[25])

Grupa ustaških vođa u Zagrebu (Slavko Kvaternik, Mile Budak, Žanić, Lorković i dr.) ispravno su ocijenili vojničku snagu osovinskih partnera. Oni su Pavelića stalno upozoravali da će pri raspadu Jugoslavije glavnu ulogu, vojnički i politički odigrati Nijemci. Njemački konzul u Zagrebu Frojnd, predstavnik Vermahta dr Proebst, i drugi, stalno su uvjeravali da se Njemačka nipošto nije dezinteresovala sudbinom Hrvatske. Pavelić je sve te vijesti propraćao komentarom: »Oni u Zagrebu nasijedaju običnim njemačkim agentima. Mi dolazimo u talijansku sferu«.[26])

U takvoj situaciji i raspoloženju dočekala je ustaška emigracija 27. mart 1941. godine. Izvršeni državni udar nije im donio samo radost nego i neugodno iznenađenje. Sada su ostali i bez onih slabih veza sa »domovinskim« vodstvom u Zagrebu.[27])

Njemačko-italijanske suprotnosti u Jugoslaviji od 27. marta do 10. aprila 1941. godine

Sve do martovskih dana 1941. godine vlada Velike Britanije nije gubila nadu da će Jugoslaviju privući na svoju stranu. Šansa joj je bio anglofil knez Pavle. Iako je bilo očito da je Jugoslavija za zapadne sile sasvim izgubljena, Vinston Čerčil je učinio posljednji pokušaj 22. marta. U pismu koje je uputio predsjedniku jugoslovenske vlade Dragiši Cvetkoviću, između ostalog, stajalo je i ovo:

»Ekselencijo, konačni poraz Hitlera i Musolinija je siguran. Mi znamo da srca svih pravih Srba, Hrvata i Slovenaca kucaju samo za slobodu, integritet i nezavisnost svoje zemlje i da su njihovi pogledi na budućnost istovjetni sa pogledima zemalja engleskog jezika. Ako Jugoslavija prihvati sada sudbinu Rumunije ili izvrši zločin kao Bugarska te postane saučesnik u pokušaju uništenja Grčke, njena propast će biti sigurna i nepopravljiva. Ona neće izbjeći već će samo odgoditi ratna iskušenja, a tada će se njena hrabra vojska boriti sama, opkoljena i lišena svake nade i pomoći«.[28])

Međutim, jugoslovenska vlada, koja je željela da sačuva zemlji mir, isuviše je, zbog mnogih grešaka koje je počinila, izgubila povjerenje, tako da ni sama nije mogla da se dalje održi. Martovske demonstracije i vojni puč ubrzali su ne samo pad vlade već su doveli u pitanje i opstanak države.[29]) Naime, u planovima Hitlera i Musolinija, koji su težili za »novim poretkom« u Evropi Jugoslaviji nije bilo mjesta.

Kad su stigle vijesti o događajima u Jugoslaviji, Hitler je iste večeri sazvao ratno vijeće na hitan sastanak, na kojem je samo on govorio.

---

[24]) Isto, str. 211.
[25]) Isto, str. 217.
[26]) Isto, str. 218.
[27]) Bogdan Krizman: **Pavelićev dolazak u Zagreb**, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1, 1961, str. 142.
[28]) V. Čerčil, **Drugi svjetski rat**, Spoljnopolitička dokumentacija br. 10/1950, str. 423.
[29]) O tome opširnije vidi: dr Ferdo Čulinović, **Dvadesetsedmi mart 1941**, Zagreb, 1966.

U zapisniku te sudbonosne konferencije stoji da je Hitler odmah na početku prikazao situaciju u Jugoslaviji nastalu državnim udarom u Beogradu i podvukao da je Jugoslavija predstavljala nepouzdan faktor za predstojeću akciju »Marita« (napad na Grčku), a još više za kasniju akciju »Barbarosa« (napad na Sovjetski Savez). Za Srbe i Slovence je rekao da nikada nisu bili prijatelji Njemačke. Za vlade u Beogradu da ne sjede čvrsto u sedlu zbog neriješenog nacionalnog pitanja i postojanja oficirske klike koja je sklona da izvodi državne udare. Dalje je utvrdio da bi posljedice za Njemačku bile još teže da je do obaranja vlade došlo u toku akcije »Barbarosa«. Zbog svega toga Hitler je donio odluku da se preduzmu sve mjere da se Jugoslavija raskomada i s vojnog stanovišta i kao državna tvorevina; da se pređe u napad čim se pripreme potrebna sredstva i snage, da se pokuša nagovoriti susjedne države da sudjeluju na odgovarajući način — to su Italija, Bugarska i Mađarska, a da se od Rumunije traži da bude zaštita s ruske strane. Naglasio je da je od posebne političke važnosti da se na Jugoslaviju udari munjevito i oštro i da se provede njeno vojno-strateško komadanje pomoću strelovitog pothvata. Pritom je ukazao da će se Hrvatskoj zagarantovati odgovarajući »politički postupak« — kasnija autonomija.[30])

Još iste noći sastavljeno je pismo za Musolinija u kome Hitler svom partneru najavljuje odluku o napadu na Jugoslaviju i moli ga da i Italija učestvuje, ali u pismu nema ni riječi o Paveliću i ustašama. Kasno u noć 27/28. marta, u dva sata poslije pola noći, njemački poslanik u Rimu fon Makenzen predao je Hitlerovu poruku Musoliniju.[31])

Musolini je u odgovoru, pored ostalog, napisao da pored Bugarske i Mađarske treba računati i sa separatističkim tendencijama kod Hrvata, koje predstavlja dr Ante Pavelić, koji se nalazi u blizini Rima.[32])

Musolini je istovremeno povjerio njemačkom ambasadoru da će se s Pavelićem sastati u Rimu još u toku jutra, tj. 28. III 1941. godine.

Makenzen je 29. 3. javio svome ministarstvu u Berlin da je Anfuzo (Ćanov zamjenik) tog jutra (29. III — o. p. R. B.) primio Pavelića po nalogu Musolinija. Naglasio je da Italija u Pavelićevoj ličnosti drži u ruci za Hrvatsku veoma važnu kartu i da Pavelić na području Italije raspolaže sa 500 odanih Hrvata.[33])

---

[30]) Nirnberška dokumenta, PS-1746, **Beschprechung Uber Yougoslawien,** str. 21—25 — citirano: B. Krizman, **Pavelićev dolazak u Zagreb,** str. 149—151.

[31]) **Tajna pisma Hitler—Musolini,** str. 50—51.

[32]) Isto, str. 51.

[33]) D. Krizman, isto, str. 152.

Zaista, Musolini je 28. marta pozvao Pavelića da dođe u Rim na razgovor. O tome je Dido Kvaternik napisao: »Reakcija Osovinskih sila na Simovićev puč nije izostala. I mi u Firenci odmah smo je osjetili ... 28. ožujka dr Pavelić na poziv putuje u Rim. Po njegovoj odredbi, prati ga Bzik. 29. 3. u 14 sati on se sastaje u Musolinijem ... Razgovoru je s talijanske strane prisutan i ministar Anfuzo vršilac dužnosti Ministra vanjskih poslova. S hrvatske strane nitko, osim dr A. Pavelića ... Kod njegovog povratka iz Rima 31. ožujka nastojao sam saznati nešto o tome sastanku. Musolini ga je primio s riječima: »Adesso e' il vostro momento' (sada je vaš čas) ... O budućim talijansko-hrvatskim odnosima dr Pavelić nije mnogo govorio ... Težište svog prikaza stavio je na ... momente tehničke prirode, koje je dogovorio sa samim Musolinijem i sutradan (30. 3.) talijanskim državnim tajnikom u Ministarstvu rata, generalom Sodu-om ... Bio je vrlo zadovoljan ... Njegovo držanje bilo je puno optimizma i vedrine«. (E. D. Kvaternik, isto, str. 216—217).

Iako je general Jodl, načelnik štaba OKW sastavio prijedlog o usklađivanju njemačkih i italijanskih operacija protiv Jugoslavije, u kom je, pored ostalog, stajalo da se u svakom pogledu izlazi u susret hrvatskim težnjama za nezavisnošću i da se s Hrvatima postupa kao s prijateljima Osovine, zbog čega treba odustati od svakog napada iz vazduha na hrvatski teritorij itd., u tom prijedlogu nije bilo ništa o Paveliću i njegovim ustašama.[34]) Dakle, bilo je očito da Berlin računa s drugom kartom u Hrvatskoj, a to je Maček, predsjednik HSS-a i potpredsjednik bivše jugoslovenske vlade. Nijemci su bili za Mačeka zbog toga što je HSS mnogobrojna pa bi budući režim u Hrvatskoj imao širok oslonac u masama, kao i zbog toga što je HSS raspolagala polu-vojničkom organizacijom (»Zaštita«), dok bi je s Pavelićem trebalo tek stvarati.[35])

Za takvo svoje rješenje pitanja Jugoslavije i zadovoljenja hrvatskog separatističkog pokreta Berlin je preduzimao široke akcije. Mačeku se savjetuje da ne ulazi u Simovićevu vladu; šalju se specijalni emisari u Zagreb radi uspostavljanja veze s hrvatskim prvacima.

Njemački emisari u Zagrebu nisu skrivali svoje nesimpatije prema Paveliću. Slavko Kvaternik, kao vođa »domovinske« organizacije ustaškog pokreta, koji je u tim danima pokazivao najviše inicijative i kod koga su ovi emisari na neki način bili akreditovani, pitao je šta hoće Treći Rajh.[36]) Vezenmajer mu je odgovorio da Hrvatsku od stalne njemačke okupacije može jedino spasiti Maček, jer se njemu jedino u Berlinu vjeruje, a Ante Pavelić da je nepouzdan, potpuno je u rukama fašističke Italije. Kvaternik je mogao zaključiti da Vezenmajer nastupa protuitalijanski i da odbija Pavelića kao njihovog eksponenta, kao i da su Nijemci sve do 4. aprila, kada je Maček ušao u Simovićevu vladu, bili za njega, i da je u njihovim novinama bilo zabranjeno da se spominje Pavelićevo ime, a od toga dana samo uz ime dr Mačeka.[37])

Ne ulazeći u širu analizu razvoja događaja, koji su uslijedili šestoaprilskim napadom na Jugoslaviju, potrebno je istaći da se dugo nije znalo ko će biti na čelu nove hrvatske države, koja se komadanjem Jugoslavije imala osnovati. To je pitanje trebalo definitivno riješiti na konferenciji 8. aprila, koju je sazvao njemački generalni konzul Frojnd. Pored njega, konferenciji su s njemačke strane prisustvovali još i dr Herman Proebst, predstavnik Vermahta, a sa strane HSS Janko Tortić i ing. Karneluti, dok je od hrvatskih nacionalista, tj. ustaša iz »domovinskog vodstva« prisustvovao Slavko Kvaternik. Međutim, zbog oprečnih stavova ni ova konferencija nije dovela ni do kakvog rezultata. No, za nas je najvažnija konstatacija da su i sami ustaški eksponenti bili spremni da prihvate Mačeka na čelu buduće hrvatske države.[37a])

---

[34]) Bonski arhiv, II, br. 389, od 30. 3. 1941. — citirano: B. Krizman, isto, str. 155.

[35]) B. Krizman, isto, str. 155, napomena 70.

[36]) Kvaternikov iskaz pred istražnim organima (Arhiv VII).

[37]) Isti izvor.

[37a]) To se najbolje vidi iz jednog njihovog letka, koji su izdali početkom aprilskog rata pod naslovom »Ne, nećemo na klaonicu«. U tom letku, navedeno je i ovo: »... Veleizdajnički Maček i drugovi, da održe ovo za hrvatski narod nemoguće stanje, sabiru vojsku, rekviriraju konje, kola, kao i motorna vozila... Hrvatski narode! Zar možeš trpjeti ovu veleizdaju i sramotu, koju učiniše u Tvoje ime? Zar ćeš dozvoliti da te šalju na klaonicu kao životinje? Sav hrvatski narod treba... stupiti

Sličnih sastanaka bilo je i prije ove konferencije. Njih su održavali ustaški prvaci u zemlji Kvaternik, Tvrtković i Košak, sa predstavnicima desnog krila HSS (Tortić i Lamer) i predstavnicima Rajha koje sam ranije pomenuo. Sam Slavko Kvaternik je poručivao Mačeku da ustaše ne traže nikakvog udjela u vlasti, već jedino da se njihovi ljudi puste iz koncentracionih logora i da Maček odbije da uđe u Simovićevu vladu, tj. prekine odnose s Beogradom, mada su ga inače napadali kao izdajnika hrvatske stvari.

Sve do 10. aprila 1941. godine Maček je, pored svega što mu se pripisivalo u grijeh (ulazak u Simovićevu vladu, odbijanje novih ponuda da bude šef hrvatske države i dr.), još uvijek uživao veliki autoritet kod Nijemaca. Kada se 8. aprila vratio iz Beograda u Zagreb i dao »proglas na hrvatski narod«,[38]) Slavko Kvaternik je požurio da ga još jednom nagovori da on, Maček, proglasi hrvatsku nezavisnost.[39]) Pošto Maček na to nije pristao, Kvaterniku je bila najveća briga kako da ga privoli na odstupanje. Tu mu je mnogo pomogao dr Vezenmajer, koji je 10. aprila u popodnevnim časovima posjetio Mačeka u trenutku kada je ovaj trebalo da otputuje na svoje imanje u Kupinec. Nakon dužeg nategnanja Maček je pristao da izda novi »proglas na narod« u kojem je navedeno da su Nijemci ušli u Zagreb, da je vlast preuzeo pukovnik Kvaternik, koji je proglasio »Nezavisnu Državu Hrvatsku«, pa stoga poziva narod da mirno primi te nove činjenice. Tek poslije toga Kvaternik je mogao proglasiti NDH na radiju, a spiker je poslije toga pročitao Mačekovu izjavu, koju mu je Kvaternik ostavio.[40])

Da li je Slavko Kvaternik na dan ulaska njemačkih trupa u Zagreb (10. aprila 1941) proglasio NDH u ime Ante Pavelića uz pristanak Vezenmajera ili na svoju ruku, ostaje otvoreno pitanje. Iz postojeće dokumentacije to se nije moglo jasno ustanoviti. Pretpostavljam da je postojala saglasnost Vezenmajera, koji je tih dana, kako sam navodi[41]) morao

---

u borbu da raskine okvire ropstva i stekne svoju slobodu! A potpuna sloboda zagarantovana nam je u potpunoj i nezavisnoj Hrvatskoj državi... To je program Hrvatskog ustaškog pokreta, kojemu na čelu stoji Ustaški Poglavnik Dr Ante Pavelić«. (Prepis letka u Arhivu SUP-a SR Hrvatske i u Arhivu IRP Zagreb, citirano: Franjo Tuđman, isto, str. 72).

[38]) Tekst toga proglasa glasi: »Hrvatski narode! Braćo i sestre! Vratio sam se u Vašu sredinu, pa Vam tim povodom velim ovo: stigla nas je najveća nesreća, što jedan narod može stići, a to je rat. To zlo može se ublažiti samo na taj način, da budemo složni i disciplinirani. Slušali ste me dosada u svim teškim časovima, pa sam siguran da ćete to činiti i od sada. Ja ću među vama ostati i dijeliti s vama kao i do sada sve dobro i zlo. Razumije se, da ću u svakom pojedinom slučaju na uobičajeni način davati upute bilo putem naših organizacija bilo putem posebnih izaslanika, koji će biti ili narodni zastupnici ili drugi opće poznati prvaci stranke. U ovom času tražim od vas puni red i disciplinu, bilo kod kuće ili u vojsci...« (Hrvatski Dnevnik, Zagreb, 9. 4. 1941. g.).

[39]) E. D. Kvaternik, isto, str. 228.

[40]) B. Krizman, isto, str. 174, napomena 113.

[41]) U izvještaju (čiji se prepis čuva u Arhivu IRP u Zagrebu) Ribentropu o toku događaja 10. 4. 1941. u Zagrebu, Vezenmajer 11. 4. 1941. piše: »...Kako je u međuvremenu položaj postao opasan, morao sam raditi po vlastitoj ocjeni, da na svaki način spriječim Mačekovu proklamaciju koja bi povukla za sobom najteže unutrašnje konflikte i krvoproliće... Zato sam 10. aprila prije podne preuzeo inicijativu, uprličio dogovor s Kvaternikom i utvrdio ... tačan plan za preuzimanje vlasti i molio da se ... uspostavi puna pripravnost ... 10. aprila u podne doprle su do mene prve pouzdane vijesti o prodiranju njemačkih trupa, zbog čega sam odlučio da smjesta

raditi na svoju ruku. To je bio još jedan dobro smišljen i nenadan potez Nijemaca za Italijane. Naime, proglašenje NDH mnogo je zabrinulo Musolinija, koji je otvoreno izrazio bojazan da je to rješenje pomoću koga Nijemci namjeravaju da posrednim putem, pomoću NDH, osiguraju svoju dominaciju u području koje spaja Podunavlje i Mediteran i tako ga isključe iz italijanske interesne sfere. Musolini je bio načisto da je NDH proglašena u aranžmanu njemačke okupacije i plašio se da Pavelićeva obećanja data 29. 3. i potvrđena pred odlazak iz Italije (11. 4) mogu ostati jalova. Zbog toga je Musolini nešto kasnije izdao nalog Anfuzu da leti u Zagreb i prisili Pavelića na svečanu izjavu o zadovoljenju italijanskih interesa u Dalmaciji koja mu je bila potrebna prije nego što Berlin predloži zajedničko priznanje novog režima.[42])

Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine od 10. do 22. aprila 1941. godine

Na Hitlerovu odluku od 27. marta da se Jugoslavija napadne, vojnički uništi i raskomada; ova odluka je označila polaznu osnovu za uspostavljanje okupacionih sistema u Jugoslaviji — uslijedile su u toku rata s Jugoslavijom »privremene smjernice«[43]) koje su određivale kako se komadanje Jugoslavije treba da izvrši.

Kako je već 10. aprila, neposredno po ulasku njemačkih trupa u Zagreb, Slavko Kvaternik proglasio »Nezavisnu Državu Hrvatsku«, »smjernice« su unijele novi nemir kod Italijana, jer one su, pored ostalog, potvrđivale Kvaternikov proglas, o osnivanju NDH, a Italijani nisu još bili uspjeli da osiguraju svoj uticaj. Njima je, naime, smetala odredba u »smjernicama«, da se »NDH ima osnovati u okviru svojih narodnosnih granica i ima postati nacionalna država«,[44]) što se je kosilo s interesima kraljevine Italije.

Nemir i nejasnoća za Italijane bili su utoliko veći što je u »Smjernicama« stajalo i ovo:

»6. Hrvatska.

... S Njemačke strane ne smije biti nikakvog miješanja u unutrašnjo-političke odnose.

7. Preostali dio Bosne i Crne Gore.

Političko uređenje ovih predjela ostavljeno je Italiji. Ovdje može doći u obzir i uspostava jedne samostalne Crne Gore.«[45])

Italijani su shvatili da je Bosna data njima i da, prema tome, nemaju šta da se sporazumijevaju s vladom novostvorene NDH, nego

---

samostalno postupim. U 15 časova bio je nov sastanak s Kvaternikom, na kojem sam mu saopštio... da sam odlučio potražiti Mačeka da ga potaknem na odstupanje. Kvaternik je zbog toga bio veoma sretan, jer je ta tačka bila njegova najveća briga... Od 15,30 do 16 sati raspravljali smo Maček i Ja,... te je on izjavio da je pripravan odstupiti i Kvaterniku... predati upravnu vlast... Ja sam se odmah uputio Kvaterniku, saopštio mu taj rezultat... i odveo ga odmah Mačeku. Ondje je bila formulisana i od Mačeka potpisana izjava o odstupanju i o predaji vlasti Kvaterniku...«.

[42]) Bogdan Krizman: **Svjedočanstva o II svjetskom ratu,** str. 45.

[43]) »Privremene smjernice« Hitler je dao 12. aprila odnosno one su tog dana preko OKW (Vrhovna komanda njemačke vojske) stigle komandantima njemačkih jedinica u Jugoslaviji (Zbornik NOR-a II/2, 543).

[44]) Ferdo Čulinović, **Slom stare Jugoslavije,** Zagreb 1956, str. 154—155.

[45]) Ferdo Čulinović, isto, str. 154—155.

direktno s Nijemcima. Međutim, vrijeme je radilo protiv njih. Italijani su bili u velikom zakašnjenju. NDH je proglašena bez njihovog učešća; Pavelića i njegove ustaše tek su trećeg dana po proglašenju uspjeli dopratiti u Karlovac, da bi im istog dana »nestao« — oteli su ga njemački predstavnici — a već 15. aprila i oni će kao i Nijemci zvanično priznati novostvorenu NDH, a da još nisu bili načisto šta će biti sa obavezama koje je Pavelić preuzeo pri svom polasku iz Italije.

Svi ti momenti govorili su o jednoj vrlo zamršenoj situaciji koju je, po mišljenju Italijana, najbolje riješiti na najvišem nivou, tj. u direktnim razgovorima sa predstavnicima Rajha.

Napomenuli smo da je Pavelić sa grupom ustaša u pratnji Italijana stigao u Karlovac 13. aprila 1941. godine. U svom iskazu na saslušanju Slavko Kvaternik navodi da je prvu autentičku vijest o Pavelićevom dolasku dobio iz Beča od vođstva nekakve »hrvatske legije«, koju Nijemci tamo organizuju. Čim je saznao za njegov dolazak, o tome je odmah obavijestio dr Vezenmajera, jer je ovaj imao nalog od svoje vlade da od Pavelića sazna kakve obaveze ima prema Italiji.[46])

»Otmica« Pavelića od strane Nijemaca uslijedila je, u stvari, još u Dugoj Resi, gdje mu je pristupio jedan njemački potpukovnik, zamjenik njemačkog vojnog atašea u Beogradu i zamolio ga da odmah krene u Karlovac, gdje ga čekaju izaslanik njemačke vlade i komandant — njemački general.

Kad su ustaše i Pavelić krenuli iz Italije o njima se — piše Anfuzo[47]) — više ništa nije čulo, pa je, zabrinut, Musolini izdao nalog Anfuzu da leti avionom u Zagreb, da vidi da li je Pavelić stigao, i da od njega dobije javnu i svečanu izjavu prije nego što Italija službeno prizna njegovu (ustašku) vladu. Izjava treba da bude takva da Pavelića obavezuje da odredi granice nove države, vodeći pri tome naročito računa o italijanskim interesima u Dalmaciji. Kad je Anfuzo stigao u Zagreb, tamo nije našao Pavelića. Ovaj ga je čekao u Karlovcu, iako su Vezenmajer i Kvaternik na njega vršili pritisak da odmah krene u Zagreb. U pratnji dr Vladimira Košaka Anfuzo je istog dana (14. aprila) poslije 14 časova stigao u Karlovac. Tu ga je primio Pavelić i s njim vodio razgovor u četiri oka. Rezultat tog razgovora bio je zajednički tekst brzojava Musoliniju u kojem Pavelić u ime hrvatske vlade traži od Italije priznanje NDH. Sa tekstom se nije složio Vezenmajer, već je on sastavio nov tekst u kome se traži priznanje od obadvije vlade i izražava zahvalnost njemačkoj i italijanskoj vladi za pomoć koju su njihove vojske pružile prilikom »oslobođenja Hrvatske« i izražava želju da Hrvatska, priznata na čitavom istorijskom području: Hrvatska i Slavonija sa Sremom, Bosna i Hercegovina i Dalmacija, uđe u novi evropski poredak. Taj novi tekst brzojava Anfuzo nije mogao primiti pod izgovorom da se mora prethodno konsultovati s Musolinijem. Kad je zatražio telefonski razgovor s Rimom, Vezenmajer je otrčao u poštu i naredio njemačkim telefonistima da iskopčaju sve telefonske linije. Dugo je Anfuzo čekao na vezu sa Rimom. Kad je izgubio svaku nadu, izgleda — po mišljenju Slavka Kvaternika[48]) — Anfuzo je nagovorio Pavelića da lično telefonira

[46]) Kvaternikov iskaz pred istražnim organima (Arhiv V. I. I.).
[47]) Citirano — Bogdan Krizman, **Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu**, str. 45.
[48]) Iskaz Slavka Kvaternika.

u Berlin i od njemačkog Ministarstva vanjskih poslova zatraži i dobije takvu formulaciju brzojava koja bi, ipak, mogla da zadovolji Musolinija. I tek kad je Pavelić to učinio i dobio saglasnost na novi tekst brzojava, Anfuzo je mogao otići. Ali, pišući također o tome, Dido Kvaternik zaključuje da Pavelićev brzojav za Musolinija nije nikada poštom stigao u Rim,[49]) već ga je lično sa sobom donio Anfuzo (15. aprila).[50])

U noći 14/15. aprila Pavelić je krenuo iz Karlovca i u ranim jutarnjim časovima stigao neprimjećen u Zagreb: pri dolasku mu nije priređen nikakav doček.

Do proglašenja NDH, pa i neposredno poslije proglašenja, na njemačkoj strani se mislilo na »osamostaljenje Hrvatske« u zajednici s Mađarskom i pretpostavljalo da se stvori »istorijska Hrvatska« u granicama prije 1918. godine.[51]) Čak i poslije proglašenja NDH, u »Privremenim smjernicama OKW« o podjeli Jugoslavije govorilo se da se obnovi Hrvatska »u okviru njenih narodnih granica« —, gdje je Bosna izričito bila isključena i uvrštena u takozvana »preostala područja« (restliche Gebiete), čije političko oformljenje je trebalo prepustiti Italiji.[52])

Ovo »malo rješenje« (kleine Lösung) prepušteno je tiho zaboravu, budući da je i Musolini očigledno poznavao i respektovao velikohrvatske Pavelićeve zahtjeve koji su cijelu Bosnu i Hercegovinu uključili u granice NDH, pa je zbog toga Italija utoliko upornije tražila Dalmatinsku obalu«.[53])

Značaj pregovora u Beču (21—22. aprila 1941. godine)

U tako zamršenoj situaciji vođeni su pregovori u Beču između ministra vanjskih poslova Ribentropa, i grofa Ćana sa ciljem da se razjasne mnoge dotad poznate i nepoznate suprotnosti između Italije i Njemačke.

Već na samom početku razgovora njemački ministar vanjskih poslova fon Ribentrop je mogao da uoči dvije stvari: 1. Bosna (misli se na Bosnu i Hercegovinu) nije kamen spoticanja Pavelićevom režimu, što se Italijana tiče, i 2. Italijanski zahtjevi u odnosu na NDH mnogo su širi nego što se to u zvaničnim krugovima Rajha i pretpostavljalo.

Ribentrop je mogao da se uvjeri da nije riječ o diplomatskoj igri grofa Ćana, već da su njegovi zahtjevi, u stvari Musolinijev stav, koji je Ćanu na polasku dao potrebna uputstva. Ćano je, naime, iznio da je Dučeova namjera ne samo da se anektira cijela Dalmacija već i da se priključi Italiji i preostali dio jadranske obale između Rijeke i Kotora, kao područje italijanskog suvereniteta, i da se NDH poveže personalnom unijom s Italijom, o čemu je Ćano prije rata razgovarao s Pavelićem, ali tada je realizacija te zamisli bila još maglovita. Ribentrop je u vezi sa tim postavio pitanje: u kakvoj su saglasnosti italijanski zahtjevi sa činjenicom da su i Njemačka i Italija priznale nezavisnost Hrvatske? Kad je Ribentrop dalje, naglasio da Njemačka ima namjeru da uskoro povuče svoje okupacione trupe sa područja NDH, Ćano je požurio da

---

[49]) E. D. Kvaternik, isto, str. 242.
[50]) B. Krizman, Svjedočanstva... str. 49.
[51]) L. Hory — M. Broczat: **Der Kroatische Ustascha Staat 1941—1945**, str. 63 i 64.
[52]) Isto, str. 64.
[53]) Isto, str. 65.

izjavi da je »Italija voljna da umjesto njemačkih uputi svoje okupacione trupe«.[54])

Na kraju razgovora, prvog dana, Ćano je insistirao da mu se da jasan odgovor: »da li se Njemačka na bilo koji način suprotstavlja personalnoj uniji između Italije i NDH«? Ribentrop je na ovo mogao odgovoriti tek sutradan pošto se konsultuje s Hitlerom.[55])

Drugog dana razgovora Ribentrop je na osnovu Hitlerovih uputstava izjavio da je Njemačka u principu politički dezinteresovana prema NDH. Zbog toga Hitler ne vidi potrebe da zauzme stav prema unutrašnjim problemima, već ih potpuno prepušta Dučeu, kako u pogledu odluka, tako i u pogledu pregovora sa Hrvatima.

Ova vrlo formalna odluka, koja je samo odozgo pokrivala različitost međusobnih stavova nije mogla zadovoljiti Ćana, što će se kasnije vidjeti iz njegovog izvještaja Musoliniju — iz ove odluke moglo se naslutiti da se Hitler i Ribentrop nisu htjeli suprotstavljati italijanskim željama, ali i da nisu namjeravali da ih podupiru.

Na italijansko traženje da njemačke okupacione trupe u NDH budu zamijenjene italijanskim, Ribentrop je odgovorio da je Hitler dao posredno tumačenje da će nastaviti okupaciju sa svojim trupama zbog osiguranja vojnih saobraćajnica.[56])

Grof Ćano je o razgovorima prvog dana u brzojavnom izvještaju Musoliniju, pored ostalog, napisao:

»Danas sam održao prvi razgovor s Ribentropom, koji sažeto iznosimo ovako:

2. Hrvatska. Ribentrop je povukao granice Hrvatske države na temelju neslužbenih zahtjeva iz Zagreba. Ta bi država obuhvaćala Bosnu i Hercegovinu u njihovim starim granicama, uključivši i veoma široki dio Dalmatinske obale. Smjesta sam za nas zatražio čitavu Dalmaciju. Ribentrop je... odgovorio, kako Njemačka smatra pravom Italije da neposredno pregovara s Hrvatskom o razgraničenju... Ribentrop nije potanko govorio o odnosima između Hrvatske i Italije ali nije tajio svoje osobine, iako maskirano, protivljenje protiv planova o personalnoj uniji između obiju država... Ja sam — u vezi s tim specifičnim rezervama s obzirom na personalnu uniju između Italije i Hrvatske, koja se u duhu Ribentropa smatra kao susjedna država, tj. kao sastavni dio političko-ekonomskog sistema Rajha — ponovo i odlučno iznio, da Italija traži cijelu Dalmaciju...«.[57])

Dotadašnje razgraničenje vojišnih prostorija između njemačkih i italijanskih okupacionih trupa u NDH trajno je osnaženo na taj način što je budući tok demarkacione linije utvrdio Hitler 24. aprila. Naime, cirkularno naređenje o toj Hitlerovoj odluci stiglo je u noći 24. aprila posredstvom Ministarstva vanjskih poslova na OKW i njemačkog generala za vezu kod italijanske Vrhovne komande.[58]) Tom odlukom utvrđena je demarkaciona linija, kojom su u NDH, prije bilo kakvih pregovora

---

[54]) Isto, str. 65.
[55]) Isto, str. 65.
[56]) Isto, str. 65.
[57]) **Tajni arhivi grofa Ćana**, Zagreb, 1952, str. 439 i 460.
[58]) L. Hory — M. Broczat: isto, str. 65.

između NDH i Italije, bili omeđeni interesi uticaja njemačkog i italijanskog okupatora.

Kroz NDH demarkaciona linija se protezala od slovenačke granice na Samobor, prema Petrinji, Bosanskom Novom, Prijedoru, Banja Luci, Jajcu i Travniku, a odatle dalje u jugoistočnom pravcu kroz Bosnu tekla je u velikom luku južno od Sarajeva do Rudog na sjevernoj granici Crne Gore.[59])

Lako je uočiti da su najvažniji privredni regioni bogati rudama, drvetom i industrijskim postrojenjima u Bosni potpali pod njemačku interesnu sferu, kao i da su sve glavne drumske i željezničke saobraćajnice u smjeru sjever—jug, kao i glavni centri — Banja luka, Jajce, Zenica, Kakanj, Breza, Vareš, Tuzla, Sarajevo i drugi bili na sjeveru od demarkacione linije, tj. u njemačkoj zoni.

Sjeverno od demarkacione linije, Nijemci su u garnizonima držali svoje okupacione snage stacionirane u većim mjestima. Južno od linije koja se kroz Bosnu i Hercegovinu protezala od D. Lapca — 4 km južno od Drvara — Šator pl. — Glamoč — Livno — Kupres — Prozor — Prenj pl., Gacko i dalje na crnogorsku granicu, nalazila se tzv. »demilitarizovana« druga zona, u kojoj su mogle operisati i njemačke i italijanske oružane snage. Ovo je važilo samo do Rimskih ugovora 18. maja, kada su tu ostale samo italijanske okupacione snage, koje su, navodno, preuzele ulogu savezničkih trupa na teritoriju prijateljske zemlje, dok je civilnu vlast imala NDH.[60]) Od njihovih snaga, NDH je mogla imati samo domobranske, veoma reducirane garnizone, nije smjela graditi nikakva utvrđenja niti izvoditi vojne akcije.[61])

U tzv. »Trećoj zoni«, tj. u pojasu između II-demilitarizovane zone i njemačko-italijanske demarkacione linije, NDH je imala vojnu i civilnu vlast, ali su se i na tom području, izuzev Bosne, nalazile jake italijanske snage.[62])

Bečki razgovori nisu u potpunosti zadovoljili italijanske aspiracije, naprotiv, oni su još jednom uvjerili Ćana i Musolinija da je s Nijemcima veoma teško izaći na kraj. Iako su odranije bili ubijeđeni da je čitav Balkan, pa prema tome i sada novostvorena NDH u njihovoj interesnoj sferi, pokazalo se da je na ovom području odlučujuća njemačka riječ.

Zbog toga Italijanima nije preostalo ništa drugo nego da na osnovu Bečkih pregovora nastoje što više izvući u direktnim pregovorima sa Pavelićem koji su uskoro i počeli u Ljubljani.

Ljubljanski pregovori i Rimski ugovori

Ranije pomenutom Hitlerovom odlukom od 24. 4. 1941. utvrđena je demarkaciona linija, koja je razgraničavala njemačko-italijanske interese u NDH. Na Bečkim pregovorima, a i kasnije, bilo je očito da Italijani nisu bili zadovoljni takvom podjelom, pozivajući se redovno na raniji sporazum s Nijemcima, prema kojem je cijeli Balkan spadao u njihovu interesnu sferu. Zbog toga oni, iako ih Nijemci upućuju na direktne

---

[59]) Isto, str. 65 i 66.

[60]) Velimir Terzić, **Aprilski rat**, str. 611.

[61]) Mišo Leković: **Ustaško-italijanski odnosi i njihov odraz na operacije NOV i POJ**, JIČ, br. 5/1965, str.

[62]) Velimir Terzić, isto, str. 611.

pregovore s predstavnicima NDH, nerado taj prijedlog prihvataju i kad je do pregovora već došlo, do njih su veoma malo držali.

Takav stav prvo je došao do izražaja u razgovorima u Ljubljani 25. aprila 1941. godine. U svom Dnevniku grof Ćano je 24. aprila zabilježio: »sutra imam s Pavelićem razgovor u Ljubljani. Radi se više o tome što Hrvati misle nego li da nešto zaključimo. Stvar neće ići glatko. U Italiji se razmahala žestoka propaganda za Dalmaciju. Pripremili smo dva rješenja: jedno obuhvata cijelu Dalmaciju od Rijeke do Kotora, a drugo se odnosi na takozvanu Dalmatia Historica... U cijeloj ovoj stvari Nijemci su dvolični. U Beču su nam dali slobodne ruke, ali do koje granice ide njihova iskrenost...«[63])

Razgovori u Ljubljani sami po sebi nisu donijeli ništa značajno. Zaključeno je da se sredinom maja povedu zvanični pregovori u Rimu.[64]) Još je značajno primijetiti da u razgovoru pored Pavelića opet nije prisustvovao nijedan od njegovih saradnika, koje je grof Ćano krstio zajedničkim imenom »čopor razbojnika«.

Ljubljanski sastanak je imao preliminarni karakter: trebalo je utvrditi u kom će se obliku formulisati obaveze koje je Pavelić preuzeo u Rimu neposredno pred svoj polazak iz Italije. Poslije Ljubljane daljnje pregovore nastavio je u Zagrebu italijanski otpravnik poslova Kazertano. On je već 28. aprila javio Rimu da pregovori napreduju, kako u pitanju granice u Dalmaciji, tako i u pogledu uspostavljanja monarhije u Hrvatskoj s jednim princem iz savojske kuće kao »hrvatskim kraljem«.

Već od Bečkih razgovora Bosna i Hercegovina nisu bile kamen spoticanja u njemačko-italijanskim i italijansko-ustaškim suprotnostima. Preko toga se olako prešlo, ali samo prividno. Naime, Italijani su, reagirajući na Hitlerovu odluku o utvrđivanju demarkacione linije, bez obzira na razgovore u Ljubljani i Zagrebu, i ne čekajući Rimske ugovore, — već 28. aprila 1941. zvanično objavili »privremenu« aneksiju primorskih oblasti, dok je definitivna aneksija ovih oblasti (i dijela Slovenije) proglašena kraljevim ukazom br. 452 od 18. maja.[65])

Oni su, isto tako, uporedo s vojnom okupacijom, počeli uspostavljati i svoju civilnu vlast, jer su smatrali da se teritorijalna podjela NDH na velike župe, kotareve i opštine, kao i sama struktura ustaške državne uprave, odnosi samo na teritoriju njemačke okupacione zone.[66]) Zbog takvog stava zavladalo je veliko antiitalijansko raspoloženje u čitavoj NDH, a posebno u primorskim oblastima.

To nezadovoljstvo Italijani su okarakterisali unutrašnjim neslogama u NDH, i jačanjem pronjemačke struje kojoj je, po njihovom mišljenju, na čelu stajao Slavko Kvaternik.[66a])

---

[63]) **Dnevnik grofa Ćana**, str. 238.

[64]) Isto, str. 238—239.

[65]) Gazzeta Ufficiale, br. 133 od 7. juna 1941. — citirano: V. Terzić, n. d. str. 641—642.

[66]) Isti izvor.

[66a]) »... Hrvatska vlada otpočela je svoj život izvjesnim unutrašnjim neslogama. Hrvatska nastoji da zaboravi da je njena nezavisnost nastala podrškom i voljom Osovine i zauzima stav pravog pobjednika Jugoslavije na ravnoj nozi sa Osovinom. Javno mnijenje uobražava sada širok program za revandikaciju počev od Bosne pa zaključno sa celom Dalmacijom... Njemačka okupacija ovde nije dobro prihvaćena,

Rimski ugovori, koje su svečano potpisali Musolini i Pavelić nisu izmijenili Hitlerovu odluku od 24. aprila niti su promijenili suštinu Bečkih pregovora. Bosna i Hercegovina je ušla u sastav NDH, demarkaciona linija je ostala ista, manji dio Dalmacije sa većim brojem ostrva pripao je Italiji; vlada NDH se obavezala da će potpuno demilitarizovati zonu jadranske obale, koja joj je pripala, i da neće držati ratnu mornaricu sem jedinica za policijsku i finansijsku stražu, dok je Italija dala garanciju za »političku nezavisnost« NDH i njenu teritorijalnu cjelokupnost koja će se odrediti u sporazumu sa zainteresovanim državama.[67])

Potpisivanjem Rimskih ugovora završena je prva faza njemačko-italijanskih suprotnosti u vezi sa Bosnom i Hercegovinom, uspostavljeni su odnosi koji se neće mijenjati do izbijanja ustanka. Glavni okupatorski partneri bili su više zabavljeni time da pomognu izgradnju novog ustaškog režima, kako bi njegovom pomoću što uspješnije obezbjeđivali svoje interese u NDH, pa prema tome, i u Bosni i u Hercegovini.

Bosna i Hercegovina u politici ustaškog režima

U proklamaciji o proglašenju NDH, koju je 10. aprila na Zagrebačkom radiju pročitao Slavko Kvaternik, nova država je trebalo da obuhvati Hrvatsku na cjelokupnom hrvatskom povijesnom i narodnom području, kako je istu državu zasnovao i propovijedao dr Ante Starčević. Slična formulacija stajala je i u »privremenim smjernicama« OKW i u Mačekovom »proglasu na narod«, koji je poslije Kvaternikove proklamacije pročitao spiker.

Kako na Bečkim razgovorima Ćano—Ribentrop oko Bosne i Hercegovine nije bilo spora, ove su se pokrajine našle u sastavu NDH.

Uključivanje Bosne i Hercegovine u teritorijalni sastav »samostalne NDH«, ustaški funkcioneri su iskoristili kao veoma značajnu komponentu za učvršćenje svojih političkih pozicija. To im je naročito dobro došlo poslije Rimskih ugovora, kada je trebalo u prvi plan političke aktivnosti isticati značaj Bosne i Hercegovine za NDH, kako bi se rasteretili kritike javnog mnjenja u zemlji i van nje koja je na njihov račun iznesena zbog prepuštanja dijelova Dalmacije i ostrva Italiji. U toj aktivnosti naročito se isticao ustaški ministar vanjskih poslova dr Mladen Lorković.[68]) Ovako je **Hrvatski narod** u uvodniku pod naslovom **Značenje Herceg-Bosne za NDH** prokomentarisao njegov govor održan 25. maja 1941. u Slavonskoj Požegi:

»... Rijetko je koji intelektualac uočio tu istinu, kao što su iza A. Starčevića dalekovidno i državnički uočili Poglavnik dr Ante Pavelić i njegov doglavnik dr Mile Budak! A rijetko je tome pitanju itko od mladog hrvatskog naraštaja posvetio sve svoje intelektualne napore, sav svoj studij, kao što je to baš dr Mladen Lorković, koji je napisao prvorazredno znanstveno djelo **Narod i zemlja Hrvata**, u kojem preovladava pitanje Bosne i Hercegovine.

---

iako se država očigledno drži kao saveznica..., pojavljuje se prvo nezadovoljstvo prema Paveliću... Na površinu izbija general Kvaternik...« (A. VII, k. 331, br. reg. 1/2, od 24. aprila 1941. godine).

[67]) V. Terzić, isto, 605—658; vidi i **Međunarodni ugovori NDH 1941**, Zagreb 1942.

[68]) Lorković je naimenovan za ministra vanjskih poslova 10. 6. 1941.

Središte je hrvatskog pitanja bilo i ostalo pitanje Bosne i Hercegovine. Rješenje Hrvatskog pitanja ovisilo je o pitanju Bosne i Hercegovine. Dovoljno je baciti površan pogled na zemljopisnu kartu, da se vidi kako su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija tek okrajci historijske Hrvatske, čije je srce Bosna i Hercegovina. Mi možemo živjeti kao i ljudsko tijelo bez kojega uda, ali ne možemo bez Bosne i Hercegovine, jer su Bosna i Hercegovina naše tijelo i naše srce...

...Budući će naraštaji moći opaziti kako je državnički bila velika odluka poglavnika da podnese žrtve na jednom kraju hrvatske domovine, da osigura hrvatsko rješenje Bosne i Hercegovine...«[69])

U takvom političkom duhu namjeravale su ustaše da izgrađuju svoju državu i u njenom sastavu Bosnu i Hercegovinu.

Ustaška vlada je posebnom odlukom odredila kao Pavelićeve povjerenike za BiH dr-a Božidara Bralu i profesora Hakiju Hadžića, a Juru Francetića za povjerenika ustaške vojske (vojnice), kao i razne ustaške saradnike, emigrante i fašistički nastrojene elemente za ustaške povjerenike po srezovima. Oni su dobili zadatak da preuzmu civilnu upravu i da, uz pomoć drugih ustaških saradnika, uspostave ustašku organizaciju: po većim selima — opštinama tabore; u srezovima — logore, a u okruzima (županama) — stožere. Mada je vlast preuzimana pod okriljem okupatorskih divizija, ustaška vlada je odmah uputila u Bosnu i Hercegovinu jedan poseban odred vojske čije su jezgro, pored ustaša, sačinjavali i Mačekovi »zaštitni lovci«, pripadnici seoske ili građanske zaštite. Te oružane formacije koje je Maček stvorio još prije rata odigrale su značajnu ulogu u uspostavljanju ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini.[70])

Za Mačekovim poluvojničkim formacijama i većim brojem vođstva HSS-a nije ništa zaostajao ni katolički kler na čelu sa Vrhbosanskim biskupom Šarićem, kao ni visoko muslimansko sveštenstvo i dio stranačkog vođstva JMO, koji su novom ustaškom režimu pružili punu podršku i pomogli mu da u Bosni i Hercegovini uspostavi svoju vlast.[71])

U prvih nekoliko mjeseci postanka NDH, vlada novog ustaškog režima po mjerama koje je preduzimala, zakonima što ih je donosila, reklo bi se da je imala pune ruke posla. Gledajući samo ono mnoštvo zakonskih akata, ne ulazeći u korijene njihovog nastanka, mogao bi se zaista izvući takav zaključak. Ako tome dodamo relativno brzo sređivanje vanjsko-političkih pitanja: priznanje od strane Njemačke, Italije i drugih država članica Trojnog pakta, potpisivanje ugovora o razgraničenju, utvrđivanje istočne granice na Drini, koja je »ozakonjena« Pavelićevom odlukom od 6. juna, a potvrđena od Hitlera mjesec dana kasnije,[72]) pristupanje Trojnom paktu itd. — znači obezbijeđeni su bili svi preduslovi za preuzimanje vlasti od okupacionih njemačkih i italijanskih vojnih komandanata u pojedinim mjestima — tada se, donekle, može razumjeti zanos i veliko oduševljenje ustaša kako im sve olako polazi za rukom. Samom činu preuzimanja vlasti, naročito u Bosni i Hercegovini, pri-

[69]) **Hrvatski narod**, br. 105, 28. 5. 1941.
[70]) **Četrdeset prva. Ustanak naroda Jugoslavije.** Mlado pokoljenje, Beograd 1961, str. 554.
[71]) Isto, str. 554.
[72]) **Hrvatski narod**, 7. 6. 1941. i 7. 7. 1941. godine.

davali su veliku važnost, priređivane su velike svečanosti javnog i intimnog karaktera, isticana je zasluga sila Osovine, u čiju su iskrenost isuviše mnogo vjerovali. Ukratko, obuzeo ih je veliki zanos i oduševljenje za što su imali, po njihovom mišljenju, dva veoma jaka razloga:

1. U suprotnostima između Nijemaca i Italijana osjetili su da ih Nijemci — u svakom slučaju jači partner — podržavaju, a pošto su pristupili i Trojnom paktu, vjerovali su da stoje na ravnoj nozi s ostalim državama — članicama toga pakta.

2. Na unutrašnjem planu, pošto su preduzeli veoma rigorozne mjere da urede svoju »nacionalnu državu« — državu »Hrvata — katolika i Hrvata — Muslimana«, zbog čega su svi ostali narodi i grupacije, naročito u Bosni i Hercegovini, bili izloženi strahovitom teroru, pljački i svirepim zločinima, ustaše su živjele u uvjerenju da za takav svoj program imaju podršku svih Hrvata i Muslimana u NDH.

S druge strane, Nijemcima se zbog njihovih planova veoma žurilo da čim prije »učvrste« ustaški režim i njegovu oružanu snagu, koja je, umjesto njihovih okupacionih trupa trebalo da na ovom području obezbjeđuje njemački okupacioni sistem. Zbog toga su veoma brzo doveli svoje odgovorne ljude — opunomoćenog generala Glajze fon Horstenaua i poslanika Zigfrida Kašea, koji su taj zadatak bili dužni da obave.

Italijani su takođe imali svoje odgovorne ljude, ali su oni u odnosu na Nijemce igrali daleko manju ulogu. Koliko je njihov uticaj bio podređen njemačkom, najbolje povrđuju riječi grofa Ćana:

»Svršetak rata na Balkanu ustalio je mnoge probleme, koji su dotad bili definirani jedino u pregovorima i obavezama kancelarija vanjskih poslova.

Na tom sektoru je Hrvatska postala glavna tačka trvenja između Njemačke i Italije, ali su se u njoj zapravo Nijemci ponašali kao gospodari . . .«[73])

II

Uloga njemačkog opunomoćenog generala i njemačkog poslanika u Zagrebu

Ne bi se moglo reći da su Nijemci u NDH imali samo ekonomski interes, kako su stalno u razgovorima s Italijanima isticali, jer se osnovna zadaća Glajze fon Horstenaua i Zigfrida Kašea sastojala u tome da čitav društveno-ekonomski i politički razvoj NDH usmjere tako kako to najbolje odgovara vojno-privrednim potrebama Njemačkog Rajha. Preko njih je tekao proces vrbovanja radne snage iz NDH u Njemačku, deportacije Srba iz Bosne, Like, Slavonije i Srema u Srbiju, kao zamjena za dio iseljenih Slovenaca iz Donje Štajerske, koju su Nijemci bili pripojili Rajhu,[74]) eksploatacija željezne rudače, uglja, drveta i drugih sirovina iz Bosne i boksita iz Hercegovine.

---

[73]) **Tajni arhivi grofa Ćana**, str. 417.

[74]) Prvobitna zamisao bila je da se jedan dio Slovenaca iseli u Srbiju, ali je u toku provođenja deportacije — u tri vala, — nastala izmjena, pa je većina iseljenih Slovenaca zadržana na području NDH. Više o tome vidi: Andrija-Ljubomir Lisac, **Deportacije Srba iz Hrvatske 1941**, Hist. zbr. pov. društva Hrvatske, IX, 1—4, Zagreb 1956.

General Horstenau je za obavljanje svog glavnog zadatka — obezbjeđenje eksploatacije privrednih bogatstava — bio direktno ovlašten da raspolaže najprije sa tri, a kasnije pet »Landesšicen« bataljona,*) od kojih su najmanje tri redovno bili stacionirani i djelovali u Bosni. Pored toga, on je veoma aktivno učestvovao u organizovanju ustaško-domobranskih jedinica kako bi se na taj način rasteretile njemačke okupacione snage potrebne na drugim ratištima. Posredstvom njegovim i Kašea vrbovani su mladići — »dobrovoljci« iz NDH i njihovo opremanje za istočni front itd.

Spoljna politika »Nezavisne Države Hrvatske« u cjelini, a unutrašnja većim dijelom, zavisila je od volje okupatora. Vlada NDH i njen poglavnik Ante Pavelić bili su stalno u situaciji da izvršavaju sva naređenja, provode u djelo uputstva i sugestije svojih pretpostavljenih — njemačkih i italijanskih odgovornih ljudi u Zagrebu. Ništa se u kvislinškoj tvorevini NDH nije moglo ni smjelo učiniti bez znanja i odobrenja generala Horstenaua i poslanika Zigfrida Kašea s jedne, i generala Oksilija i poslanika Roberta Kazertana, s druge strane. »Nezavisna Država Hrvatska« bila je zaista okupirana teritorija sa izvjesnom autonomijom. U stvari, »samostalnost« NDH bila je forsirana od predstavnika Trećeg Rajha i u italijanskim očima se tako činila, dok se, stvarno, u međusobnim njemačko-italijanskim odnosima ona potpuno gubila. Jer, Nijemci su u svim važnijim »državnim« pitanjima NDH imali odlučujuću riječ i na taj način njenu samostalnost svodili na minimum.[75])

Međutim, postojale su velike razlike u vrhovima Trećeg Rajha u mnogim drugim pitanjima, u gledanjima na NDH i njen razvoj, pa i između njemačkih predstavnika — Zigfrida fon Kašea i generala Glajze fon Horstenaua. Zbog toga, kao i činjenice da su njemački predstavnici imali odlučujući uticaj, potrebno je reći nešto više o provođenju politike Rajha u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«.

Za razliku od Horstenaua, koji je svoju dužnost »savjesno« obavljao, vodeći prvenstveno računa o interesima svoje zemlje, poslanik Kaše — doajen diplomatskog kora — od prvog dana stajao je na pozicijama ustaške države. On je bio figura Rajha koji je davao punu i svestranu podršku Pavelićevom ustaškom režimu. Kaše je veoma uspješno, sve do kraja rata, sprečavao nastojanja njemačkih visokih krugova da se smijeni ustaški režim. Toliko je zastupao ustaške interese da je to često išlo na uštrb Rajha. U svom srbofobstvu išao je dalje od samih ustaša, predbacujući Habsburškoj Monarhiji »nesretno naseljavanje Srba u zapadnoj Bosni i Slavoniji«.[76]) Njegova je bila ideja stvaranje tzv. »Hrvatske pravoslavne crkve«, na koju je došao poslije saznanja da se »pitanje Srba u NDH ne može riješiti fizičkim uništavanjem ili preseljavanjem«.[77])

---

*) Jedinice za osiguranje objekata (mostova, pruga itd.).

[75]) Vidi o tome: Slavko Odić, **Dvije linije iste politike — sukob između Zigfrida fon Kašea i Glajze fon Horstenaua u provođenju politike Rajha u NDH, Vjesnik u srijedu,** god. VI, br. 245 i dalje od 9. 1. 1957. i dalje. (str. 7).

[76]) Vidi o tome: Slavko Odić, **Dvije linije iste politike — Sukob između Zigfrida fon Kašea i Glajze fon Horstenaua u provođenju politike Rajha u NDH, Vjesnik u srijedu,** god. VI, br. 245 i dalje od 9. 1. 1957. i dalje (str. 7).

[77]) Isti izvor.

On je isto tako uspio da se kurs marka-kuna iz 1941. godine održi za cijelo vrijeme rata, tj. 1:20, čime je direktno pogađao njemačke vojnike koji su se nalazili na području NDH.

Edmund Glajze fon Horstenau-stari austrijski oficir, vidio je problem Podunavlja sasvim drugačije od rješenja koje je donio Hitler 1941. godine. On je naime, razbijanje Austrougarske 1918. smatrao velikom političkom i ekonomskom pogreškom. Horstenau je smatrao da bi dunavsku monarhiju, ukoliko je ne bi bilo, trebalo izmisliti. U kapitulaciji Jugoslavije i stvaranjem NDH vidio je novu priliku za obnavljanje, pa, čak, i proširivanje dunavske — makar samo ekonomske — zajednice. Pri tome je mislio na priključenje Srbije i Rumunije. Vjerovao je da bi tako oformljena cjelina mogla uspješno konkurisati ekonomici SAD i Velike Britanije.

Zbog svega toga Horstenau u prvo vrijeme nije uživao veliko povjerenje svojih pretpostavljenih, pa su i njegove kompetencije, kao opunomoćenog generala (Bevolmächtigste General), bile sužene i svodile su se samo na komandu nad vojno-pozadinskim ustanovama, feldkomandanturama, inspektoratom njemačke vojske u NDH i još nekim manjim značajnim ustanovama (transportne komande i sl.).

Ipak, za Horstenaua se može reći da je mnogo radio i da je u procjeni situacije bio dosta realan, što će se naročito vidjeti kasnije u toku ustanka, kada su njemački interesi posebno u Bosni bili dovedeni u nezavidnu situaciju. On je svim silama nastojao da te interese očuva.[78])

Izbijanje ustanka i njegov odraz na unutrašnju i spoljnu politiku NDH

Ranije smo naglasili da je vlada ustaškog režima činila velike napore da uz pomoć okupatora što prije izgradi svoju »samostalnu« državu. Po mnogim zakonskim aktima koje je gotovo svakodnevno donosila činilo se da je taj proces išao zaista brzo. Međutim, to je bila samo prividna slika koja je uljuljkivala šačicu ustaša i jedan broj lakovjernih i nestabilnih elemenata kojima je sve ono što su ustaše činile nad srpskim narodom, Jevrejima i drugim ugroženim grupacijama pogodovalo zbog njihovih karijerističkih ciljeva. Iluzije da bi ustaška strahovlada mogla duže potrajati ubrzo su nestale izbijanjem spontanog otpora srpskog življa u istočnoj Hercegovini početkom juna 1941. godine, kada se srpski narod toga kraja listom digao protiv ustaških zločina. Taj organizovani otpor, koji je u našoj istoriografiji poznat kao junski ustanak, bio je samo uvod mjesec dana kasnijem opštem masovnom narodnom ustanku protiv okupatora i ustaša u Bosni i Hercegovini.

Krajem jula i tokom avgusta gotovo čitavu Bosnu i Hercegovinu zahvatio je ustanički plamen. Izbio je istovremeno i u nekim drugim dijelovima tadašnje NDH. Mnoga oslobođena mjesta, pa i širi regioni slobodne teritorije, koje su kontrolisali ustanički odredi, izvodeći svakodnevne napade na željezničke pruge, industrijske objekte, skladišta, vojne objekte, itd. uzdrmali su iz temelja ustašku državu i njenu vlast. U pomoć su morali da priskoče Nijemci i Italijani. Oni to čine ne zbog toga što im je bilo stalo do te države, kao države — njihove »saveznice« — koliko zbog očuvanja svojih okupatorskih interesa na njenom području.

---

[78]) Isti izvor.

I ranije su u njemačko-italijanskim odnosima mnogi problemi ostali otvoreni, sada — izbijanjem ustanka — oni su na tlu Bosne i Hercegovine poprimili oštrije i šire razmjere. Italijani su, objektivno, bili u boljoj poziciji, jer je njihov partner isuviše mnogo bio angažovan u ratu sa Sovjetskim Savezom, zbog čega su u čitavoj Jugoslaviji, a posebno u NDH, ostale malobrojne njemačke vojne snage, dok je italijanskih bilo znatno više. U ovo vrijeme, na početku ustanka, Nijemci su na području NDH imali svega oko 12.000 ljudi: 718. diviziju i pet »Landesšicen« bataljona, a Italijani gotovo čitavu Drugu armiju, čiji je čitav Šesti korpus bio na području NDH.[79])

Već prve veće zajedničke akcije Nijemaca i ustaško-domobranskih jedinica protiv ustanika pokazale su svu nedovoljnost vojnih snaga na koje su Nijemci mogli da računaju.

Italijani su vrlo pažljivo pratili razvoj novonastale situacije i vješto se koristili nemoću ustaškog režima i malobrojnošću njemačkih okupacionih trupa da se uguši ustanak. Oni vrše veliki pritisak na Pavelića, i ovaj već 26. avgusta 1941. godine »pristaje« na sporazum da Italijani izvrše reokupaciju druge i treće zone i umire pobunjenike. Dvadeset osmog avgusta Pavelić je potpisao i zakonsku odredbu o osnivanju »Obćeg upravnog povjereničtva kod Druge Armate italijanske vojske«, ali nije zaboravio da u tekst odredbe stavi i ovu rečenicu: »... Time je saglasan i veliki Njemački Rajh«.[80]) Za »obćeg upravnog povjerenika« imenovao je dr Andriju Karčića, koji je već 9. septembra dao opšte upute velikim županama u pogledu saradnje s italijanskim vojnim vlastima. U uputama je, između ostalog stajalo:

»... 1. Javni red, mir i poredak.

Održavanje javnog mira, reda i poretka ... spada isključivo u nadležnost italijanskih vojnih vlasti, pa će naše oblasti i podređeni im organi u svemu najuže surađivati sa italijanskim vojnim vlastima ...

4. Sudstvo.

... za zločine protiv italijanskih vojnih snaga ili lica koja njima pripadaju ... hrvatski građani odgovaraju italijanskim vojnim vlastima ...[81])

Osnivanje »Obćeg upravnog povjereničtva« izazvalo je velike komentare u zemlji i u svijetu. Ustaše su to pravdale kao pojačanje vojničkog osiguranja jadranskog obalnog pojasa, jer da je »NDH europska potreba kao što su europska potreba i sve druge države kojih su narodi duhovno za novu Evropu pod vodstvom Njemačke i Italije. Hrvatska je član Trojnog pakta ... Hrvati učestvuju na europskom bojištu. Hrvatski narod je uskladio svoju politiku sa politikom Rima i Berlina. Obje prijateljske i savezničke velevlasti pridonijele su mnogo, odlučno stvaranju NDH ... Među Hrvatima nema boljševičke, nema anglofilske, nema nikakve struje, koja bi bila protivna pohodu sila osovine ...«[82])

---

[79]) **Pregled okupatorskih snaga u Jugoslaviji, 1941.** (Njemačke, italijanske, bugarske i mađarske vojne snage), V. I. I. br. 2/1952, str. 78—107.

[80]) **Hrvatski narod** br. 197, 30. 8. 1941; »Nezavisna Država Hrvatska«, br. 16, 28. 8. 1941.

[81]) A. V. I. I., k. 233, br. reg. 12/2-2-3-4.

[82]) **Hrvatski narod,** br. 191, 24. 8. 1941. — Komentar Pavelićeve obavijesti o sporazumu NDH i Italije o uspostavljanju »Obćeg upravnog povjereničtva« kod Druge Armate italijanske vojske.

Tako je objašnjavana novonastala situacija. U stvari, bilo je to najobičnije pravdanje zbog nemoći u koju je dospio režim ustaške NDH izbijanjem narodnog ustanka.

Treba napomenuti da su Italijani i prije izbijanja ustanka vodili pomirljivu, blažu politiku prema stanovništvu u svojoj zoni ugroženom od strane ustaša. Činili su to vrlo vješto ne zbog svoje naklonosti prema Srbima i Jevrejima, već namjere da što više zamaskiraju svoje ekspanzionističke težnje. U toj lukavosti išli su tako daleko da su se prikazivali kao zaštitnici srpskog naroda, a početkom ustanka glavna im je parola bila da je ustanak izbio samo zbog ustaških zločina nad Srbima, iako je opšte poznata stvar da su oni te zločine odobravali, a u mnogima i zajedno s ustašama učestvovali.

Kad je 7. septembra stupio na snagu sporazum od 26. avgusta i italijanske jedinice počele nastupati u »demilitarizovanu« — drugu zonu, kasnije i dalje, oni su dosta dugo isticali parolu da donose mir srpskom stanovništvu. Pošto su uskoro naišli na oružani otpor partizanskih jedinica, otvoreno su počeli da sarađuju sa četnicima. Treba napomenuti da su Italijani vrlo brzo ostvarili kontakt i saradnju sa nekim predstavnicima velikosrpske buržoazije koji su, između ostalog, »sanjali« o stvaranju »Velike Srbije«. U tim koncepcijama čiji su nosioci od samog početka bili protivnici NOP-a, Italijani su vidjeli mogućnost proširenja svoga uticaja na čitavu Bosnu i Hercegovinu i južnu Hrvatsku sve do Karlovca i ostvarenja onoga što nisu uspjeli na Bečkim pregovorima 21. i 22. aprila 1941.[83])

Italijanska reokupacija II i III zone

Radi gušenja ustanka u Bosni i Hercegovini ustaška vlada je bila angažovala sve svoje raspoložive vojne snage. Ona je do kraja avgusta iz oblasti sjeverno od Save, kao i sa teritorije Pokuplja i Gorskog Kotara, prebacila u Bosnu preko dvadeset bataljona i gotovo sve artiljerijske jedinice.[84]) Gotovo četiri petine svih vojnih snaga kvislinške NDH bilo je angažovano protiv ustanika u Bosni i Hercegovini. Osim toga, i glavnina njemačke 718. divizije bila je angažovana u borbama oko Sarajeva, na Romaniji, kod Doboja, Jajca i Prijedora. Ali sve to nije moglo zaustaviti dalje rasplamsavanje ustanka koji se sve više širio i prijetio uspostavljanju veze između partizanskih snaga istočne Bosne i zapadne Srbije. Da bi to spriječili, Nijemci su 718. diviziju pomjerili prema Drini.[85])

Kad je izbio ustanak u Bosni i Hercegovini i u oblastima u Hrvatskoj južno od Save, italijanska vojska nije htjela odmah da istupi oružanom silom, nego je pokušala da stupi u dodir sa nekim ustaničkim jedinicama s ciljem da ispita da li je pokret uperen samo protiv ustaša ili je uperen i protiv njih kao okupatora.[86]) Pošto su se uvjerili da su borbu

---

[83]) Više o tome vidi: Đuro Stanisavljević, **Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine**, IDN, Istorija XX veka, Beograd 1962.

[84]) A. V. I. I., fond NDH, k. 1, dnevni izvještaj Glavnog stožera domobranstva od 28—31. jula 8, 10, 11, 14, 15, 16, 23, 26. i 30. avgusta 1941.

[85]) Vishaupt, **Borbe protiv ustanika u jugoslovenskom prostoru**, A. V. I. I., str. 20.

[86]) A. V. I. I., fond italijanskih dokumenata, k. 69, br. reg. 13, 15, 16, 18/3-2; k. 68, br. reg. 39/2-13 i 14, 41/2-18, 57/2-6.

organizovali komunisti i ocijenili da vlada NDH nije u stanju da uguši ustanak, riješili su da stupe u akciju. Na to su bili prisiljeni iz više razloga. Prvo, ustankom su bili ugroženi i njihovi interesi i, drugo, smatrali su da je došao povoljan čas da prošire zonu svoga uticaja u NDH. Tako je došlo do sporazuma od 26. avgusta: na osnovu ovog sporazuma od prvog septembra 1941. godine sve domobranske jedinice u drugoj zoni u pogledu operativne upotrebe potpale su pod komandu Druge armije; ustaške jedinice morale su odmah napustiti tu zonu, dok je rad civilnih ustaških organizacija stavljen pod italijansku kontrolu, a civilna vlast prešla u ruke komandanta italijanske Druge armije generala Vitorija Ambrozija.

Nastupanje italijanskih jedinica u drugu zonu imalo je u početku negativnih posljedica za daljnji razvoj ustanka u tom dijelu Bosne i Hercegovine. Naime, pojedinci iz redova srpske buržoazije u BiH koji su izbjegli od ustaškog terora i sklonili se u anektiranom području Dalmacije, zahvaćeni velikosrpskom propagandom, počeli su se u toku avgusta vraćati na oslobođenu teritoriju i pričati narodu da su mu Talijani prijatelji i da bi najbolje bilo da oni dođu u ustaničke oblasti i zaštite ga od ustaša.[87]) Pod njihovim uticajem u pojedinim ustaničkim reonima počele su se osipati partizanske snage, a negdje i prelaziti u četnike. Zahvaljujući svojoj lukavosti i podršci srpske buržoazije, Italijani su relativno brzo zaposjeli drugu — demilitarizovanu zonu. Međutim, to im nije bilo dovoljno i odlučili su da krenu dalje na sjever. Tokom oktobra i to im je pošlo za rukom, tako da su već u drugoj polovini mjeseca doprli do demarkacione linije koja je označavala granicu njemačko-italijanskog okupacionog područja u NDH.

Italijani su u svom nadiranju redovno nastojali da se prikažu kao prijatelji srpskog naroda kojemu donose mir, pa su relativno brzo i sa malo napora, bez većih borbi s ustanicima, dospjeli do demarkacione linije. Prikazujući se kao prijatelji, na više su mjesta u Hercegovini organizovali sahranjivanje žrtava srpskog naroda koje su ustaše poubijale i bacile u jame; omogućili su vjerske obrede u pravoslavnim crkvama, uzeli su u zaštitu trgovce — Srbe, strijeljali su nekoliko ustaša, itd.[88])

Njihovo nastupanje u početku nije mnogo uzbuđivalo Nijemce. Ali, kad su izbili na demarkacionu liniju, tada se njemački general u Zagrebu Glajze fon Horstenau uplašio da će sada ustanici, umjesto da budu opkoljeni i pohvatani, biti potisnuti u oblast njemačke interesne sfere, da će tamošnje ustanike ojačati, da će na taj način više nego ranije biti ugrožena željeznička pruga Banja Luka—Prijedor i pruga Brod—Sarajevo.[89]) On je predviđao da će se situacija tako odvijati, jer je svakodnevno u Zagrebu bio obavještavan o tome kako Italijani prema ustanicima ne istupaju energično, često se s njima viđaju, organizuju razmjenu dobara na vašarima itd. Osim toga, bili su i veoma brojni domobranski izvještaji o takvom držanju Italijana.[90]) Relativno miran život

---

[87]) Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, IV/1, dok. 12, 13, 68 i 77.
[88]) Zbornik ... IV/1, dok. 204; IV/2, dok. 109.
[89]) Vishaupt, str. 76.
[90]) Vidi o tome: A. V. I. I., fond NDH, k. 233, br. reg. 5/2-2; 6/2-1; 3/2-1; 1/2-1; 18/2-3; 28/2-4-6; 41/2-16.

i minimum životnih potreba u kojima je seljak dugo oskudijevao, a što je sad, — poslije teškog ustaškog terora i žestokih borbi i velikih odricanja u ustanku — nudio italijanski okupator, privlačilo je jedan dio naroda, pa zbog toga gotovo u čitavom prostoru između rijeka Une i Save sve do početka 1942. godine nije bilo napada ustanika na italijanske trupe. Slična je situacija bila i u Hercegovini. U onom dijelu Bosanske krajine, oko Jajca i Donjeg Vakufa, gdje su partizanske snage uskoro prešle u napad na Italijane, napad je bio prouzrokovan time što je dolazak Italijana izazvao snažan proces diferenciranja u ustaničkim redovima.[91])

Izgledalo je da su Italijani uspjeli umiriti ustanike. Međutim, nastupila je samo privremena osjeka ustanka, koju su KPJ i štabovi ustaničkih snaga veoma brzo prebrodili.

Neuspjeh njemačko-ustaških snaga u gušenju ustanka

Iako je glavni stožer domobranstva izvukao gotovo sve ustaške i znatan dio domobranskih jedinica iz druge i treće zone i prebacio ih na sjever od demarkacione linije, a početkom oktobra stigla su još tri nova »Landesšicen« bataljona: 447. u Sarajevo, 925, u Zagreb i 823. u Banja Luku, to još uvijek, po mišljenju njemačkog generala, nije bilo dovoljno za ugušenje ustanka u istočnoj Bosni. Zbog toga je general Horstenau smatrao da bi i sve jedinice 718. divizije na tom sektoru, kao i na sektoru oko Ljubije, Prijedora i Kozare trebalo prebaciti prema rijeci Drini.[92])

Poslije pada Rogatice,[93]) Horstenau je obavijestio komandanta Jugoistoka generala Lera da je borbena moć oružanih snaga NDH nedovoljna da se održi pred ustanicima, a 718. divizija preslaba da im pomogne. Zbog toga je zaključio da »ukoliko NDH zatraži pomoć od Italijana za svoj opkoljeni garnizon u Višegradu, Nijemci ne bi imali gotovo nikakvog moralnog prava da ih u tome sprečavaju i pored velikog gubitka u prestižu za Njemačku oružanu silu«. Zato je hitno tražio da komandant Jugoistoka izdejstvuje odašiljanje jedne slobodne divizije sa istočnog bojišta u »hrvatski prostor«.[94])

Međutim, kako je dobio izvještaje i iz drugih krajeva Jugoslavije, komandant Jugoistoka je ocijenio da bi najprije bile potrebne dvije divizije za Srbiju, pa ako kasnije neka divizija u istočnom prostoru bude slobodna, da se zatraži njeno premještanje za NDH. General Ler je zbog situacije u Srbiji — velikih akcija partizanskih snaga — tražio da se i 718. divizija iz Bosne uputi tamo. Ali, događaji u Bosni to nisu dozvoljavali. Ustanak se u to vrijeme naročito rasplamsao na Jahorini, Romaniji, Birču i Ozrenu, gdje su dobro naoružani partizanski odredi svojim svakodnevnim akcijama ugrožavali trougao Tuzla—Zenica—Sarajevo, za koje je njemački okupator u ovom dijelu Bosne bio naročito zainteresovan. Situacija je bila takva da je zavladala panika u redovima domobransko-ustaških i njemačkih komandanata od bojazni da partizani ne uđu u Sarajevo.[95]) Zbog toga je u Sarajevu zavedeno pripravno stanje.

[91]) Zbornik IV/2, dok. 76 i 93.
[92]) Vishaupt, str. 77.
[93]) Partizani i četnici su Rogaticu oslobodili 24. oktobra 1941. godine.
[94]) Vishaupt, str. 78.
[95]) A. V. I. I,, fond NDH, k. 4, br. reg. 5/1-1.

Panika je bila tolika da su u noći 30/31. oktobra za vrijeme uzbune petorica policijskih funkcionera koji su imali zadatak da organizuju župsko redarstvo prvim vozom iste noći pobjegli iz Sarajeva.[96])

Situacija u Bosni u to vrijeme izgledala je tako crna generalu Horstenau, da je, poslije neuspješnog pohoda šest bataljona vojske NDH, koji su 23. oktobra krenuli od Sarajeva da ponovo zauzmu Rogaticu i oslobode opkoljeni garnizon u Višegradu, zajedno s Kvaternikom i generalom Laksom,[97]) uz saglasnost komandanta Jugoistoka, zatražio pomoć od italijanskih trupa iz Goražda.[98])

Osim toga, u Bosni i Hercegovini bili su potpuno ugroženi njemački privredni interesi u rejonu Prijedora, Banja Luke, Jajca, Zenice, Kaknja, Breze, Vareša, Sarajeva, Tuzle, Doboja i drugih mjesta. To je mnogo zabrinulo njemačkog generala Horstenaua i komandanta 718. divizije.[98a]) jer gotovo ni jedna kompozicija željezne rudače, uglja, drveta, duvanskih proizvoda i drugih artikala, potrebnih njemačkoj ratnoj privredi, nije izlazila iz Bosne. Trebalo je naći izlaz iz takvog stanja

Zbog takve situacije komandant Jugoistoka pristao je da se zatraži pomoć od Italijana, koji su prihvatili ponudu i bez borbe zaposjeli Višegrad, Međeđu i Ustipraču i na taj način proširili zonu svog uticaja, pomjerivši granicu demarkacione linije na sjever.[99])

Vishaupt je to prokomentarisao »kao gubitak prestiža za njemačku oružanu silu, koji se, možda, mogao izbjeći, ako nam je uopšte do održavanja ovog stava stalo, a što se ubuduće ne bi trebalo ponoviti«.[100])

Svemu ovome treba dodati veliko nezadovoljstvo ustaške NDH koje je, zbog postupaka Italijana u reokupiranoj drugoj i trećoj zoni — i tolerantnosti i popuštanja prema srpskom življu i ustanicima protiv kojih nisu preduzimali veće akcije — postojalo odranije, a sada je bilo još veće, jer su u nadiranju Italijana vidjeli opasnost da ne dođu do rijeke Save i na taj način znatno umanje teritoriju NDH. Pavelić je italijanskom generalu u Zagrebu, Oksiliju, u najoštrijoj mjeri lično prigovorio na ponašanje Italijana prema »pobunjenicima« u drugoj i trećoj zoni,[101]) dok je general Horstenau 21. novembra 1941. o odnosu s Italijanima napisao komandantu Jugoistoka, pored ostalog, i ovo:

»Prirodno je dužnost njemačkog zastupstva neovisno od propagandnih okvira da podupiremo što više ovu mršavo podzidanu hrvatsku vladu, pri čemu se, svakako, nalazimo u nekoj prećutnoj suprotnosti sa našim italijanskim saveznikom, koji ne pokazuje nikakav interes za to da se pojača položaj ne mnogo uglednog režima... Italijansko pitanje

---

[96]) A. V. I. I., k. 61a, br. reg. 9/6-1.

[97]) Laksa je bio specijalni Pavelićev opunomoćenik za gušenje ustanka u BiH.

[98]) Vishaupt, str. 80.

[98a]) Evo šta je Horstenau, prema Vishauptu, pisao komandantu Jugoistoka o situaciji u Bosni u to vrijeme:

»Četnički pokret (tako su Nijemci nazivali ustanike, — op. R. B.) proteže se sada na ceo prostor između Save i... demarkacione linije. Od sredine oktobra oko naših trupa u Banjoj Luci i Sarajevu ustanici samo obleću. Stanje naših bataljona Landesšicen na pruzi Bosne kao i na istočnoj pruzi (pruga Sarajevo—Višegrad — op. R. B.) postalo je vrlo kritično...« (Vishaupt, str. 80—81.).

[99]) Vishaupt, str. 80.

[100]) Vishaupt, str. 80.

[101]) Vishaupt, str. 85.

u hrvatskom prostoru zadržalo je svoj dosadašnji izgled. Jaka ekspanzionistička težnja, odlučno neprijateljstvo protivu hrvatske nezavisnosti, najjača ljubomora prema njemačkom uplivu . . .«.[102])

Napori ustaške NDH na očuvanju stečenog suvereniteta

Daljnjim rasplamsavanjem ustanka koji je, pored ostalog, paralisao gotovo cijeli saobraćaj u Bosni i Hercegovini, o čemu ustaška štampa gotovo ništa nije obavještavala, (glasovi o tome stizali u Zagreb na razne načine — izvještaji domobranskih jedinica sa ratišta, putem ranjenih vojnika u bolnicama, izbjeglica itd.), unijelo je veliki nemir kod odgovornih funkcionera NDH i prouzrokovalo razne komentare. Ti komentari nisu mimoišli ni njemačkog generala Horstenaua, koji je o tome obavijestio komandanta Jugoistoka da se u izvjesnim krugovima NDH čuju mišljenja da bi bolje bilo da se potpuna odgovornost za cijelu NDH prepusti Italijanima.[103]) Horstenau je dalje naveo da je čak i Pavelić »o čijem prijateljstvu prema Njemačkoj niko nema prava da sumnja, izjavio, da bi za NDH bilo lakše, kada bi se manje držala Musolinija kao jemca Osovinske politike, nego njega kao protivnika (naše) unutrašnje politike«.[104])

Pavelić i njegovi istomišljenici gledali su, naime, u reokupaciji druge i treće zone ekspanzionističke namjere na cijelo područje NDH. Za to su imali mnogo razloga gledajući svakodnevne izvještaje svojih ustaško-domobranskih komandanata.[105])

Iz jednog dokumenta ministarstva domobranstva koji je upućen ministarstvu vanjskih poslova NDH najbolje se mogu vidjeti napori NDH da Italijani napuste drugu i treću zonu.

Između ostalog, tu je rečeno:

». . . 5. tražiti od italijanske vlasti da se povuku sa cjelokupne okupirane teritorije italijanske trupe zbog toga što:

— pasivnost okupiranog područja ne može prehraniti ni domaći živalj, a još manje italijanske vojnike;

— za proljetnu ofanzivu na ruskom frontu NDH namjerava povući što više godišta u vojsku na ruski front . . . pa kako neće imati ko da ovu zemlju obradi, to bi radi ishrane sva italijanska vojska trebala da se povuče sa okupirane teritorije NDH;

— radi autoriteta i prestiža NDH, jer okupaciju jednog dijela naše države američke i engleske radiopostaje iskorišćuju u svakoj prilici na štetu suvereniteta naše države . . . pozivajući na okup sve narode u Jugoslaviji, samo da bi u hrvatskom narodu stvorili što veću zabunu i nezadovoljstvo . . .«[106])

---

[102]) Vishaupt, str. 84—85.

[103]) Bili su to oni krugovi koji su se razočarali unutrašnjim zbivanjima u NDH (progon Srba, opšta nesigurnost zbog proširenja ustanka, četnička odmazda itd.) a još su uvijek čuvali svoje pozicije i vjerovali u pobjedu sila Osovine.

[104]) Vishaupt, str. 85.

[105]) A. V. I. I., k. 233, br. reg. 18/2-3; 29/2-4; 28/2-6; 41/2-16, k. 234, br. reg. 36/1-2; 41/2-2 i dr.

[106]) A. V. I. I., k. 233, br. reg. 28/2-4-6.

U takvoj atmosferi došlo je 15. i 16. novembra 1941. na Rijeci do prvih razgovora između Italije i NDH povodom reokupacije druge i treće zone.[106a])

U toku razgovora postignut je i sporazum, čije su odredbe oblikovane u vidu zapisnika koji je vodio zamjenik ministra vanjskih poslova NDH dr Vrančić. O svim spornim pitanjima, sudeći po zapisniku, postignuta je saglasnost koja je izražena u devet tačaka.[107]) Ali, u praksi do kraja 1941. godine taj sporazum nije stupio na snagu niti je imao nekog djejstva na njemačko-italijanske suprotnosti, pa se na tome nije potrebno duže zadržavati.

Sigurno je da se Nijemci zbog NDH ne bi ni miješali u ustaško-italijanske odnose — oni su i ranije prepuštali i savjetovali da se oni međusobno dogovore — ali ovog puta su bili prisiljeni da se miješaju iz više razloga. Prvo, opšta njihova situacija na istočnom frontu nije bila povoljna. Drugo, situacija u Jugoslaviji bila je takođe teška, naročito u Bosni, gdje su njihovi interesi bili veoma ugroženi. Naime, i tokom decembra osjećala se u Bosni pojačana aktivnost partizanskih jedinica koju još uvijek nisu mogle da uguše ustaško-domobranske i njemačke snage. Osim toga, otkrivanje partizanskog aerodroma na Romaniji, uspjesi partizana u Hercegovini, a i ulazak četnika u Foču i Goražde, — izazvalo je kod hrvatskog domobranstva ozbiljnu sumnju da »stvaranje balkanskog protivosovinskog fronta... nije više samo pretpostavka, nego STVARNOST«.[108])

Štab domobranstva došao je do zaključka da Nijemci, ukoliko žele popraviti svoj položaj u zoni koja im pripada, »moraju uspostaviti jače posade, a Talijani svoju politiku sasvim izmijeniti u smislu... uske saradnje s nama...«[109])

Nijemci su relativno dugo razmišljali o tim zapažanjima štaba Hrvatskog domobranstva i zaključili da treba preduzeti energičnije mjere. Tako su se, htjeli ili ne, ponovo umiješali u italijansko-ustaške odnose.

Nijemci su sve do druge polovine decembra bili daleko od pomisli da u istočnoj Bosni treba preduzeti ozbiljniju operaciju. Poraz pod Moskvom (početkom decembra, — op. R. B.), naprotiv, prisilio je OKW da 16. decembra naredi komandantu Jugoistoka da se njemačke snage

---

[106a]) U razgovorima s italijanske strane učestvovali su: državni ministar grof Volpi, glavar štaba (načelnik — op. R. B.) druge armije general De Blazio, italijanski general u Zagrebu Oksilio, poslanik Kazertano, prefekt Teste, ministar grof Pjetromarki i dr., a sa strane NDH: dr Mladen Lorković, ministar vanjskih poslova, dr Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova, ministar finansija dr Vladimir Košak, državni tajnik za javne radove ing. Bulić i zamjenik ministra vanjskih poslova dr Vjekoslav Vrančić. Glavnu riječ vodili su ministar Lorković i grof Pjetromarki. Stavovi NDH bili su prejudicirani u riječima ministra Lorkovića: »... nemoguće je da u ustaškoj državi, vođenoj po ustaškim načelima, ustaše ne mogu u jednom dijelu nositi niti ustašku odoru, niti vršiti ustašku i hrvatsku promičbu u vrijeme, kad je najvažnija komunistička promičba i kada se nastoji tu promičbu proširiti među Hrvatima, a da mi to ne možemo spriječavati...« A. V. I. I., k. 233, br. reg. 47/2-12.

[107]) A. V. I. I., k. 233, br. reg. 47/2-12.

[108]) A. Đonlagić — M. Leković: **Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu, januar—februar 1942.** g., Beograd 1962, str. 42—43.

[109]) Isto, str. 43; A. V. I. I., k. 61a, br. reg. 45/17.

sa Balkana oslobode za istočni front, a ako treba, da ih italijanska Druga armija smijeni na području NDH.[110])

Italijanima je ovo konveniralo i objeručke su takvu ponudu prihvatili. Ali Hitlerovo naređenje nije bilo izvršeno iz više razloga. Prvo, načelnik štaba njemačkog generala u Zagrebu nije vjerovao u sposobnost Druge italijanske armije da će moći ugušiti ustanak u Bosni, pa je predložio komandantu Jugoistoka da 718. divizija i dalje ostane na teritoriji NDH. Njegovu sugestiju prihvatio je i sam komandant Jugoistoka general Ler, jer je i on smatrao da je potrebno da njemačke snage i dalje ostanu u Srbiji i NDH, kako zbog osiguranja industrijskih i rudarskih rejona, tako i zbog gušenja samog ustanka. Drugo, ministar vojske NDH — vojskovođa Slavko Kvaternik, molio je njemačkog generala u Zagrebu da se početkom 1942. godine povede velika akcija »čišćenja« u istočnoj Bosni zajedničkim snagama uz učešće i italijanske Druge armije. Na osnovu svega toga Hitler je sâm oko 24. decembra promijenio svoju odluku u tom smislu.[111]) To je bio prvi slučaj u 1941. godini da je Hitler zbog situacije u Jugoslaviji, odnosno u Bosni i Hercegovini, bio prisiljen da revidira svoju odluku.

Tako su Nijemci još jednom spriječili da područje cijele NDH uđe u italijansku interesnu sferu, što će njemačko-italijanske suprotnosti u sljedećoj godini još više pooštriti. Sada krajem 1941. godine Italijani su na svom području, još više nego ranije, počeli otvoreno da podržavaju četnike videći u njima oslonac za realizaciju svojih daljnjih ekspanzionističkih ciljeva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pri čemu će u takvoj njihovoj politici područje Bosne i Hercegovine biti i dalje u centru pažnje.

Summary

Germano-Italian antagonism about Bosnia and Herzegovina in 1941 comprises two phases: 1. from the establishment of the so-called »Independent State of Croatia« up to the breaking out of the insurrection, and 2. from the breaking out of the insurrection up to the end of the year 1941.

During the first period the antagonism was conmected more for the whole Independent State of Croatia, as in that period the problem of its borders had been deliberated. Although »The Provisional Instructions« did not comprihend Bosnia and Herzegovina, but a new creation, including Montenegro in it, was prognosticated, such a creation had never been realized. Namely, the Germans had the main word from the very beginning and did not let the Italians have any stronger influence upon this area. All more important decisions and orders were issued by Germans, while the Italians were left to carry on negotiations with the representatives of the Independent State of Croatia »openly«. In such a situation the Italians became more vigorous in their claims for the Dalmatian Coast and its islands than in

[110]) Ovo je bilo sadržano u Hitlerovoj direktivi br. 39a, **»Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939—1945. Dokumente des Oberkomandos der Wermacht«**, Herausgegeben von Walther Hubatsch, Frankfurt a/M 1962.

[111]) A. Đonlagić — M. Leković, isto, str. 46—47.

their claims for Bosnia and Herzegovina, believing that, at the end, there would follow the establishment of a personal union between the Kingdom of Italy and the Independent State of Croatia, and in that way the whole Independent State of Croatia would come under their domination. They deceived themselves because immediately after the negotiations which had taken place in Wien Hitler fixed the line of demarcation in that way separating unilaterally the German-Italian interests in the Independent State of Croatia, i. e. he restored the occupation system in the whole area of the Kingdom of Yugoslavia, while the so-called »Independent State of Croatia« got a certain autonomy.

With the negotiations which took place in Ljubljana and the Rome contracts between Earl Chano and Pavelić, i. e. between Mussolini and Pavelić mothing had been changed. Only the Italians got some privileges in their zone of occupation which they devided in the other two parts — so-called the Second and the Third Zone (the First Zone was the area which they had anexed).

The spreading of the insurrection very soon showed all lability of the Ustashis' régime which was mainly maintained owing to German support. The first fiascos of the German and Italian forces in their efforts to supress the insurrection forced the Germans to make concessions. Their great engagement on the Russian front — owing to which they had left very small number of their military forces in the Independent State of Croatia — and the imperilment of their interests in Bosnia particulary, set them in the situation to allou the Italians to perform the reoccupation of the Second and the Third Zone.

The more the insurrection was blazing up, the more Germans wanted Italians to take part in suppressing it. Eoevere, cinothe reoccupation of the Second and the Third Zone the Italians saw their possibility for spreading their power further on to the north — towards the entire Independent State of Croatia. The way in which they had treated the uprising people, and the colaboration of the Italians with Chetnicks, proved it clearly.

Tey seem to succeed in everything. Hitler's order No. 39a of the 16th December, 1941 was written in the same sense. That order would have been realized at any case, had not the responsible factors from the Reich in the Independent State of Croatia managed to convince the commander of the South-East front that the Second Italian Army was not able to suppress the insurrection. Meanwhile, when the representatives of the Independent State of Croatia suggested that the wholesale oction of »cleaning« should be organized, at the beginning of 1942, in which the Italian units would have to take part too, the Hitler's order was, owing to the situation in Bosnia, changed by which the existing lines of demarcation of the Independent State of Croatia were maintained and the Italian expansion stopped.

For Germans it was not so much decisive to maintain the Independent State of Croatia as a »state«, a member of the Tripartite Pact, as it was to maintain their economic, political and strategic significance in it, and, particularly, to retain Bosnia as their raw material basis which would serve the German war industry. Besides, to leave over this territory to the Italians would for the Germans mean lost of prestige which effect should not have to be neglected.

Nastanak, razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941. godine

Drago Borovčanin

U ovom prilogu želim da prikažem nastanak i razvoj organa narodne vlasti u istočnoj Bosni[1]) i njihov doprinos razvoju NOB-e u ovom dijelu naše zemlje.

Smatram da je čitaocu poznato stanje u pogledu priprema koje su izvršene, kao i početak i razvoj ustanka u istočnoj Bosni, pa se na ta pitanja ovdje nećemo osvrtati.

Partijske organizacije i vojna rukovodstva koja su formirana u periodu priprema i početka narodnog ustanka u istočnoj Bosni preduzimali su niz političkih i drugih mjera za okupljanje naroda u borbu protiv okupatora. Ta aktivnost doprinijela je stvaranju atmosfere za masovan narodni ustanak. Oko partijskih organizacija okupio se veliki broj simptizera, građana i omladine koji su bili raspoloženi za borbu. U najvećem broju sela na ovom području, a naročito na Romaniji, Birču, Ozrenu i Majevici, narod nije priznao okupatorsku, a ni vlast NDH. Najveći broj ljudi se nije pridržavao njihovih zakona niti se toj vlasti obraćao. Naprotiv, u neizvjesnosti i potpuno nejasnoj situaciji oni su se za većinu pitanja i problema, koje je trebalo rješavati za određeno mjesto ili selo, obraćali komunistima i od njih tražili savjete. U toj aktivnosti pojedinih komunista, partijskih organizacija i vojnih rukovodstava

[1]) U ovom radu istočna Bosna je uzeta kao operativno područje na kome je djelovao operativni štab NOP i dobrovoljnih odreda istočne Bosne, a docnije je formiran i oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu, s tim što je prošireno na predio od Doboja do Bosanskog Broda. Tako područje istočne Bosne graniči sa sjevera r. Savom od Bosanskog Broda do ušća r. Drine, sa istoka r. Drinom od ušća u Savu do sela Zemnice, zatim istočnom granicom SRBiH do izvora Sutjeske, sa juga Sedlo—Čemerno—Lelija—Visočica—Bjelašnica, Ivan-Sedlo sa zapada linijom Ivan-Sedlo—Fojnica—Busovača—Lašva, zatim r. Bosnom do Doboja uključujući mjesta koja leže na r. Bosni, a od Doboja preko Dervente do Bosanskog Broda (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zb. NOR), tom IV, knj. 3, str. 168 (dalje: IV—3, 56/168).

se može naći klica buduće narodne vlasti koja će se stvoriti na oslobođenoj teritoriji, jer su i problematika koju su organi u početku rješavali i ljudi koji su u te organe birani bili gotovo isti, pa, prema tome, predstavljali su njenu osnovnu bazu.

Kako se ustanak u istočnoj Bosni brzo širio, to je vrlo brzo mogla da bude stvorena dosta velika slobodna teritorija. Birač i Gornja Spreča su bili potpuno oslobođeni.[2]) Na Romaniji, takođe, postoji velika slobodna teritorija. Krajem novembra ona obuhvata područje od Crvenih Stijena na Romaniji do Vlasenice i od Višegrada do Olova.[3]) Oslobođena su i mnoga sela oko Bijeljine i Brčkog, čiji su centar bile Lopare. Tako već u avgustu i početkom septembra imamo oslobođene gradove i mjesta: Sokolac, Han Pijesak, Vlasenicu, Bratunac, Srebrenicu, Šekoviće, Lopare, Kakmuž, Petrovo Selo, Trbuk i niz drugih mjesta.[4])

Prilikom oslobađanja pojedinih opštinskih i sreskih mjesta u istočnoj Bosni odmah su uništavani i organi okupatorske i kvislinške vlasti na tim područjima. Ni organi vlasti stare Jugoslavije se nisu mogli obnoviti, jer su bili kompromitovani u narodu, a svojom strukturom i unutrašnjom organizacijom nisu odgovarali novostvorenim uslovima Međutim, ukazala se potreba da se u oslobođenim mjestima formiraju organi vlasti koji bi preuzeli poslove oko održavanja reda i mira, snabdijevanja partizanskih jedinica i stanovništva hranom i drugim potrebama i koji bi obavljali druge poslove od značaja za dalji razvoj ustanka. S obzirom na tako važne zadatke koji su stajali pred pokretom u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, trebalo je naći i odgovarajuće organe vlasti koji će moći uspješno izvršiti mobilizaciju svih ljudskih i materijalnih snaga naroda za nastavljanje borbe. Odmah je bilo jasno da ti organi vlasti moraju biti narodni predstavnici, jer bez organa istinske narodne vlasti nije se moglo zamisliti uspješno vođenje borbe protiv okupatora i ostvarenje revolucionarnih ciljeva NOB-e.

U prvo vrijeme ustanka poslove narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji u istočnoj Bosni obavljali su štabovi partizanskih odreda. U izvještaju Štaba sarajevske oblasti od 27. avgusta 1941. godine Štabu narodnooslobodilačkih odreda za BiH, traži se da se za Štab partizanskog bataljona »Romanija« izradi okrugli štambilj, pa se kaže: »jer je bataljon stvarno danas jedina vlast na Glasincu«.[5]) Isto tako, Štab kalinovičkog partizanskog odreda, 30. 10. 1941. godine, izdaje naređenje komandantima bataljona da preduzmu sve mjere da se što hitnije organizuju radionice za izradu obuće, odjeće, opravku oružja, berbernice i sl. i da svaka radionica ima svoga nadzornika koji odgovara za pravilan rad u određenoj radionici.[6]) Četvrtog septembra 1941. godine održano je savjetovanje komandira odreda Ozrenskog sektora, na kome je raspravljano o snabdijevanju vojske i stanovništva hranom, odjećom i

---

[2]) Brano Savić, **Prvi narodnooslobodilački odbori u Birču — Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne**, Beograd 1961, str. 86.

[3]) Drago Borovčanin, **Prvi organi narodne vlasti na Romaniji.** Prilozi br. 2, str. 265.

[4]) Zbor. NOR IV—1, 226/504.

[5]) Ovdje je bataljon poistovećen sa Romanijskim partizanskim odredom — vidi Zb. NOR IV/1, 53/111.

[6]) Zb. NOR, IV/2, 40/110.

obućom.[7]) Štabovi odreda tu funkciju obavljaju prikupljanjem ljudi za partizanske odrede, organizujući snabdijevanje partizanskih jedinica hranom, odjećom i obućom, te održavanjem reda i mira u oslobođenim selima i drugim mjestima. Oni su u početku vršili i sudsku vlast,[8]) što mogu jasno potvrditi ovi primjeri: Josip Jovanović, član Štaba ozrenskog partizanskog odreda upućuje Todoru Vujasinoviću pismo u kome se, pored ostalog, kaže da on treba da pozove jednog seljaka i da mu presudi spor oko posjeda, smatrajući da će to seljak prihvatiti bez pogovora.[9]) U Šekovićima je, poslije oslobođenja ovoga mjesta, Štab birčanskog odreda formirao sud,[10]) koji je pred skupljenim narodom sudio zarobljenim žandarmima i ustašama. Narod je odobrio odluku suda.[11]) Štab romanijskog odreda takođe formira sud da sudi zarobljenim ustašama i žandarmima prilikom oslobođenja Sokoca.[12])

Štabovi partizanskih odreda okupljaju veliki broj ljudi po selima koji obavljaju razne poslove važne za vođenje borbe; sakupljaju hranu po selima, organizuju prevoz te hrane na položaje, prikupljaju borce za partizanske jedinice i slično. Na taj način se vlast postepeno prenosi na ljude koji nisu vojnici u pravom smislu riječi, iako su to ljudi odani i najčešće najodaniji pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta. Takvo stanje ostalo je na Romaniji i Birču vrlo kratko vrijeme, do polovine septembra 1941. godine, dok na području Ozrena, Majevice i Semberije ono traje znatno duže, čak do novembra mjeseca 1941. godine.

Predstavnički organi narodne vlasti

Kada se ustanak proširio, kad su stvarane krupne vojne jedinice, kad je stvorena velika slobodna teritorija, nagomilali su se i dosta veliki i raznovrsni poslovi koje je trebalo obavljati u pozadini, pa se ukazala potreba za formiranjem odgovarajućih organa narodne vlasti za određeno područje slobodne teritorije. Polazeći od toga stanovišta, u svim oslobođenim selima i mjestima pristupa se formiranju organa narodne vlasti, koji su se u početku različito zvali (narodnooslobodilački odbori, narodna vijeća, ekonomski odbori, povjerenici). Odluke o formiranju organa nove narodne vlasti donosili su štabovi partizanskih odreda i partijske organizacije, što su građani na zborovima prihvatali. Prvi odbornici su birani na skupovima građana i vojnika-partizana, što govori o činjenici da je od početka u znatnoj mjeri poštovan i primjenjivan demokratski princip. I za mjesta u kojima organi vlasti nisu birani, s obzirom na snage u ime kojih su imenovani i na uslove u kojima su imenovani, ne može se reći da su nametnuti narodu na oslobođenoj teritoriji.

---

[7]) Izvještaj štaba **Ozrenskog partizanskog odreda** od 15. 9. 1941. godine, Arhiv SKBiH, tom III/1, str. 58.

[8]) Todor Vujasinović — Ozrenski partizanski odred, »Svjetlost«, Sarajevo 1950, str. 122.

[9]) Isto.

[10]) Sjećanja Cvijetina Mijatovića-Maje, **Četrdeset godina, Prvi ustanički dani u istočnoj Bosni**, knj. 5, str. 258.

[11]) Isto.

[12]) Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, MF 2/2-400 (dalje: IRPS, MF 2/2-400).

Na području istočne Bosne mreža narodnooslobodilačkih odbora bila je 1941. godine prilično razgranata. Osnovano je više seoskih i opštinskih i tri sreska narodnooslobodilačka odbora. Seoski NOO su osnovani u oslobođenim, a osnivani su i u neoslobođenim selima širom istočne Bosne. Opštinski i sreski odbori osnovani su samo u ranijim opštinskim i sreskim mjestima na oslobođenoj teritoriji.

U toku 1941. godine obrazovani su narodnooslobodilački odbori u selima: Šekovići, Brajinci, Tupanari, Sučani, Podbrđaje,[13]) Petrovići, Činići, Akmačići, Strmnica i Podbetanj[14]) na području Birča; Borovac, Bandin Odžak, Baltići, Bijele Vode, Bjelosavljevići, Bukovik, Crvenka, Gazivode, Grivci, Gučevo, Han Kram, Djedovci, Kula, Kusače, Kruševci, Košutica, Klečkovac, Kuti, Obrtići, Ozerkovići, Podromanija, Pediše, Novoseoci, Mrkalji, Selišta, Smrtići, Šahbegovići, Šenkovići, Vraneši, Žiljebavi i Zagrađe[15]) na području Romanije, Osovo, Brankovići, Gučevo, Borike, Beheći, Rađevići, Gluhovina, Berkovići, Žepa na području Rogatice,[16]) Pučile, Glogovac, Kajčinovac, Patkovača,[17]) Vukosavci, Lopare, Markovac, Jablanica, Piperi, Korenita, Ražljevo, Trnova, Bjelačnica[18]) Crnjaljevo, Brodac, Dragaljevac, Obarska, Popovi,[19]) Golo Brdo, Čengići, Modran, Bjelaševac, Obrežje[20]) na području Majevice i Semberije, Vogošća, Blagovac, Nahorevo, Srednje, Luka i Ubare[21]) u okolini Sarajeva: Mivulje, Sitarići, Borje, Dobro Polje, Delijaš, Kijev i Lede[22]) na području Jahorine i Kalinovika. Na području Ozrena i Trebave u početku se po selima formiraju narodna vijeća.[23]) U selima oko Vareša i Zenice nisu birani kolegijalni organi vlasti. Na tom području birani su u početku ustanka povjerenici za pojedina sela,[24]) što predstavlja određenu specifičnost u istočnoj Bosni.

Svi seoski odbori su imali od 3 do 7 odbornika, zavisno od veličine sela i kriterija koji su važili na pojedinim područjima. Seoski odbori na području Majevice i Semberije bili su najbrojniji.[25]) Međutim, na Romaniji su svi seoski odbori imali samo po tri odbornika.[26]) No, bez obzira na broj odbornika, svi seoski odbori su iz svojih redova birali predsjednika.

---

[13]) Miloš Zekić — **Ustanak u Birču 1941. godine, Četrdeset godina,** knj. 6, str. 66.

[14]) Stevo Popović, **Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO u istočnoj Bosni u toku NO-rata,** Glasnik društva istoričara BiH, III, 1951, str. 182.

[15]) Drago Borovčanin, isto, str. 273.

[16]) Prema kazivanju Jove Kosorića i Drage Karišika, dokumenat kod autora.

[17]) Vojin Bobara, **U selima oko Bijeljine — Ustanak naroda Jugoslavije,** knj. 5, str. 660—661.

[18]) Stevo Popović, **Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO u istočnoj Bosni u toku NO rata,** Glasnik društva istoričara BiH, III, 1951, str. 182.

[19]) Vojnoistorijski institut Beograd, MG, reg. br. 2—10/3 K. 2000, str. 9 (dalje: V. I. I. MG, reg. br. 2—100/3 K. 2000, str. 9).

[20]) Vojin Bobara, isto, str. 662—664.

[21]) IRPS, MG, inv. br. 9670.

[22]) Slobodan Kecmanović, **Početak i razvoj ustanka u kalinovičkom kraju, Četrdeset godina,** knj. 5, str. 332.

[23]) Todor Vujasinović — **Ozrenski partizanski odred,** »Svjetlost«, Sarajevo 1950, str. 122.

[24]) Arhiv BiH, br. reg. 1—2, K. 1997, str. 28.

[25]) Vojin Bobara, isto, str. 662—664.

[26]) Drago Borovčanin, isto, str. 273.

Zadaci seoskih narodnooslobodilačkih odbora bili su da organizuju obradu poljoprivrednih imanja, da prikupljaju hranu, odjeću i obuću za vojsku, da vode brigu o siromašnim porodicama, smještaju i ishrani porodica koje su izbjegle sa područja koja su bila pod kontrolom okupatora, čiji su domovi izgorjeli i sl. Te iste zadatke imala su narodna vijeća na području Ozrena i povjerenici koji su birani u selima oko Vareša. Dakle, razlike u formi organizovanja seoskih organa vlasti nisu imale odraza na suštinu zadataka koji su stajali pred tim organima. Važno je istaći da je sve što je u selima prikupljeno za vojsku išlo uglavnom preko seoskih NOO, odnosno povjerenika.[27]) Narodnooslobodilački odbori su u prvo vrijeme prikupljali samo one artikle koje su ljudi davali dobrovoljno. Kasnije su, s obzirom na potrebe NOB-e, uzimali i prema imovnoj moći pojedinih građana. Tako na području sarajevske oblasti, prema Uputstvu o saradnji vojnoteritorijalnih organa i organa vlasti na oslobođenoj teritoriji[28]) koje je donio štab ove oblasti, odbori su bili dužni da od seljaka uzimaju pojedine artikle srazmjerno njihovom imovnom stanju. Slično stanovište je zauzeo i Štab ozrenskog partizanskog odreda. Ako je neko pružio otpor, NOO su pristupali rekviziciji. Takva organizacija prikupljanja hrane i druge opreme za vojsku imala je veliki značaj u tom smislu što je poraslo povjerenje u narodu da će materijalna opterećenost biti ravnomjerno raspoređena i da se neće tolerisati svjesna ili nesvjesna pasivnost pojedinih seljaka.

Opštinski narodnooslobodilački odbori formirani su u većini oslobođenih opštinskih mjesta. Tako već 1941. godine postoje opštinski odbori u: Šekovićima, Petrovićima, Cikotama, Fakovićima, Kravici[29]) Skelašima,[30]) Spreči, Stuparima,[31]) Bratuncu, Srebrenici,[32]) Vlasenici i Milićima,[33]) na području Birča: Sokocu,[34]) Rogatici,[35]) Borikama[36]) i Prači na području Romanije: Trnovu,[37]) Dobrom Polju,[38]) Kasindolu i Crnoj Rijeci na području Jahorine i Kalinovika i Kakmužu,[39]) Lipcu,[40]) Rakovici[41]) na području Ozrena i Trebave. Značajno je istaći da su u Rogatici osnovana dva NOO: jedan za grad Rogaticu, a jedan za Tetimu (okolica Rogatice).[42]) Na području Majevice i Semberije, zatim Brčkog,

---

[27]) Prema kazivanju Rade Jakšića, dokumenat kod autora, a zatim Drago Borovčanin, Isto, str. 270.

[28]) Zb. NOR IV/1, 142/3091.

[29]) Stevo Popović, **Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO u istočnoj Bosni u toku NO rata,** Glasnik društva istoričara BiH, III, 1951, str. 182.

[30]) Arhiv grada Tuzle, **Hronika sela Skelani,** str. 16.

[31]) Miloš Zekić, isto, str. 66.

[32]) IRPS, MG, br. 9771.

[33]) Rade Jakšić i Brana Savić: **Prvi narodnooslobodilački odbori u Birču, Četrdeset godina,** knjiga 7, str. 33.

[34]) Drago Borovčanin, Isto, str. 266.

[35]) Rasim Hurem, **Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata,** 1941—1945. godine, Rogatica, »Svjetlost«, Sarajevo 1966, str. 117.

[36]) Prema kazivanju Jove Kosorića i Drage Karišika, dokumenat kod autora.

[37]) Slobodan Kezunović, isto, str. 532.

[38]) Rodoljub Čolaković — **Zapisi,** I, izdanje, Prosveta, 1956, str. 626.

[39]) IRPS, MG, inv. br. 9701, str. 15 i 16.

[40]) IRPS, MG, br. 9699, str. 7.

[41]) IRPS, MG, br. 9688, str. 23.

[42]) Prema kazivanju Jove Kosorića i Drage Karišika, dokumenat kod autora.

Dervente i Bosanskog Broda nije bilo oslobođenih opštinskih mjesta. Vjerovatno zbog toga na ovom području nema ni opštinskih NOO u toku 1941. godine. Ni na Romaniji nisu formirani opštinski odbori u svim mjestima u kojima su bila sjedišta opština u staroj Jugoslaviji. Opštinski NOO u Sokocu obuhvatao je cijelo područje bivše glasinačke, sokolovačke i knežinske opštine, te dio teritorije opštine Pale. Ali, i pored toga, ovaj odbor se zvao opštinski.

Svi opštinski NOO su birani na zborovima građana i vojnika — partizana. Pri izboru odbornika zastupana je puna demokratičnost, koliko je to u ono vrijeme bilo moguće provesti.[43]) Za odbornike su birani ljudi koji su sposobni da vrše tu funkciju i koji su odani narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji. Među njima je bilo seljaka i vojnika — partizana. Na zborovima na kojima su birani odbornici govorili su istaknuti rukovodioci NOB-e. Svi su oni isticali potrebu formiranja organa vlasti, govorili su o zadacima budućih NOO, o razvitku ustanka i sl. Interes naroda za izbor ovih organa bio je veliki. Ljudi su masovno dolazili na zborove i aktivno učestvovali u njihovom radu.

Opštinski narodnooslobodilački odbori nisu formirani u isto vrijeme na čitavom području istočne Bosne. U Sokocu je opštinski odbor osnovan 13. septembra 1941. godine.[44]) Međutim, formiranje opštinskih NOO odbora na području Birča i Ozrena pada u septembru odnosno u novembru mjesecu 1941. godine.[45]) Na takav razvoj narodnooslobodilačkih odbora uticalo je više faktora. Svim partijskim organizacijama i rukovodstvima je bilo jasno da treba rušiti stare organe vlasti, što je i činjeno. Ali, kod nekih partijskih i vojnih rukovodstava pojavila se dilema u pogledu organizacije i formi vlasti koju treba uspostaviti na oslobođenoj teritoriji. To najbolje ilustruje Todor Vujasinović kad, govoreći o tome pitanju, kaže da su tek u oktobru 1941. godine na područje Ozrena stigle prve direktive, i opet oskudne, o formiranju narodnooslobodilačkih odbora.[46]) U tome se može tražiti obrazloženje zašto na Ozrenu vlast, i vojnu i građansku, vrše štabovi partizanskih odreda skoro do kraja 1941. godine.

Ako bismo tražili razloge za tako neujednačen stav u rukovodstvima pojedinih oblasti o pitanju formiranja NOO-a, onda su oni, prije svega, u tome što su veze između PK KPJ za BiH i Glavnog štaba za BiH, s jedne strane, i oblasnih rukovodstava i štabova odreda, s druge strane, bile relativno slabe. Upravo zato na onim područjima gdje su se duže zadržavala viša partijska i vojna rukovodstva imamo ranije formiranje organa narodne vlasti, nego u onim područjima u kojima su te zadatke obavljala niža partijska rukovodstva i rukovodstva odreda samoinicijativno.

Opštinski NOO su po broju odbornika, a i po svojoj organizacionoj strukturi, bili dosta različiti. Broj odbornika se kretao od 11 do 25, zavisno od veličine područja na kome je osnovan NOO i kriterija koji su na pojedinim područjima zauzimala partijska rukovodstva i ruko-

---

[43]) Prema kazivanju Rade Jaksića, dokumenat kod autora.

[44]) Drago Borovčanin, isto, str. 266.

[45]) Brana Savić i Rade Jaksić, isto, str. 86 i IRPS, MG, br. 9701, str. 15 i 16.

[46]) Todor Vujasinović — **Ozrenski partizanski odred,** »Svjetlost«, Sarajevo 1950, str. 122.

vodstva odreda. Ali, u svim mjestima se vodilo računa da u odboru budu zastupljena sva sela, odnosno grupa sela i naseljenih mjesta. Tako su odbori bili sastavljeni od predstavnika sela u koje su ljudi imali najviše povjerenja. To je omogućilo da se odluke koje su donosili odbori brzo provode u djelo.

Unutrašnja organizacija opštinskih narodnooslobodilačkih odbora nije bila ista. Opštinski NOO u Sokocu imao je 25 članova u plenumu. Plenum je imao Izvršni odbor od pet članova. Članovi Izvršnog odbora su bili na stalnom radu u odboru i imali su određena zaduženja, odnosno neposredno su rukovodili pojedinim sektorima. Ti sektori su bili: sektor za mobilizaciju ljudi, snabdijevanje vojske hranom, odjećom i obućom, obavljanje poljoprivrednih radova i Sektor za zbrinjavanje siromašnih i iznemoglih i brigu i smještaj porodica čiji su domovi izgorjeli. Predsjednik odbora je objedinjavao rad sektora i odbora kao cjeline, predstavljao odbor i održavao veze s predstavnicima Štaba romanijskog partizanskog odreda. Izvršni odbor je imao i svoje stalne i povremene komisije koje su imale zadatak da obavljaju određene poslove. U opštinskom odboru je radio određen broj službenika koji su imali zadatak da pripremaju sjednice odbora i da rade na provođenju donesenih odluka. Odbor u Sokocu je imao i svoj pečat sa petokrakom zvijezdom u sredini, kao simbolom narodnooslobodilačke borbe. Opštinski odbori na području Birčanskog partizanskog odreda nisu imali organizacionu strukturu kakva je bila Opštinskog NOO u Sokocu. Naime, Opštinski odbori na ovom području su jedinstveni organi koji su od izvršnih organa imali samo predsjednika. Predsjednik odbora je bio na stalnom radu u odboru, dok su drugi odbornici dolazili na zasjedanje. Izuzetak je opštinski odbor u Šekovićima, koji je pored predsjednika imao u odboru još četiri odbornika koji su se povremeno smjenjivali.[47]) Ti odbornici zajedno s predsjednikom koji je bio stalno na radu u odboru sačinjavali su izvršni odbor opštinskog odbora. Ovi odbornici nisu imali stalna zaduženja nego su zaduženja dobivali prema datim potrebama. I predsjednici odbora na području Birča su imali zadatak da objedinjavaju rad odbora, da pripremaju njihove sjednice, da održavaju veze sa štabovima partizanskih odreda i da predstavljaju svoj odbor. Ostali odbornici pored toga što su prisustvovali sjednicama, dobivali su i određene konkretne zadatke. Ti zadaci su bili iz okvira djelovanja narodnooslobodilačkog odbora. Ovako različita organizacija opštinskih odbora bila je uslovljena veličinom odbora. Opštinski NOO koji nisu imali više od jedanaest članova nisu imali potrebu da biraju izvršni odbor. Međutim, i ovi odbori su imali komisije koje su formirali za izvršavanje određenih zadataka. Imali su, manje-više, i određen broj službenika koji su pomagali predsjedniku da priprema sjednicu i da provede zaključke odbora. Slična je bila unutrašnja organizacija opštinskih NOO na području Majevice, Ozrena i Kalinovika.

Formiranjem velikog broja seoskih, a naročito razvojem mreže opštinskih narodnooslobodilačkih odbora na području istočne Bosne, ukazala se potreba za objedinjavanjem i usklađivanjem njihovog rada na širem području koje je predstavljalo određenu cjelinu, pa se pristupalo

---

[47]) Brano Savić, isto, str. 87.

formiranju seoskih NOO-a. Na području istočne Bosne krajem 1941. godine formirani su sreski NOO-i u Rogatici,[48]) Trnovu[49]) i na Majevici.[50]) Sreski NOO su imali pod svojom vlašću područje koje su oslobodili pojedini partizanski odredi, nezavisno od ranije administrativno-teritorijalne podjele. Tako je Sreski NOO u Rogatici imao vlast na čitavom području bivšeg rogatičkog sreza, na dijelu područja bivšeg vlaseničkog sreza (bivša opština Knežina), dijelu područja sarajevskog sreza (dio područja opštine Pale) i dijelu višegradskog sreza.[51]) Ova područja su bila oslobođena od jedinica Romanijskog partizanskog odreda. Sreski NOO u Trnovu je imao svu vlast na jednom dijelu sarajevskog i jednom dijelu fočanskog sreza, onim dijelovima koje je oslobodio Kalinovički partizanski odred. Sreski NOO na Majevici je imao vlast nad dijelom područja bivših srezova: Bijeljina, Brčko, Zvornik i Tuzla, na području koje je oslobodio Majevički partizanski odred. Na drugim područjima istočne Bosne nije bilo formiranih sreskih odbora.

Sreski NOO su imali različit broj odbornika i različitu unutrašnju organizaciju. Sreski NOO u Rogatici je imao oko 15 odbornika.[52]) Odbor je biran na zboru naroda Rogatice i predstavnika drugih opština sa područja sreza.[53]) Sreski NOO na Majevici su sačinjavali predsjednici seoskih narodnooslobodilačkih odbora.[54]) O izboru Sreskog NOO-a u Trnovu nema podataka. Međutim, logično je zaključiti da je i ovaj odbor bio sastavljen od predstavnika svih opštinskih NOO-a.

Ni unutrašnja organizacija nije bila ista u svim sreskim odborima. Sreski odbor u Rogatici imao je Izvršni odbor od sedam članova.[55]) Ovaj odbor ima potreban broj službenika, štambilj i pečat s petokrakom zvijezdom.[56]) Sreski NOO u Trnovu i na Majevici su od izvršnih organa imali samo predsjednika.

Razlike u organizacionoj strukturi NOO javljaju se zbog toga što nije bilo nikakvih propisa. Odbori su formirani i organizaciono postavljeni onako kako se u pojedinom kraju smatralo da treba da budu i kako će najlakše da odgovore postavljenim zadacima. Međutim, te razlike nisu imale odraza na cilj i zadatke NOO koji su bili isti na čitavom području.

Narodnooslobodilački odbori su vlast čitavog naroda koja služi narodnooslobodilačkoj borbi i štiti stanovništvo od okupatora i domaćih izdajnika koji su se stavili u službu okupatora bez razlike na nacio-

---

[48]) Rasim Hurem, isto, str. 117.

[49]) Rodoljub Čolaković — **Zapisi,** III, str. 58. »Svjetlost«, »Prosveta«, Beograd i »Kultura«, Beograd.

[50]) Stevo Popović — **Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO u istočnoj Bosni u toku NO rata — Godišnjak Društva istoričara BiH,** god. III, Sarajevo 1951, str. 181.

[51]) Sjećanja Mašana Đokića, dokumenat kod autora.

[52]) Sjećanja Mašana Đokića i Miloša Škorića, prvoboraca ovoga kraja, dokumenti kod autora.

[53]) Isto.

[54]) Stevo Popović — **Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO-a u istočnoj Bosni u toku NO rata** — Godišnjak društva istoričara BiH, god. III, Sarajevo 1951, str. 181.

[55]) Sjećanje Mašana Đokića i Miloša Škoriča — Dokumenat kod autora.

[56]) Isto.

nalnu, vjersku i drugu pripadnost. Narodnooslobodilački odbori su izrasli iz želje naroda da već jednom dođe do svoje vlasti koja će uistinu biti narodna i koja će štititi njegove interese.

Uloga opštinskih i sreskih NOO bila je mnogostruka i odgovorna. Oni su predstavljali vezu između vojske i stanovništva. Njihovim radom se dopunjavala i prenosila politička afirmacija pokreta, oni su bili faktori za prenošenje ideja, jedinstva i sl. na mase, a ukazivali su i na karakter i težnje revolucije.

Iz analize arhivske građe se vidi da se odbori bave poslovima oko snabdijevanja vojske hranom, odjećom i obućom, snabdijevanjem nezbrinutih porodica boraca, da organizuju razvoj privrednog života, trgovine i saobraćaja, da se brinu o obezbjeđenju reda i mira u pozadini, da vode borbu protiv svih pojava pljačke, razbojništva, špekulacije, aktivnosti pete kolone, da rade na organizovanju cijelog naroda da bi se borcima na frontu obezbijedilo sve što je potrebno. Ti zadaci su proizilazili iz svakodnevne prakse i potrebe borbe. Izvršavajući ih, NOO su doprinosili da se, kao osnovna garancija pobjede učvrsti veza između fronta i pozadine, veza između naroda i njegovih boraca.

Širenjem slobodne teritorije u istočnoj Bosni širila se i mreža NOO-a. Stvaranjem velike mreže odbora, ukazala se potreba za ujedinjavanjem njihovog djelovanja i rada. Da bi se to postiglo, pojedina oblasna rukovodstva preduzela su u tom pravcu određene mjere. Tako je štab sarajevske oblasti, 15. septembra 1941. godine, izdao Uputstva za organizovanje i saradnju vojnoteritorijalnih organa i organa narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji,[57]) kojim precizira zadatke i uređuje odnose vojnoteritorijalnih organa i organa vlasti. Uputstvom je predviđeno da odbori imaju plenum i da plenum opštinskog (sreskog) odbora bira vijeće koje provodi njegove odluke. Istina, prvorazrednu ulogu, prema ovom Uputstvu, dobiva komandant opštine (sreza). Funkcija komandanta opštine (sreza) odgovara funkciji predsjednika opštinskog (sreskog) NOO-a. Prema ovom Uputstvu, komandant opštine (sreza) treba da se brine o bezbjednosti, redu i miru u pozadini, da obezbjeđuje snabdijevanje vojske, da preko NOO ili povjerenika obezbjedi što hitnije obavljanje poljoprivrednih radova, preko NOO organizuje kulturnoprosvjetni rad u selima (varošima) da obavještava sela o narodnoj borbi partizana i događajima u zemlji i inostranstvu.

Komandant za svoje postupke odgovara narodu (opštinskom vijeću) i partizanskoj komandi. Povjerenici i članovi NOO odgovorni su komandantu i opštinskom vijeću, a komandant mjesta mora biti u stalnoj vezi s komandantom odreda i obavještavati ga o svim promjenama.

Ovo Uputstvo predstavlja prvi pisani akt na području istočne Bosne, kojim se pobliže preciziraju zadaci NOO-a i određuje njihova organizaciona struktura. Uputstvom je uvedena funkcija komandanta opštine (sreza) i funkcija komandanta mjesta. Komandant opštine je poistovećen sa predsjednikom opštinskog (sreskog) NOO-a. Ali, i pored toga što je tako postavljeno u Uputstvu, u praksi su te dvije funkcije bile odvojene i nisu morale biti u svakom slučaju sjedinjene u jednoj ličnosti. To potvrđuje i činjenica da su u pojedinim mjestima formirane

[57]) Zb. NOR, IV—1, 142/309—311.

komande mjesta (Knežina, Sokolovići, Kaljina itd.) gdje nije bilo formiranih opštinskih (sreskih) odbora.

Uputstvo je, pored manjkavosti i nedovoljne preciznosti, imalo veliki značaj za dalji razvoj organa narodne vlasti ne samo u sarajevskoj oblasti nego i šire. Ono je u velikoj mjeri doprinijelo da se lakše sagledaju zadaci koji su stajali pred opštinskim (sreskim) odborima i komandama mjesta, odnosno partizanskim odredima. U tom dijelu je Uputstvo bilo daleko trajnije nego u dijelu koje reguliše organizacionu strukturu organa vlasti, jer u organizacionoj strukturi vlasti nije došlo do nekih promjena. Što je naročito važno napomenuti jeste činjenica da se u njemu jasno ističe odgovornost predstavnika nove vlasti, iako je ta odgovornost izražena kako prema narodu (opštinskom vijeću), tako i prema partizanskoj komandi. To govori da se još uvijek jako naglašava vojna vlast. Ali to je i razumljivo s obzirom na to da su partizanski odredi najveća snaga narodnooslobodilačkog pokreta. Interesantno je to što se Uputstvom omogućava i dalje postojanje povjerenika u pojedinim selima, mjestima i sl. Štab je pisao Uputstvo na osnovu prakse koja je već postojala u ovoj oblasti i nije išao za tim da tu praksu mijenja, tj. nije se odlučio za jedinstvene organe nove narodne vlasti.

Razlika u organizacionoj strukturi organa narodne vlasti i nedovoljno jasni njeni zadaci osjećali su se u to vrijeme na području slobodne teritorije širom naše zemlje. Uočavajući taj problem, CK KPJ i Vrhovni štab NO POJ na savjetovanju u Stolicama, pored ostalih pitanja koja su razmatrana, dosta vremena posvećuju i pitanjima osnivanja, rada i djelovanja novih organa vlasti na oslobođenoj teritoriji. Na savjetovanju su raščišćena i mnoga nejasna pitanja i zauzeti su jedinstveni stavovi.

Poslije savjetovanja u Stolicama Edvard Kardelj piše članak pod naslovom: **Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti**, objavljen u »Borbi«, koja je štampana 19. oktobra 1941. godine u Užicu.[58]) Ovaj članak predstavlja prva pisana uputstva o formiranju i zadacima organa narodne vlasti na području Jugoslavije u toku NOB-e. U njemu je jasno istaknuto da novi organi narodne vlasti treba da budu narodnooslobodilački odbori. Naglašeno je da odbore bira slobodno i neposredno sam narod, jer su na taj način oni u stanju da rade zajedno s njime i uz njegovo povjerenje. Narodnooslobodilačkim odborima su date sve funkcije vlasti na datom području, sem onih koje su u ratno doba u kompetenciji vojne uprave.

Dužnost narodnooslobodilačkih odbora, prema ovom Uputstvu, je da: organizuju aktivnost cijelog naroda kako bi se borcima na frontu obezbijedilo sve što je potrebno; obezbijede rad u pozadini, da ga održavaju uz pomoć svojih narodnih straža i da vode borbu protiv svih pojava pljačke, razbojništva, špekulacije, aktivnosti pete kolone itd.; organizuju snabdijevanje i ishranu, a naročito siromašnih slojeva i nezbrinutih porodica naših boraca; organizuju što pravilniji razvoj privrednog života, trgovine, saobraćaja u interesu fronta i čitavog naroda,

---

[58]) Istorijski arhiv KPJ, tom I, knjiga I, Beograd 1949, str. 18.

i svim svojim sredstvima učvršćuju vezu fronta i pozadine, vezu cijelog naroda s njegovim borcima, kao osnovnu garanciju pobjede.

Ali, s obzirom na slabe komunikacije u to vrijeme, ova uputstva nisu mogla brzo stići u sve krajeve naše zemlje, pa ni u sve oblasti istočne Bosne. Upravo zato i nisu imala neposrednog uticaja na formiranje organa vlasti na čitavom području istočne Bosne.

Da bi se u Bosni i Hercegovini proveli stavovi zauzeti na savjetovanju u Stolicama a kasnije precizirani u pomenutom članku Edvarda Kardelja i da bi se propisi oko formiranja organa vlasti što više ujednačili, da bi se istakli zadaci koje pred organe narodne vlasti postavlja revolucija, Svetozar Vukmanović-Tempo, delegat CK KPJ pri PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, novembra mjeseca 1941. godine, piše pismo svim okružnim komitetima KPJ u BiH u kome im određuje konkretne zadatke na formiranju organa vlasti.[59]) Pismom se postavlja nekoliko osnovnih principa, i to:

Prvo, da se unište svi do tada postojeći organi vlasti, što znači da se unište i organi vlasti stare Jugoslavije, organi okupatorske vlasti, te organi vlasti NDH.

Drugo, uspostavljaju se narodnooslobodilački odbori kao jedini predstavnici građanske vlasti. Ovo podrazumijeva da više nisu mogla postojati narodna vijeća, ekonomski odbori, povjerenici i sl. kako su se u početku formirali na raznim područjima.

Treće, odbori se biraju. U izboru odbornika učestvuju svi slojevi naroda, seljaci, radnici, poštena inteligencija.

Četvrto, NOO su organi vlasti. Oni nisu nikakva komisija niti pomoćni organi vojske. Ovim je stvorena jasna koncepcija o tome da nova vlast treba da postoji i da treba da egzistira u formi NOO-a.

Peto, dužnost narodnooslobodilačkih odbora je da obezbjeđuju ličnu i imovinsku sigurnost stanovništva, da mobilišu sve narodne snage za jedan jedini cilj: rat protiv okupatora. U tom pravcu zadaci narodnooslobodilačkih odbora su da se posvete mobilizaciji ljudstva za vojsku, da prikupljaju ratnu i drugu opremu za vojsku i sl. Pored toga, odborima je stavljeno u zadatak da mobilišu radnu snagu za privredne poslove, kao što su: žetva, branje kukuruza, organizacija sjetve, popravljanje mostova, puteva, uspostavljanje veza između pojedinih mjesta i vojske itd. Njima je stavljeno u dužnost da otvaraju radionice potrebne vojsci i stanovništvu. Naročito se potencira organizovanje radionica za izradu odjeće, obuće i drugih predmeta potrebnih vojsci, jer partizanski odredi nisu imali svoje magacine odakle bi se mogli snabdijevati. Da bi se odgovorilo tom zadatku, trebalo je angažovati omladinu po selima da plete čarape, džempere, rukavice, šalove i dr. te da pravi obuću za vojsku.

Šesto, odbori, pored funkcija organa vlasti na oslobođenoj teritoriji, imaju ulogu društveno-političkih organizacija. Politički rad u pozadini stavlja se u dužnost odbora, jer će oni samo intenzivnim političkim radom moći uspjeti da mobilišu sve narodne snage i da ih stave u službu naroda, tj. narodne borbe. Odbori moraju da budu nosioci toga rada. Oni moraju da razvijaju duh požrtvovanja, odanosti i odricanja.

---

[59]) Arhiv SKBiH, III/1, str. 135.

U pismu se posebno ukazuje na potrebu usmjeravanja političkog rada prema muslimanskim masama, kako bi se one više uključile u narodnooslobodilačku borbu, jer je to borba i za njihovu budućnost.

Sedmo, da se odmah formiraju sudovi kao organi jedinstvene vlasti radnog naroda. Njima se stavlja u zadatak da sude svim onima koji čine zločine protiv naroda i tako pomognu borbi protiv bezvlašća i samovolje u pozadini.

Osmo, u svim sreskim i drugim većim mjestima formirati komande mjesta, koje treba da predstavljaju vojnu vlast. Pod njihovu kontrolu su stavljene sve oružane snage sa njihovog područja koje nisu bile direktno vezane za štabove odreda. Komandant mjesta je imao zadatak da kontroliše sva vojna skladišta, transport i sve drugo što je neposredno služilo vojnoj sili.

Deveto, uvedena je služba kojoj je zadatak da se bori protiv špijuna i sabotaže. To je začetak uvođenja obavještajne službe, kao specijalne organizacije narodnooslobodilačke borbe. Taj zadatak se stavlja u dužnost komandanta mjesta, kao jedan od njegovih najvažnijih zadataka.

Deseto, komande mjesta su dužne da obezbjeđuju izvršavanje odluka koje donose organi vlasti, narodnooslobodilački odbori, sudovi i drugi.

Kako se iz izloženog može vidjeti, ovim pismom su data najvažnija uputstva o svim bitnim pitanjima za dalji razvoj organa vlasti. Važno je istaći da se pismom nalaže formiranje različitih organa koji će vršiti pojedine funkcije jedinstvene vlasti radnog naroda.

Poslije ovog pisma, partijska i vojna rukovodstva više se angažuju na poslovima oko formiranja NOO-a. To se naročito jasno vidi na području Majevice, Semberije i Ozrena, gdje se ranije na tom pitanju manje radilo. Isto tako jasno se vidi ujednačenost u pogledu formi organa vlasti. Nema više različitih naziva tih organa. U svim krajevima se formiraju NOO-i. Time je ukinuta i funkcija komandanta opštine (sreza) koja je bila uvedena uputstvom Štaba sarajevske oblasti, o kome je bilo naprijed riječi. Nadležnosti pojedinih organa jedinstvene vlasti radnog naroda su sada jasne, što se može vidjeti iz konkretnog rada pojedinih organa.

Da bismo uvidjeli značaj prvih NOO-a i ocijenili njihov doprinos borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, potrebno je sagledati njihovu aktivnost, odnosno analizirati sve ono čime su se oni bavili i kako su to rješavali.

Opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori su se bavili normativnom djelatnošću, tj. regulisali su određene odnose koji su od značaja za razvoj narodnooslobodilačke borbe. Takva potreba nametala se utoliko prije, jer zakoni stare Jugoslavije nisu mogli biti primijenjeni na novostvorene društvene odnose, a građani moraju znati kako treba da se ponašaju u društvu. Zato su ovi narodnooslobodilački odbori donosili potrebne odluke i regulisali određena najznačajnija pitanja na svom području. Ilustracije radi navešćemo samo neke značajnije odluke koje mogu potvrditi prednju konstataciju. Opštinski NOO u Sokocu donosi odluku o regrutaciji svih mladića sposobnih za vojsku, te odluku

o formiranju narodnooslobodilačkog suda i izboru sudija.[60]) Sreski NOO u Rogatici donio je odluku kojom je zabranio samovolju pojedinaca, odluku o isplati pomoći penzionerima, odluku o opticaju novca, odluku o radu trgovačkih i ugostiteljskih radnji i sl.[61]) Sreski NOO u Trnovu donio je odluku o elektrifikaciji mjesta Trnova, odluku o otvaranju škola i sl.[62]) Slične odluke su donosili i NOO-i u Vlasenici, Srebrenici, Bratuncu i drugi. Međutim, nema ni jedne sačuvane pisane odluke koju je donio neki od navedenih NOO-a. Ali se na osnovu drugih dokumenata koji su sačuvani i sjećanja pojedinih učesnika NOR-a može izvući zaključak da su takve odluke donošene. One često nisu bile ni pisane, nego su na sjednici donošeni zaključci da o određenom pitanju građani treba da se ponašaju tako, a ko prekrši utvrđeno pravilo, da će biti kažnjen. Tom prilikom je, isto tako, rečeno i kakva prava u konkretnom slučaju pripadaju pojedinim građanima i kakve su njihove dužnosti. Međutim, najčešće nije bilo propisanog postupka kako ostvariti materijalna prava koja su po odlukama pripadala pojedincima. No, sve to ne umanjuje njihov značaj. One su predstavljale izraz volje naroda, jer su ih donosili istinski narodni predstavnici, pa formalni nedostatak nije uticao ni na njihovo provođenje u život. Izvršavanje zadataka koje su postavljali narodnooslobodilački odbori bila je moralna i politička obaveza svih građana. Neizvršavanje tih obaveza predstavljalo je sabotažu i bježanje od poprišta borbe za oslobođenje. Upravo zbog toga gotovo da nije ni bilo onih koji se nisu pridržavali propisanih normi i obaveza koje su iz njih proizilazile.

Aktivnost NOO-a je ispoljena naročito u pružanju pomoći vojnim jedinicama — partizanskim odredima — u mobilizaciji ljudstva za borbu, organizovanju privrede i preduzimanju mjera za održavanje reda i mira u pozadini.

Pružanje pomoći vojnim jedinicama ogleda se u mobilizaciji svih sposobnih ljudi za vojsku. Ovaj zadatak izvršavan je u raznim formama. Mobilizacija ljudstva je bila postavljena na dobrovoljnoj bazi. Izuzetak čini Romanija, gdje je opštinski NOO u Sokocu zajedno s Komandom mjesta donio odluku o regrutaciji mladića onih godišta koja nisu služila vojsku,[63]) a još nisu stupili u partizanske redove, iako su prispjeli za regrutaciju. Cilj ove regrutacije je bio da se odabere sposobno ljudstvo za vojsku. Organi vlasti na Romaniji odmah po svom osnivanju preuzimaju vlast u pozadini, pa i mobilizaciju ljudstva. Međutim, na drugim područjima taj zadatak, manje ili više, partizanski odredi zadržavaju za sebe i oni rade na prikupljanju boraca.

Na poslovima snabdijevanja vojske hranom, odjećom i obućom narodnooslobodilački odbori su bili najviše angažovani na čitavom području istočne Bosne. U svim odborima su bili zaduženi pojedini odbornici koji bi se prije svega bavili samo tim zadacima. Opštinski NOO u Sokocu je imao komisiju koja se bavila tim poslom. Komisijom je ru-

---

[60]) Grujo Novaković, **Formiranje prvih narodnih odbora na Romaniji**, Četrdeset godina, knjiga 7, str. 37.

[61]) Sjećanje Mašana Đokića — dokumenat kod autora.

[62]) Rodoljub Čolaković — **Zapisi**, knjiga III, str. 58 »Svjetlost«, Sarajevo, »Prosveta« Beograd i »Kultura«, Beograd.

[63]) Grujo Novaković, Isto, str. 36.

kovodio član izvršnog odbora zadužen za poslove snabdijevanja vojske. Na Ozrenu je bio formiran »Ekonomski odbor« da se bavi ovim zadatkom.[64]) U Semberiji i Majevici su ove poslove obavljali i pojedini aktivisti, jer nije bilo odbora u svim selima.[65]) Odbori su po selima i drugim oslobođenim i neoslobođenim mjestima organizovali sakupljanje hrane, odjeće i obuće, te drugih artikala potrebnih za vojsku i vojne bolnice.

NOO su, s obzirom na to da oružana sila narodnooslobodilačkog pokreta nije imala svoje magacine i rezervu hrane, prišli prikupljanju prehrambenih artikala ne samo za dnevne nego i višemjesečne potrebe. Tako su odbori u Semberiji preduzeli akciju na izvlačenju hrane u Majevicu.[66]) Oni su to činili pod vrlo teškim uslovima, jer je sve glavne komunikacije u Semberiji držao okupator. Ako se tome doda i smetnja koju su činili četnici, onda se može pretpostaviti sa koliko napora su morali raditi odbori. Narodnooslobodilački odbor u Srebrenici je sakupljao hranu i slao je na pojedine frontove: na Romaniju i Birač, prema Kladnju i u druge krajeve. Ovu hranu su prevozili seljaci iz okoline Srebrenice. Tako požrtvovanim radom ovih, a i drugih narodnooslobodilačkih odbora, partizanski odredi su redovno snabdijevani relativno dovoljnim količinama hrane. To su odbori mogli postići zahvaljujući velikom odzivu naroda na čitavoj oslobođenoj, a vrlo često i na neoslobođenoj teritoriji. Sve te, a i druge, mjere koje su preduzimane omogućile su da snabdijevanje odreda bude prilično redovno i ravnomjerno.

Pored hrane, odjeće i obuće bilo je nužno snabdijevati vojsku oružjem i municijom, jer ono što se otimalo od neprijatelja nije bilo dovoljno zbog velikog priliva boraca u partizanske redove. Da bi te probleme rješavali na duži rok, NOO-i su preduzimali niz mjera na organizaciji privrede na oslobođenom području. Istina, na oslobođenom području u istočnoj Bosni nije bilo industrije. Naime, industrijski centri: Tuzla, Doboj, Zenica, Vareš i drugi, nisu bili oslobođeni. U oslobođenim mjestima su postojale manje pilane i manje ili veće zanatske radionice, od kojih u tim uslovima nije moglo biti neke veće koristi u pogledu jačanja ekonomske baze NOP-a. Ali, sve te radionice su bile vrlo korisne za razvoj NOP-a kad je u njima rad bio dobro organizovan.

Narodnooslobodilački odbori su formirali ili su pokrenuli u rad više zanatskih radionica potrebnih partizanskim jedinicama i stanovništvu. Tako opštinski NOO u Sokocu formira radionicu za izradu bombi, za opravku pušaka i drugog oružja, kovačko-kolarsku, limarsku, obućarsku i krojačku radionicu, radionicu za izradu sira i drugih mliječnih proizvoda, klaonicu i sušionicu mesa, dvije pekarske radionice, donosi odluku da se pusti u pogon parni mlin i da počnu raditi svi mlinovi potočari bez obzira na vlasništvo.[67]) Opštinski NOO u Trnovu osniva puškarsku, kovačku, stolarsku, obućarsku, krojačku, pekarsku i mesar-

---

[64]) Izvještaj Štaba ozrenskog NOP odreda od 15. avgusta 1941. Arhiv SKBiH, III/1, str. 58.

[65]) Slavko Mićanović — **S Majevice i Semberije,** »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1961, str. 84.

[66]) Stevo Popović, **Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO u istočnoj Bosni u toku NO rata,** Godišnjak društva istoričara BiH III/1951, str. 183.

[67]) Drago Borovčanin, isto, str. 271.

sku radionicu.[68]) Opštinski NOO u Šekovićima organizuje kovačku, krojačku, opančarsku, pekarsku, mesarsku i samardžijsku radionicu.[69]) Opštinski NOO u Milićima organizuje radionice za pečenje hljeba u Drinjači.[70]) U Srednjem se formira radionica za izradu ručnih granata, radionica za izradu petokrakih zvijezda za potrebe Romanijskog i odreda »Zvijezda«.[71]) Narodnooslobodilački odbor u Rogatici organizuje automehaničarsku, kovačku, pekarsku, kolarsku, krojačku i obućarsku radionicu.[72]) Pored toga, ovaj odbor obnavlja rad električne centrale u Mesićima i ergele u Borikama.[73]) Iako ne raspolažemo potpunim podacima, može se, na osnovu analize rada i poslovanja odbora, doći do zaključka da su i drugi odbori, manje-više, osnivali slične radionice.

Naročito veliki značaj su imale radionice za izradu bombi i opravku oružja koje su radile na Romaniji, Trnovu i Srednjem. U radionicama su bombe izrađivane od vodovodnih i drugih cijevi, a punjene su dinamitom. Sve su one imale dobro djejstvo i pokazale su se korisnim u borbama. Njih su radili stručni radnici. Na Romaniji je, na primjer, bilo nekoliko stručnih radnika iz fabrike »Vistad« iz Višegrada koji su došli u Romanijski partizanski odred[74]) dok su u Srednjem radili radnici koji su došli iz Sarajeva, Vareša i drugih industrijskih mjesta.[75])

Intenzivnim radom većine od ovih radionica stvoreni su uslovi da se borci redovitije snabdijevaju hranom, odjećom i obućom, da imaju bolje naoružanje i sl., što je bilo važno za borbu, naročito u predstojećem zimskom periodu, za koji se trebalo pripremiti i obezbijediti određene količine za rezervu.

Odbori su preduzeli mjere i na otvaranju niza trgovačkih i ugostiteljskih radnji. Sve trgovačke radnje, koje su prije rata postojale, a njihovi vlasnici se nisu stavili u službu okupatora, bile su otvorene. Ali, o redovnoj trgovini i razmjeni dobara između grada i sela nije moglo biti ni govora. Ono što je bilo robe po dućanima i što je nabavljeno bilo je tako malo da ni izdaleka nije moglo podmiriti potrebe vojske i stanovništva. Naročito je bio problem oko nabavke soli, petroleja i drugih industrijskih proizvoda koji su bili neophodni. Da bi se ti problemi ublažili, od strane NOO su preduzimane raznovrsne mjere. Na Majevici su, na primjer, odbori organizovali dovoz slane vode iz Humanja u Vakuf, gdje je prekuvavana u kazanima za pekmez i na taj način se dobijalo dnevno oko 50 kg soli.[76]) Organizovane su i pijace po oslobođenim mjestima na kojima su seljaci donosili svoje proizvode i prodavali gradskom stanovništvu. Takve pijace su radile u Vlasenici, Rogatici, Srebrenici, Bratuncu i nekim drugim mjestima. Ugostiteljskih objekata je bilo nešto više i bili su bolje snabdjeveni alkoholnim pićem. Pored kafana, NOO su formirali na određenim mjestima i prostorije za odmor i opora-

---

[68]) Slobodan Kezunović, isto, str. 532.
[69]) Brana Savić, isto. str. 88.
[70]) Rodoljub Čolaković, **Zapisi I,** »Prosveta«, Beograd 1956, str. 306.
[71]) IRPS, MG, 9670, str. 15.
[72]) Sjećanje Mašana Đokića, dokumenat kod autora.
[73]) Isto.
[74]) Drago Borovčanin, isto, str. 271.
[75]) IRPS, MG, 9670, str. 15.
[76]) Stevo Popović — **Majevički partizani,** »Svjetlost«, Sarajevo 1951, str. 124.

vak boraca iz jedinica partizanskih odreda. Stvorene su i prolazne kuhinje za borce, kurire, pozadinske radnike i sl. koji su se nalazili na određenom području, odnosno koji su nailazili iz jedinica noseći poštu za štabove, PK KPJ ili okružne komitete KPJ. Takvi smještaji su bili dobro opremljeni na Romaniji u prostorijama kasarne u Podromaniji.[77]) Slično je bilo u Drinjači, Vukosavcima, Vlasenici, Rogatici i nekim drugim mjestima.

Kao najvažniji zadatak svih NOO-a bio je preduzimanje mjera za obradu poljoprivrednih imanja. S obzirom na godišnje doba, trebalo je obaviti žetvu, vršidbu i sakupiti druge plodove, a zatim organizovati oranje i sjetvu. Zahvaljujući dobroj organizaciji posla, poljoprivredni radovi su dobro i na vrijeme obavljani na čitavom području istočne Bosne.[78]) To je doprinijelo da se stvore zalihe hrane za vojsku i stanovništvo.

Kulturno-prosvjetna djelatnost NOO-a na području istočne Bosne ima velik značaj. Istina, na tom polju rada je bilo mnogo poteškoća. Odbori su pokušavali da svoju aktivnost usmjere na otvaranje škola u svim oslobođenim mjestima. Međutim, upravo na tim poslovima nije bilo nekih velikih uspjeha. Na oslobođenoj teritoriji na Romaniji, na primjer, na kojoj je prije rata radilo više od deset osnovnih škola u toku 1941. godine obnovljen je rad samo u jednoj, i to u Sokocu. U drugim školama rad nije mogao početi, jer nije bilo učitelja, udžbenika i drugog školskog pribora. Po oslobođenju Rogatice, jedan broj škola je odmah počeo s radom. To je bilo moguće s obzirom na to što su škole već radile u momentu oslobođenja samog mjesta. Škole su radile u Vlasenici, Srebrenici, Bratuncu[79]) i nekim drugim mjestima gdje su se mogli obezbijediti osnovni uslovi. Ali, treba istaći da se daleko više učinilo na otvaranju tečajeva na kojima je omladina učila da čita i piše, što je bilo vrlo važno, s obzirom na to da je u ovim krajevima bilo mnogo nepismenih. Ovi tečajevi su radili gotovo u svim selima na Majevici.[80])

Narodnooslobodilački odbori u zajednici sa partijskim rukovodstvima organizuju otvaranje kulturnih domova koji su služili za okupljanje naroda, naročito omladine. Takvi domovi su osnovani u Bjelosavljevićima, na Romaniji,[81]) Loparama,[82]) Rogatici[83]) i Srednjem.[84]) U njima se odvijao idejno-politički i kulturno-zabavni život. Idejno-politički rad se odvijao putem predavanja, konferencija i drugih oblika djelovanja. Svi su domovi imali manje štamparije, odnosno tehniku za štampanje radio vijesti, ponekad i brošura i sl. Ova tehnika je omogućila da se svakodnevno umnožavaju vijesti i dostavljaju vojnim jedinicama i rasturaju po selima. Na taj način su vojnici i stanovništvo bili dosta

---

[77]) Drago Borovčanin — Isto, str. 272.

[78]) IRPS 9699, str. 7 i br. 9711, str. 15 i 16 te rad Brane Savića — **Prvi NOO u Birču — Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne,** Beograd 1961, knjiga V, strana 86.

[79]) Brana Savić, isto, str. 87.

[80]) Stevo Popović, **Majevički partizani,** »Svjetlost«, Sarajevo 1951, str. 224.

[81]) Drago Borovčanin, isto, str. 273.

[82]) Stevo Popović, **Majevički partizani,** »Svjetlost«, Sarajevo 1951, str. 222.

[83]) Rasim Hurem, isto, str. 118.

[84]) V. I. I., MG, br. reg. 1—2, k. 1997, str. 28.

redovno upoznavani sa političkom situacijom u svijetu i uspjesima partizanskih jedinica.[85])

I druge aktivnosti nisu izostajale. Narodnooslobodilački odbori su organizovali niz kulturno-prosvjetnih i političkih manifestacija. U selima su organizovane priredbe, sijela i drugi oblici zabave za omladinu i stanovništvo. Na priredbama se izvodio program od nekoliko borbenih pjesama i recitacija, rekla bi se po neka riječ o ciljevima NOB-e, i poslije bi se nastavilo narodno veselje. Po prvi put se slobodno proslavljala i godišnjica oktobarske socijalističke revolucije. Ova proslava organizovana je u Loparama, Priboju, Zlom Selu na Majevici[86]) u Vlasenici[87]) i Rogatici.[88]) Za ove proslave pisani su referati i spremani prigodni programi. Godišnjica oktobarske revolucije je obilježena i u drugim oslobođenim krajevima, iako sa skromnijim programom. No, to je bila vrlo značajna aktivnost. U mnogim opštinama i seoskim mjestima su postojale i manje biblioteke. One su se naročito osjećale u mjestima u kojima su bili otvoreni partijski domovi, jer su oni imali i svoje čitaonice, što je omogućavalo da se okupi omladina i čita knjige, štampu i druge publikacije.

Za sve naprijed izložene poslove zaduživani su pojedini odbornici opštinskih NOO-a. Oni su bili zaduženi da o određenim pitanjima održavaju konferencije sa građanima, da rasturaju štampu, dnevne vijesti, da organizuju čitalačke časove i da se taj materijal čita, da organizuju analfabetske tečajeve i sve druge poslove iz ove oblasti djelatnosti. Prema tome, može se doći do zaključka da odbornici nisu bili samo predstavnici vlasti. Oni su u isto vrijeme bili i politički predstavnici, jer su objašnjavali značaj i ciljeve borbe, borili se protiv četničkih nereda i samovolje i sl. Oni su bili i mobilizatori narodnih masa za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Oni su se upravo tako i razvijali u prave organe narodne vlasti. Takav rad NOO-a, dao je dobre rezultate, jer je u partizanske odrede iz dana u dan dolazio sve veći broj boraca.

Organizacija i održavanje reda u pozadini bio je jedan od značajnih zadataka NOO-a. Odbori su naročito imali mnogo posla oko zbrinjavanja i zaštite porodica čiji su domovi pogorjeli, te oko porodica koje su izbjegle sa područja u neposrednoj blizini fronta i gdje su vođene borbe, i partizanskih porodica koje su morale izbjeći sa teritorije koja nije bila oslobođena, pa im je prijetila opasnost od neprijatelja. Pored toga, u mnogim krajevima odbori su morali preduzeti posebne mjere na zaštiti muslimanskog stanovništva od samovolje četnika koji su se pojavljivali na ovom području i vršili pljačku i nasilja nad nedužnim ženama i djecom. Na ovim poslovima NOO-i su postigli zapažene rezultate. Sve porodice su bile smještene i obezbijeđene sa ishranom prema uslovima i mogućnostima. Narodnooslobodilački odbori su uspjeli da na najvećem dijelu područja obezbijede potpun red i mir u pozadini za čitavo vrijeme njihovog rada. Sve one koji su stanovništvo jedne narodnosti ili vjeroispovijesti podsticali na borbu protiv stanovništva druge

---

[85]) Rodoljub Čolaković, **Zapisi I,** »Prosveta«, Beograd 1956, str. 345.
[86]) Stevo Popović, **Majevički partizani,** »Svjetlost«, Sarajevo 1951, str. 163.
[87]) IRPS, MG, j/24.
[88]) Sjećanja Mašana Đokića, kod autora.

narodnosti ili vjeroispovijesti, pa i samo pozivanje u takvu borbu, organi vlasti su strogo kažnjavali.

Jedna od posebnih dužnosti NOO-a je bila organizacija, smještaj i snabdijevanje potrebnim artiklima partizanskih bolnica. Bolnice su bile osnovane na svim područjima na kojima su postojali partizanski odredi. One su formirane odmah u početku narodnog ustanka, jer su se ranjenici morali liječiti. Prva bolnica na Romaniji bila je smještena u selu Podbukovači, da bi se kasnije prenijela u selo Bijele Vode i na kraju u Han Pijesak u bivši dvorac kralja Aleksandra.[89]) Pored ove bolnice, kasnije je otpočela s radom i bolnica u Rogatici.[90]) Bolnica Majevičkog partizanskog odreda je bila smještena u selu Vukosavcima,[91]) a bolnica Ozrenskog partizanskog odreda u selu Brezicima.[92]) Bolnica Jahorinskog partizanskog odreda je smještena u Trnovu, a imala je svoje prihvatne stanice u selu Kijevu i Borijama.[93]) I Birčanski partizanski odred je imao svoje bolnice koje su bile smještene u Vlasenici, Drinjači i Šekovićima.[94]) Na području partizanskog odreda »Zvijezda« osnovano je više bolnica koje su smještene u selima: Srednje, Okruglica, Visojevica i Sabanci.[95]) Sve su bolnice bile, manje ili više, dobro smještene. Međutim, njihova opremljenost je bila različita. Najčešće je bila slaba. Nedostajalo je lijekova, zavoja, instrumenata i drugog, što je neophodno za uspješno liječenje ranjenika. Poseban problem je bio nedostatak ljekara. Ljekare su imale bolnice u Rogatici i Vukosavcima. U bolnici na Romaniji i u Trnovu radili su studenti medicine, dok druge bolnice nisu imale ljekara. Treba naglasiti da su ljekari bili uglavnom opšte prakse, pa se osjećala potreba za hirurzima. Bolnice su snabdijevane lijekovima iz Sarajeva, Tuzle, Gračanice, Zavidovića, Doboja, Maglaja i drugih gradova. U posljednje vrijeme bolnica na Romaniji, kao i ona na području Birčanskog partizanskog odreda, dobivale su pomoć od Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba iz Užica. Pa i pored niza problema koji su postojali, liječenje ranjenika, kao i drugih bolesnika, organizovano je i vođeno dobro, zahvaljujući izvanrednom zalaganju bolničkog osoblja.

Najveći zadatak NOO-a bio je da bolnice snabdiju potrebnim prehrambenim artiklima, posteljinom i sl. Oni su ovaj zadatak dobro obavili. Narod je za bolnice davao sve čim je raspolagao: hljeb, mlijeko, mliječne proizvode, mast, jaja, med, voće i drugo. Pored toga, davao je platno za zavoje, odjeću i obuću.[96]) Dobro je bila smještena, opremljena i snabdjevena bolnica Romanijskog partizanskog odreda i, kako kaže Rodoljub Čolaković, bila je to »sigurno naša najbolja ustanička bolnica«.[97])

---

[89]) Drago Borovčanin, isto, str. 272.
[90]) Rasim Hurem, isto, str. 118.
[91]) Stevo Popović, **Majevički partizani**, »Svjetlost«, Sarajevo 1951, str. 229.
[92]) Todor Vujasinović, **Ozrenski partizanski odred**, »Svjetlost«, Sarajevo 1950, str. 119 i 120.
[93]) Slobodan Kezunović, isto, str. 532.
[94]) Rodoljub Čolaković, **Zapisi I**, »Prosveta«, 1956, str. 305.
[95]) V. I. I., MG, reg. br. 1—2, K-1997, str. 28.
[96]) Zb. NOR, IV/1, br. 220/476 i Todor Vujasinović, **Ozrenski partizanski odred**, »Svjetlost«, Sarajevo 1950, str. 119—120.
[97]) Rodoljub Čolaković, **Zapisi I**, »Prosveta« 1956, str. 554.

Sve partizanske bolnice su prema svojim mogućnostima pružale ljekarsku pomoć stanovništvu na području na kome su radile, što je imalo velikog pozitivnog odraza, jer je stanovništvo steklo povjerenje u narodne borce i njihove institucije i smatralo ih zajedničkim, što su u stvari i bile.

Vojno-pozadinski organi vlasti

Pored narodnooslobodilačkih odbora, u svim oslobođenim opštinskim, sreskim i drugim većim mjestima pristupalo se formiranju komandi mjesta. Tako su komande mjesta postojale u svim mjestima u kojima su postojali NOO-i. Komande mjesta su postojale i tamo gdje nije bilo narodnooslobodilačkih odbora (Knežina, Sokolovići, Kaljina, Rakova Noga, Okruglica na Romaniji,[98]) Stjenice,[99]) zatim u Rudom.[100]) Komande mjesta su najčešće formirane ranije nego što su formirani NOO-i i drugi organi vlasti. One su formirane odmah poslije oslobođenja nekog mjesta i u prvo vrijeme su preuzimale cjelokupnu vlast u oslobođenim mjestima.

Osnovni zadaci komandi mjesta bili su da izvode mobilizaciju ljudstva za partizanske odrede i njihovo upućivanje u vojne jedinice. One obezbjeđuju stanovništvo na oslobođenoj teritoriji od neprijatelja, bave se snabdijevanjem vojnih jedinica hranom, odjećom i obućom. Njihov je zadatak da obezbjeđuju red i mir u pozadini, otkrivaju i hvataju špijune, izvršioce nedozvoljenih djela (krađa, pljačka i sl.), i obezbjeđuju provođenje odluka koje donose narodnooslobodilački odbori i narodnooslobodilački sudovi. Komande mjesta su vodile brigu o radu zanatskih radionica formiranih za potrebe vojske i obezbjeđivale su kompletan transport jedinicama partizanskih odreda.

Komande mjesta su bile vojnoteritorijalni organi narodne vlasti. One su u isto vrijeme bile i izvršno-policijski organi narodne vlasti u pozadini. Ali, pored tih osnovnih zadataka, komande mjesta su vršile i druge poslove iz djelokruga organa vlasti. Ilustracije radi navešćemo samo nekoliko primjera koji karakterišu rad ovih organa vlasti. Komanda mjesta u Rudom donosi saopštenje[101]) koje ima karakter propisa, normativnog akta. U njemu se, pored ostalog, kaže da »svaka akcija uperena na to da se stanovništvo jedne narodnosti ili vjeroispovijesti postakne na borbu protiv stanovništva druge narodnosti ili vjere pa i samo pozivanje na tu borbu, kažnjava se smrću i imovina se konfiskuje« i dalje: »... svako služenje okupatoru, ma u kom vidu bilo, kažnjava se smrću, a imovina se konfiskuje«, »zabranjuje se svaka trgovina sa okupatorom. Njemu se ne smije prodavati ni hrana niti kakve druge namirnice. Svaka roba koju neko proda ili uputi okupatoru biće konfiskovana bez naknade, a krivac će biti kažnjen« i »... zabranjuje se svako kretanje iz mjesta u mjesto bez objave koju izdaje ova komanda«. I Komanda mjesta u Prači izdaje jednu naredbu[102]) o opticaju novca u

---

[98]) Rodoljub Čolaković, **Zapisi I**, »Prosveta«, Beograd, 1956. i Drago Borovčanin, **Prvi organi narodne vlasti na Romaniji**, »Prilozi« 2, str. 279.

[99]) Sjećanje Drage Karišika, dokumenat kod autora.

[100]) Arhiv SKBiH III/1, str. 148.

[101]) Arhiv SKBiH III/1, str. 148.

[102]) Zb. NOR, IV/2, 53/133.

kojoj se, pored ostalog, kaže da će se do daljeg naređenja u prometu nalaziti sve novčanice Srpske narodne banke i Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, kao i novčanice koje su u prometu na teritoriji hrvatske države i novčanice koje je okupator pustio u promet za vrijeme okupacije. Svi građani na području ove komande moraju u prometu primati navedene novčanice. »Ko se ogriješi o ovo naređenje biće najstrožije kažnjen«, kaže se dalje u naredbi. Ovi primjeri ukazuju na to da su komande mjesta vodile borbu protiv okupatora na specifičan način. Iako nema sačuvanih dokumenata o sličnoj djelatnosti drugih komandi mjesta, može se sa sigurnošću reći da su sve one imale istu ulogu. Razlika je samo u tome što su komande mjesta dolazile više do izražaja kao organi vlasti koji donose i određene propise tamo gdje nije bilo NOO-a.

Komande mjesta su imale manje vojne jedinice pod svojom komandom pomoću kojih su ostvarivale svoju funkciju čuvara reda i zaštitnika naroda na oslobođenoj teritoriji. Komande mjesta na području Romanije su imale, pored čete za održavanje reda u pozadini, i grupe boraca[103]) koje su držale straže po selima i obezbjeđivale sela od iznenadnog prodora neprijatelja, od samovolje pojedinaca, pljačke i sl. Stražama je neposredno rukovodio predsjednik seoskog NOO-a. Ali su one bile i pod nadzorom komandanta komande mjesta kojoj su pripadale. Seoske straže nisu bile vojne jedinice, kao čete pri komandama mjesta, nego najčešće naoružani seljaci koji su ostali kod kuća radi obrade poljoprivrednih imanja. Komandi mjesta u Rudom je dužnost da pomaže NOO-e na svojoj teritoriji u vršenju njihove vlasti i da tu vlast obezbjeđuje oružanom silom partizanskih odreda.[104]) Taj zadatak su imale i komande mjesta na drugim područjima istočne Bosne. Takva uloga komande mjesta je omogućila da predstavnički organi vlasti, NOO-i i narodnooslobodilački sudovi postignu dobre rezultate u vršenju svojih funkcija. Odluke koje su donosili narodnooslobodilački odbori i narodnooslobodilački sudovi bile su autoritativne i zbog toga što su zasnivane na oružanoj sili NOP-a. Upravo zbog toga su se tih odluka morali pridržavati i oni koji to ne bi činili da nije bilo autoriteta partizanskih boraca. Komande mjesta su obezbjeđivale javni red i mir, vršile zaštitu javnih objekata na oslobođenom području, hvatale dezertere, pljačkaše i sl.

Pravosudni organi narodne vlasti

Rušeći stare organe vlasti na oslobođenoj teritoriji, ukidani su i sudski organi stare buržoaske vlasti. I sudovi su se, kao i drugi državni organi, stavili u službu okupatora ili su se jednostavno raspali. No bez obzira na to šta je bilo sa njima, treba naglasiti da ih je narod osjećao tuđim i nije imao povjerenje u njih.

Kako je pravosuđe jedna od funkcija vlasti, to se uporedo sa formiranjem ovih organa vlasti na oslobođenoj teritoriji postavilo i pitanje organa koji će obavljati ovu funkciju. Tako se pravosudni organi javljaju sa pojavom prvih partizanskih grupa i odreda, odnosno sa oslobođenjem prvih mjesta i zarobljavanjem neprijateljskih vojnika i drugih

---

[103]) Drago Borovčanin, isto, str. 261.
[104]) Arhiv SRBiH III/1, str. 148, Saopštenje Komande mjesta Rudo.

saradnika okupatora. Ali se može konstatovati da razvoj pravosudnih organa nije na području cijele istočne Bosne otišao daleko. Naročito treba naglasiti da su u većini slučajeva funkciju pravosuđa vršili NOO-i neposredno.

Analizirajući razvoj ove funkcije narodne vlasti u toku 1941. godine, mogu se uočiti dvije faze. Prva faza počinje odmah u početku ustanka kad se obrazuju vojni sudovi. Tako je početkom avgusta, prilikom oslobođenja Šekovića, Birčanski odred formirao sud[105]) koji je sudio zarobljenim ustašama i žandarmima. Romanijski partizanski odred, po oslobođenju Sokoca, takođe formira vojni sud da sudi zarobljenim ustašama i žandarmima.[106]) Slični sudovi formirani su i u drugim prilikama. Druga faza razvoja sudova počinje u momentu kad se pristupa formiranju sudova kao stalnih organa jedinstvene vlasti radnog naroda. Organizaciona struktura sudova ni u ovoj fazi nije jedinstvena. Ali funkcija pravosuđa je, bez obzira na organizacionu strukturu, jedinstveno tretirana. Naime, NOO-i su, u stvari, imali u svojim rukama funkciju da sude. Razlika je u tome što su pojedini odbori funkciju pravosuđa obavljali neposredno, dok su drugi formirali posebne organe, narodnooslobodilačke sudove, da vrše tu funkciju.

Narodnooslobodilački sudovi kao posebni organi jedinstvene vlasti radnog naroda formirani su u Sokocu,[107]) Šekovićima,[108]) Rogatici,[109]) i u Trnovu.[110]) Narodnooslobodilački odbor u Sokocu je formirao narodnooslobodilački sud na jednoj od prvih sjednica. Sud su sačinjavali borci Romanijskog partizanskog odreda i ugledni seljaci. U Šekovićima je sud formiran petog avgusta, odmah po oslobođenju samog mjesta.[111]) To je, u stvari, bio prvi organ vlasti na ovom području. Njega je birao narod da sudi zarobljenim ustašama i žandarmima. Sudovi u Rogatici i Trnovu formirani su po oslobođenju ovih mjesta u mjesecu novembru.[112]) Na Majevici i Ozrenu poslove pravosuđa obavljaju narodnooslobodilački odbori.[113])

Zadatak narodnih sudova, pa prema tome i NOO-a gdje su oni neposredno vršili funkcije pravosuđa, bio je da sude za djela izdaje, špijunaže, pljačke, nasilja kao i da vode građanske sporove, bez obzira na mjesto gdje je počinjeno djelo i bez obzira na težinu djela, odnosno bez obzira na karakter spora. Ni stvarna ni mjesna nadležnost nije bila razgraničena. To je i normalno u uslovima kada je funkcija pravosuđa bila koncentrisana u rukama organa koji je bio jedini na određenoj oslobo-

---

[105]) Cvijetin Mijatović-Majo. **Prvi ustanički dani u istočnoj Bosni**, Četrdeset godina; knj. 5, str. 258.

[106]) IRPS, MF, 2/1—400.

[107]) Drago Borovčanin, isto, strana 275.

[108]) Miloš Zekić, **Četrdeset godina**, knj. 6, str. 66, Cvijetin Mijatović-Majo, **Prvi ustanički dani u istočnoj Bosni**, ista publikacija, knjiga 6, str. 258.

[109]) Rasim Hurem, isto, str. 117.

[110]) IRPS, MF, 3/1—400.

[111]) Cvijetin Mijatović-Majo, isto, str. 2.

[112]) V. I. I. br. 5017-2 i Rasim Hurem, isto, str. 117.

[113]) Pogledati: Stevo Popović, **Majevički partizani**, »Svjetlost«, Sarajevo 1959. str. 124, Todor Vujasinović, **Ozrenski partizanski odred**, »Svjetlost«, Sarajevo 1950, str. 122 i IRPS, MF, dok. br. 9699, str. 7.

đenoj teritoriji, jer nisu bili formirani viši sudovi, a ni viši NOO, osim nekoliko izuzetaka.

U to vrijeme nije bilo nikakvih pisanih propisa o organizaciji, djelovanju i postupku narodnooslobodilačkih sudova. Istina, u pomenutom pismu Svetozara Vukmanovića-Tempa rečeno je da se formiraju prijeki sudovi u svim sreskim mjestima koji će se boriti protiv bezvlašća i samovolje u pozadini. Međutim, ni u tom pismu, a ni u drugim dokumentima, nema nikakvih uputstava koja bi pobliže određivala strukturu sudova i postupak pri utvrđivanju ko je izvršilac odnosne nedozvoljene radnje, odnosno kako se sastavlja sud i kako izriče presude. Pa i ako nije bilo pisanih propisa, niti su primjenjivani propisi stare Jugoslavije, u radu sudova, tamo gdje su oni postojali, primjenjivana su određena pravila koja su odgovarala revolucionarnoj savjesti i potrebama NOP-a. Tako su, uglavnom, primjenjivani principi: demokratičnosti pri izboru sudija, zbornost sudova, nezavisnost i javnost njihovog rada.[114])

Princip demokratičnosti pri izboru sudija sastojao se u tome što su sve sudije bile birane. U Sokocu i Rogatici sudije su birali opštinski NOO-i, dok su u Šekovićima sudije birane na zboru naroda i boraca partizanskog odreda.[115]) Čak i tamo gdje nije bilo sudova kao posebnih stalnih organa, gdje su te poslove obavljali odbori neposredno, izbor odbornika koji će suditi u svakom pojedinom slučaju bio je demokratičan, jer su se takve sudije birale od strane odbora, pa iako od slučaja do slučaja.

Princip zbornosti sastojao se u tome što su sudovi sudili u vijeću. Za svaki pojedini slučaj formirala su se sudska vijeća, bilo od sudija

---

[114]) O tome nema sačuvanih originalnih dokumenata, ali se takav zaključak da nedvosmisleno izvući iz obavještenja štaba Romanijskog partizanskog odreda od 18. 9. 1941. godine, gdje se kaže da je održano suđenje špijunima i dezerterima naše narodnooslobodilačke borbe, te da je prvi put sudio narodnooslobodilački sud sastavljen od predstavnika štaba odreda i predstavnika naroda ovoga kraja. To se isto vidi i iz saopštenja Štaba romanijskog odreda od 28. 9. 1941. godine kojim obavještava da je narodnooslobodilački sud sudio 168-orici domobrana (Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokumenat 161 i 223). Isti zaključak se može izvući na osnovu zapisnika o saslušanju Julija Draženovića, jednog od okrivljenih na suđenju u Podromaniji, koji je, kad je došao kući, saslušan od ustaških vlasti u Sarajevu (NDH, MF 2/2-400) i pored ostalog izjavio: »Kad smo se vratili u Sokolac našao sam oko 120 hrvatskih vojnika zarobljenih. Tu smo očekivali da nam se sudi. Tu smo bili pet dana zatvoreni i nakon toga je bilo suđenje. Izvedeni smo svi i civili i vojnici na dvorište i tu je počeo sud. Sud se je sastojao od šest ljudi, i to: 2 domaćina, dvojica častnika i to jedan partizan i jedan partizanski vojnik, komandant mjesta i zamjenik vođe partizana. Najprije je počeo suđenje vojsci, koja je išla sa Romanije. Deset vojnika koji su bili od samih svojih drugova vojnika izdati, da su palili žito i kuće, bili su osuđeni na smrt i s kolima odvedeni odavde. Samo streljanje ja nisam vidio. Od nas civila, koji su bili samnom u zatvoru, osuđeni su na smrt cestar Malešević, jedan seljak pravoslavni i jedan seljak musliman i jedan njihov vojnik - partizan. Mi ostali svi drugi bili smo zadržani s tom motivacijom, da ćemo biti pušteni svi kućama pri prvoj njima pogodnoj situaciji. Mi smo tu zadržani na prisilnom radu. Stražarno bili smo sprovedeni do pojedinih kuća gdje smo vršili, kupili žito i druge poslove radili«. Iz tih dokumenata se vidi da su svi okrivljeni prethodno saslušani, da je sud proveo istragu i nakon vijećanja i utvrđivanja materijalne istine donio presudu.

[115]) O tome vidi: Drago Borovčanin, **Prvi organi vlasti na Romaniji,** Prilozi br. 2 i Cvijetin Mijatović-Majo, **Prvi ustanički dani u istočnoj Bosni, Četrdeset godina,** knj. 5, str. 258.

tamo gdje su oni postojali ili odbornika, tamo gdje nije bilo posebnih sudova. Sudska vijeća su sastavljena prema težini učinjenog djela, odnosno zavisno od toga kakav je stav suda u pojedinim slučajevima. U nekim slučajevima je u vijeću bilo po tri, a u drugoj prilici po pet sudija. Sudsko vijeće u Sokocu je uvijek imalo po jednog pravnika i dva, odnosno četiri sudije izabranih iz reda građana i predstavnika partizanskog odreda.[116]) O tom momentu je vođeno računa i u drugim prilikama kad je to bilo moguće. To govori da je u sastavu sudskih vijeća bio zastupljen i princip učešća porote pri suđenju. Takav način suđenja imao je veliku prednost. U uslovima kad nije bilo pisanih propisa, nego se sudilo na osnovu revolucionarnog uvjerenja sudija, omogućavalo je donošenje pravilnijih odluka, kako u pravnom, tako i u političkom smislu.

Princip nezavisnosti sudova ogleda se u nezavisnom donošenju odluka. Svi sudovi su donosili odluke na osnovu revolucionarne savjesti sudija, odnosno odbornika koji su vršili sudsku vlast, pridržavajući se potreba narodne borbe.

Sudovi su svoju funkciju suđenja vršili javno. Često su odluke donošene na zboru. A i kad se nije sudilo na zboru, suđenju je mogao prisustvovati svaki vojnik - partizan i građanin.[117]) Javnost u radu sudova omogućavala je neposrednu kontrolu naroda nad radom i postupkom sudova. S druge strane, javnost rada sudova omogućavala im je da vrše vaspitnu ulogu među stanovništvom svoga kraja i time ispune jednu od glavnih funkcija koja je pred njih postavljena.

Procedura suđenja je imala određene formalnosti. U većem broju sudova, odnosno sudskih vijeća koje su obrazovali NOO-i poštovana su pravna pravila sudskog postupka koja nisu bila suprotna interesima narodne borbe, pa su primjenjivani i određeni principi koji su doprinosili da samo suđenje bude i na određenoj visini. Naročito su dolazili do punog izražaja principi materijalne istine, princip službenosti u krivičnim djelima, a načelno dispozicije u građanskim parnicama, princip usmenosti i neposrednosti, kao i princip javnosti.[118]) Ovo se može naročito istaći za narodnooslobodilački sud u Sokocu,[119]) koji ima i najbolju organizaciju.

Sudovi su nastojali, koliko je bilo više moguće, da utvrde istinitost činjenica na kojima zasnivaju svoje odluke. Sudovi su, po pravilu, saslušavali svakog okrivljenog prije nego što su izricali svoje presude.[120]) Okrivljenim je bilo dozvoljeno da se brane i da iznose sve činjenice koje su njima išle u prilog. U građanskim parnicama stranke i ostali učesnici u postupku su bile dužne da doprinesu rasvjetljavanju i utvrđivanju činjenica. Ostala načela koja su sudovi primjenjivali u svom radu bila su podređena načelu materijalne istine, kao primarnom načelu.

Krivična djela su gonili po službenoj dužnosti komande vojnih jedinica, komande mjesta i opštinski NOO-i. Njihovi predstavnici su i za-

---

[116]) Isto.
[117]) Isto.
[118]) Zb. NOR, IV/1, 161—353 i 223/497.
[119]) Drago Borovčanin, isto, str. 275—276.
[120]) Isto, a zatim Cvijetin Mijatović-Majo, **Prvi ustanički dani u istočnoj Bosni, Četrdeset godina**, knjiga 5, str. 257, te IRPS, MF 1/1—400.

stupali optužnicu do konačne presude suda. Građanske parnice pokretale su zainteresovane stranke. To je jedan od glavnih razloga što su sudovi u svom radu imali, uglavnom, krivična djela. Građani su se u to vrijeme manje parničili, jer su građanski sporovi bili stavljeni u drugi plan. Naime, većinu takozvanih privatnih sporova građani su rješavali sami ili na seoskim konferencijama, odnosno u seoskim NOO-ima. Međutim, bilo je i takvih parnica koje su rješavali narodnooslobodilački sudovi ili NOO-i tamo gdje nije bilo sudova.

Svi dokazi pred sudovima izvođeni su, uglavnom, usmeno i neposredno. Sudovi su o tužbi i tužbenom zahtjevu odlučivali, po pravilu, na osnovu neposrednog i javnog raspravljanja. Ali, usmenost je bila potpuna samo na glavnoj raspravi. U dokaznom postupku prije glavne rasprave primjenjivala se i pismenost u postupku. Presude su uvijek, kad su prilike dozvoljavale, donošene u pismenoj formi. Od ovog principa se odstupalo samo u slučajevima kad su suđeni narodni izdajnici čija su nedjela bila opšte poznata i kada prilike nisu dozvoljavale provođenje utvrđenog postupka.

Rasprave, kad su bile organizovane, bile su javne. Pored zastupnika optužnice i okrivljenog, odnosno stranaka u postupku, suđenju su mogli prisustvovati i građani koji nisu neposredno bili zainteresovani za suđenje.

Tužilaštva kao stalni i samostalni organi nisu bila nigdje formirana. Zato je u svim prilikama tužilac bio određivan od slučaja do slučaja.

S obzirom na značaj dokaznog postupka, narodnooslobodilački sudovi su primjenjivali i ona dokazna sredstva koja je u to vrijeme bilo moguće izvoditi: isprave, svjedoci i saslušanje okrivljenog, odnosno stranaka.[121])

Po završenom pretresu na glavnim raspravama sudska vijeća su se povlačila na vijećanje i donošenje odluke. Odluke sudova donošene su većinom glasova svih članova sudskog vijeća. Ova pravila su važila i za NOO-e kad su oni neposredno vršili sudsku vlast. Presude su objavljivane, a izricane su u ime naroda i NOP-a.[122])

Narodnooslobodilački sudovi su imali kao prvenstveni zadatak da sude narodnim izdajnicima, dezerterima, pljačkašima i drugim neprijateljima naroda koji su u tim teškim prilikama svojim postupcima pomagali okupatoru ili su gledali svoja posla. Ova djelatnost sudova je bila od ogromnog značaja.

Ove činjenice govore da su narodnooslobodilački sudovi bili jedan od neophodnih organa revolucije, koji su borbu vodili na specifičan način i time značajno doprinosili afirmaciji NOP-a i nove narodne vlasti.

— — —

Iz analize nastanka i razvoja organa narodne vlasti u istočnoj Bosni u 1941. godini može se zaključiti da ovi organi nastaju uporedo sa nastankom prvih partizanskih odreda. Organi vlasti se razvijaju i izgrađuju postepeno i zavisno od razvoja NOB-e, odnosno od proširivanja i trajnosti slobodne teritorije. Isto tako se može uočiti da je svim komunistima i rukovodiocima ustanka bilo jasno da treba rušiti stare organe

---

[121]) Drago Borovčanin, isto, str. 277.

[122]) Zb. NOR, IV/1, 161—353, 223—497 i IRPS, MF, 2/1—400.

vlasti, ali da im u prvo vrijeme nije bilo jasno u kojoj formi postaviti novu vlast na oslobođenoj teritoriji. Upravo zbog toga u početku su postojali različiti organi vlasti po strukturi. U pojedinim krajevima odmah se formiraju organi vlasti u obliku NOO-a, sudova i komandi mjesta, dok u drugim poslove narodne vlasti obavljaju komande mjesta, odnosno ekonomski odbori ili povjerenici izabrani u pojedinim selima. Međutim, kasnije, poslije savjetovanja u Stolicama i poslije pisma Svetozara Vukmanovića-Tempa, o kome je bilo riječi, formiranju organa vlasti prilazi se organizovano i sa prilično jasnim stavovima. Tada nastaje period kada se manje-više u svim krajevima istočne Bosne pristupa formiranju NOO-a kao jedinstvenih organa nove narodne vlasti. Pored NOO-a, u svim krajevima se formiraju komande mjesta kao vojnoteritorijalni organi vlasti, a u pojedinim krajevima se formiraju i narodnooslobodilački sudovi, odnosno do tada formirani vojni sudovi prerastaju u stalne organe jedinstvene vlasti radnog naroda. Ovim su i završeni oblici u kojim su se javljali prvi organi vlasti na oslobođenoj teritoriji istočne Bosne. Istina, ovi oblici nisu dovršeni u svim krajevima, jer na području Vlasenice, Srebrenice, Ozrena i Majevice nisu postojali narodnooslobodilački sudovi kao posebni organi vlasti. Ovu funkciju su obavljali NOO-i.

Svi oblici vlasti koji su osnovani u toku 1941. godine u istočnoj Bosni nisu bili jednako dograđeni. Najdalje se otišlo u formiranju i organizacionoj izgradnji NOO-a. Postojali su seoski, opštinski i sreski NOO-i. To što nisu formirani opštinski i sreski NOO-i u svim krajevima, nije bila stvar nejasnoće ili dilema, razlog je u tome što se kasnilo sa formiranjem seoskih i opštinskih NOO-a, tako da se u toku 1941. godine nije moglo više učiniti. U organizacionoj strukturi ostalih organa vlasti, sudova i komandi mjesta, nije se otišlo dalje od jednostepenosti. Naime, ni u jednom kraju istočne Bosne nisu formirani sreski sudovi niti više teritorijalne komande.

Ali dalji tok događaja, takozvana druga neprijateljska ofanziva, koja počinje januara mjeseca 1942. godine, a koja je imala glavni pravac udara na istočnu Bosnu, negativno utiče na razvoj organa vlasti. Koncentracija i vojnog i partijskog rukovodstva je bila usredsređena na vođenje borbenih operacija, na učvršćenju vojnih jedinica, tako da se dalja izgradnja vlasti stavlja u drugi plan. Ali, i organi vlasti u to vrijeme imaju nešto drugačiju ulogu. Oni se angažuju isključivo na rješavanju onih problema koji su proisticali iz uslova koje je stvorila ofanziva.

Summary

Owing to the activity of the Communist Party organizations and the one of the military staffs' in 1941, a favourable situation for the mass people's uprising in Eastern Bosnia was created. A great number of syphatizers, citizens and young people, all of them inclined to the struggle against the invaders and the domestic traitors, gathered around the Party organization.

Very soon there was a steady increase in the extent of the uprising, and in s short time a rather large liberated territory was created. Many municipal and district towns in Eastern Bosnia were set free. In the liberated villages and towns the invader's authority was immediately abolished, and so was the NDH administration (NDH — the Independent State of Croatia).

At first, the authority in the liberated areas was in partisan detachment staffs' hands. But, very soon, they attracted a considerable number of people, inclined to NOB (the National Liberation Struggle), round themselves, and transferred some of the authority functions on them. In this action and in the people's activity one can see the first sprouts of the new people's authority, later created in the liberated territories.

When the uprising became widely spread, when a large area of the liberated territory was created, when the Army units became numerous and large, then the tasks, which were to be carried on, became numerous and of different kind to deal with, and so the need for creation of corresponding organs of people's authority grew inevitable, too. In August, tirst the headquarters were established, then the National Liberation Committees, while on the mountain Romanija and at Birče even the National Liberation Courts, as special authority organs, were set up. In the course of 1941 about 90 village, 24 municipal and 3 district people's committees were formed.

With the establishment of the first National Liberation Commitees as the organs of this new, revolutionary people's authority, which at the beginning got different names, the process of an organized building up of the new permanent organs of people's authority began. The Party leaders came to a conclusion that only the new people's authority would be able to secure further development of the uprising and to answer to such a great number of tasks brought up with the new-created situation. Very soon they discovered that the new authority organs ought to become collective bodies which would be able to gather all the freedom-loving people together, without regard to their national, religious and/or political orientation.

All the people's authority organs were elected at the meetings or conferences by the people from the corresponding village, town etc., i. e. they were elected at the sessions of the People's Liberation Committees, in the cases when they represented an elective body.

The People's Liberation Committees proved exceedingly efficient in regulating social relations on the liberated territory, in supplying the National Liberation Army with food and clothing, in organizing the economic life, commerce and communication in the background, in maintaining the order on the liberated territory, and in organizing all the people in supplying the front with everything necessary for the fight. The other authority organs, as headquarters and National Liberation Courts, each in its own competence, exercised their tasks, which the Revolution had assigned to them, successfully.

In that way, the organs of people's authority sprang up from the people themselves and served to them exclusively.

prilozi

Enver Redžić

Aktuelni problemi istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku

U organizaciji Naučnog veća odeljenja za istorijske nauke Instituta društvenih nauka, i Odeljenja za istoriju radničkog pokreta Instituta za izučavanje radničkog pokreta Jugoslavije održano je 12. i 13. maja 1967. godine u Beogradu savjetovanje o radu na istoriji naroda Jugoslavije u XX vijeku, na kome je učestvovalo oko 80 istoričara, istraživača ovoga perioda. Za ovo savjetovanje saradnici spomenutih instituta pripremili su kraće informacije o stanju istoriografije u pojedinim oblastima, kao i bibliografiju radova iz istorije Jugoslavije 1918—1941. nastalih poslije 1945. godine. Informacije sa bibliografijom izradili su: Smilja Đurović-Pavkov — »O radu na istraživanju industrijalizacije jugoslovenskih zemalja u periodu između dva svetska rata«, dr Todor Stojkov — »O radu na unutrašnje-političkoj istoriji naroda Jugoslavije u periodu između dva svetska rata«, dr Vuk Vinaver i dr Dušan Biber — »O radu na proučavanju spoljno-političkih odnosa Jugoslavije u periodu između dva svetska rata«, Draga Vuksanović-Anić — »O radu na istoriji kulture u periodu između dva rata«, i grupa saradnika Instituta za izučavanje radničkog pokreta — »O radu na izučavanju radničkog pokreta i KPJ u periodu između dva svetska rata«. Navedene informacije i uvodna riječ prof. dra Dragoslava Jankovića pružili su osnovu za dvodnevnu diskusiju u kojoj je uzelo učešća blizu 40 istoričara. Već ovaj podatak upućuje na zaključak da je savjetovanje ispunilo jednu potrebu istoriografije XX vijeka i da je bilo plodno u razmjeni pogleda i mišljenja istoričara o veoma značajnim problemima rada na jugoslavenskoj istoriji najnovijeg perioda. Ne upuštajući se u razmatranje priređenih informacija koje su svoj zadatak korektno izvršile prikazivanjem opšteg stanja istoriografije, čiji je predmet istorija naroda Jugoslavije u XX vijeku, i utvrđivanjem najvažnijih otvorenih pitanja u pojedinim oblastima ove istorijske materije, ukazaćemo ovdje na neke konstatacije, teze i mišljenja koja ovome savjetovanju daju karakter neosporno značajnog naučnog skupa.

Nije namjera ovoga prikaza da ide tokom kojim se odvijala diskusija, niti mu je ambicija da u sistematičnom pregledu prezentira rad samog savjetovanja. Pa ipak, ovi redovi ne mogu do kraja biti lišeni ni elemenata rekonstrukcije, ni težnje da u izvjesnom rasporedu govore o ocjenama i brigama, tezama i predlozima istoričara jugoslavenskog XX vijeka.

Na samom početku otvoreno je pitanje odnosa istoričara prema ovoj istorijskoj materiji bazirano na uvjerenju koje je do nedavno vladalo među

istoričarima da »živa« istorija ne može biti predmet istoriografije. Empirijski ovo mišljenje se potvrđuje pojavom da stariji istoričari većinom izbjegavaju najbliže istorijsko područje. Zato su postojeći instituti u svojim naporima na planu istraživanja najnovijeg razdoblja morali nužno da se oslone na mlađe snage koje, sasvim razumljivo, nisu mogle da u kratkom periodu riješe osnovne naučne zadatke. Posebnu teškoću za mladog istoričara predstavlja okolnost što u kontaktu sa istorijskom materijom osjeća prisustvo samih aktera istorije, u čemu se nalazi objašnjenje što svoju poziciju prilagođavanja u realnom životu često prenosi u konkretni naučni rad. Inače, istoričar »žive« istorije mora da računa sa migrenom koju ne poznaje njegov kolega istraživač »mrtve« istorije. Na ovo pitanje treba tražiti odgovor i u nekim činjenicama samog razvitka jugoslavenske istoriografije. Naime, relativno siromaštvo izvora za istoriju jugoslavenskih naroda do XX vijeka bilo je praćeno relativno bogatim istoriografskim rezultatima, a na drugoj strani relativno bogatstvo građe za istoriju jugoslavenskih naroda u XX vijeku može da pokaže bez sumnje relativno oskudnije rezultate istorijske nauke.

Iako je predmet savjetovanja bila problematika istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku, najveća pažnja učesnika bila je vezana za razdoblje između dva svjetska rata, tačnije: za period kraljevine SHS, odnosno kraljevine Jugoslavije. Pred istorijskom naukom još stoji zadatak da objasni zašto je 1918. godine došlo do pojave Jugoslavije, utoliko prije što se u izvjesnim pseudoistoriografskim radovima uporno provlači teza o jugoslavenskoj državi kao isključivo vještačkoj tvorevini Versajske mirovne konferencije. Ovim problemom posebno će se pozabaviti naučni skup koji o 50-godišnjici osnivanja Jugoslavije, sljedeće 1968. godine, organizuje i priprema Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. U toku savjetovanja izneseno je mišljenje prema kojem je jugoslavenska država nastala u znaku velikih društvenih kriza, pa je i sama u toku svoga kratkog postojanja prelazila iz krize u krizu svake vrste, u krizu ekonomskog, političkog, kulturnog i moralnog značaja. Otuda epohu stare Jugoslavije treba shvatiti kao prelaznu epohu, pa dosljedno tome gledištu i buržoasku jugoslavensku državu posmatrati kao prelaznu državu.

Metodološki momenat dobio je u radu savjetovanja ocjenu značajnog problema ove istoriografije, mada se u njegovom razmatranju nije otišlo dalje od informativnih referata. U tom pogledu najvažnije je da se prevaziđe praksa istorijskog istraživanja u dva kolosijeka — jednim se istražuje građanska komponenta, a drugim radnički pokret i KPJ, čime se gubi iz vida cjelina društva. Informacija o radu na unutrašnjo-političkoj istoriji dovodi ovu praksu u vezu sa postojanjem dva tipa instituta, opštih istorijskih instituta, i specijalizovanih instituta za istoriju radničkog pokreta. Ovakav prilaz nije daleko od rasuđivanja da će spomenuti metodološki problem biti riješen novim oblikom organizacije, osnivanjem jedinstvenog instituta za savremenu istoriju naroda Jugoslavije. Tako se porijeklo metodoloških problema i njihovo otklanjanje vidi u institucionalizmu, tj. u samom obliku organizacije istoriografskog rada, a ne u razvitku istorijske nauke i predmetu istorijskog istraživanja.

Savjetovanje takođe nije uklonilo — niti je moglo ukloniti — dilemu koju je otvorio dosadašnji rad na istoriji kulture. Da li istraživati i pisati istoriju kulture kao istoriju umjetnosti, književnosti, nauke, i zatim je kao aneks dodavati političkoj i ekonomskoj istoriji ili kulturu tretirati kao plod

ljudskoga rada, pa je istraživati i prikazati kao cjelovit način izražavanja datog društva. Postojeće dileme, međutim, moguće je ukloniti samo na visokom stepenu razvitka istoriografije uopšte, koji podrazumijeva takođe visok stepen razvijenosti istoriografije kulture, što znači da svako mehaničko rješenje ovoga pitanja nije pravo naučno rješenje.

Na drugim metodološkim problemima zadržaću se kasnije, jer se javljaju u posebnoj sferi i imaju poseban značaj koji proizilazi iz savremenog društvenog položaja istoriografije.

Proteklih deset godina izučavanja novije istorije jugoslavenskih naroda omogućilo je da se na savjetovanju bliže sagledaju uslovi za pojavu IV toma istorije naroda Jugoslavije. Da bi se moglo pristupiti sintezi, potrebno je studijama i monografijama ispuniti ne malo praznina koje pokazuje istoriografija novijeg razdoblja.

Informacija o istraživanju industrijalizacije jugoslavenskih zemalja ističe neophodnost obrade problema kao što su: industrijski razvoj pojedinih jugoslavenskih zemalja, razvoj pojedinih industrijskih grana, proces koncentracije u industriji, razvoj rudarstva, životni standard industrijskih radnika, stav srpskih i hrvatskih industrijalaca prema nacionalnom pitanju itd. Teškoće u ovoj oblasti istorijskog istraživanja povećavaju se usljed latentne krize u našoj ekonomskoj istoriji. Dok se na Zapadu i Istoku može konstatovati prava ekspanzija ekonomskih istoričara, u nas postoji izvjesna animoznost istoričara prema ekonomskoj istoriji, koja svoj korijen ima u shvatanju da je ekonomska istorija neka vrsta pomoćne nauke. U diskusiji je naveden podatak da se nedavno u Americi pojavila knjiga u kojoj se obrađuje ekonomska istorija Slovenije u posljednjih stotinu godina i koju je naučna kritika dobro primila. U najrazvijenijem dijelu svijeta ekonomska istorija je toliko modernizovana, da se istorija pojedinih privrednih grana i trendova može izraditi u veoma kratkom vremenu za epohe duge 300—400 godina.

Na planu istraživanja društveno-političkog razvoja Jugoslavije utvrđeno je da nisu obrađeni neki važniji naučni problemi, među koje svakako spadaju sljedeći: seljaštvo između dva rata, procesi nacionalnog razvitka, srpsko-hrvatski odnosi između dva rata, položaj i struktura radničke klase, KPJ u periodu 1925—1929. god., radikalna stranka u Srbiji, HSS u Hrvatskoj, Slovenska ljudska stranka, problemi Jegejske i Pirinske Makedonije, makedonska emigracija između dva rata u Evropi i Americi i sl. Osim toga, konstatovano je da, izuzimajući njemačku nacionalnu manjinu, nije napisana istorija nacionalnih manjina, bez čega bi istorija naroda Jugoslavije u XX vijeku bila okrnjena i nepotpuna.

Da bi se mogli cjelovito proučiti spoljno-politički odnosi Jugoslavije, nužno je da se obrade izvjesna značajnija pitanja, kao na primjer: jugoslavenska spoljna politika u vezi sa krupnim međunarodnim problemima (Društvo naroda, razoružanje, španski građanski rat itd.), bilateralni odnosi Jugoslavije sa Austrijom, Bugarskom, Čehoslovačkom, Poljskom, Rumunijom, Grčkom i još neka druga pitanja iz ovoga domena.

U informaciji o radu na istoriji kulture izneseno je, međutim, mišljenje da je na temelju dosadašnjih istraživanja već moguće pristupiti sintezi, pri čemu se svakako mislilo na sintezu koja podrazumijeva istoriju kulture.

Valja konstatovati da je uopšte pitanje sinteze dobilo u diskusiji istaknuto mjesto. To se, prije svega, objašnjava činjenicom što je već protekla

jedna decenija kako se organizovano izučava novija istorija naroda Jugoslavije, pa je sasvim razumljivo što se pitanje postavilo konkretno. U tom pogledu upotrijebljena je različita argumentacija, pa su i odgovori bili suprotni. Iskristalizirala su se dva mišljenja.

Jedno mišljenje je tvrdilo da je mogućno već sada pristupiti izradi sinteze. Ono se oslanjalo na činjenicu da je naša istogriografija u mogućnosti da pokaže relativno brojnu bibliografiju radova iz istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku. Govoreći konkretnije, u pogledu istorijske sinteze ispunjene su elementarne pretpostavke — istraženi su značajni fondovi relevantnih istorijskih izvora; objavljeni su ili su u završnoj fazi brojne studije i monografski radovi; znatno je porastao kadar istoričara sa rezultatima koji zaslužuju respekt naučne javnosti; izvjesni rezultati prethodnih generacija istoričara predstavljaju takođe osnovu za izradu sinteze.

Drugo mišljenje bilo je ovome suprotno. Ono je tvrdilo da u ovom trenutku nije realno započeti rad na sintezi, ali ga ne treba ni odlagati ad calendas graecas. Ono je polazilo od već izloženih konstatacija da u istorijskom istraživanju jugoslavenskog XX vijeka postoji niz velikih praznina. Za njihovo ispunjavanje neophodno je da se još pribave određeni istorijski izvori i, osim toga, da se neki postojeći fondovi učine istraživačima pristupačnim. U tome bi se sastojalo generalno obrazloženje ovog stanovišta. Međutim, ono je sadržavalo i neke druge momente i imalo je, takođe, svoju metodološku argumentaciju. Sasvim je opravdano gledište koje sintezu povezuje sa Studijskim projektom, što znači da je izrada sinteze uslovljena izvršenjem zadataka koje fiksira projekat. U tom pogledu nema mjesta proizvoljnom ocjenjivanju. Naprotiv, nužna je naučna analiza i ocjena dosadašnjih rezultata izučavanja istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku. Tek će ovakva ocjena pružiti mogućnosti da se objektivno sagledaju i utvrde konkretni uvjeti sinteze. Savjetovanje je, međutim, u tom pogledu moglo da ustanovi da naučna kritika u domenu istoriografije uopšte, a naročito istoriografije koja se bavi novijim razdobljem, zaostaje znatno iza same produkcije i da se korijeni ove pojave nalaze, prije svega, u nivou razvijenosti istorijske nauke, kao i u njenom društvenom položaju. Nesumnjive teškoće sinteze potiču takođe od raširene prakse parcijalnog prilaženja istorijskoj materiji, koja umjesto naučnog radnika, sposobnog za sigurne analize društvenih istorijskih fenomena i za sintetičke poglede, proizvodi istoričara — zanatliju koji vješto pravi istorijske rekonstrukcije. U najboljem slučaju ova praksa daje specijaliste za pojedina pitanja, kao što su, na primjer, istoričari — specijalisti za sindikate, spoljnu politiku, privrednu istoriju i sl., čijim radovima po pravilu nedostaje cjeloviti društveni aspekt i situacija izučavane pojave. Razumije se da slabost naše istoriografije nije u tome što se u njoj širi krug istoričara — specijalista, već u činjenici što se u mnogim istoriografskim radovima često ne prelazi okvir i nivo faktografske rekonstrukcije, što se istorijske pojave ne posmatraju u bitnim vezama sa cjelinom. U tom pogledu osnovni prigovor Istoriji Jugoslavije sovjetskih autora sastoji se u tome što je data kroz radnički pokret, umjesto da je izložena kroz cjeloviti nacionalni razvitak u kome bi radnički pokret dobio svoje mjesto. Značajnu ulogu u prevazilaženju spomenutih nedostataka istoriografije, koja izučava razdoblje XX vijeka vrši Institut društvenih nauka sa svojom edicijom »Istorija XX veka«. Do sada objavljeni prilozi ove edicije govore da se u nas pojavila jedna moderna istoriografska škola koja se, kako

je rečeno na savjetovanju, odlikuje baziranjem na činjeničnom materijalu, provjeravanjem i kritikom izvora, jasnoćom izlaganja i zaključivanja koje nema potrebe da pribjegava impresionističkom maniru niti logicističkom rasuđivanju.

Diskusija o sintezi imala je i druge aspekte.

Po mišljenju nekih učesnika savjetovanja sintetička istorija naroda Jugoslavije u XX vijeku pretpostavlja prethodnu izradu istorije Slovenije, Hrvatske, Srbije, Makedonije, tj. izradu nacionalnih istorija pojedinih naroda Jugoslavije. Ovo mišljenje traži da jugoslavenska sinteza respektuje i uvaži rezultate odgovarajuće nacionalne istoriografije. Pri tome ono polazi od činjenice da u svakoj republici postoje instituti čiji je zadatak da razvijaju nacionalnu istoriografiju. Argumentirajući opravdanost ovakve metodologije, neki diskutanti polazili su od davno utvrđene istorijske istine da su narodi Jugoslavije u svojoj prošlosti imali neravnomjeran razvitak i da je naslijeđena neravnomjernost od 1945. godine još više produbljena. Na taj način »jugoslavenska sinteza« (neki su je nazvali »Državna sinteza«) mogućna je tek kada budu završene »republičke sinteze«.

Gledište suprotno ovome zasnivalo se na istorijskim činjenicama da su jugoslavenske zemlje do 1918. godine imale specifičan ekonomski i istorijski razvitak, od čega istoriografija obavezno mora da pođe u istraživanjima i analizama, ali da od 1918. godine imamo novu jedinstvenu državu koja predstavlja jedinstveno ekonomsko područje, u kojoj vladajuća klasa vodi utvrđenu ekonomsku politiku, u kojoj postoje jedinstvene finansije, jedinstveno carinsko područje, jedinstveno tržište robe i radne snage itd. Polazeći od istorijskog fakta postojanja jugoslavenske države, istoriografija ne može pokrete koji su djelovali između dva rata (na primjer KPJ) da izučava u okvirima današnjih republika. Isto tako, proučavanje bilo kojega našeg naroda, izolovano od velikih društvenih kriza u kojima je nastala jugoslavenska država, i u kojima je egzistirala, ne bi moglo da donese prave naučne rezultate.

Diskusijom o pitanju sinteze savjetovanje je ukazalo na njegov veliki značaj za našu savremenu istoriografiju čiji je predmet istorija naroda Jugoslavije u XX vijeku. Istina, savjetovanje nije dalo odgovor tako naučno autoritativan da bi ga usvojio širi krug istoričara. Stoga će i poslije savjetovanja ovo pitanje ostati otvoreno. Diskusije o njemu, ma kako naučno fundirane i kvalitetne, mogu samo biti podsticajne za istoričare. Sa dnevnog reda istoriografije, međutim, skinuće ga samo istoriografska praksa.

Pa ipak, u vezi sa ovom diskusijom o sintezi jedno razmišljanje se samo sobom nameće, razmišljanje o aktuelnosti odnosa politika — istorijska nauka.

Istorijski se može utvrditi da je istoriografija uvijek stajala u veoma bliskom, posebnom odnosu sa politikom. Nema razloga za drukčijom situacijom ni u socijalističkom društvu. Istoriografija daje politici uvjerenje, snagu, oslonac za njeno djelovanje, za pravljenje istorije. Politika u njoj nalazi smisao za svoju praksu. Tu je uzrok duboke, rekli bismo prirodne zainteresovanosti politike za istoriografiju. Sam po sebi ovaj odnos ne lišava ni politiku progresivnosti, ni istoriografiju naučnosti. Kada se, međutim, u određenoj fazi socijalističke politike ispolje tendencije ideologiziranja cjelokupne duhovne djelatnosti, odnosno kada u istoriografiji izbiju na površinu pojave nekritičkog odnosa prema politici kao predmetu istraživanja, kao

konkretnoj istorijskoj materiji, onda je u odnosu politika - istoriografija došlo do sprege koja predstavlja opasnost kako za socijalističku sadržinu politike, tako istovremeno i za naučnu vrijednost istoriografije. Pod takvim okolnostima istoriografija gubi svoju relativnu samostalnost, u njenoj praksi sve manje dolazi do izražaja njeno osnovno sredstvo — istorijski metod, a vjernost političkom pragmatizmu i utilitarizmu čini je de facto sluškinjom politike. Provodnici oficijelnih koncepcija politike u istoriografiji i sami su više političari nego istoričari. Oni ne misle svojom istorijskom materijom, već aktuelnom linijom politike. Najuticajniji među njima postaju »državni« istoričari, uz koje uporedo egzistiraju njihove filozofske, književne, umjetničke, muzičke i druge paralele u »državnim« filozofima, književnicima, slikarima, vajarima, muzičarima itd. Iako je, međutim, razvoj istorijske nauke ovu vrstu istoričara odavno detronizirao, kao što je u političkoj stvarnosti pod uticajem demokratskih otpora i procesa došlo do uzmicanja birokratije, bilo bi pogrešno ako bismo na osnovu toga izvlačili zaključak da su u politici već savladane tendencije ideologiziranja istoriografije, odnosno da su nastojanja za emancipacijom istoriografije od politike izgubila aktuelnost. Čini se da su u toj vezi diskusije o sintezi veoma ilustrativne.

Sada se u jednom dijelu istoriografije, prije svega u onome koji se bavi istraživanjem i izučavanjem novijeg perioda, osjeća jaka tendencija prenošenja metodologije koja se primjenjuje u oblasti politike. Riječ je o svojevrsnom obliku i manifestaciji etatizma na području istoriografije. Karakteristična je pojava među istoričarima novijeg razdoblja, tj. razdoblja XX vijeka da se sve više ističu »republički« kriterijumi i respektuje tzv. republičko mišljenje, koje, dakako, nije ništa manje državno od takozvanog saveznog, federacijskog mišljenja. Upravo ovo mišljenje postavlja zahtjev da jugoslavenska sinteza bude bazirana na republičkim sintezama, drugim riječima, da se istorija naroda Jugoslavije u XX vijeku pojavi kao rezultat izveden iz prethodno — u republikama — sačinjenih istorija naših naroda. Nije, dakle, više riječ o n a u č n i m sintezama, već o r e p u b l i č k i m i s a v e z n i m sintezama u istoriografiji! Ovo gledište koje, u stvari, znači potčinjavanje istorijske nauke konceptu političke strukture samo je produžavanje etatizma u istoriografiji u novom vidu. Razlika je jedino u tome što se sada etatizam spustio jednu stepenicu niže. Pri tome je u osnovi irelevantno kako se u savremenoj istoriografiji ostvaruje ovaj novi vid etatizma, uticajem »odozgo« izvan istoriografije, ili je riječ o pojavi autonomnog značaja. Time se, dakako, ne negira značaj porijekla etatizma u istorijskoj nauci, pa razumije se ni potreba da se naučno istraži i utvrdi.

Interesantno je da je ovo shvatanje o sintezi došlo do izražaja na više savjetovanja istoričara koji istražuju noviji period — na savjetovanju u Ljubljani 10. marta 1967, koje je bilo posvećeno utvrđivanju izučenosti socijaldemokratskog perioda našeg radničkog perioda u vezi sa Studijskim projektom istorije radničkog pokreta i SKJ, na savjetovanju u Beogradu 12. i 13. maja 1967, koje je bilo posvećeno problemima istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku i, napokon, na savjetovanju istoričara narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Sarajevu 18. i 19. maja 1967. Pristalice »republičkih« sinteza (to su, stvarno, samo prerušene pristalice »savezne« sinteze, jer su oni za zavisnu saveznu sintezu, a ne nezavisnu od republičkih sinteza; u stvari, oni posredstvom republičkih sinteza zastupaju tezu o »državnoj« sintezi, o »državnom« mišljenju, o »državnoj« istoriografiji) nisu

sebi ni u jednom trenutku postavili pitanje — šta, ako to nije put do naučne sinteze, do koje je istoriografiji prvenstveno stalo. Nije, mislim, bespredmetno ovom prilikom podsjetiti na neslavnu sudbinu onih djela iz oblasti istoriografije čiji su autori više vodili računa o momentu političke aktuelnosti, nego li o naučnoj trajnosti.

Na samom završetku svoga rada savjetovanje se okrenulo problemima arhivskih institucija i zatim finansijskim i organizacionim pitanjima. Bez obzira na njihov veliki značaj za rad na istoriji naroda Jugoslavije u XX vijeku, koji niko od učesnika nije poricao, diskusija o njima ostala je u sjeni razmatranja neposrednog predmeta istoriografije. Valja konstatovati da pri tome nije bila riječ o potcjenjivanju ovih pitanja, jer ih istoričari veoma dobro osjećaju, već o nedostatku vremena koje je bilo planirano, a koje je angažovala materija formulisana u prednjem dijelu dnevnog reda. Iako su o problemima arhivske građe govorila svega tri diskutanta, učesnici savjetovanja ponijeli su saznanje da u ovoj sferi postoje mnoga pitanja na čijem rješavanju već dugi niz godina insistiraju arhivisti i istoričari dajući u tom pravcu veoma korisne inicijative. Bilo bi krajnje vrijeme da nadležni državni faktori ove inicijative ozbiljno razmotre i odgovorno im priđu u interesu unapređenja naše arhivistike i istoriografije. Savjetovanje je, takođe, saslušalo kratku informaciju o pripremanju zakona o finansiranju naučnog rada, koji bi trebalo da bolje riješi materijalne probleme i u ovoj oblasti nauke.

Na početku ovoga osvrta rekli smo da je savjetovanje tokom svoga rada dobilo značaj ozbiljnog naučnog skupa. Sljedeće savjetovanje posvećeno istoriji naroda Jugoslavije u XX vijeku, koje ne bismo morali tako dugo čekati kao ovo prvo, pokazaće opravdanost ove naše ocjene.

Rasim Hurem

O rezultatatima i problemima rada na istoriji narodno-oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije*

Postoji čitav niz pitanja o kojima istoričari NOR-a i socijalističke revolucije treba da raspravljaju. To se naročito odnosi na istoričare NOR-a koji rade na realizaciji studijskog projekta: Istorija radničkog pokreta i Saveza komunista Jugoslavije.[1]) Na to ih upućuje povezanost naučnih interesa, kao i potreba da, s obzirom na postojanje zajedničkog programa, pronađu najprikladnije oblike saradnje i da ih dalje usavršavaju. Mi smo i ranije, u raznim prilikama, razmjenjivali mišljenja o pojedinim naučnim problemima iz oblasti kojom se bavimo. Ovom prilikom treba da razgovaramo o realizaciji onog dijela studijskog projekta koji se odnosi na period 1941—1945, kao i o pitanjima koja su s tim u vezi. Međutim, jasno je da takav razgovor nije moguć ako se istovremeno ne započne rasprava o stanju istoriografije NOR-a i socijalističke revolucije uopšte, bez obzira što instituti za istoriju radničkog pokreta, uz još neke ustanove, nisu jedini koji se njome bave.

U informacijama o realizaciji studijskog projekta, koje su instituti izradili i međusobno razmijenili izložen je i za diskusiju predložen niz pitanja od zajedničkog interesa ili, pak, od interesa za pojedine institute. Čini mi se

*) Prošireni tekst uvodnog izlaganja na savjetovanju istoričara NOR-a i socijalističke revolucije, održanom u Sarajevu 18. i 19. maja 1967. godine.

Savjetovanje je održano na inicijativu Koordinacionog odbora Zajednice institucija za izučavanje radničkog pokreta i SKJ sa ciljem da se razmotre dosadašnji rezultati i problemi rada na istoriji NOR-a i soc. revolucije polazeći od zadataka koji su određeni studijskim projektom: Istorija radničkog pokreta i SKJ. Sve institucije koje rade na ostvarenju ovog projekta prethodno su izradile informacije o njegovoj realizaciji po republikama, odnosno pokrajinama i te informacije međusobno razmijenile. Informacije su poslužile i kod pripreme ovog izlaganja.

[1]) Ovaj projekat Koordinacioni odbor je usvojio novembra 1962. g. Njega zajednički ostvaruju: Institut za izučavanje radničkog pokreta — Beograd, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije — Beograd, Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Srbije za Vojvodinu — Novi Sad, Zavod za istoriju — Priština, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske — Zagreb, Historijski institut Slavonije — Sl. Brod, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Sjeverojadranskog instituta JAZU — Rijeka, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja — Ljubljana. Institut za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo, Istorijski institut SR Crne Gore — Titograd, Institutot za nacionalna istorija vo Skopje i Vojnoistorijski institut — Beograd.

da su neka od ovih pitanja osobito značajna, pa ću se na njih i osvrnuti ne smatrajući da se na ovom skupu ne bi moglo govoriti i o svim ostalim.

Osnovno je pitanje: šta smo do sad uradili i u kom pravcu treba da usmjerimo naša nastojanja ubuduće? Odgovor na ovo pitanje nužno pretpostavlja i osvrt na studijski projekat, kojim su određeni naši zadaci.

Najprije treba reći da se istorijom NOR-a i socijalističke revolucije bavi relativno veliki broj istoričara. I ne samo istoričara. Rezultati instituta predstavljaju samo dio napisanih materijala iz te oblasti. Uopšte uzevši, možemo govoriti o masovnoj produkciji. To potvrđuje bibliografija. I u informacijama instituta pominju se desetine radova njihovih stalnih i spoljnih saradnika. O naučnoj vrijednosti tih radova teško je govoriti, ako se pretenduje na to da se dade potpuniji sud o njima i to zbog toga što ti radovi u većini nisu bili predmet naučne kritike (informativni prikazi ne mogu da odgovore ovom zahtjevu). Istina, znatan broj ovih radova je objavljen, čime je dobio pozitivan sud izdavača ili redakcije časopisa. Oni radovi koji nisu objavljeni bili su podvrgnuti internim recenzijama, ocjenama naučnih vijeća instituta, ili su kao magistarske i doktorske radnje bili pod lupom kritike mentora i ispitnih komisija. Na neke od objavljenih radova pozivali su se razni autori, sa nekima su ulazili u manje polemike i time, iako ne iscrpan, dat je sud o njima. Konačno, neki radovi, u cijelosti ili samo djelimično, bili su saopšteni na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu, i na taj način bili su priznati. Ipak, svi ovi vidovi vrednovanja nisu dovoljni da bi se o dosadašnjim istraživačkim naporima i napisanim istoriografskim radovima iz istorije NOR-a i socijalističke revolucije dao meritoran sud. Međutim, može se reći da je vrijednost većine ovih radova, prije svega, u nastojanju da se konsultuju pristupačni istorijski izvori, pa prema tome i u fundiranosti izvršenih rekonstrukcija istorijskih zbivanja. Jedan broj radova predstavlja više ili manje uspjele analitičke zahvate, ali rjeđe su to analize cjelovitijih naučnih problema. Općenito uzevši, radovi o kojima je riječ predstavljaju prve, početne rezultate koji su u direktnoj zavisnosti od uslova u kojima su nastali (stanje arhiva, nivo naučno-istraživačkog kadra, organizacija rada i dr.).

Bilo je dosta autora, mahom publicista i novinara, koji su pisali o raznim pojavama i problemima NOR-a na način koji nema mnogo zajedničkog sa istorijskim metodom. Njihovi radovi, koliko god su značajni, između ostalog i po tome što sadrže podatke korisne za istoričara, u izvjesnom smislu otežavaju proces naučnog saznanja o pojavama i zbivanjima u NOR-u. Svojim romantičarskim i pristrasnim interpretacijama i ocjenama ovi radovi često predstavljaju talog neistina na objektivnoj istorijskoj istini, što, razumije se, otežava njeno otkrivanje. S druge strane, u nedostatku arhivske građe ili zbog nemogućnosti da se ona konsultuje, ovakvi radovi često dobivaju karakter i rang istorijskih izvora na kojima istraživač zasniva svoje ocjene koje zbog toga moraju biti više ili manje netačne i nenaučne. Istina, mi smo prevazišli romantičarsko prikazivanje i neobjektivnu interpretaciju pojava i procesa u toku NOR-a i učinili dosta na usvajanju principa korektnosti i kritičkog odnosa prema izvorima. Ali, mi moramo učiniti korak dalje u smislu pune emancipacije od političkih ocjena o raznim zbivanjima iz rata i revolucije i nastojanja da naučnom metodom ocijenimo ta zbivanja. Takođe ćemo morati da izučavamo i one pojave i procese u toku rata i revolucije koje smo iz raznih razloga do sad, više-manje, zaobilazili.

I pored relativno velikog broja istoričara i institucija, koje se bave istorijom NOR-a, kao i velikog broja do sad napisanih radova iz te oblasti, ima dosta problema koje, tako reći, nismo još ni načeli. Niko od nas ne misli da u sadašnjim uslovima treba da sužavamo planove istraživanja. Ali je sigurno da istovremeno moramo težiti ka tome da na osnovu poznavanja činjenica i uspješne rekonstrukcije događaja damo naučnu analizu zbivanja, da naučno protumačimo istorijski razvitak. To znači da iz relativno široke baze koja se stvara treba da izvlačimo kvalitet. Mi smo se do sad u tom pravcu nedovoljno orijentisali. Mislim da je sada ispunjenje ovog zahtjeva, s obzirom na obim i naučni nivo dosadašnjih ostvarenja, kao i s obzirom na kvalitet kadrova ne samo nužno nego i moguće. Uspjeh u tom pogledu zavisiće i od toga do kog stepena ćemo razviti naučnu kritiku, koja je u nas još u začetku i za koju se ne bi moglo reći da uspješno prati razvitak istoriografije oslobodilačkog rata i revolucije. Izuzetak čini **Pregled istorije SKJ**, koji je i kao globalno djelo i kao djelo od velikog društvenog interesa i značaja ubrzo po svom objavljivanju bio podvrgnut kritičkoj analizi. Kritika **Pregleda**, kao i sam **Pregled**, ukazali su na svu raznolikost i složenost problematike istraživanja i naučnog objašnjenja pojava i procesa u periodu 1941—1945, što je od značaja za istoriografiju NOR-a i socijalističke revolucije.

Jasno je da će orijentacija na dostizanje višeg naučnog nivoa u proučavanju istorije NOR-a i socijalističke revolucije sa svoje strane doprinijeti izgrađivanju odgovarajuće fizionomije istoričara oslobodilačkog rata i revolucije i pozitivno uticati na njihovu daljnju selekciju.

U tijesnoj vezi sa ovim je pitanje naših programa koje, razumije se, i stvaramo i realizujemo zavisno od naših mogućnosti. Stoga je opravdano ako se, prije svega, govori o fizionomiji istoričara - istraživača, kao o bitnom faktoru uspjeha. Istoričar djeluje i onda kada programira svoj rad i onda kada ga praktično ostvaruje. Njegova metodološki ispravna ili neispravna pozicija dolazi u oba slučaja do izražaja. S druge strane, razumljivo je što poslije pet godina rada, a to znači i našeg usavršavanja, uočavamo nedostatke naših programa. Danas se čuju primjedbe na studijski projekat u smislu da li on najadekvatnije odražava suštinu problema koje treba obrađivati, kao i da li se sa temama iz studijskog projekta mogu zahvatiti i naučno obraditi svi tokovi rata i revolucije. Ističe se da, tu i tamo, postoji kolizija i neopravdano dupliranje u nekim oblastima istraživanja, da je studijski projekat nedorađen i da, u stvari, predstavlja samo sistematiziran skup različitih tema, iz različitih područja i perioda koje se obrađuju u pojedinim institucijama. Ukratko, primjedbe se svode na to da bi studijski projekat trebalo konačno razmotriti i formulisati i savjesno raspraviti o svim modalitetima saradnje instituta na njegovoj realizaciji.

Teme iz studijskog projekta shvaćene su u praksi negdje kao područja istraživanja, dok se ponegdje, izgleda, njima prilazilo kao radnim zadacima i nije se uvijek sigurno znalo da li se mogu uspješnije realizovati u jugoslavenskim ili u republičkim, pokrajinskim i oblasnim okvirima. Na ovom mjestu mi moramo da se podsjetimo nekih naših iskustava. Naime, teme koje se rade kao tzv. jugoslavenske, bez prethodne ili istovremene konkretne istorijske analize u užim regionalnim okvirima, sa svim specifičnostima republika i oblasti, nužno pate od nedozvoljenih uopštavanja. Kritika **Pregleda istorije SKJ** je to pokazala. S druge strane, parcelisanje tema dovodi do zapostavljanja ili gubljenja iz vida cjelovitosti u razvitku. Kao rezultat toga

mi trpimo dvije vrste prigovora: jedan je da istoriju pišemo površno, bez dosljedne primjene istorijskog metoda, a drugi je da radimo na parče, da krčmimo nauku. Obje vrste prigovora su donekle opravdane. Teme iz studijskog projekta mahom odražavaju hronologiju ratnog zbivanja ili, pak, usmjeravaju pažnju na Komunističku partiju Jugoslavije i razne oblike društvenog i političkog organizovanja naroda koje je KPJ stvarala. Što se tiče njihovog parcelisanja, ono obezbjeđuje sistematsko istraživanje i postupnost u radu, od rekonstrukcije do analize. Bilo je nužno da se oba ova zahtjeva — sistematičnost i postupnost — ispune s obzirom na to da su na gotovo potpuno neispitano naučno područje došli ljudi bez ikakvog naučnog iskustva. Međutim, ograničen predmetno, hronološki i teritorijalno, istraživač, naročito mlađi, već na samom početku nije bio orijentisan u pravcu onog što je bitno da se uoči, istraži i objasni. Od tako nastalih radova nije bilo moguće očekivati da budu kompletne analize cjelovitijih problema. Takvi radovi češće završavaju na nivou rekonstrukcije zbivanja sa više ili manje elemenata analize. Tek u procesu istraživanja, ranije ili kasnije, otkrivajući nove činjenice i bolje razumijevajući odnose, takav istraživač je uspijevao da se naučno pravilnije orijentiše.

S pravom se, dakle, postavlja pitanje u kojoj mjeri studijski projekat, kao i ostali naši planovi i programi, odražavaju naučne probleme. Čini mi se da je bitno definisati te probleme, bez obzira na to kako su oni vezani za vrijeme i prostor, a njihovu obradu povjeriti instituciji (ili pojedincu) koja za to ima najviše uslova. Analize regionalnih i pojavnih specifičnosti koje je neophodno izvršiti da bi se problem razriješio ili da bi se doprinijelo njegovom razjašnjenju može da radi više saradnika iz jednog ili više instituta, kao i izvan instituta, ali pod naučnim rukovodstvom onoga ko dati problem treba da prouči. Na ovaj način bi se izbjegla nepotrebna dupliranja u istraživanju, tzv. usitnjene teme radile bi se u mjeri koja je potrebna, a tzv. opšte teme bile bi naučno fundirane, jer bi uvažavale specifičnosti različitih regiona. Na taj način bilo bi u suštini riješeno i pitanje međusobnog odnosa i saradnje instituta.

Do sad je već više puta kazano da je proučavanje istorije radničkog pokreta i KPJ otežano time što još nisu izučeni mnogi drugi problemi iz novije istorije naroda Jugoslavije. Iskustvo pokazuje da je teško izučavati klasne i političke organizacije radničke klase ako se ne izučava i klasa kao takva, a osim toga i svi drugi dijelovi društva s kojima je radnička klasa činila društvenu cjelinu. Radnička klasa kao faktor jedinstvenog privrednog života zemlje borila se za poboljšanje svog materijalnog i društvenog položaja u okviru društva, a ne izvan njega. Zato je i radnički pokret moguće izučavati samo kao dio jedinstvenog društvenog procesa.

Ova toliko puta isticana misao nije ništa manje značajna kada se primijeni na uslove NOR-a. Kao što je poznato, narodnooslobodilački pokret nije se razvijao u svijetu koji bi bio nestvaran. U šarolikoj društvenoj i političkoj strukturi Jugoslavije, zatim u uslovima okupacije i terora okupatora i njegovih pomagača u zemlji i, napokon, u uslovima jednog svjetskog konflikta, narodnooslobodilački pokret je nalazio brojne pristalice, ali i protivnike. U tim komplikovanim uslovima morao je da krči put rušeći razne prepreke. Konačno, cjelokupni život zemlje odvijao se u znaku rata i revolucije u kome je narodnooslobodilački pokret, i KPJ kao njegov politički vođa, bio jedan u nizu subjekata ratnog zbivanja. Stoga je jasno da se

naučna problematika perioda 1941—1945. ne iscrpljuje zbirom tema koje bi, makar i najiscrpnije, govorile o KPJ i društvenim i političkim organizacijama koje su djelovale na liniji narodnooslobodilačkog pokreta, zatim o organima narodne vlasti, partizanskim odredima i jedinicama NOVJ i njihovim borbenim djejstvima. Potrebno je, pored toga, proučavati političke stavove i političku aktivnost građanskih političkih partija, grupa i istaknutih pojedinaca, odnosno preostataka tih partija, zatim ostale političke pokrete (četnički pokret D. Mihajlovića, ustaški pokret i dr.). Ukratko, treba proučavati cjelokupnu političku strukturu zemlje, zatim sistem okupacije, ekonomske probleme, socijalnu strukturu društva, položaj i držanje klasa i slojeva u ratu i revoluciji, idejna strujanja itd. Samo neki od ovih problema uvršteni su u naše programe. U svakom slučaju, mi možemo naučno da izučavamo istoriju NOR-a i socijalističke revolucije samo ako pod ratom i revolucijom podrazumijevamo cjelokupno zbivanje u zemlji, sa svim što su zaraćene strane preduzimale u međusobnom sukobu. Stoga je pitanje studijskog projekta u odnosu na period 1941—1945, prije svega, pitanje kako koncipirati istoriju Jugoslavije u tom periodu. Pravi odgovor na to pitanje, mislim, da isključuje svako zatvaranje u tzv. svoje okvire: oblasne, pokrajinske, republičke ili jugoslovenske i da obavezno pretpostavlja uvažavanje šire uslovljenosti (međunarodni odnosi i kretanja) i opštevažećih normi.

Naša iskustva govore da je najvažnije da znamo šta hoćemo, da poslu pristupimo metodološki ispravno i da imamo ljude koji će taj posao znalački i korektno uraditi. U tome je suština dobre organizacije i dobrog rukovođenja. U tom pogledu smo imali promašaja, a i sada imamo izvjesnih teškoća. Pokazalo se da su naši planski zadaci, s obzirom na uslove u kojima ih ostvarujemo, krupan zadatak za nas, a rokovi koje smo postavljali više projekcija naših dobrih želja nego stvarnih mogućnosti.

Na ovom mjestu treba posebno istaći da je stanje arhivske građe i naučne dokumentacije, sem, možda, u Sloveniji, takođe otežavalo i usporavalo realizaciju naučnih programa. Još uvijek nisu dostupni neki italijanski, bugarski i albanski arhivi. Njemački arhivi su nam takođe samo djelimično dostupni. U tom pogledu se u zadnje vrijeme čini nešto više. Neki arhivski fondovi, koji se nalaze u našoj zemlji su u cijelosti ili djelimično nepristupačni (npr. Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata inostranih poslova). Osim toga, mi bismo već jednom morali da od sekretarijata za unutrašnje poslove dobijemo arhivalije koje imaju još jedino naučni značaj. Isto tako, obrada i objavljivanje izvorne građe, koja je inače dostupna, kao i izrada inofrmativnih pomagala, ne teče kako smo to ranije očekivali i kako je bilo planirano. Izgleda, sve u svemu, da naše naučne ambicije idu ispred stanja i mogućnosti arhiva koji raspolažu odgovarajućom građom. Najvjerovatnije da te naše ambicije nećemo moći reducirati, već da ćemo morati da istrajemo u nastojanju da dođemo do građe na kojoj ćemo zasnivati svoje analize. Bilo bi dobro da i u ovoj oblasti unaprijedimo međusobnu saradnju u smislu stalne razmjene informacija o novopribavljenoj građi, zajedničkih napora za sređivanje i preuzimanje nove građe, te udruživanja sredstava u tu svrhu itd.

Finansiranje naših programa nije u cijelosti riješeno na zadovoljavajući način, a planovi rada nekih instituta za ovu godinu dolaze u pitanje zbog neobezbijeđenih materijalnih sredstava. Naša razmišljanja u ovom pogledu

svode se u osnovi na to kako da najracionalnije utrošimo sredstva kojima raspolažemo. Ali, pitanje finansiranja, kao i pitanje arhiva, nije od značaja samo za istoričare NOR-a.

Zdravko Antonić

O nekim problemima na realizaciji Studijskog projekta „Istorija radničkog pokreta i SKJ" za period od 1941. do 1945. godine

Realizujući intencije CK SKJ, svojevremeno je Komisija za istoriju pri CK SKJ dala sugestiju da instituti za izučavanje radničkog pokreta udruže svoje napore u cilju stvaranja plana za izradu sintetičke istorije radničkog pokreta i SKJ. Na osnovu te sugestije pomenuti instituti su, aprila 1962. godine, obrazovali svoj Koordinacioni odbor, koji je donio odluku o izradi Studijskog projekta za istoriju radničkog pokreta i SKJ.

Kakav je taj Studijski projekat? Njegova osnovna karakteristika vidljiva je iz samog sadržaja u kome su dati predmet rada, dotadašnji rezultati u oblasti istraživanja, stanje arhivske građe, planovi rada institucija koje su se već bile počele baviti istorijom radničkog pokreta, organizacija i metod rada na izradi djela »Istorija radničkog pokreta i SKJ«, i, na kraju, periodizacija i osnovni problemi istorije radničkog pokreta i SKJ.

Druga njegova karakteristika vidljiva je iz cilja koji je trebalo postići realizacijom Studijskog projekta. Naime, još tada je u Studijskom projektu postavljen zahtjev da se istraži i obradi razvitak radničkog pokreta u cjelini počevši od njegova nastanka, pa do naših dana.

Iako je Studijski projekat izražavao potrebe prakse, treba napomenuti da ni njegovi inicijatori ni tvorci nisu bili vrsni istoričari sa dugogodišnjom praksom i rezultatima rada na polju istorijske nauke. S druge strane, i rezultati istorijske nauke, prije nastanka Studijskog projekta, bili su veoma skromni. Osim nekoliko djela iz oblasti vojne istorije, tada još uvijek nisu postojali kompleksni radovi u kojima bi bila obrađena bitna pitanja razvitka rata i revolucije po pojedinim drugim područjima ili odgovarajućim periodima, ne samo u jugoslovenskim nego i u razmjerama pojedinih republika, pa i užih regiona. S obzirom da su se NOR i socijalistička revolucija počeli proučavati kao istorijski fenomeni relativno kasno, to su i metodološka iskustva, u vrijeme izrade Studijskog projekta, bila veoma skromna. Ako se tome doda prethodna neorganizovanost naučnog rada, nesređenost arhiva, nepostojanje istorijskih pomagala, neizdiferenciranost pogleda o nizu pitanja značajnih za istorijsku nauku (školovanje kadrova za jednu potpuno novu oblast naučnog rada, organizacija rada i vrijeme za koje je objektivno moguće napisati naučnu sintezu), onda se mora uvažiti činjenica da je osnova sa koje se pošlo pri izradi Studijskog projekta bila isuviše mala. Istina, tada

se osim V. I. I., katedri za najnoviju istoriju, ljudi koji su se iz vlastitog interesa počeli baviti NOR-om i socijalističkom revolucijom, raspolagalo i sa nekoliko ustanova[1]) (instituta) u kojima se počelo organizovano raditi. Ali treba imati u vidu da su te ustanove u vrijeme izrade Studijskog projekta bile tek u začetku svog razvitka. Mnoge od njih jedva da su nešto starije od samog projekta na kome je trebalo raditi. Njihovi prvi planovi i nisu bili usmjereni na obradu pojedinih istorijskih pitanja, nego više na prikupljanje, sređivanje i dokumentarističku obradu arhivske građe, kao i na druga organizaciona pitanja. Zato se može reći da se rad na izradi Studijskog projekta odvijao uporedo sa radom na izradama perspektivnih planova u institutima za istoriju radničkog pokreta.

Iz Studijskog projekta vidi se da je put do stvaranja uslova za izradu sinteze »Istorija radničkog pokreta i SKJ«, bio zacrtan da se odvija preko prethodne obrade niza monografskih radova. Preciznije rečeno, bilo je planirano da se obradi oko 200 monografija.

Zamišljeno je da se u tom sklopu NOR i socijalistička revolucija mogu obraditi kroz 78 monografija, i to:

1. Razvoj i djelatnost organizacija KPJ u Srbiji 1941—1945;
2. Jedinstveni narodnooslobodilački front u Srbiji 1935—1945;
3. Omladinski pokret u Srbiji 1941—1945;
4. Fašistički okupacioni režimi u Srbiji 1941—1945;
5. Okupacioni sistem u Hrvatskoj i kvislinška NDH;
6. Razvoj oružanih snaga NOP u Hrvatskoj 1941—1945;
7. Komunistička partija Hrvatske u toku rata i revolucije;
8. Razvoj narodne vlasti u Hrvatskoj u toku revolucije;
9. Razvoj Narodnooslobodilačkog fronta u Hrvatskoj u toku revolucije;
10. Sile osovine i NOP Jugoslavije;
11. Pregled razvoja KP Slovenije i Osvobodilne fronte;
12. Slovenačka kultura i revolucija;
13. Štampa i štamparije u Sloveniji u toku NOB-a;
14. Razvitak narodne vlasti u Sloveniji u toku NOB-a;
15. Kontrarevolucija u Sloveniji 1941—1945;
16. Razvitak NO vojske u Sloveniji;
17. Odnosi KPJ sa KP Italije i KP Austrije u toku NOB-a;
18. Okupacioni sistemi u Sloveniji;
19. KPJ u periodu priprema, pokretanja i razvoja ustanka u BiH u toku 1941. godine;
20. KPJ u periodu stabilizacije i daljeg razvoja ustanka u BiH 1942;
21. KPJ i razvoj NOP-a u 1943. godini;
22. KPJ u BiH u borbi za konačno oslobođenje zemlje 1944—1945;
23. Nacionalno pitanje u BiH u toku NOB-a;
24. Razvitak narodne vlasti u BiH u toku NOB-a;
25. Okupacioni sistemi u BiH 1941—1945;
26. Borba partijske organizacije Makedonije za prihvatanje linije KPJ o pitanju ustanka (april—septembar 1941. godine);
27. Borba partijske organizacije Makedonije za pravilno sprovođenje linije oružane borbe (septembar 1941—1942);

[1]) Vidi Studijski projekat, str. 28.

28. Partijska organizacija Makedonije u periodu razmaha, učvršćenja i proširenja NOP (1943—1944);
29. Bugarska radnička partija (k) i NOP makedonskog naroda;
30. SKOJ i antifašistički omladinski pokret u Makedoniji u toku NOB;
31. Narodna vlast u Makedoniji u toku NOB-a;
32. Masovne organizacije (NOP, AFŽ i druge) i njihova organizacija i djelatnost u Makedoniji u toku NOB;
33. Politička i društvena aktivnost partizanskih odreda i jedinica NOV u Makedoniji 1941—1944;
34. Ekonomska situacija u Makedoniji 1941—1944;
35. Okupacioni sistemi u Makedoniji;
36. Saradnja NOP sa NO pokretima u Bugarskoj, Grčkoj i Albaniji u toku rata;
37. Propaganda i štampa NOP u Makedoniji;
38. Manjine u Makedoniji i NOP;
39. Crnogorski partizanski odredi;
40. Razvitak narodne vlasti u Crnoj Gori u toku NOB;
41. Specifičnosti NOP u Crnoj Gori 1941. godine;
42. NOP u Crnoj Gori 1942—1943. godine;
43. Četnički i federalistički pokret u Crnoj Gori 1941—1945;
44. Partizanska štampa i sredstva informacije u Crnoj Gori 1941—1945;
45. KPJ i pripadnici građanskih partija u Crnoj Gori 1941—1945;
46. Organizacioni razvitak KPJ u Crnoj Gori 1941—1945;
47. Zatvori i koncentracioni logori 1941—1945;
48. Ilegalni rad na okupiranoj teritoriji Crne Gore;
49. Crnogorska narodna omladina;
50. Okupacioni sistemi u Vojvodini;
51. Razvitak NOB u Bačkoj;
52. Razvitak NOB u Banatu;
53. Srem u NOB;
54. Narodna vlast u Vojvodini;
55. Vojvođanske brigade u borbama van teritorije Vojvodine;
56. KPJ i NOB na Kosovu i Metohiji 1941—1945;
57. Omladinski pokret na Kosovu i Metohiji 1919—1945;
58. Okupacione uprave i kvislinzi na Kosovu i Metohiji;
59. Zatvori, logori i teror okupatora i kvislinga na Kosovu i Metohiji;
60. Razvitak NOV na Kosovu i Metohiji i vojne jedinice sastavljene od boraca sa Kosova i Metohije na susjednim terenima;
61. Odnosi između KPJ i KP Albanije 1941—1945;
62. KPJ u periodu aprilskog rata i priprema ustanka;
63. Pokretanje i razvitak ustanka do savjetovanja u Stolicama;
64. »Užička republika«;
65. Fočanski period (decembar 1941 — juni 1942);
66. SKOJ i omladinski pokret od aprilskog rata do stvaranja USAOJ-a;
67. USAOJ 1943—1945;
68. Razvitak NOP u drugoj polovini 1943. sa prvim zasjedanjem AVNOJ-a;
69. Razvitak NOP u drugoj polovini 1943. sa drugim zasjedanjem AVNOJ-a;
70. Izgradnja nove države 1944—1945;
71. AFŽ Jugoslavije 1941—1945;

72. Nacionalno pitanje u toku rata i revolucije;
73. Internacionalizam NOB;
74. Međunarodni položaj NOP i borba za međunarodno priznanje nove Jugoslavije 1941—1945;
75. Oslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941;
76. Oslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1942;
77. Oslobodilački rat i revolucija 1943;
78. Oslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1944—1945.[2])

Navedene formulacije u Studijskom projektu shvaćene su samo kao radni naslovi, ali se prilikom njihovog formulisanja težilo da pojedini problemi, periodi, ustanove, organizacije — jednom riječju, značajni istorijski događaji budu što cjelovitije zahvaćeni i tako obrađeni. Međutim, vidi se da u Studijskom projektu ima tzv. sitnih tema koje, i pod uslovom da budu dobro obrađene, neće bitno uticati na naučna razrješenja pojedinih istorijskih pitanja. Svakako da je i to jedan pokazatelj iz koga se vidi da je Studijski projekat rađen na osnovu postojećih tema koje su već bile u radu i na osnovu formulacija koje su dali tvorci Studijskog projekta, obično za one krajeve, probleme, periode i dr. koji nisu bili tematski zahvaćeni od strane pojedinih institucija koje su se već bile počele baviti najnovijom istorijom. U pogledu metodološke obrade pojedinih problema po republikama i pokrajinama, sastavljač Studijskog projekta, ostavio je široke mogućnosti. Tako je, npr., preporučivano da se tema sindikalni pokret u jednoj pokrajini može raditi i kao samostalna monografija i kao dio neke druge teme.

Ako se pažljivije pogledaju formulacije svih tema koje su navedene, onda se može uočiti da nema takvih koje podrazumijevaju obradu opštih uslova u kojima se razvijao NOR, obradu političkog, privrednog, kulturnog, ekonomskog i dr. stanja naših naroda. Ova i druga pitanja, bez kojih nije moguće svestrano izučiti istoriju NO rata i socijalističke revolucije 1941. do 1945. godine, tada namjerno nisu formulisana za tematsku obradu, jer se smatralo da je to dio istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku i da to pripada Odjeljenju za istorijske nauke u Institutu društvenih nauka. Što se tiče, pak, vojnih pitanja, za to je bilo najmanje teškoća, jer se pretpostavljalo da će V. I. I. stići da obradi većinu tema iz te oblasti.

Drugim riječima, tada je u Redakciji za izradu Studijskog projekta »Istorija radničkog pokreta i SKJ« preovladalo mišljenje da će se uporedo sa izučavanjem istorije NOR-a i socijalističke revolucije istovremeno i izučavati osnovna pitanja iz najnovije istorije naših naroda, čime bi bio osiguran neophodan istorijski okvir za sintetičku obradu istorije radničkog pokreta.

Organizaciona snaga za realizaciju svih tema nađena je u postojećim institutima za radnički pokret na koje se gledalo ne samo kao na nosioce ovog zamašnog posla nego i kao na »centre za okupljanje svih raspoloživih snaga na izučavanju istorije radničkog pokreta«, gdje bi njihovi stalni unutrašnji saradnici bili samo »osnovno jezgro za izvršenje postavljenog zadatka, koje svojim organizacionim i metodološkim pravilnim radom, okuplja, pokreće i usmjerava sve snage u tom pravcu«.[3])

---

[2]) Broj i formulacije tema doslovno su prepisane iz Studijskog projekta koji je izrađen 1962. godine, str. 54—57.

[3]) Studijski projekat od novembra 1962. godine, str. 63.

U pogledu podjele rada Studijski projekat je predviđao:

a) da republički instituti budu nosioci obrade svih monografija koje se odnose na problematiku razvitka na njihovom području (i u slučaju da određenu temu obrađuje saradnik nekog drugog instituta);

b) da se Odjeljenje za istoriju radničkog pokreta naroda Jugoslavije Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta u Beogradu orijentiše, prije svega, na obradu problema opštejugoslovenskog značaja, (rad centralnih organa radničkog pokreta i SKJ, monografije kojima je predmet razvitak u razmjerama čitave zemlje i posebno one teme koje imaju karakter sintetičkih prikaza pojedinih perioda, ustanova, problema itd.);

c) da se planovi rada na monografijama koje bi svaki institut donio na temelju ovoga projekta usaglase i potvrde od strane odgovarajuće stručne komisije tih ustanova«.[4])

Cjelokupni posao na pisanju istorije NOR-a i socijalističke revolucije predviđen da se završi do 1969. godine, i to tako što bi se do kraja 1966. godine radilo na monografskoj, a kasnije na sintetičkoj obradi navedene istorije.

Kada je Studijski projekat konačno dovršen, onda je dostavljen svim institutima koji su bili dužni da rade na njegovoj realizaciji. Upravo, tu su i izbile glavne teškoće, jer postojeći instituti nisu imali ni dovoljno sposobnih kadrova koji bi radili na monografijama, a ni dovoljno sredstava kojima bi obezbijedili te kadrove van svojih ustanova.

Pošto se, poslije trogodišnjeg rada, pokazalo da posao, prema prvobitnoj zamisli, ide veoma sporo, to je Koordinacioni odbor institucija koje zajednički rade na Studijskom projektu prihvatio, maja 1965. godine, jedan sažetiji i određeniji plan rada na monografijama koje treba da budu osnova za izradu sintetičke istorije NO rata i socijalističke revolucije. Ovaj Studijski projekat se razlikuje od prethodnog po tome što za svaku temu koja se radi ili treba da se radi utvrđuje obim, vrijeme i autora. Time je, dakle, poslije prve verzije Studijskog projekta, ostvaren jedan precizniji i jedinstveniji plan rada po kome je predviđeno da osnovna područja ispitivanja budu:

— okupacioni sistemi u Jugoslaviji (11 monografija);
— KPJ u ratu i revoluciji (6 monografija);
— razvoj oslobodilačkog rata i revolucije (8 monografija);
— narodna vlast i nova država 1941—1945. (9 monografija);
— KPJ u borbi za jedinstvo naroda u oslobodilačkom ratu i revoluciji (9 tema);
— četnički i drugi kontrarevolucionarni, kolaboracionistički pokreti (4 monografije);
— nacionalno pitanje u ratu i revoluciji (2 monografije);
— međunarodni odnosi i položaj Jugoslavije u periodu 1941—1945. (4 monografije);
— kutlura i prosvjeta u revoluciji (3 monografije);
— materijalna baza i privreda NOP-a (2 monografije);
— Etnička vrijednost jugoslovenske revolucije (1 monografija).

Iz svih tih područja prema ovom Studijskom projektu, trebalo je da se obradi ukupno 59 monografija. Očigledno je da se razlika u broju monografija pojavila zato što su neke teme bile već završene i zato što je izvršena

[4]) Isto, str. 65 i 66.

izvjesna preformulacija tema. Ono što je bitno i za ovaj Studijski projekat jeste činjenica da su njegovi neposredni realizatori ostali i dalje instituti i njihove snage. Međutim, oni nisu mogli »pokriti« svojim kadrovima ni ovako smanjeni broj monografija, što se najbolje vidi iz njihovih planova rada za 1961. i ostale godine. To je naročito karakteristično za institut Srbije, BiH, Makedonije, kao i neke druge nosioce Studijskog projekta. U vezi s tim nalaze se u veoma uskoj vezi i rokovi izrade pojedinih tema. Mnogi instituti nisu ni pomoću unutrašnjih ni spoljnih saradnika mogli da »uzmu u obradu sav broj planiranih tema«. Takve teme i danas se provlače u perspektivnim planovima tih ustanova, ali bez autora koji na njima rade.

Sve to, kao i neke druge teškoće, koje su iskrsle na polju realizacije Studijskog projekta dovode u pitanje prvobitno određene rokove izrade pojedinih tema.

Vjerovatno da je to jedan od glavnih razloga zbog čega je Koordinacioni odbor odlučio da organizuje savjetovanja istoričara koji se bave pojedinim periodima istorije radničkog pokreta. Prvo savjetovanje takve vrste održano je u Ljubljani, gdje se razgovaralo o periodu socijaldemokratije, a drugo u Sarajevu koje je bilo posvećeno periodu rata i revolucije 1941—1945.

Praktične pripreme za savjetovanje u Sarajevu započele su još 30. marta 1967. godine, kada su se predstavnici instituta dogovorili o vremenu, mjestu i glavnim problemima koje bi trebalo na savjetovanju pokrenuti. U tu svrhu bile su u svim institutima izrađene i međusobno razmijenjene informacije o stanju dosadašnje realizacije Studijskog projekta. Na bazi tih informacija sačinjena je u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu jedna jedinstvena informacija koja je pokušala da obuhvati glavne probleme zajedničke ili slične svim srodnim ustanovama i bila je ujedno platforma za diskusiju.

Sarajevsko savjetovanje, na kome je prisustvovalo oko 40 istoričara, predstavnika instituta, arhiva i dr. ustanova iz svih republika, koji neposredno rade na realizaciji Studijskog projekta »Istorija radničkog pokreta i SKJ«, započelo je u znaku davanja odgovora na osnovno pitanje: dokle se došlo u realizaciji Studijskog projekta od trenutka njegove izrade (1962), pa do današnjeg dana i kakvi su dalji izgledi u tom pravcu?

Cio tok savjetovanja je pokazao da nije tako jednostavno odgovoriti na ovo pitanje. Ali, značaj savjetovanja je u tome što je na njemu, ako ne riješeno, a ono bar pokrenuto nekoliko značajnih problema od čijeg rješenja uveliko zavisi brža i bolja realizacija Studijskog projekta. Od mnogobrojnih problema ovom prilikom zadržaćemo se samo na onim koje bismo mogli nazvati: organizacionim, i sručno metodološkim.

1. Organizacioni problemi

a) Studijski projekat i realnost planova po institutima

Iako istoričari NOR-a i socijalističke revolucije već nekoliko godina rade na realizaciji jednog dijela Studijskog projekta, ipak niko do sarajevskog savjetovanja nije pokazao volju da taj dio Studijskog projekta stavi na javnu diskusiju samim istoričarima. Zbog toga se i desilo da ljudi koji čitavih pet godina rade na realizaciji tog projekta nisu, u stvari, bili direktno odgovorni za njegovo izvršenje. S druge strane, Koordinacioni odbor, koji je odigrao značajnu ulogu u izradi Studijskog projekta, samo je periferno pratio dalji tok rada na njegovoj realizaciji. Da bismo što plastičnije prikazali kako je to izvršenje teklo, ovde ćemo se poslužiti konkretnim planovima rada poje-

dinih instituta i njihovim informacijama koje su dostavili Institutu za radnički pokret u Sarajevu uoči savjetovanja istoričara 18. i 19. maja 1967. godine.

Institut za izučavanje radničkog pokreta:

Iz plana rada završeno 5 monografija i to:

— organizacija oslobođene teritorije 1941. godine;
— organizacija oslobođene teritorije sa centrom u Foči;
— organizacija velike oslobođene teritorije u drugoj polovini 1942. godine;
— četnički pokret u drugoj polovini 1942. godine;
— jugoslovenski zbjeg u Italiji i Egiptu.

U rukopisu završene monografije:

— SKOJ i omladinski pokret u Jugoslaviji u ratu i revoluciji 1941. godine;
— narodna vlast u drugoj polovini 1943. godine;
— II zasjedanje AVNOJ-a;
— nastanak i razvitak narodne vlasti 1941/42. godine.

U toku je rad na temama:

— rat i revolucija 1941. godine;
— nacionalno pitanje u NOB-i;
— četnički pokret 1941—1945. godine;
— materijalna baza NOB 1941—1945;
— jugoslovenske emigrantske vlade 1941—1945;
— rat i revolucija u Hrvatskoj 1943—1945;
— razvoj narodne vlasti od II zasjedanja AVNOJ-a do stvaranja ustavnog sistema FNRJ.

Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije:

Radi se na sljedećim monografijama:

— organizaciona snaga KPJ i razvoj NOP u Srbiji 1941—1945;
— SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945.

Istorijski arhiv PK SKJ za Vojvodinu:

U 1964. godini Komisija za istoriju PK SKJ za Vojvodinu, uz pomoć društveno-političkih radnika, institucija i ljudi koji se bave NOR i socijalističkom revolucijom, donijela je plan tema na osnovu koga su započela istraživanja:

— okupacioni sistem u Vojvodini;
— razvitak NOB u Bačkoj;
— razvitak NOB u Banatu;
— razvitak NOB u Sremu;
— narodna vlast u Vojvodini;
— vojvođanske brigade i divizije u borbama van teritorije Vojvodine.

Na osnovu ovoga plana koji predstavlja samo okvirno područje istraživanja, formulisano je 18 tema na kojima se sada radi u Vojvodini, i to:

— sistem okupacije u Sremu;
— rad KPJ na organizovanju narodnog ustanka u Sremu ;
— razvitak oslobodilačkog rata u Sremu 1942. godine;
— razvitak oslobodilačkog rata u Sremu 1944. godine;
— kulturno-prosvetna politika u Sremu za vreme NOB;
— teror okupatora u Sremu;
— sistem okupacione vlasti u Banatu ;

— sistem okupacione vlasti u Bačkoj i Baranji;
— pripreme za ustanak u Bačkoj;
— NOB u Bačkoj do uspostavljanja veza sa Sremom;
— NOB u Bačkoj u drugoj polovini 1943—1944;
— logori političkih zatvorenika;
— logori kolonista i dobrovoljaca;
— vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju (1944—1945).

Institut za istoriju radničkog pokreta Hrvatske:

U procesu je rad na temama:
— organizacioni i politički razvitak KP Hrvatske 1941—1945;
— Zagreb u NOB i revoluciji 1941—1945;
— razvitak NOB i socijalističke revolucije u Dalmaciji ;
— razvoj NOR u Hrvatskoj;
— četnici u Hrvatskoj 1941—1945;
— ustaški pokret i kvislinška NDH 1941—1945;
— djelatnost i rad ZAVNOH-a 1943—1945.

Obrađivana je i tema narodna vlast u Hrvatskoj, ali je dalji rad prekinut iz objektivnih razloga.

Historijski institut Slavonije u Slavonskom Brodu:

U naučno istraživačkom sektoru tri stalna i četiri vanjska saradnika rade kao svoj višegodišnji zadatak iz istorije NOP i revolucije sljedeće teme:
— ustanak i razvoj NOP u Slavoniji 1941;
— pregled oružanih borbi u Slavoniji 1941—1945;
— organizacija i značaj vojne pozadine za razvoj NOP u Slavoniji;
— organizacija i razvoj vojnog sistema u Slavoniji za vrijeme NOR;
— materijalna baza NOP u Slavoniji 1941—1945;
— Nijemci u Hrvatskoj do 1945;
— žene u naprednom radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu u Slavoniji;
— omladina Slavonije u NOB-i.

Institut za istoriju radničkog pokreta Slovenije:

Informacije Instituta koje su dostavljene za savjetovanje istoričara u Sarajevu nisu obuhvatile popis tema na kojima se radi, ali se iz Studijskog projekta, koji je prerađen 1965. godine, vidi da su u Sloveniji unesene sljedeće teme kao istraživačka područja:
— okupacioni sistem i kvislinzi u Sloveniji 1941—1945;
— KP Slovenije u ratu i revoluciji 1941—1945 ;
— rat i revolucija u Sloveniji 1941—1945;
— narodna vlast u Sloveniji 1941—1945;
— KP Slovenije u borbi za jedinstvo slovenačkog naroda u ratu i revoluciji 1941—1945;
— »bela garda« i druge kolaboracionističke snage u Sloveniji.[5])

Institut za istoriju radničkog pokreta Bosne i Hercegovine:

Do sada su u Institutu završene sljedeće parcijalne teme:
— KPJ u periodu priprema, pokretanja i razvoja ustanka u Hercegovini 1941. godine;
— ustanak u Bosanskoj krajini 1941/42. godine;

---

[5]) Vidi, Studijski projekat, prerađeno izdanje od decembra 1965. godine, str. 18-28.

— razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini do drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Osim navedenih tema, u procesu rada, objavljeno je više manjih priloga u kojima se rasvjetljavaju pojedina pitanja potrebna za uspješnu obradu širih monografija.

U Programu rada Instituta za 1967. godinu nalaze se u obradi sljedeće teme:

— ustanak u istočnoj Bosni 1941/42. godine ;
— KPJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. godine do oslobođenja 1945. godine;
— razvoj narodne vlasti u BiH od Drugog zasjedanja AVNOJ-a;
— okupacioni sistemi u BiH 1941—1945. godine.

Istorijski institut Crne Gore:

U Institutu se radi na temama:

— narodna vlast u Crnoj Gori 1941—1945;
— stara Crna Gora u NOB;
— narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori 1942—1943;
— odnos KPJ prema pripadnicima građanskih partija u Crnoj Gori 1941—1945;
— Crnogorska narodna omladina 1941—1945;
— antifašistički front žena Crne Gore;
— četnički i federalistički pokret u Crnoj Gori 1941—1945.

Van Studijskog projekta rade se teme:

— narodnooslobodilački pokret na okupiranoj teritoriji u Crnoj Gori 1941—1945;
— organizacioni razvitak KPJ u Crnoj Gori 1941—1945;
— partizanska štampa i sredstva informacije u Crnoj Gori 1941—1945. godine.

Institut za nacionalnu istoriju Makedonije u Skoplju:

U Institutu se pomoću unutrašnjih i spoljnih saradnika radi na 11 tema:

— okupatorski sistem u Makedoniji 1941—1945. godine;
— KPJ u Makedoniji kao vojna i revolucionarna organizacija;
— narodna vlast u Makedoniji 1941—1945;
— SKOJ i antifašistički omladinski pokret u Makedoniji u toku NOB;
— Žene Makedonije u NOB;
— Narodni front i druge masovne organizacije u Makedoniji u NOB;
— Manjine Makedonije u NOB;
— Nacionalno pitanje u Makedoniji 1941—1945;
— saradnja NOP sa NO pokretima u Bugarskoj, Grčkoj i Albaniji u toku rata;
— vojne operacije u Makedoniji u toku NOR;
— teror bugarskog fašističkog okupatora u Makedoniji.

Komisija za istoriju u Prištini:

Komisija za istoriju PK SKS organizovala je 1963. godine rad na istoriji NOP na Kosovu i Metohiji i pri tome se orijentisala na sljedeće teme:

— partizanske i vojne jedinice na Kosmetu 1941—1945;
— razvoj i borba organizacija KPJ na Kosmetu 1941—1945;
— organizacija AFŽ na Kosmetu 1941—1945;
— SKOJ na Kosmetu 1941—1945;
— narodnooslobodilački odbori na Kosmetu 1941—1945;

— KPJ i nacionalno pitanje na Kosmetu;
— okupacioni sistemi i kvislinzi na Kosmetu 1941—1945;
— odnosi između KPJ i KP Albanije 1939—1945.

Vojnoistorijski institut u Beogradu:

Radi se na sljedećim temama:
— Bihaćka operacija;
— operacija NOVJ u zapadnom i centralnom dijelu Jugoslavije 1943;
— Bitka na Sutjesci;
— zimska operacija u zapadnim i centralnim dijelovima Jugoslavije 1943—1944;
— drvarska operacija;
— operacija za oslobođenje Srbije 1944;
— riječko-tršćanska operacija 1945;
— sremski front;
— stvaranje i izgradnja Armije u NOR;
— Slovenija u oslobodilačkoj borbi 1941—1945;
— Makedonija u oslobodilačkoj borbi 1941—1945;
— slobodna teritorija u oslobodilačkoj borbi 1941—1945;
— diverzijska djejstva u NOR.

Danas se, opravdano, može postaviti pitanje: da li se pomoću tema koje su navedene u svim informacijama može zahvatiti i naučno obraditi cijeli kompleks problema koje treba izučiti da bi se stvorili uslovi za pisanje sintetičke istorije NOR i revolucije, i drugo, šta raditi sa onim temama iz Studijskog projekta koje su dodijeljene pojedinim institutima, a na kojima još niko nije počeo da vrši istraživanja?

Odgovor na prvo pitanje podrazumijeva ne samo rasčišćene pojmove u pogledu formulacije tema, tj. da li su odabrane teme najadekvatniji odraz suštine problema, nego i sasvim jasne i čiste pojmove cilja kome se želi stići. Sasvim je logično da ne mogu biti isti kriteriji, i ako se želi pisati istorija NO rata i revolucije i ako se želi pisati istorija naroda Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Iz ranijeg izlaganja smo vidjeli da je Studijski projekat rađen pod pretpostavkom da će se pisati samo istorija NO rata i revolucije, ali je većina prisutnih istoričara na skupu u Sarajevu nedvosmisleno tvrdila da bi to, kada je u pitanju 1941—1945. godina bilo metodološki neispravno, jer se NO rat i revolucija u Jugoslaviji ne mogu posmatrati kao izolovani istorijski proces.

Šteta je što na skupu u Sarajevu nije bilo konkretnih prijedloga u pogledu davanja odgovora na ovo pitanje, te ga i dalje treba smatrati otvorenim.

Odgovor na drugo pitanje tražen je, na skupu u Sarajevu, u ponovnom preispitivanju svrsishodnosti postojećeg Studijskog projekta, u cjelishodnosti i opravdanosti nekih tema koje još nisu »pokrivene« i u cjelokupnom preispitivanju dosadašnjeg rada ne samo u pogledu Studijskog projekta nego i na polju organizacije, međusobne saradnje, razmjene, raspodjele tema, kao i materijalnih sredstava.

b) Kadrovi

Svemu ovome treba dodati činjenicu da je stalni pratilac jednog plodnijeg rada na realizaciji Studijskog projekta bio veoma mali broj stručnih kadrova koji su savladali naučni metod i stekli šire iskustvo na polju isto-

rijske nauke. Većina informacija, koje su razmijenile ustanove uoči savjetovanja istoričara u Sarajevu, veoma stidljivo govori o ovom problemu, iako je nesumnjivo da on postoji. Osim informacije Instituta za radnički pokret Jugoslavije, iz koje se vidi da na periodu 1941—1945. godine radi ukupno 7 saradnika (4. doktora, 2 samostalna istraživača i 1 magistar), i informacije Instituta za radnički pokret u Zagrebu, u kojoj se dosljedno kaže da su saradnici »gotovo odreda početnici u svom poslu«, ni jedna druga informacija ne tretira pitanje kvalifikacione strukture svog kadra kao da je to nevažno pitanje. Međutim, na osnovu nekih ranijih analiza koje su vršene za potrebe Koordinacionog odbora[6]) 1965. godine, a naročito na osnovu diskusije koja je vođena na savjetovanju istoričara u Sarajevu, vidi se sva težina ovoga problema. On se, po našem mišljenju, ogleda naročito u tome što većina ustanova u Zajednici instituta nemaju svoje unutrašnje, a neke čak ni spoljne saradnike koji bi, kao već afirmisani naučni radnici, kvalifikovano rukovodili organizacijom naučnog posla i uz svakodnevnu pomoć uticali da se mladi kadar što prije osposobi za samostalan naučni rad. Ovo pitanje je utoliko aktuelnije ako se zna da u institutima, koji su glavni nosioci Studijskog projekta, radi veliki broj mladih ljudi — asistenata, kojima su teme iz Studijskog projekta ujedno i prvi ozbiljni pokušaji u naučnom radu. Ne smije se zaboraviti činjenica da većina kadrova, koji rade u institutima, ima malo naučno iskustvo ne samo zato što su po godinama mladi nego i zato što su kasno počeli da se bave naučno-istraživačkim radom.

U borbi za kvalitet autora neki su instituti učinili već ozbiljnije korake bilo putem angažovanja brojnih stručnjaka sa strane (Institut u Ljubljani, Zagrebu, Skoplju), bilo podizanjem kvalifikacione strukture svojih kadrova putem specijalizacije.

Stručno-metodološki problemi

a) Problem arhivske građe

Na sarajevskom savjetovanju je dominiralo mišljenje da je stanje arhivskih fondova iz kojih se koriste postojeći arhivski izvori za pisanje monografija još uvijek dosta slabo. Takvo mišljenje naročito se zasniva na činjenici što fondovi još nisu kompletirani potrebnom građom koja se čuva u drugim ustanovama. Ukoliko se nešto i radi u tom pravcu, to ide veoma sporo i često se gubi dragocjeno vrijeme oko raspodjele i čuvanja građe, što se uveliko odražava na intenzitetu pisanja, a naročito na kvalitetu napisanih radova. Ne ulazeći u šire razmatranje opravdanosti postojanja velikog broja malih arhiva, ovde se samo može konstatovati činjenica da je i to jedna od prepreka koja usporava proces istraživanja i guta veća finansijska sredstva. Ako se tome doda nepostojanje osnovnih pomagala (vodiča, regesta, registara i dr.), a da se i ne govori o štampanju građe (osim Vojnoistorijskog instituta), onda se ne moramo čuditi što naši istoričari troše veoma mnogo vremena na prikupljanju i sređivanju građe. O svim ovim pitanjima na savjetovanju u Sarajevu govorilo je više učesnika i svi se oni slažu u tome da sređivanju i objavljivanju arhivske građe treba prići što brže i racionalnije.

---

[6]) Vidi Studijski projekat »Istorija radničkog pokreta i SKJ« od XII 1965. godine, str. 36.

b) Problem naučne bibliografije

Većina diskutanata na skupu u Sarajevu pošla je od konstatacije (F. Škerl, E. Redžić, B. Krizman, D. Stanisavljević i dr.) da je za racionalnije i korektnije pisanje neophodno postojanje jedne cjelovite bibliografije u kojoj bi bilo sabrano sve što vrijedi za istorijsku nauku, bilo kao izvor ili literatura. Istaknuta je i podržana konstatacija da je, do danas, u našoj zemlji i van nje, napisano dosta radova u kojima je obrađen niz pitanja iz NOR i socijalističke revolucije, ali da u toj produkciji ima i takvih radova koji nemaju gotovo nikakve naučne vrijednosti. Zato je problem bibliografije postavljen tako da rad na njemu nužno podrazumijeva prethodno raščišćavanje pitanja u pogledu naučnog vrjednovanja svega onoga što je do sada u NOR i socijalističkoj revoluciji napisano. Da bi se ovo postiglo, neophodno je da se napiše ne samo jugoslovenska bibliografija istorijskih radova nego i studija o toj bibliografiji.

c) Naučna kritika

Pitanje naučne kritike stavljeno je u usku vezu sa pitanjem izrade studije o jugoslovenskoj istoriografiji NO rata i revolucije. Na skupu je rečeno da je na ovom polju u nas veoma malo urađeno. Osim one kritike, koja je nastajala sporadično može se zaključiti da je do sada veoma malo učinjeno, ne samo u institutima nego i u drugim ustanovama na gajenju prave naučne kritike. Iz razloga što prava naučna kritika nije išla u korak ili bar nije pratila stvaralaštvo o NOR i socijalističkoj revoluciji došlo se do toga da danas nemamo ni približno tačnu predstavu o vrijednosti napisanih radova. Prikazi istorijskih radova u pojedinim časopisima, dnevnim listovima ili radio-emisijama, u kojima se govori samo o sadržaju pojedinih djela bez analize metoda rada kojim se pisac služio, bez ocjene rezultata i propusta koji su u radu nastali i bez ukazivanja na specifičnu težinu djela ne samo po broju strana nego i po tome što ono razrješava u istorijskoj nauci — svakako da ne mogu zamijeniti pravu naučnu kritiku. Nijedno savjetovanje, simpozijum, pa ni kongres istoričara, koji je krajem 1965. godine održan u Sarajevu, nisu bili toliko preokupirani pitanjem naučne kritike, kao ovo posljednje sarajevsko savjetovanje istoričara NO rata i revolucije. Na njemu je od strane mnogih istoričara (M. Apostolski, B. Krizman, F. Škerl, E. Redžić, Đ. Stanisavljević, i dr.) ukazano da je naučna kritika uslov razvitka istorijske nauke i da joj s toga treba posvetiti punu pažnju. Ujedno je apelovano na sve istoričare koji se bave novijom istorijom da se više nego dosada angažuju na polju naučne kritike.

e) Problem sinteze

Može se reći da je ovo jedan od problema koji nije prvi put razmatran na savjetovanju istoričara u Sarajevu. On je u više navrata pokretan i ranije: o njemu se govori još 1962. godine u Studijskom projektu, nekoliko puta ga je razmatrao Koordinacioni odbor, zatim su ga s vremena na vrijeme razmatrali i pojedini istoričari na raznim skupovima. Ali vrijeme pokazuje da svi ti napori nisu bili dovoljni da bi se razriješio ne samo problem naučne sinteze nego ni pristup tom problemu.

Najvažnija pitanja koja su u vezi s tim postavljena na sarajevskom savjetovanju bila su:

— prvo, da li sadašnji nivo jugoslovenskih istoriografija omogućava rad na naučnoj sintezi?

— drugo, da li raditi tzv. republičke sinteze ili ići na tzv. saveznu sintezu?

— treće, da li raditi sintezu NOR-a i socijalističke revolucije ili sintezu: narodi Jugoslavije u drugom svjetskom ratu?

— četvrto, šta sve preduzeti u pogledu organizacije i metodologije rada da bi se poslu pristupilo stručno i organizovano.

Diskusija u Sarajevu je potvrdila da naši već afirmisani naučni radnici imaju različite poglede na ova i druga slična pitanja. Da bi pokrenuli dalju diskusiju o problemu sinteze i van savjetovanja u Sarajevu koja bi doprinijela što potpunijem i definitivnom davanju odgovora na postavljena pitanja — ovom prilikom iznijećemo neka od tih gledanja.

1. Da li sadašnji nivo jugoslovenske istoriografije o NOR-u i revoluciji omogućava rad na naučnoj sintezi?

U odgovoru na ovo pitanje mišljenja su bila podijeljena. Jedni su smatrali da već postoji minimum uslova koji su neophodni za pisanje sinteze i da su ti uslovi utoliko veći ukoliko je riječ o sintezi pojedinih republika. Drugi su, pak, ocijenili izlišnim ma kakav razgovor o problemu sinteze bez prethodno izrađene studije o dosadašnjim dostignućima u oblasti jugoslovenske istoriografije i studije o stanju i kvalitetu naučnog kadra. Po njihovom mišljenju, tek na osnovu ova dva elaborata bilo bi moguće, bar približno, uočiti, ocijeniti i razriješiti mnogobrojne probleme od kojih bi se moralo poći. Kada je riječ o sadašnjim uslovima, oni su sasvim kategorični, jer smatraju da današnji stepen istorijskog istraživanja o NOR-u i revoluciji, i današnje stanje kadrova nije dovoljno za pisanje sinteze. Sama činjenica što postoji prilično veliki broj bibliografskih jedinica o NOR-u i revoluciji sa kojim se ponekad želi prikazati istoričarska produktivnost, ne predstavlja osnovnu garanciju široke naučne podloge za sintetički rad. Sve ono što bi u sadašnjim uslovima bilo moguće uraditi jeste jedno intenzivnije angažovanje na sintetičkoj obradi pojedinih problema, npr., socijalna struktura učesnika NOR-a, ustaštvo, četništvo i dr.

2. Da li prethodno raditi tzv. republičke sinteze ili odmah ići na tzv. saveznu sintezu?

Koliko je ovo pitanje aktuelno, vidi se po tome što je o njemu bilo riječi ne samo na savjetovanju nego i u više informacija koje su razmijenjene po institutima nekoliko dana ranije. U jednoj od njih se postavljaju i komentarišu ova pitanja:

— da li postoji opasnost da se u radu na jugoslovenskim temama u težnji da se analizira i utvrdi ono što je za jugoslovensku revoluciju bilo opšte i zakonito, zapostave nacionalne specifike, ono što je svaki od jugoslovenskih naroda u tu revoluciju unio kao svoje, kao posebno, nastalo u specifičnim uslovima nacionalnog, političkog, privrednog, kulturnog itd. razvitka?

— Da li, s druge strane, postoji opasnost od nenaučnog i neistorijskog »osamostaljivanja« razvitka od strane istoričara koji se bave istorijom rata i revolucije u nacionalnim, republičkim ili pokrajinskim okvirima, što vodi krivim predstavama koje nisu u skladu sa stvarnim istorijskim razvitkom?

Iako su na oba postavljena pitanja autori informacije iz Instituta za izučavanje radničkog pokreta dali potvrdan odgovor (dakle, postoji opasnost, primjedba A. Z.) oni su smatrali da nije problem u tome da li se

tema uzima iz uže ili šire problematike, lokalnog ili opšteg značaja, nego u samom profilu istraživača i obrađivača teme tj. »u njegovoj sposobnosti ili nesposobnosti da sa metodološki ispravne pozicije priđe izučavanju izabrane teme«. Međutim, treba istaći da se na savjetovanju čulo mišljenje da tzv. »savezna« sinteza ne može nastati bez prethodne izrade »republičkih« sinteza. Ova konstatacija se više zasniva na praktičnom i racionalnom gledanju na samu izradu sinteze, nego na nekoj široj teorijsko-metodološkoj argumentaciji. Naime, tvrdi se da je lakše izraditi jednu »republičku« sintezu iz prostog razloga što je istoričaru ili grupi istoričara koji se prihvate takvog posla jednostavnije operisati onim izvorima i napisanim radovima koji daju podatke za republičku, nego za saveznu sintezu. U prilog ovom shvatanju ide i smještaj i raspored postojeće arhivske građe, kao i preovladavajuća dosadašnja praksa u obradi pojedinih istorijskih problema koji su više zahvatani i tretirani od strane istoričara u republičkim, nego u saveznim okvirima. Pobornici prethodne izrade republičkih sinteza smatraju da će se tim putem najlakše razriješiti pojedini istorijski problemi o NOR-u i revoluciji, a time bi se ujedno olakšao i ubrzao rad na »saveznoj« sintezi. Dakle, nije riječ o nepostojanju potrebe za izučavanjem pitanja opštejugoslovenskog značaja, nego o metodu koji treba primjenjivati u procesu izučavanja tj. u dokazivanju da je prethodno potrebno raditi republičke sinteze.

Jedno drugo gledište koje je zastupalo više istoričara zasnivalo se na činjenici da bi bilo suvišno i nepotrebno raditi na tzv. »republičkim« sintezama. Umjesto toga, istaknuta je potreba obrade pojedinih istorijskih problema bez obzira na vrijeme i granice u kojima su se ti problemi manifestovali. Prema ovom gledištu, sasvim je sporedno gdje će se nalaziti ljudi koji bi radili na stvaranju sinteze, jer ono što je bitno jeste činjenica da oni budu sposobni i kvalifikovani za taj posao.

3. Da li raditi sintezu NOR-a i socijalističke revolucije ili ići na sintezu: Narodi Jugoslavije u II svjetskom ratu?

Iako o ovom pitanju nije bilo nekih brojnih diskusija, moglo se zapaziti da su svi oni, koji su o njemu govorili, bili za to da se piše sinteza: Narodi Jugoslavije u II svjetskom ratu, a ne NOR i socijalistička revolucija, jer se prvom formulacijom može adekvatnije i sveobuhvatnije izraziti dio istorijske prošlosti naših naroda.

4. Šta sve preduzeti u pogledu organizacije i metodologije rada da bi se poslu pristupilo stručno i organizovano?

Na savjetovanju je rečeno da za jedan organizovan rad na izradi sinteze nije dovoljno samo postojanje organizacione podloge na čemu se i do sada najviše radilo, nego je isto tako značajno da se cjelokupni dalji posao povjeri jednom zajedničkom tijelu izabranom iz reda već afirmisanih istoričara koje bi ne samo racionalnije nego i stručnije radilo na izradi sinteze. Zapaženo je da su sadašnji uslovi daleko povoljniji od onih u kojima je nikla inicijativa za pisanje sinteze, ali da oni nisu još na takvom stepenu da bi s njima budući sintetičari mogli biti zadovoljni. Upravo zbog toga se i zagovaralo stvaranje jednog takvog tijela koje bi intenziviralo cjelokupni posao. Ono bi istovremeno bilo inicijator i organizator svih narednih skupova na kojima bi se pretresala razna pitanja iz oblasti metodologije naučnog rada i organizacije posla. Savjetovanje je preporučilo svim institutima za radnički pokret i drugim ustanovama da oni što skorije pošalju

prijedloge za ljude koji bi ubuduće radili u tom zajedničkom stručnom tijelu.

Značaj dvodnevnog savjetovanja istoričara NOR-a i socijalističke revolucije, koje je 18. i 19. maja 1967. godine održano u Sarajevu, sastoji se u tome što je na njemu otvoren čitav niz problema. Među takve probleme, kako je to i u zaključcima savjetovanja rečeno, spadaju još uvijek otvoreno pitanje Studijskog projekta, odnosno programa rada na istoriji oslobodilačkog rata i revolucije, kritičko sagledavanje i vrednovanje onoga što je do sada napisano o NOR-u i revoluciji, problem sinteze, način organizovanja i istupanja istoričara, saradnja u radu i afirmacija naše istoriografije ne samo na jugoslovenskom nego i na evropskom i međunarodnom planu, zatim niz problema arhivske građe, publikovanje napisanih radova i dr. Naravno, ovo je samo nekoliko najkrupnijih problema o kojima je na savjetovanju bilo riječi i koji očigledno postoje. Treba napomenuti da je niz pitanja kako metodološke, tako i organizacione prirode ostao otvoren i poslije savjetovanja. Može se očekivati da novoformirano zajedničko tijelo (na savjetovanju mu nije dat definitivan naziv) priđe rješavanju postavljenih pitanja uz punu podršku Koordinacionog odbora i svih onih kojima je stalo do što skorije pojave jedne sintetičke istorije o našem NOR-u i revoluciji.

Miodrag Čanković

Mreža partijskih rukovodstava u tuzlanskoj oblasti pred početak ustanka i u istočnoj Bosni krajem 1941. godine (rekonstrukcija)

U radu na rekonstrukciji mreže partijskih rukovodstava u istočnoj Bosni 1941. godine nije se moglo osloniti na sačuvane dokumente. Arhivski fondovi partijske provenijencije iz tog vremena su veoma siromašni (ratne prilike, uobičajena pravila partijske konspiracije), a ukoliko su pojedini dokumenti i sačuvani, u njima nije moguće naći tražene podatke. Zato su za ovaj rad korišteni podaci koje pruža objavljena memoarska građa (razni zbornici, sjećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a) i neobjavljena memoarska građa koja se nalazi u Institutu za istoriju radničkog pokreta Sarajevo — Zbirka memoarske građe.

Zbog toga što memoarska građa nastaje znatno kasnije od istorijskih događaja o kojima govori, razumljivo je da i pored relativno velikog broja objavljenih (i znatno više neobjavljenih) sjećanja ima malo slučajeva da su se autori odlučili na precizno navođenje vremena formiranja i sastava partijskih komiteta. Ovo posebno važi za sastave komiteta poslije početka ustanka, jer je tada, više nego ranije, dolazilo do čestih promjena zbog hapšenja od strane neprijatelja, odlaska na nove dužnosti itd. Sve to govori o teškoćama na koje treba računati u radu ovakve vrste, pa nije isključeno da tu leže razlozi zbog kojih, koliko mi je poznato, do sada nije objavljena nijedna šira rekonstrukcija partijskih rukovodstava iz vremena rata za neku oblast Bosne i Hercegovine.

Tamo gdje su se pojavile kontradikcije, pa nije bilo moguće izvršiti provjeru, navođeni su svi podaci, a naglašen je isticanjem u prvi plan onaj koji je, po mom mišljenju, vjerodostojniji. Ako nije bilo moguće dati rekonstrukciju nekog rukovodstva u tačno određeno vrijeme (pred ustanak, krajem 1941. godine) dati su raspoloživi podaci koji govore o sastavu tog rukovodstva neposredno prije ili poslije fiksiranih termina.

Treba istaći da će budući istraživački rad, a naročito nova djela memoarskog i biografskog karaktera pokretača i rukovodilaca NOR-a, dati nove podatke i dopune. Ukoliko je riječ o podacima koji su crpljeni iz jednog jedinog izvora, jer drugih trenutno nema, onda su moguće i ispravke. Zato je izvjesno da ovaj rad nema pretenzija da daje konačne rezultate.

Partijska rukovodstva pred ustanak

1. Oblasni komitet KPJ (za tuzlansku oblast)

Pašaga Mandžić, sekretar
Cvijetin Mijatović, član
Enver Šiljak, član
Albin Herljević, član
Jusuf Jakubović, član

U svojim (neobjavljenim) sjećanjima (datim u Tuzli 3. 11. 1958. godine) Cvijetin Mijatović daje ovakav sastav komiteta (Zbirka memoarske građe Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo — MG IRP, M/33, str. 60), a Pašaga Mandžić (**Sjećanje na partijski rad u Tuzli od 1936. do 1941. godine, članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne**, knjiga 5, str. 17), navodi da je u svojstvu sekretara tog komiteta podnio referat o stanju i radu partijske organizacije u oblasti na oblasnoj partijskoj konferenciji koja je održana krajem marta 1941. godine u osnovnoj školi u Bistracu.

2. Sreski komitet KPJ Brčko

Nasto Nakić, sekretar
Pero Ćuskić, član
Ahmet Kobić, član
Milan Marinković, član
Hariz Suljić, član

Radivoj Lukić (**U srezu brčanskom, Ustanak naroda Jugoslavije 1941,** knjiga 4, strana 290) navodi Nakića kao sekretara, a Ćuskića, Kobića i Marinkovića kao članove Sreskog komiteta. Asim Mujkić (neobjavljena stenografisana izjava od 7. 5. 1951. godine, MG IRP, inventarski broj 9764, strana 5), kaže da su sreski komitet (koji je 1940. godine izrastao iz Mjesnog komiteta) sačinjavali: Ahmet Kobić, Milan Marinković, Pero Ćuskić, Boriša Kovačević, Hariz Suljić i Nasto Nakić. Boriša Kovačević je, međutim, 1941. godine bio u Sarajevu, pa nije mogao biti član toga komiteta, a članstvo Hariza Suljića proizilazi iz činjenice da je obavljao dužnost sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a. Sporno je pitanje sekretara komiteta, jer Asim Mujkić kaže da je to bio Pero Ćuskić, a Radivoj Lukić piše da je sekretar bio Nasto Nakić. Ne raspolažući trećim izvorom podataka o ovom pitanju, moram dati prednost objavljenom izvoru. Treba napomenuti još i to da je sjedište komiteta od prve polovine maja bilo u selu Ražljevu.

3. Mjesni komitet KPJ Tuzla

Fadil Hadžiefendić, sekretar
Enver Šiljak, član
Antonija Henjel, član

U prilogu pod naslovom **Podaci o radu i razvoju partijske organizacije KPJ grada Tuzle,** (MG IRP, inventarski broj 9763, strana 1, podatke sredio Teufik Selimović) stoji: »Godine 1941. (do odlaska na teren) članovi MK bili su drugovi: Jusuf Jakubović (sekretar komiteta), Enver Šiljak, Antonija Henjel i Fadil Hadžiefendić«.

Međutim, Pašaga Mandžić (citirani članak, strana 19), govori o sastanku Mjesnog komiteta koji je održan 21. juna: »Ovom sastanku prisustvovali su

i drugovi Uglješa Danilović i Cvijetin Mijatović. Izvještaj o pripremama podnio je sekretar Mjesnog komiteta Fadil Hadžiefendić, koji je tu dužnost primio tih dana«.

Kako je sjećanje Pašage Mandžića vezano uz sasvim određeni događaj (i termin), to je i tvrdnja o sekretaru komiteta vjerodostojnija. Izmjena sekretara komiteta obavljena je, vjerovatno, u periodu između 25. maja i 15. juna, jer je Jusuf Jakubović bio dobro poznat policiji zbog svoje ranije aktivnosti.

4. Mjesni komitet KPJ Brčko

Hariz Suljić, sekretar

Radivoj Lukić (citirani članak, strana 309), govori o poginulim sekretarima Gradskog komiteta KPJ Brčko ovim redom: Milan Marinković, Hariz Suljić. Kako je Milan Marinković poginuo, vjerovatno, krajem maja (Radivoj Lukić, isti članak, strana 291—292), a Hariz Suljić prilikom pokušaja da se prebaci u partizane (nakon što je bio otkriven od neprijatelja), izlazi da je u vrijeme neposredno pred ustanak sekretar komiteta Hariz Suljić. Podataka o članovima komiteta nema.

5. Mjesni komitet KPJ Bijeljina

Zdravko Antonić (**Rad Komunističke partije Jugoslavije na pripremi ustanka u tuzlanskoj oblasti 1941. godine,** članak se nalazi na Filozofskom fakultetu u Beogradu, strana 15—16) je rekonstruisao sastav ovog komiteta ovako: Slavko Mićanović, sekretar, Božo Ostojić, Milenko Stojaković, Vukašin Pajković, Mirko Filipović i Ante Marasović. Rekonstrukcija je izvršena na osnovu skupne izjave Nenada Petrovića, Veljka Simića, Mirka Mijojlića i Jeremije Perić, nađene u građi opštinske komisije za hronike u Bijeljini, bez paginacije.

U izjavi snimljenoj na magnetofonsku traku (MG IRP, magnetofonska traka 2-II) Slavko Mićanović izlaže istorijat MK Bijeljina: komitet je formiran u ljeto 1939. i u njemu su bili: Ante Marasović (sekretar), Mirko Filipović, Milenko Stojaković i Slavko Mićanović. Komitet u ovom sastavu djeluje do kraja ljeta 1940, kada su izvršene neke izmjene. Slavko Mićanović je tada izašao iz komiteta, i u jesen iste godine otišao u Beograd, a približno u isto vrijeme i Ante Marasović. Od kraja ljeta 1940. sekretar komiteta je Milenko Stojaković, a član komiteta Božo Ostojić. Mićanović se vraća u Bijeljinu aprila 1941. godine i sastaje se sa Fadilom Jahićem-Špancom, koji je u cjelini rukovodio partijskim radom, pa pretpostavlja da je Fadil Jahić bio sekretar komiteta.

Iz svih ovih podataka nije moguće rekonstruisati sastav MK Bijeljina u vrijeme pred ustanak 1941. godine, ali je sasvim sigurno da taj komitet postoji i aktivno radi na pripremama ustanka što, uostalom, potvrđuju i događaji iz avgusta 1941. godine.

6. Mjesni komitet KPJ Doboj

Mehmed Vejzović, sekretar
Josip Jovanović, član
Čedo Jaćimović, član
Ivan Mazurkijević, član

Todor Vujasinović (**Organizacija ustanka i važnije oružane akcije na Ozrenu, Ustanak naroda Jugoslavije 1941**, knj. 4, str. 544), navodi da je »sekretar dobojske partijske organizacije bio Mehmed Vejzović, a pomagao mu je tehničar Josip Jovanović«. Adem Hercegovac (neobjavljeno sjećanje **Razvitak ustanka u centralnoj Bosni od 1941. do 1942. godine**, MG IRP, inv. br. 9685, str. 1) kaže da su partijsko rukovodstvo u Doboju sačinjavali Josip Jovanović, Čedo Jaćimović i Ivan Mazurkijević. Todor Vujasinović je bio određen od strane Vojnog komiteta za tuzlansku oblast da rukovodi pripremama za ustanak na sektoru Doboj, Maglaj, Gračanica, pa je njegovo poznavanje partijskih radnika na koje se mogao osloniti sigurno. Navodi Adema Hercegovca upotpunjavaju podatke Todora Vujasinovića, pa je navedeni sastav Mjesnog komiteta KPJ Doboj u toliko sigurniji.

7. Mjesni komitet KPJ Derventa

Ferdo Mandić
Drago Begić
Pišta Policer

U diskusiji o Pregledu istorije SKJ koja je održana u Tuzli 30. 1. 1964. godine (MG IRP, M/4, str. 3) Mihajlo Javorski je naveo da su Mandić, Begić i Policer radili u Mjesnom komitetu u Derventi. Iz njegovog priloga **Uspomene na Ferdu Mandića** (40 godina, **Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta**, knj. 7, str. 668) vidi se, dalje, da je Ferdo Mandić član tog komiteta od aprila do početka avgusta 1941. godine, kada je prebačen na ilegalni rad u Zagreb. Vidi se također da je derventska partijska organizacija bila vezana sa Okružnim komitetom KP Hrvatske Slavonski Brod, jer je na savjetovanju tog komiteta, 22. juna 1941. godine, partijsku organizaciju Derventе predstavljao Ferdo Mandić.

Partijska rukovodstva krajem 1941. godine

1. Oblasni komitet KPJ (za tuzlansku oblast)

Nije moguće konstatovati kontinuirano postojanje i djelovanje Oblasnog komiteta kao zasebnog partijskog rukovodstva do kraja 1941. godine. Sudeći po nizu indicija Oblasni štab, koji je formiran jula 1941. godine, vršio je i funkcije Oblasnog komiteta, odnosno Oblasni vojni štab (od tri člana) i Oblasni komitet su bili jedno tijelo. Ovakav zaključak se nameće zato što ni u jednom poznatom izvoru nema spomena o Oblasnom komitetu u vremenu od početka avgusta do kraja 1941. godine.

Oblasni vojni štab je formiran 15. jula u sastavu:
Ivan Marković, komandant
Cvijetin Mijatović, politički komesar
Pašaga Mandžić, zamjenik komandanta

Ovaj podatak daje Pašaga Mandžić (citirani članak, strana 19). Međutim, ima mišljenja da je Oblasni vojni štab u istom sastavu formiran početkom jula 1941. godine (Miloš Zekić, **Ustanak u Birču 1941. godine, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne**, knjiga 5, str. 32, i Cvijetin Mijatović, **Neka sjećanja iz prvih ustaničkih dana, Članci i građa**, ista knjiga, str. 21).

Govoreći o borbama kod Vlasenice i nesporazumima sa četnicima Aćima Babića, Miloš Zekić (isti članak, strana 37) spominje Cvijetina Mijatovića

kao političkog komesara Oblasnog štaba, a u fusnoti br. 4, na istoj strani, Oblasno rukovodstvo partije. Ovo je najizrazitiji primjer na osnovu koga se može pretpostaviti da su Oblasni štab i Oblasni komitet jedno isto tijelo.

U prilog ovoj pretpostavci mogu se navesti i neki drugi podaci.

U izvještajima Mahmuta Bušatlije Svetozaru Vukmanoviću iz avgusta 1941. godine (Arhiv SKBiH, tom III, knjiga 1, str. 37—40) na više mjesta se spominje Oblasni štab, a ne Oblasni komitet. Pašaga Mandžić, sekretar Oblasnog komiteta, potpisuje se ispod Izvještaja štaba Ozrenskog NOP odreda Štabu tuzlanske oblasti, od 15. septembra 1941. godine, kao član Oblasnog štaba (Arhiv SKBiH, tom III, knjiga 1, strana 61), a Cvijetin Mijatović, član Oblasnog komiteta, kao politički komesar Birčanskog NOP odreda (Proglas Majevičkog odreda muslimanima sjeveroistočne Bosne od decembra 1941. godine, Arhiv SKBiH, tom III, knjiga 1, strana 141).

Podnoseći Organizacioni izvještaj Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH na Osnivačkom kongresu KPBiH (Osnivački kongres KPBiH, Sarajevo 1950, strana 140) Cvijetin Mijatović je istakao da je »Krajem 1941. godine zadan odlučan udarac četnicima na Majevici i partijska organizacija sada razvija rad na široj teritoriji i pod znatno povoljnijim uslovima. Pokrajinski komitet tada formira Oblasni komitet za istočnu Bosnu, koji povezuje partijske organizacije na cijelom području«.

Iz izloženog se može zaključiti da je, u poznatim događajima početkom 1942. godine, Oblasni komitet za tuzlansku oblast prestao da postoji i djeluje čak i u formi Oblasnog štaba.

2. Okružni komitet KPJ Birač

Milutin Đurašković, sekretar
Veso Gavrić, član
Ibro Kunosić, član
Rade Jakšić, član
Svetozar Kosorić, član

Prema Radi Jakšiću (**Rad KPJ u Birču na razvijanju bratstva i jedinstva u ustaničkim danima 1941. godine, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne**, knjiga 3, str. 75) Komitet je formiran u septembru 1941. godine i imao je tri člana a »kasnije su u Komitet ušli i Rade Jakšić i Svetozar Kosorić«. Kako se iz samog naslova rada iz koga su uzeti ovi podaci vidi da autor govori o događajima iz 1941. godine, to je vjerovatno da su Rade Jakšić i Svetozar Kosorić postali članovi Komiteta u toku te godine.

U **Hronologiji NOB** (Vojnoistorijski institut Beograd, str. 126) kaže se da je Okružni komitet KPJ za Birač, odlukom PK KPJ za BiH, formiran oktobra 1941. godine. Nije mi, prema tome, bilo moguće odrediti tačno vrijeme formiranja ovog komiteta, ali je sigurno da on djeluje krajem 1941. godine.

3. Okružni komitet KPJ za Majevicu i Semberiju

Jusuf Jakubović, sekretar
Srbo Gligorović, član
Stevo Popović, član
Pero Ćuskić, član
Svetolik Gospić, član

Stevo Popović (**Iz prvih dana ustanka na Majevici, Ustanak naroda Jugoslavije,** knjiga 1, str. 677—688) na više mjesta navodi da je već u septembru 1941. godine Jusuf Jakubović sekretar Okružnog komiteta za Majevicu i Semberiju (iz čega se može zaključiti da je ovaj Komitet formiran najkasnije početkom septembra te godine), a zatim da je član Komiteta Srbo Gligorović, Slavko Mićanović (**Napad četnika na partizane na Majevici,** Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, knjiga 12, str. 165—181), govoreći o partijskom savjetovanju za okrug majevički, koje je održano u Mačkovcu 15. februara 1942. godine, navodi takođe Jusufa Jakubovića kao sekretara Okružnog komiteta, a kao člana komiteta Stevu Popovića. U odjeljku koji govori o napadu četnika na partizanski štab u Vukosavcima, Slavko Mićanović navodi da je Pero Ćuskić poginuo kao član Okružnog komiteta.

Konačno, Svetolik Gospić je član ovog komiteta kao sekretar Sreskog komiteta KPJ Bijeljina.

4. Okružni komitet KPJ za Romaniju

Zaga Blažić, sekretar
Vlado Cvijetić, član
Savo Bilić, član
Grujo Novaković, član

Grujo Novaković (sjećanje pod naslovom **Romanija,** MG IRP, inventarski broj 9850, str. 25—26), navodi da je 9. 11. 1941. godine »Pokrajinski komitet formirao Okružni komitet za Romaniju u koji su ušli Zaga Blažić, sekretar komiteta, Esad Čengić, organizacioni sekretar, Grujo Novaković, Vlado Cvijetić, Savo Bilić«. On dalje kaže da je u komitetu bila izvršena podjela rada tako da su Vlado Cvijetić i Savo Bilić sa političkim i organizacionim sekretarom komiteta imali zadatak da rade na formiranju partijskih jedinica i na ideološko-političkom radu, a Grujo Novaković da organizuje rad narodnih vlasti i komande mjesta. Komitet je, uglavnom, djelovao na teritoriji na kojoj je djelovao i partizanski odred.

U izjavi snimljenoj na magnetofonsku traku (MG IRP, magnetofonska traka 2-I) Esad Čengić daje ove podatke: Komitet je formiran, vjerovatno, u oktobru, a sačinjavali su ga: Esad Čengić (sekretar), Janko Jolović, Đoko Mačar, Ankica Albahari, Vlado Cvijetić i Savo Bilić. Zaga Blažić dolazi na Romaniju (i za sekretara Okružnog komiteta) krajem 1941. godine, a Esad Čengić odlazi na partijski rad u muslimanski bataljon, te nije više mogao biti u Okružnom komitetu.

Kako se Grujo Novaković nalazi na Romaniji i nakon odlaska Esada Čengića, to je prihvatljivija verzija komiteta koju on daje, uz usvajanje ispravke koja se odnosi na članstvo Esada Čengića.

5. Okružni komitet KPJ za područje odreda »Zvijezda«

Nisim Albahari, član
Hasan Brkić, član
Branko Šurbat, član
Mladen Terzić, član

Ovakav sastav Komiteta (bez podataka o tome ko je vršio dužnost sekretara), dat je u grupnom sjećanju Nisima Albaharija, Hasana Brkića, Vase Radića, Milorada Đokića i Vojina Vukovića pod naslovom **Odred Zvijezda** (MG IRP, inv..br. 9670, str. 15). Navodi se da je Komitet formiran početkom

oktobra 1941. godine, a zadatak mu je bio rukovođenje partijskom organizacijom na prostoru između Sarajeva i Zenice.

6. Okružni komitet KPJ Kalinovik

Karlo Batko, sekretar
Boriša Kovačević, član
Dragutin Kovačević, član
Ćiro Regoje, član
(Slobodan Kezunović, **Početak i razvoj ustanka u kalinovačkom kraju, Četrdeset godina,** knjiga 5, str. 531). Komitet je formiran poslije oslobođenja Trnova, 31. oktobra 1941. godine.

7. Sreski komitet KPJ Brčko

Ovaj komitet je krajem 1941. godine imao isti sastav kao i prije početka ustanka, a njegovo sjedište je također bilo u selu Ražljevu.

8. Sreski komitet KPJ Bijeljina

Svetolik Gospić, sekretar
Drago Bojić, član
Slavko Mićanović, član
Mladen Jeftić, član
U skupnom sjećanju Nenada Petrovića, Veljka Simića, Jeremije Perić i Slavka Mićanovića pod naslovom **Bijeljina** (MG IRP, inv. br. 9767, str. 1) kaže se: »U toku mjeseca marta 1942. godine po povlačenju Majevičkog partizanskog odreda na Birač na teritoriji Bijeljinskog sreza ostala je partijska organizacija, ostao je u cjelini i Sreski komitet sa drugom »Brkom« na čelu«. Vrijeme formiranja ovog komiteta nije moguće utvrditi, ali je vjerovatno da je formiran u jesen 1941. godine kada je Mjesnom komitetu Bijeljina bio onemogućen rad, pa je na oslobođenoj teritoriji (Crnjelovo?) formiran Sreski komitet.

9. Mjesni komitet KPJ Tuzla

Mustafa Sadiković, sekretar
Mustafa Vilović, član
Adem Azapagić, član
Mito Pavlović, član
Komitet u ovom sastavu djeluje od jeseni 1941. godine, tj. poslije odlaska članova Mjesnog komiteta (sastav prije početka ustanka) na oslobođeni teritorij i poslije pogibije Mahmuta Bušatlije.
(**Podaci o radu i razvoju partijske organizacije KPJ grada Tuzle,** MG IRP, inv. br. 9763, str. 1, podatke sredio Teufik Selimović).

10. Mjesni komitet KPJ Šekovići

Miloš Zekić (**Ustanak u Birču 1941. godine**, članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. 5, str. 41) navodi da je: »Početkom oktobra formirana prva ćelija i na terenu. Tada je oformljen i Mjesni komitet u selu Šekovići. U zgradi osnovne škole bio je Partijski dom u kome je otvorena čitaonica. Tu je bila i partijska tehnika«.

U daljnjem tekstu Zekić više ne pominje ovaj komitet, a, koliko je poznato, taj komitet se ne pominje ni u jednom drugom izvoru.

11. Mjesni komitet KPJ Brčko

Dragoljub Marković, sekretar

Radivoj Lukić (**U srezu brčanskom, Ustanak naroda Jugoslavije**, knjiga 4, str. 309) piše da je »Hariza Suljića na dužnosti sekretara Gradskog komiteta zamijenio Dragoljub Marković...« On takođe kaže da je »Sreski komitet u Ražljevu dobijao od Gradskog komiteta redovne izvještaje o pokretima neprijateljskih snaga, situaciji u gradu; zatim sanitetski materijal, dobrovoljne priloge sakupljene u novcu i odjeći od naroda, kancelarijski materijal, municiju i druge stvari«. Sve ovo govori da je u Brčkom djelovala partijska organizacija čije je aktivnosti povezivao i objedinjavao Mjesni komitet. Nema, međutim, podataka ko je sve ulazio u sastav tog komiteta (u vrijeme kada je Dragoljub Marković bio sekretar), a nije moguće nekim izvorom ni potvrditi podatak o Dragoljubu Markoviću.

12. Mjesni komitet KPJ Visoko

Meho Patak, sekretar
Ismet Terzimehić, član
Himzo Salihbegović, član

Himzo Salihbegović (**Srez Visoko**, MG IRP, inv. br. 9673, str. 3) navodi da je Mjesni komitet formiran ubrzo nakon što je u Visoko premješten sudija Ismet Terzimehić. On kaže da je »Mjesni komitet redovno održavao svoje sastanke i kao najglavniji zadatak je imao: da dostavlja pismene izvještaje u odred o kretanju ustaških jedinica i pojedinaca, o odvajanju srpskog življa u logore...« itd. Može se zaključiti, takođe, da je Komitet u ovom sastavu djelovao do aprila 1942. godine.

U grupnom sjećanju Nisima Albaharija, Hasana Brkića, Vase Radića, Milorada Đokića i Vojina Vukovića, MG IRP, inv. br. 9670, str. 15, kaže se da je Mjesni komitet u Visokom sa oko 5 članova formiran oktobra 1941. godine.

prikazi

GENERALNI ŠTRAJK U BOSNI I HERCEGOVINI 1906. GODINE, tom II, knj. I, Sarajevo, 1963. 649 str.; knjiga II, Sarajevo 1966, 614 str. Izbor, redakcija i prevod Kasima Isovića, izdanje Arhiva SR Bosne i Hercegovine.

I

Prikupljanje i objavljivanje arhivske građe o radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini započeto je prije desetak godina. Značajan doprinos i napor u tom pravcu izvršio je Arhiv SR Bosne i Hercegovine u Sarajevu, koji je započeo izdavanje edicije »Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek)«.

Prvu knjigu u šire zamišljenoj ediciji predstavlja »Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1905. godine«, u izboru, prevodu i redakciji Vojislava Bogićevića. Na njemačkom i u prevodu na srpskohrvatski jezik objavljena su 294 dokumenta. Za period od dvadeset sedam godina navedeni broj dokumenata je nedovoljan, a pogotovu ako se izdvoji pedesetak koji se ne odnose neposredno na radnički pokret u ovoj zemlji. Mali broj dokumenata, njihova nepovezanost i fragmentarnost ukazuju na to da se radništvo koje je nastajalo uporedo s industrijalizacijom veoma teško afirmisalo kao posebna socijalna grupacija svjesna svog klasnog položaja. Težina tog procesa i njegova lokalna ispoljavanja ogledaju se u svim dokumentima. Lokalni i pretežno stihijni pokreti radništva počinju dobijati organizovanije forme tek 1905. godine. Takav razvoj radničkog pokreta prekinut je snažnim talasom štrajkova u maju 1906. godine. Zbog toga ovim štrajkovima pripada posebno mjesto u istoriji radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. Ta činjenica došla je do izražaja i u naporima Arhiva SRBiH. Ovim događajima posvećen je drugi tom pomenute edicije, koji je objavljen u dvije knjige. Prva knjiga, objavljena 1963. godine, sadrži 326 dokumenata u originalu (na njemačkom), i u prevodu na srpskohrvatski, a druga (objavljena 1966) sadrži 173 dokumenta takođe u originalu i prevodu. I metodološki i sadržajno obje knjige predstavljaju cjelinu pa bi bilo pogrešno ne posmatrati ih kao jedinstvenu zbirku.

Pri postavljanju ove zbirke redaktor Kasim Isović nalazio se pred određenim metodološko-tehničkim dilemama. Prije svega, postavilo se pitanje osnovnih metodoloških principa. Kad je riječ o majskim štrajkovima u Bosni i Hercegovini 1906. godine, onda je dokumente moguće poređati hronološki, prema problemima i regionima, pa čak i provenijenciji. Redaktor se odlučio za osnovni metodološki princip i dokumenta objavio hronološkim slijedom. Međutim, hronološki princip nije svugdje konsekventno provođen. Za takav postupak ima nekoliko razloga: prvo, obje knjige nisu pripremane istovre-

meno, tako da su istraživanja za drugu knjigu došla do građe koja bi hronološki spadala u prvu; drugo, dinamika zbivanja stavila je u pokret cjelokupnu administraciju od Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade do žandarmerijskih ekspozitura i konfidenata. Svi su oni u kritičnim danima majskih štrajkova slali telegrafske vijesti, izvještaje i analize događaja, što je u mnogome otežalo precizan hronološki poredak. Treće, da bi se pojedina pitanja cjelovitije prezentirala, dokumenti nisuređani u potpunosti hronološki. Kombinacija hronološkog i problematskog poretka češće je zastupljena u drugoj knjizi, koja donosi više opširnih izvještaja i analiza ne samo majskih štrajkova u pojedinim mjestima nego i o razvoju radničkog pokreta u pojedinim krajevima i regionima. Na ove elemente ukazano je u uvodnim napomenama druge knjige. Osnovna nastojanja redaktora bila su »[...] da maksimalno sačuva kontinuitet događaja paralelno na cjelokupnom području Bosne i Hercegovine [...]«.

U prvu knjigu uvršten je predgovor (str. 29—38) koji predstavlja veoma zgusnut pregled osnovnih protivurječnosti bh. društva od 1878—1906. godine, a u drugu knjigu nekoliko napomena o metodološkim postupcima. Dok je redaktor u prvoj knjizi propustio da dadne objašnjenja uz pojedine dokumente (kao npr. dešifrovanje i identifikovanje konfidenata, osnovne biografske podatke za pojedine važnije ličnosti i sl.), taj nedostatak je izbjegnut u drugoj knjizi.

Praktičnu upotrebu dokumenata redaktor je olakšao značajnim naporom praveći za svaki dokumenat kratka regesta. U tim regestama korisnik zbirke nalazi sljedeće podatke: redni broj, mjesto nastanka, datum, karakter (telegram, izvještaj, molba i sl.) i kratak sadržaj dokumenata. Time već u samom sadržaju može naći ono što korisnika interesuje. Pored toga, obje knjige su snabdjevene indeksom imena i mjesta koja se pominju u zbirci, što također olakšava njenu upotrebu. Iako su majski štrajkovi osnovna tema ove zbirke dokumenata, ona, u stvari, predstavlja nastavak ranije objavljenog prvog toma pomenute edicije, a vremenski ne završava sa prestajanjem majskih štrajkova nego ide do kraja 1906. godine, pa čak donosi i nekoliko dokumenata s početka 1907. godine koji su sadržajno vezani za osnovne probleme zbirke.

II

Dokumenti o majskim štrajkovima u Bosni i Hercegovini 1906. godine veoma su raznovrsni i po provenijenciji i po sadržaju. Potiču od svih instanci civilnih, političkih i vojnih vlasti, zatim konfidenata, radničkih odbora, seoskih starješina i drugih pojedinaca. Oko polovinu dokumenata sačinjavaju kratki telegrafski izvještaji u kojima se obavještavaju više instance vlasti o počecima pojedinih štrajkova, o njihovom karakteru i toku, i, obavezno, kakve su mjere preduzete za obezbjeđenje lične i imovinske sigurnosti. Za rekonstrukciju cjelokupnih zbivanja svi su dokumenti značajni i interesantni. Posebno interesantnu grupu dokumenata sačinjavaju konfidentski izvještaji koji često pružaju jedinstvene podatke. Oni registruju elemente koje ne sadrže službeni i drugi izvještaji (obični razgovori na ulici ili u kafani, prisluškivanja i pojedina zapažanja o raspoloženjima običnog svijeta, a posebno pojedinih prvaka i uglednijih ljudi), a sadržinom i formom izlaze iz uobičajenih okvira i formula administracije. Međutim, rad na ovim dokumentima zahtijeva punu opreznost pri utvrđivanju vjerodostojnosti i autentičnosti po-

dataka. Konfidenti se javljaju pod šiframa koje je veoma teško odgonetnuti i identifikovati, a samim tim dolazi u pitanje mogućnost kritike izvora (koliko je pojedini konfident sam učestvovao u događajima, koliko su podaci dobijeni posredno i koliko su opterećeni subjektivnom notom, koliko je konfident bio sposoban da određene činjenice razumije i pravilno interpretira itd.).

Ipak, za rekonstrukciju i analizu događaja u maju 1906. godine i poslije njih, najznačajniji su opširni izvještaji pojedinih kotarskih i okružnih predstojnika, kao i viših službenika Zemaljske vlade. Posredstvom ovih izvještaja može se sagledati djelovanje svih faktora u samom procesu zbivanja.

Prema sadržini objavljene zbirke dokumenata, mogu se izlučiti četiri osnovna pitanja: prvo, majski štrajkovi sa stanovišta radničkog pokreta; drugo, odnos građanskih političara prema majskim štrajkovima, odnos prema radništvu i seljaštvu; treće, uticaj majskih štrajkova na selo i, četvrto, stav austrougarskih vlasti prema svim ovim faktorima.

* *
*

U proljeće i ljeto 1905. godine radnički pokret u Sarajevu izašao je iz anonimnosti čitavim nizom štrajkova. Pored ekonomsko-socijalnih zahtjeva, pokreti iz 1905. godine sadrže značajne elemente političke borbe. U stvari, ni u jednom pojedinačnom slučaju nije moguće odvojiti ekonomsko-socijalnu od političke borbe, jer se redovno javljaju zahtjevi političke prirode (na primjer, zahtjev za proslavu prvog maja, za slobodu sastajanja i udruživanja). Spremnost radništva za udruživanjem ispoljila se u različitim težnjama radništva za emancipacijom ne samo u odnosu na poslodavce nego u odnosu na državnu vlast, konfesionalno-nacionalnu prenaglašenost i kulturnu zaostalost. Praktično, sarajevsko radništvo uspijeva da stvori uslove za organizovanu borbu. Pored niza uspjelih tarifnih pokreta, stvorena su polulegalna strukovna udruženja i Glavni radnički savez. Međutim, Glavni radnički savez, osnovan sa programom i djelokrugom u čitavoj Bosni i Hercegovini, imao je stvarno lokalni karakter, ograničavajući se na Sarajevo. Za razliku od događaja iz 1905. godine, majski štrajkovi 1906. godine (koji su opet počeli u Sarajevu) znače prelomne događaje u radničkom pokretu ove zemlje. Prije svega, radnički pokret zahvata čitavu Bosnu i Hercegovinu i sve kategorije radništva sa daleko širim indeksom ekonomsko-socijalnih i političkih zahtjeva od onih iz 1905. godine. Ako su postavljeni zahtjevi određeno mjerilo sa čime je radništvo nezadovoljno, onda najveću pažnju privlače zahtjevi sarajevskih radnika od 4. maja 1906. Na radničkom zboru izabran je odbor koji je podnio Zemaljskoj vladi pismene zahtjeve u kojima se traži: sloboda sastajanja i udruživanja, hitna potvrda Pravila Glavnog radničkog saveza i strukovnih saveza, zatim se traži da izabrani radnički organi i odbori slobodno saobraćaju s vlastima i iznose tužbe, žalbe, želje i zahtjeve radništva, a da zbog toga ne budu izloženi progonima vlasti.

Pored ovih opštih zahtjeva koje je postavilo sarajevsko radništvo, inspirisano određenim stanjem i raspoloženjem, radnici svih struka u svim industrijskim i zanatskim preduzećima Bosne i Hercegovine postavljaju svoje zahtjeve (zidari, tesari, stolari, ciglarski radnici, radnici fabrika duvana, hiljade šumskih radnika, čistači ulica, kočijaši, rudari, metalski radnici, kovači, kolari, željezničari, obalski radnici itd.). Iako se ovi zahtjevi postavljaju prema specifičnim prilikama i radnim uslovima pojedinih struka, ipak se

oni mogu svesti na nekoliko najbitnijih: povećanje nadnica 10—15%, a u nekoliko slučajeva određivanje minimalnih nadnica, skraćenje radnog vremena na 12, 10 i 8 sati, bolje regulisanje radnih odnosa i plaćanja, uvođenje obostranog otkaznog roka od 14 dana, 8-dnevne ili 14-dnevne isplate, regulisanje prekovremenog rada, otpuštanje činovnika i nadzornika koji nekorektnim ponašanjem maltretiraju radnike, globe ih ili zakidaju na različite načine. Ako postavljeni zahtjevi govore o onome što radništvo nije imalo, onda se upotpunjavaju predstave o položaju radnika i osnovnim uzrocima štrajkova. Pored toga, zahtjevi predstavljaju i osnovne programske postavke za daljnju borbu radništva.

Osim radničkih zahtjeva, koji na određen način ukazuju na suštinu štrajkova, nameću se i pitanja o stepenu organizovanosti i jedinstva, kao i o uticaju strukture radništva na tok i karakter majskih štrajkova.

Objavljeni dokumenti pokazuju da nije riječ o generalnom štrajku u Bosni i Hercegovini, nego o nizu pojedinačnih generalnih štrajkova u raznim mjestima. Nije postojalo jedinstveno rukovodstvo za sve štrajkove u Bosni i Hercegovini, pa čak ni ranija radnička rukovodstva se ne javljaju kao organizatori i predstavnici radništva. Preovlađuje utisak da su štrajkovi spontano izbacili pojedine ljude (naročito među šumskim radnicima koji nisu bili organizovani) ili su se poneki sami nametnuli (na primjer Stevo Obilić i Vilibald Prates u Sarajevu). Postoje tragovi da je u toku samih štrajkova vršena agitacija (Sarajevo, Zenica, Zavidovići, Travnik, Mostar), ali se ne može stvoriti predstava o njenoj organizovanosti iz jednog centra sa jasnim planom i određenim programom. Upravo, odsustvo tog zajedničkog rukovodećeg tijela dovodilo je do različitog istupanja radništva u pojedinim mjestima i do znatnog ispoljavanja stihijnosti i nedosljednosti u borbi za postavljene zahtjeve. U često dramatičnim događajima ne treba zaboraviti ni elemente anarhičnosti i panike. U svim ovim zbivanjima nije manje značajan uticaj strukture radništva. Zajedničko gotovo svim kategorijama radništva bile su navedene ekonomsko-socijalne i političke teškoće. Međutim, sve kategorije radništva nisu ih podjednako osjećale. Poznato je da su sva veća šumska preduzeća i pojedini rudnici upošljavali većinom domaću radnu snagu iz oblasti bližih rejonima eksploatacije drveta ili rudnika. Iako je njihova zarada bila veoma niska, oni su to nadoknađivali poljoprivrednom proizvodnjom. Stanovali su u svojim kućama na selu, a posjedovali su zemlju i stoku zbog čega su veoma malo zavisili od tržišta životnih namirnica. Radnici koji su stanovali u kolonijama pored rudnika ili fabrika nisu imali tih prednosti, a radili su za iste nadnice. Zbog toga radništvo seljačkog porijekla u majskim štrajkovima istupa na dva načina: ili zauzima pasivan stav zadovoljno onim što ima, ili ulazi u štrajk sa elementima stihijnosti i seljačke buntovnosti. Većinom nepismeni i zaostali, oni su bili manje podložni organizovanoj borbi sa dalekosežnim ciljevima. Time se i može objasniti kratkotrajnost većine štrajkova i nedosljednost u zahtjevima.

Radništvo u gradovima zavisilo je od rada u industriji i zanatstvu. Prisustvo vojske i činovništva utiče da se tržište razvija u svim većim gradovima. Nominalne najamnine godinama ostaju iste ili se minimalno povećavaju, dok realne konstantno opadaju. Ovaj momenat kao i drugi koji su određivali položaj radništva nagonili su ga da udruženje shvati kao zajednički cilj. Taj proces je počeo ranije a u majskim štrajkovima dolazi do

pravog pokreta za legalizovanje radničkih udruženja, kao i do stvaranja novih (npr. Mostar).

Treba napomenuti da radnički pokret koji je bio tek u začetku nije shvatio ovu izvanredno povoljnu priliku da uvuče selo u borbu i time znatno proširi bazu ovog socijalnog i političkog sukoba.

Stav radništva prema građanskim političarima pokazuje da ono nije bilo bez klasnog osjećanja. U svim mjestima gdje se građanski elementi miješaju u radnički pokret i žele s radništvom politički profitirati doživljavaju neuspjehe.

Određena zbivanja i diferenciranja u političkom životu Bosne i Hercegovine nisu ostala bez uticaja na radnički pokret. U toku majskih štrajkova pojedini faktori su veoma brzo reagovali tako da se već koncem maja stvara u Sarajevu »Organizacija radnika Hrvata«. U dokumentima se njen pravac najčešće naziva »hrišćansko-socijalnim«, ali iz njenog statuta se vidi da je ova organizacija imala nacionalno-klerikalnu osnovu koja treba da bude protuteža organizovanom radničkom pokretu i srpskom nacionalizmu.

* *
*

Majski štrajkovi 1906. godine složenošću zbivanja prerastaju okvire jednog socijalnog konflikta. Neosporno je da im je suština ekonomsko-socijalna, ali sa širom bazom od one na kojoj počiva radnički pokret. Ekonomskim i intelektualnim diferenciranjem bh. građansko društvo sve više je težilo da se politički emancipuje. Takve tendencije ispoljile su se u pokretu za crkveno-školsku i vakufsko-vjersku autonomiju, a u majskim štrajkovima one dolaze do punijeg izražaja. Djelovanje pojedinih građanskih političara naročito je došlo do izražaja u Sarajevu (dr Lazo Dimitrijević, Đorđe Nastić, Petar Kočić i dr.), i Mostaru (Đuro Džamonja, Vaso Rundo, Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović, Šerif Arnautović, advokat dr Vasilijević i Smailaga Ćemalović). Istraživanja njihovog političkog djelovanja u majskim štrajkovima ne mogu se vršiti samo sa stanovišta objavljenih dokumenata. Stavovi i mišljenja ovih ljudi bila su različita, kao što su i njihove političke ambicije bile različite. Prezentirani dokumenti ih pokazuju dosta jednostrano, uglavnom posredstvom službenih i konfidentskih izvještaja tako da se na osnovu njih mogu dobiti nepotpune impresije. U dokumentima preovladava mišljenje da je cilj građanskih političara bio da majske štrajkove i radništvo iskoriste za svoje političke ciljeve, da taj pokret prošire na seljaštvo i time stvore opšti socijalno-politički pokret koji vlast ne bi mogla da uguši, pa bi bila prisiljena na radikalnija rješenja. Put do ostvarenja ovih ciljeva je postupnost, po mogućnosti u zakonskim okvirima, a ukoliko se ukaže prilika i upotrebom sile. U dokumentima se mogu pratiti neka karakteristična zbivanja koja su najtipičnija za mostarsku čaršiju. Radnički štrajkovi izazvali su uzbuđenje u čitavoj čaršiji i okolnim selima. Radništvo i seljaštvo zajednički formulišu svoje ekonomsko-socijalne zahtjeve. Građanski prvaci i inteligencija prilaze ovom pokretu sa zahtjevima za građanskim političkim slobodama koje pretpostavljaju radničkim i seljačkim socijalnim zahtjevima. U ovom momentu čitav pokret se klasno politički komplikuje. Da bi zahtjevi za građanskim slobodama dobili snagu masovnog pokreta, prvaci drže vatrene govore i podstiču na upornost. Međutim, kako nezadovoljno radništvo počinje ugrožavati osnovni građanski red (zatvaranje du-

ćana, ometanje snabdijevanja i sl.) i zadirati u poslovne i imovinske interese čaršije, ti isti prvaci brojnim govorima pozivaju radnike i seljake na red i mirno rješenje problema putem deputacija i peticija.

U majskim štrajkovima pojavljuje se i sitno građanstvo sa svojim zahtjevima. Ono traži veće učešće domaćih ljudi u činovničkim službama, zabranu dodjeljivanja koncesija strancima, isključivanje stranih radnika i zanatlija, oporezivanje strane robe na bh. granici, zakonsko regulisanje zanatstva, i sl. Nemogućnost konkurencije stranoj robi i zanatlijama izazivala je godinama neraspoloženje prema strancima. Ovo snažno dolazi do izražaja u majskim štrajkovima i sadržano je u svim građanskim predstavkama upućenim vlastima.

* *
*

Za istraživanje agrarnih odnosa i, uopšte, pitanja vezana za selo, objavljena zbirka o majskim štrajkovima predstavlja izvanredan materijal. Ni u jednoj ranijoj prilici seljaštvo nije više i otvorenije kazalo o svom ekonomskom, socijalnom i političkom položaju. U opširnim predstavkama upućenim vlastima seljaštvo ukazuje na sve što ga je tištilo i opterećivalo preko dvije i po decenije, tako da ti dokumenti upotpunjavaju sliku o slabostima i protivurječnostima koje je u sebi sadržavao austrougarski ekonomski i politički sistem u Bosni i Hercegovini.

Seljaštvo u Hercegovini nastupa zajedno sa radništvom i građanstvom. Za čitavo hercegovačko područje karakteristični su zahtjevi seljaštva iz okoline Ljubuškog. Oni traže da Vlada održava kanale, nasipe i pojila, da gajeve i pašnjake erar ustupi seljacima za gajenje stoke, da se ustanove procjenitelji duhana, da se duhan otkupljuje po cijenama kakve su bile prve tri godine poslije zavođenja monopola, da glavare, muhtare i poljare biraju samostalno, da na domaće vino ne plaćaju uložak, da se podigne stočarstvo i smanji porez na ovce i koze.

Položaj bosanskog seljaštva najsnažnije se ocrtava u predstavci seoskih starješina iz sela Mokro, Trebević, Hreša i Nahorevo koji su predali sarajevskom kotarskom uredu 6. juna 1906. godine. U opširnoj predstavci seljaci su iznijeli čitav niz opterećenja i zahtjeve za njihovo regulisanje. Najznačajniji su zahtjevi za izmjenu agrarnih odnosa, za ukidanje desetine i desetinskog paušala, ukidanje šumskih zabrana, kuluka, slobodan izbor seoskih starješina, otvaranje po jedne srpske škole u svakoj opštini itd. Na osnovu ovih dokumenata moguća su raznovrsna razmatranja o stavu seljaštva prema okupaciji i austrougarskoj vlasti, o nadama i željama za rješenje osnovnih problema, o razočaranju koje je nastupilo uvođenjem krute birokratske administracije i dodavanjem novih opterećenja na ona ranija, o odnosu sela i grada i međusobnim uticajima, o psihologiji seljaštva itd.

* *
*

U objavljenoj zbirci ogromnu većinu čine dokumenti službene provenijencije. Iz njih se mogu jasno vidjeti stavovi svih institucija vlasti prema različitim pitanjima vezanim za majske štrajkove i radnički pokret. Ta pitanja su mnogobrojna kao i aspekti iz kojih se mogu posmatrati, pa je neophodno ukazati samo na najbitnija.

O uzrocima majskih štrajkova službena mišljenja nisu uvijek ista. Mostarski okružni predstojnik Pitner uzroke štrajkova vidi »u zaista teškom

materijalnom položaju znatne većine stanovništva, čak šta više, u položaju koji stalno postaje sve slabijim«. (Knj. II, dok. 117, str. 517). Ovom konstatacijom Pitner se zamjerio Zemaljskoj vladi, koja ga je nastojala ubijediti u suprotno. S Pitnerovom konstatacijom djelimično se podudara mišljenje travničkog okružnog predstojnika Rukavine. Obrazlažući Zemaljskoj vladi okolnosti u kojima se pojavljuje radnički pokret u njegovom okrugu, iznio je mišljenje da postojeća strujanja treba objašnjavati s jedne strane uticajima vanjskih faktora i propagande koju šire strani radnici, a s druge lošim uslovima domaćih radnika. Također je izneseno mišljenje da su organizovani radnički pokret i majski štrajkovi dio međunarodnog radničkog pokreta koji je otišao dosta daleko u borbi za poboljšanje položaja radništva. Takav pokret se nije mogao zaustaviti na granicama Bosne i Hercegovine »a ne pogotovu u uslovima kad životne potrebe stalno rastu, a životne namirnice u istom stepenu poskupljuju«. Međutim, Zemaljska vlada uporno tvrdi da majski štrajkovi nisu izazvani unutrašnjim prilikama i položajem radnika. Ona stalno ponavlja: »Iskrsli pokret radnika u zemlji ima se pripisati samo prenošenju istovjetnih zbivanja u inostranstvu [...]«. Dalje se tvrdi da je radnicima pri tome bilo stalo »samo do toga da poprave svoj položaj vis-a-vis poslodavaca«. Pokret se proširio i politički komplikovao zbog toga što su ga »odmah prihvatili politički elementi da bi ga iskoristili u svoje svrhe, pa se samo toj okolnosti ima pripisati što je ovaj pokret bio usmjeren i na radnike drugih područja i prenesen u druge djelove stanovništva«. Očigledna je namjera Zemaljske vlade da ne prihvata prave uzroke majskih štrajkova i da ih želi prikazati kao običan tarifni pokret koji se proširio na čitavo područje i sve slojeve stanovništva »zaslugom političkih elemenata«. Stav Zemaljske vlade o ulozi građanskih političara došao je do izražaja u izvještaju koji je uputila 16. maja 1906. godine Zajedničkom ministarstvu finansija: »Zemaljska vlada je slobodna da ukaže na jednu važnu popratnu pojavu opisanog zbivanja koja je u posljednje vrijeme primetljiva, naime, da je sa srpske strane preduzet pokušaj da se radništvo iskoristi u političke svrhe i da se u njega ubace političke težnje sa agresivnim nacionalnim karakterom. Šta više postoje znaci i za to, da bi neki srpski ultraši htjeli da među seljaštvom sarajevskog sreza razviju agrarni pokret«. (Knj. I, dok. br. 153, str. 554). Na istom mjestu Vlada srpske građanske prvake naziva »subverzivnim elementima« koji nastoje »da od radničkog pokreta iskuju oružje protiv Vlade«. Okružni predstojnik Pitner je imao interesantne poglede na majske štrajkove u svom okrugu i učešće građanskih elemenata u Mostaru on je ocijenio kao »politički udar« a štrajk u Ljubuškom kao »opšti eksces naroda«. Silu nije htio upotrebljavati do krajnje nužde (ali ju je demonstrirao) i zato navodi dva razloga: prvo, da se građanski politički elementi uplaše pred »nenaviklom slikom gomile«, a, drugo, da preuranjene represalije ne bi bile upotrijebljene od strane prvaka »kao parola protiv netolerancije uprave«. Dok je Pitner bio iskusan političar, sarajevski okružni predstojnik Molinari je tipičan vojnik koji protiv radnika u Varešu vodi pravi mali rat (demarkaciona linija, ekspedicione vojne jedinice, prijeki sud, policijski časovi, mnogobrojna hapšenja itd.).

Za sprečavanje majskih štrajkova obilno su korištena različita sredstva i metode: zakonska ograničenja, protjerivanje agitatora, energično angažovanje policije, žandarmerije i vojske, infiltriranje konfidenata u radnička rukovodstva, potkupljivanja, osnivanja radničkih organizacija sa programom

suprotnim Glavnom radničkom savezu, djelovanje posredstvom privrženih uglednih građana i sveštenika itd. I pored toga logičan i zakonit istorijski razvoj nije se mogao prekinuti i potpuno zaustaviti. U aktu koji je uputio Zemaljskoj vladi 10. jula 1906. godine, povodom odobrenja pravila Glavnog radničkog saveza, zajednički ministar finansija Burian je pisao: »Zemaljska se uprava ne može oduprijeti ovome pokretu, a može ga samo u onoj mjeri kočiti, koliko je to već isprobano u drugim upravnim područjima. Neće se ni u ovoj zemlji moći praviti razlika između doseljenih i domaćih radnika, jer će domaće radništvo vrlo skoro naučiti da se prilagođava organizaciji«, (Knj. I, dok. 15, str. 441). Kako je Zemaljska vlada u podnesenim pravilima stavila klauzulu da se zabranjuje svako političko djelovanje radništva, ministar Burian je primijetio: »[...] da će u datom slučaju biti teško povući granicu između političke i socijalno-političke djelatnosti, pošto su za ovu posljednju udruženja i osnovana«.

Zemaljska vlada je budno motrila na pokrete seljaštva u majskim štrajkovima i ni po koju cijenu nije dozvoljavala da se radništvo i seljaštvo zbliže i zajednički djeluju. U tom pravcu bila je usmjerena znatna konfidentska aktivnost, čijim bi se obavještenjima, a i zapažanjima izbjegla eventualna iznenađenja. I pored niza činjenica koje je seljaštvo iznijelo o svom položaju, Zemaljska vlada je čitav seljački pokret posmatrala kao inspiraciju srpskih građanskih prvaka. Za smirivanje toga pokreta koristili su se seoskim starješinama i džematbašama koji su pridobijani na razne načine, a podnosioci predstavki pozivani su na saslušanja i smirivani prijetnjama.

III

U dosadašnjoj istoriografiji o radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini do prvog svjetskog rata naročito su nedovoljno proučeni počeci radničkog pokreta. Mnogobrojna pitanja koja su se nametala obrađivana su na osnovu štampe, službenih statističkih pregleda, izvještaja o upravi Bosne i Hercegovine, sindikalnih i partijskih kongresnih materijala i sl.

Pri razmatranju početaka radničkog pokreta osjećaju se praznine u gotovo svim značajnijim pitanjima. Često je nedostatak izvora o konkretnoj stvarnosti nadomješten uopštavanjima i istorijskim analogijama. Prije svega, u dosadašnjim radovima nije izvršena analiza socijalnog porijekla i strukture radništva u Bosni i Hercegovini. Negdje su određene konstatacije zasnivane na fragmentarnim i drugorazrednim podacima, krećući se više u aferama hipoteze i pretpostavki, nego egzaktnog istraživanja. Konstatovano je da je radništvo domaćeg i stranog prijekla. Strano dolazi iz svih krajeva Monarhije, a domaće se regrutuje iz gradskih i seoskih siromašnih slojeva stanovništva. Drugi izvori nisu ni mogli biti. Međutim, proces nastajanja radništva i njegov klasni razvoj nije prikazan u konkretnim akcijama i ispoljavanjima. Posredstvom arhivskih dokumenata može se pratiti čitav niz pojava koje ukazuju na složenost radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Teško je naći slične primjere takve nacionalne i socijalne heterogenosti kao u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine. Ta činjenica je prisutna od prvih radničkih akcija, a snažno je izražena u majskim štrajkovima 1906. godine.

Industrijalizacija Bosne i Hercegovine i stupanje u austrougarsko carinsko područje izazvali su propadanje starih balkanskih zanata. Ovo je izazvano, s jedne strane, uvozom jeftinije industrijske robe iz Monarhije, a, s druge, smanjenjem tržišta za proizvode ovih zanata zbog zatvaranja gra-

nica sa susjednim balkanskim zemljama. Iz dokumenata objavljene zbirke snažno se ispoljava i treći faktor koji se ni u jednoj ranijoj prilici nije tako evidentno pokazao. Riječ je o stranim zanatlijama modernog tipa koji su svojom proizvodnjom konkurisali domaćim zanatlijama. Tako se u Bosni i Hercegovini stvarao jedan klasni međusloj, koji se imetkom konstantno približavao proletarijatu, a psihologijom i težnjama srednjim građanskim slojevima. Dok su radnici sa sela unosili u radnički pokret elemente stihijnosti i seljačke buntovnosti, pomenuti gradski međusloj unosi sitnosopstveničku i malograđansku psihologiju koja se često ispoljava u oportunizmu. (Ovi elementi jasnije se ispoljavaju u kasnijim sindikalnim i partijskim rukovodstvima).

Raznovrsnošću i bogatstvom podataka objavljena zbirka ukazuje da se radništvo i radnički pokret mora izučavati u organskoj povezanosti sa složenim društvenim procesima. Postoje različiti interesi pojedinih društvenih slojeva, ali im je zajedničko borba za emancipaciju i afirmaciju. Sve ih je u tome ograničavao politički i ekonomski sistem Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. Majski štrajkovi su pokazali da bh. građansko društvo nije bilo dovoljno snažno ni ekonomski ni politički da se stavi na čelo drugih društvenih slojeva. Radništvo koje se tek ozbiljnije bavilo svojim ekonomsko-socijalnim položajem i početnim organizovanjem nije bilo klasno i politički zrelo da svoj pokret poveže sa seljaštvom. Tako su različiti ekonomsko-socijalni interesi ostavljali na različitim kolosijecima radništvo, građanstvo i seljaštvo (građanstvo ostaje na zahtjevu za građanskim slobodama, radništvo na svojim ekonomsko-socijalnim zahtjevima, a seljaštvo na zahtjevu za regulisanjem agrarnih odnosa i poreskog sistema).

Na završetku ovoga prikaza možemo podvući da zbirka dokumenata o majskim štrajkovima 1906. godine ima višestruk naučni značaj. Međutim iako je objavljena zbirka iscrpna i naučno postavljena, ona je nedovoljna za proučavanje svih navedenih pitanja. Za rekonstrukciju majskih štrajkova 1906. godine zbirka pruža iscrpan materijal, ali za svestrane analize i stvaranje sigurnih zaključaka, potrebno je proučiti mnoge druge izvore, posebno napise onovremene štampe. Majskim štrajkovima bavili su se svi domaći građanski i službeni listovi, a od velikog značaja su napisi u stranoj štampi. Veliki doprinos i napor predstavljalo bi objavljivanje građe o odjecima majskih štrajkova u susjednim i drugim zemljama.

Za upoznavanje posljedica majskih štrajkova neophodno je izučavanje dokumenata iz 1907. godine. Dok su vlasti u toku majskih štrajkova gubile tle pod nogama, donosile brzopleta rješenja i pokazale mnogo nervoze, u 1907. godini vlasti su vršile mirni i sistematski obračun sa učesnicima majskih štrajkova i radničkim pokretom uopšte. Izdavač i redaktor ove zbirke, nastavljajući rad na pomenutoj ediciji, imali su pred očima i ovu činjenicu, pa je građa iz 1907. u pripremi za sljedeći tom.

Ilijas HADŽIBEGOVIĆ

Milica Damjanović, NAPREDNI POKRET STUDENATA BEOGRADSKOG UNIVERZITETA, 1919—1929, Knjiga I, Nolit, Beograd, 1966, 173.

Pored nekoliko veoma zapaženih knjiga, u redakciji Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije izašla je i monografija Milice Damjanović o naprednom studentskom pokretu na Beogradskom univerzitetu u periodu od 1919—1929, koja predstavlja doprinos proučavanju nastanka i razvoja, ne samo naprednog studentskog već i naprednog omladinskog i radničkog pokreta u Jugoslaviji između dva svetska rata.

Borbene tradicije studenata Beogradskog univerziteta — čije se niti pružaju u istorijsku prošlost, od 70-tih godina XIX veka, odnosno od doba Svetozara Marković a i njegovih socijalističkih sledbenika: Mite Cenića, Vase Pelagića i drugih, produžile su se i na period koji se u monografiji obrađuje — svakako izražene u novim oblicima, bile su glavna preokupacija autora ove monografije čitavih deset godina. Kao plod tako upornog, savesnog i marljivog naučnoistraživačkog rada na ovom problemu, i pored mnogih teškoća, nastala je ova dobra i veoma vredna pažnje knjiga o naprednom studentskom pokretu na Beogradskom univerzitetu.

Ovim svojim obimnijim radom autor je, uz ogroman napor, nastojao da mnoga progresivna zbivanja na Beogradskom univerzitetu, bilo da su potekla iz potreba i prilika, koje su na njemu vladale u pojedinim periodima političkog i kulturnog života, bilo da su na njemu našli odjeka neki krupni događaji iz života jugoslovenskih naroda — nađu svoje odgovarajuće mesto u istoriografiji revolucionarnog jugoslovenskog radničkog pokreta.

Napori autora u ovom pravcu nisu u potpunosti urodili plodom zbog nedostatka primarnih izvora, posebno partijske, odnosno skojevske provenijencije. Zbog toga u ovoj knjizi nisu ni mogle biti date potpune ocene o ulozi pojedinih ličnosti u naprednom studentskom pokretu. I pored tih nedostataka, uz pomoć veoma kritičkog proučavanja stenografskih beležaka, štampe, sećanja i neposrednog kazivanja učesnika pokreta, on je uspeo da napiše dobru monografiju o tom studentskom pokretu na Beogradskom univerzitetu koja baca nova svetla, uz potpuno nove ocene, na mnoga pitanja ovog problema i u ovom periodu.

Cela knjiga, napisana na 173 strane, podeljena je na pet delova: Uvod i četiri poglavlja uz zaključak i imenični registar na kraju knjige.

U uvodnom delu (3—11) autor daje kratak presek razvitka studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu, čiji se začeci gotovo podudaraju sa otvaranjem Univerziteta 1863. godine. Na redove velikoškolaca izvršile su snažan i trajan uticaj socijalističke ideje Svetozara Markovića i njegovih

sledbenika, a formiranjem kluba velikoškolaca, devedesetih godina XIX veka, kao i drugih studentskih udruženja, njihova delatnost dobija organizovanije oblike.

Razvoju naprednog studentskog pokreta krajem prošlog veka mnogo su doprineli Filip Filipović, Triša Koclerović, a od početka XX veka Dimitrije Tucović, Dušan Popović, Sima Marković, Kosta Novaković, Miloš Trebinjac, Živko Jovanović, Mihajlo Todorović, i drugi koji su kao učesnici toga pokreta bili inspiratori mnogih njegovih akcija, kao, na primer, širokog učestvovanja naprednih studenata u velikim martovskim demonstracijama 1903. godine. Od martovskih demonstracija 1903. napredna studentska omladina Beogradskog univerziteta, okupljena oko kluba studenata socijaldemokrata, zajedno sa radničkom i srednjoškolskom omladinom, povukla je duboku brazdu između sebe i tadašnjeg reakcionarnog režima i ušla u aktivnu političku borbu sa njim. Ta će borba, kasnije — posle stvaranja zajedničke jugoslovenske države, preko junskih demonstracija 1919. godine, aprilskog okršaja 1920. i otpora pritisku režima, koji se javljao 1924—1925. — izrasti 30-tih godina i pred II svetski rat u masovni pokret studenata Beogradskog univerziteta, koji će se tada svojom borbenošću uvrstiti među najrevolucionarnije pokrete u svetu.

U prvom poglavlju ove monografije (11—53) prikazano je obnavljanje revolucionarnog pokreta studenata Beogradskog univerziteta posle prvog svetskog rata. U tom periodu koji autor obeležava kao prvu fazu razvoja naprednog studentskog pokreta u takozvanom legalnom periodu od 1919—1920. našao se studentski pokret u potpuno izmenjenim uslovima, pod pritiskom dubokih promena u tadašnjem društvenom političkom životu. On je tada, kao i napredni omladinski pokret počeo dobijati nove kvalitete — jasnu socijalističku i komunističku orijentaciju.

Na preorijentaciju i opredeljenje omladine ulevo, po oceni autora, delovalo je više komponenata: besmisao rata i nevolje koje je doneo svetu, razotkrivanje pravnih ciljeva ratujućih sila, revolucionarni potresi, a osobito pobeda oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji i opšte nastajanje revolucionarne situacije u tadašnjoj Evropi i stvaranje pojedinih socijalističkih organizacija u zemlji.

Na to je znatno uticalo i razočaranje najboljih predstavnika jugoslovenskog revolucionarnog omladinskog pokreta u svoja dotadašnja vođstva i način ostvarenja nacionalno-oslobodilačkih ciljeva koji se među prvima preorijentišu na nove koloseke borbe pod uticajem revolucionarnog vala velikog Oktobra.

Veoma su interesantna autorova istraživanja materijalnog položaja studenata Beogradskog univerziteta, na kojem se po završetku prvog svetskog rata, posle više od 4 godine prekida rada, našlo nekoliko generacija studenata koji su započeli studije pre izbijanja rata, pa čak i pre balkanskih ratova. Sve nedaće usled teških ekonomskih prilika u zemlji najpre i najteže su osetili studenti; teškoće stanovanja, snabdevanja, ishrane, opadanje vrednosti novca itd. (13).

Autor je nastojao da utvrdi i socijalni sastav studenata, njihovo poreklo, materijalno stanje, uslove studiranja, ali u tome nije u potpunosti uspeo zbog nedostatka dokumenata. Materijalni položaj studenata naročito se pogoršavao prilivom velikog broja novih studenata na Beogradski univerzitet, na koji se do 12. novembra 1919. godine upisalo 3.250 studenata, a upis je

još trajao (16). U cilju rešavanja materijalnih problema studenata obnovljene su predratne organizacije studenata »Pobratimstvo« i »Fond za potpomaganje siromašnih studenata«, koje su se morale u toku 1919. i 1920. godine neprestano i žilavo boriti sa ogromnim materijalnim teškoćama.

Posle obrade pitanja obnavljanja rada Beogradskog univerziteta i materijalnog položaja studenata, autor prelazi na proces organizovanja naprednih studenata Beogradskog univerziteta koji je uporedo tekao sa obnavljanjem partijskih i sindikalnih organizacija u zemlji.

U ovom delu knjige autor najveću pažnju poklanja stvaranju prve revolucionarne studentske organizacije na Beogradskom univerzitetu — Kluba studenata komunista, aprila 1919. godine na koji je veliki uticaj izvršilo stvaranje revolucionarne radničke partije — Socijalističke radničke partije Jugoslavije (Komunista), te održavanju Sindikalnog kongresa i Kongresa žena socijalista (22). Klasno obeležje Kluba bilo je izraženo njegovim nazivom — Klub studenata **Komunista**, a i programom — da je »pomagač radničke klase u borbi za izvojevanje vlasti, da članovi studentskog komunističkog Kluba treba da budu otvoreni komunisti, jer to nije trenutna taktika u radu, u vreme kada su potrebne glasne deklaracije, nego nov duh borbe koji će sve više rasplamsavati i ići svojim putem«. Na osnivačkom sastanku Kluba, 26. aprila 1919, napredni studenti su u svojoj revolucionarnosti išli tako daleko da su zamerali Partiji što je naziv komunista zadržan bojažljivo, u zagradi, i da je sa tim nazivom trebalo otvoreno istupiti.

Klub studenata komunista odmah je otpočeo sa revolucionarnim radom i akcijama, kao, na primer, organizovanjem velikih demonstracija 23. juna 1919. zbog hapšenja nekih studenata komunista, radom na osnivanju SKOJ-a, 10. oktobra 1919, zajedno sa Socijalističkim udruženjem studenata Zagrebačkog univerziteta itd.

Tokom 1920. godine studentski komunistički pokret na Univerzitetu je još više ojačao. Studenti komunisti su zadobili rukovodeće položaje u Fondu za pomaganje siromašnih studenata. Materijalni položaj studenata kojem je autor posvetio dosta pažnje bio je veoma težak. Zahtev za poboljšanje ovoga položaja studenti su oštro postavili na svome mitingu od 4. aprila 1920. Na miting i zahteve vlada je odgovorila brutalnim napadom policije koji se završio krvoprolićem. Ovoj borbi studenata komunista mogu se pridodati i mnoge akcije, među kojima i njihovo učešće u opštinskim i parlamentarnim izborima 1920.

U drugom delu knjige (53—73) autor obrađuje studentski pokret od »Obznane« do osnivanja Udruženja studenata marksista oktobra 1922. godine. Donošenjem »Obznane« nastali su teški dani za napredni studentski pokret na Beogradskom univerzitetu, kao i za komunistički i radnički pokret u celoj zemlji. »Obznanom« je bila zabranjena delatnost KPJ i organizacija i udruženja koje su bile neposredno pod njenim uticajem. Po oceni autora to je značilo kraj jednog perioda bogatog legalnom delatnošću komunističkih omladinskih organizacija i velikom uspehu u pokretanju omladine u mnoge značajne političke akcije. To je bio i kraj jednog perioda obeleženog posebno masovnošću pokreta, ali ipak, po mišljenju autora, nedovoljno stabilizovanog, i nedovoljno prekaljenog u borbi sa režimom koji se sve više snalazio, učvršćivao i konsolidovao, pokazujući odlučnost, kao i primene raznovrsnih metoda u borbi protiv revolucionarnog pokreta. Udarac režima bio je tako snažan i iznenadan, da je, po oceni autora, potpuno dezorganizovao Partiju,

opterećenu još socijaldemokratskim shvatanjima, naročito oblicima i putevima borbe, tako da je i Klub studenata komunista bez dovoljne usmerenosti, bez odgovarajuće pomoći koja mu je u ovim teškim momentima bila neophodno potrebna bio gotovo prepušten sam sebi. Zbog odsustva takve pomoći, ubrzo je posle »Obznane« i »Zakona o zaštiti države« došlo do njegovog naglog osipanja. Međutim, i pored nastalih teškoća, studenti komunisti su u ovom periodu pružali izvestan otpor režimu, pa čak izvodili i akcije, među kojima je bila najpoznatija februara 1921. godine, protiv vladinih odredaba o oduzimanju stipendija komunistima i o njihovom proganjanju sa Univerziteta. Posle kratkotrajnog šoka, redovi studenata komunista se ponovo pribiraju i konsoliduju i ponovo dolazi do njihovog značajnog uticaja prilikom izbora uprave Fonda za pomaganje siromašnih studenata krajem 1921. godine. Posle uspeha studenti komunisti, na čelu naprednih studenata Beogradskog univerziteta, otpočeli su borbu za poboljšanje materijalnog položaja studenata i protiv režimskih progona. Tako su ove akcije studenata bile kao prve laste koje su se probijale kroz žestoku buru posle »Obznane« u Jugoslaviji. Akcijama studenata komunista pridružila se i borba za oživljavanje rada komunističke omladine i obnavljanje ilegalnih organizacija SKOJ-a tokom 1922. godine.

Treće poglavlje ove knjige (73—107) autor počinje osnivanjem novog legalnog »Udruženja studenata marksista« (osnovanog 15. X 1922) kao okvira i tribine za delovanje studenata komunista u legalnim uslovima. Ovo Udruženje će se održati u čitavom periodu, sve do zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine. Aktivnost Udruženja nalaziće snažnu podršku u delatnosti Nezavisne radničke partije Jugoslavije i SKOJ-a, i čitav studentski pokret dobiće u intenzitetu, što će se ispoljiti u novim legalnim oblicima njegove aktivnosti. Na osnovu svestranog proučavanja, prilično oskudnih partijskih dokumenata, autor je došao do zaključka da je povezanost između Udruženja studenata marksista i NPPJ bila isto tako čvrsta, kao što je bila i između Kluba studenata komunista i SRPJ. Ta povezanost nije bila samo u tome što je sadržajno rad Kluba studenata marksista bio na opštoj liniji i programskim zadacima NPPJ nego i u tome što su gotovo svi članovi Udruženja bili i članovi NRPJ, što su često bili funkcioneri i rukovodioci u organizacijama NRPJ. Zahvaljujući tako čvrstoj povezanosti, napredni studenti su dobijali snažnu podršku od NRPJ i SKOJ-a u mnogobrojnim svojim akcijama, a posebno u svojoj borbi za autonomiju Univerziteta. U obradi ovih akcija autor se ne ograničava samo na borbu studenata Beogradskog univerziteta već zahvata i akcije studenata i na Zagrebačkom univerzitetu i činjenicama dokazuje da su te akcije bile povezane i da je borba jednih povlačila u borbu i druge. Veze između studenata Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta bile su veoma čvrste i mnogostrane. Ovo poglavlje o razvoju naprednog studentskog pokreta koje obuhvata vreme do kraja 1924, autor završava prikazom velikih demonstracija studenata januara 1925. godine protiv ministra prosvete Svetozara Pribićevića.

Četvrto poglavlje (107—155) odnosi se na delatnost i borbu studenata Beogradskog univerziteta u periodu od 1924. do šestojanuarske diktature 1929. godine. Osnovna karakteristika ovog perioda, po oceni autora, je u tome da posle kulminacije studentskog pokreta tokom 1924. godine, ostvarene pod uticajem uspešne aktivnosti legalnih organizacija KPJ i SKOJ-a, nastaje postepeno jenjavanje pokreta, da bi se krajem 1927. i tokom 1928, uporedo sa

oživljavanjem radničkog pokreta i jačanjem šireg demokratskog pokreta u zemlji, ponovo razvio.

Kao posledica snažnog pritiska vladajućeg režima nad NRPJ i Savezom radničke omladine Jugoslavije, odmah na početku ovog perioda rad Udruženja studenata marksista je postepeno slabio. Iako formalno nije bilo zabranjeno, njegova aktivnost bila je sprečavana i otežavana. Da bi se oslobodili pritiska režima, studenti komunisti su krajem 1925. godine došli na ideju da osnuju jedno šire Udruženje studenata, ideološki manje eksponirano, koje bi u uslovima političke reakcije omogućilo širu legalnu aktivnost studenata. Ovo novo Udruženje je nazvano »Progres«. U ovom poglavlju autor je obradio formiranje i delatnost raznih drugih stručnih i kulturnih udruženja studenata kao, na primer, Udruženja studenata pravnika, medicinara, tehničara, istoričara, šumara, Akademskog pozorišta, Udruženja studenata za ligu naroda, Jadranske straže itd. Pored obrade ovih udruženja, autor se dotiče i delatnosti i uloge studentskih organizacija i klubova drukčije političke orijentacije koje su se na bilo koji način doticale delatnosti naprednih studenata (Klub studenata zemljoradnika, republikanaca, demokrata itd.).

Od izuzetnog značaja u ovoj monografiji jeste napor autora u ispitivanju uticaja Partije i SKOJ-a na formiranje revolucionarnog studentskog pokreta i povezanosti studentskih akcija sa linijom i politikom Partije. Uprkos velikim teškoćama (zbog nedostatka materijala), autor je došao do zaključaka da je ta povezanost u celom ovom periodu bila permanentna i da se ostvarivala na različite načine. Ovaj zaključak, zasnovan na do sad neproučenim partijskim dokumentima, utoliko je značajniji što iz osnova pobija do tada neka shvatanja da nije bilo uticaja Partije i SKOJ-a na napredni studentski pokret, da su veze bile slabe, i da je Udruženje studenata marksista bila neka »divlja organizacija«. Pobijajući ova mišljenja, autor primerima dokazuje da je ta povezanost postojala, istina ponekad slabija, i da je Udruženje studenata marksista bilo tribina za istupanje istaknutih predstavnika komunističkog pokreta kao, na primer, Sime Markovića, Mike Todorovića, Rajka Jovanovića, Otokara Keršovanija i drugih. Na drugoj strani iz redova studenata komunista, kao i Udruženja studenata marksista izrasli su istaknuti revolucionari našeg komunističkog pokreta kakvi su bili Vladimir Čopić, Milan Mijalković, Vlada Nešić, Mustafa Golubić, Miloš Pantić, Ivan Milutinović, Mido Vukomanović i mnogi drugi.

U metodološkom pogledu razvoj naprednog studentskog pokreta posmatran je kao sastavni deo naprednog omladinskog pokreta, a obrađeno je i njegovo stvaranje i organizovanje, njegove akcije i uspesi, kao i slabosti.

Autor lako izlaže materiju i komponuje je tako da obrađena pitanja proizilaze jedna iz drugih. Lak i tečan način izlaganja, uz rutinersku sređenost materijala, čini da monografija predstavlja jednu dobro obrađenu celinu.

Ova monografija koja je prva ozbiljnija studija o naprednom studentskom pokretu predstavlja doprinos u istraživanju perioda progresivne, a u osnovi revolucionarne aktivnosti studenata, čije će komponente biti utkane u jedan od najznačajnijih perioda života i borbe studenata Beogradskog univerziteta, kada će se taj pokret uvrstiti među najznačajnije oslonce KPJ neposredno u periodu pred II svetski rat i našu revoluciju i kada će postati jedna od stalnih nepresušnih pritoka koja će se sliti u moćnu reku narodne revolucije.

Žarko JOVANOVIĆ

DVA PRISTUPA 27. MARTU 1941. U NAŠOJ ISTORIOGRAFIJI (Nikola B. Milovanović: **Vojni puč i 27. mart 1941. godine** — izdanje: »Prosveta« — Beograd, 1960, str. 301; i dr Ferdo Čulinović: **Dvadeset sedmi mart,** — izdanje JAZU — Zagreb, 1965, str. 364 — sa rezimeom na engleskom jeziku).

I

U istoriji naših naroda neki događaji su dugo pripremani i polako realizovani, pa su im zato, valjda zbog obilja izvora i druge građe koje takvo polagano pripremanje ostavlja — obrađivači mogli više posvetiti pažnje i osvijetliti ih, više ili manje, kompletno; dok, opet, nekim drugim, u istoriji naših naroda ne manje značajnim i važnim događajima — koji su pripremani brzo, i isto tako brzo ostvarivani — obrađivači nisu (vjerovatno zbog toga što takvo brzo pripremanje i odvijanje događaja ne ostavlja za sobom obilje izvora i druge građe) tim događajima posvetili onoliko pažnje koliko oni po svom značaju za istoriju naših naroda, kako po njihovom odvijanju, tako i po toku i značaju događaja koji su im slijedili — zaslužuju.

Među ove posljednje, značajne, a malo ili gotovo nikako obrađene događaje (baš zbog toga što su i pripremani i odvijali se vrlo brzo) mogu se uvrstiti i događaji od 27. marta 1941. godine koji su do sada u našoj istoriografiji obrađivani samo u dva djela, i to u djelu Nikole B. Milovanovića: **Vojni puč i 27. mart 1941. g.** u izdanju: »Prosvete« — Beograd, 1960, i dr Ferde Čulinovića: **Dvadeset sedmi mart** u izdanju JAZU — Zagreb, 1965.[1]) Međutim, interesantno je da oba ova autora daju deskripciju tih događaja iz svog vidokruga i pristupa, pa, zbog toga, dolaze i do svojih interpretacija i zaključaka, u vezi sa događajima, ljudima i činjenicama u tim zbivanjima.

II

Nikola B. Milovanović na vrlo živ i gotovo reporterski način piše o događajima koji su doveli do obaranja vlade Cvetković-Maček. Autor opisuje događaje na dan 27. marta 1941. godine, kao i pripreme za te događaje, te snage koje su učestvovale u njima na vrlo vješt način, pa čitalac ima utisak da se nalazi u centru tih zbivanja. Autor postavlja koncepciju da su oficiri, okupljeni oko generala Simovića i Mirkovića, a uz podršku inostranih obavještajnih službi organizovali i proveli vojni udar u cilju svrgavanja namjes-

[1]) Potrebno je napomenuti da ni u svjetskoj literaturi događaji od 27. marta 1941. godine nisu, po pravilu, kompleksno i adekvatno obrađeni, iako su po svom značaju to zaslužili. Na tu činjenicu ukazuje i Čulinović na prvim stranicama svojega pomenutoga djela.

ništva i vlade Cvetković—Maček. Međutim, autor dalje iznosi da je i Komunistička partija, uz podršku masa, pripremala akcije sličnog karaktera, tako da su oba društvena aktera tih događaja (grupa oficira i Komunistička partija) djelovala u toku priprema, gotovo uporedo svaki u svom krugu djelovanja (oficiri u vojničkim krugovima i među tadašnjim građanskim političarima, a Komunistička partija, pak, među masama). Događaji su se odvijali velikom brzinom i poslije udara, izvršenog od strane grupe oficira (izvršen je tzv. »vojni udar«), mase su pod vodstvom Komunističke partije zavladale ulicama. Tako su akteri vojnog udara, kako sami nisu bili učesnici progresivnog pokreta, već su udar izvršili uz podršku britanske i američke obavještajne službe, bili prinuđeni da suzbiju pokret masa, pravdajući tobože taj svoj korak namjerom da žele onemogućiti subverzivnu propagandu od strane osovinskih sila uperenu protiv događaja koji su rezultirali obaranjem namjesništva i vlade Cvetković-Maček. Zato, vjerovatno, djelo i nosi naslov: **Vojni puč i 27. mart 1941,** jer se u njemu brani postavka da je »vojni puč« izdvojena akcija grupe oficira, a da su inače događaji od 27. marta 1941. godine revolucionarne akcije masa pod vođstvom Komunističke partije. Premda je sve to izneseno na uzbudljiv i interesantan način, stiče se utisak da su to subjektivna gledišta, jer autor vrlo malo ili gotovo nikako ne navodi izvore iz kojih crpi podatke za ovakve tvrdnje. Iako djelo obiluje napomenama, ipak u njemu nema pravog naučno-informativnog aparata. Napomene ilustruju tekst koji im prethodi, a samo se ponegdje navode izvori i dokumenti. Bez obzira na to, Milovanovićevoj knjizi ne mogu se osporiti kvaliteti pionirske obrade ovih događaja (to je, naime, prva kompleksnija obrada tih događaja u nas), pa mu zato i ne treba mnogo zamjeriti zbog nedostatka potrebnog naučno-informativnog aparata za tvrdnje koje postavlja. Naime, barem djelomično se, iz načina izlaganja, može izvesti zaključak da se autor koristio prilično dokumentacijom. To bi značilo da se ipak ne može reći da su postavke u potpunosti nedokumentovane. Međutim, jače dokumentovanje tvrdnji i postavki sigurno bi doprinijelo da djelo bude kompletnije.

III

Sasvim drugačije i iz jednog drugog ugla tom pitanju pristupa Čulinović. On ne samo što daje deskripciju toka događaja oko 27. marta, već iznosi i problematiku koja je sve od marseljskog atentata 1934. godine, pa nadalje, dovela do događaja od 27. marta 1941.[2]) Osim toga, opisuje se opšti društveno-politički položaj i daje opšta karakteristika ličnosti koje su u tim događajima učestvovale — tako da se na taj način prikazuje karakteristika i daje državno-pravna kritika svih ličnosti i činjenica koje su u djelu navedene. Autor govori o tome da su sile Osovine, pošto je izvršen marseljski atentat i kralj Aleksandar sišao sa političke scene, djelovale u tom pravcu da Kraljevinu Jugoslaviju sasvim uvuku u svoju sferu uticaja, zatim da je ekonomski potčine i, konačno, politički potpuno podvrgnu pod svoju vlast, možda ne njezinim komadanjem, oduzimanjem suvereniteta i potpunim bri-

[2]) Tom se »dugu« Milovanović »odužio« na taj način što je napisao posebno djelo: **Od marseljskog atentata do Dvadeset sedmog marta** — izdanje »Epoha« — Zagreb 1963. str. 307; ovo djelo je izašlo poslije njegovog djela: **Vojni puč i 27. mart 1941,** a koje je pisano na sličan način, kao što je pisano i ovdje prikazano Milovanovićevo djelo.

sanjem sa političke karte Evrope (kao što je to, stvarno, 1941. godine i učinjeno), već više njezinim potpunim uključivanjem u svoj fašistički sistem vladanja Balkanom, kako je to učinjeno i sa Mađarskom, Rumunijom i Bugarskom. Tim nastojanjima, navodi se dalje u djelu, išla je u prilog politika koju su poslije marseljskog atentata provodile jugoslovenske vlade i kraljevsko namjesništvo. Naročito je to radila vlada dra Milana Stojadinovića, koja je povela politiku fašizacije zemlje i grubog suzbijanja svakog liberalnijeg kretanja. Na spoljno-političkom planu, naročito od 1938. godine pa nadalje, vodila je politiku privrednog vezivanja zemlje sa silama Osovine, kao i politiku kidanja svih dotadanjih vojnih, političkih veza i saveza. Tu je politiku pojačanim tempom od februara 1939. godine (kada je Stojadinović sišao sa političke scene) na unutarnjem i na spoljno-političkom planu nastavila vlada dra Dragiše Cvetkovića, u koju je u avgustu iste godine ušao i dr Vladko Maček. Djelomično je na politiku sve jačeg privrednog i političkog vezivanja uz sile Osovine Jugoslavija i bila prisiljena, jer je zbog svog unutrašnjeg nesređenog državno-političkog stanja bila potpuno nespremna za bilo kakvu odlučujuću akciju. S druge strane, sile Osovine svojim diplomatskim akcijama još u vrijeme mira, i kasnije, u ratu, vojnim uspjesima — sve više su je okruživale i na taj način joj sprečavale svaki odlučniji korak uperen protiv njih. Sve to, prema navodima autora, dovelo je do toga da je jugoslovenska vlada zbog svoje kapitulantske i neodlučne politike prema silama Osovine bila prinuđena da 25. marta 1941. godine pristupi Trojnom paktu i time zaista okruni dotadašnja nastojanja sila Osovine da Jugoslaviju uključe u svoj »novi poredak«. Zato i na sjednici Krunskog savjeta od 20. marta 1941. godine i nije bilo mnogo otpora predloženoj odluci da se pristupi Trojnom paktu, jer se smatralo da se drugačija odluka i ne može donijeti. Zbog toga je i nastali sukob (ostavka trojice ministara) brzo izglađen (vlada je rekonstruisana, a jedan ministar je povukao odluku). Ali, odlučujući se na taj korak i provodeći ga, vlada Cvetković-Maček nije računala sa činjenicom da narod u Jugoslaviji nije bio proosovinski raspoložen (ovome je mnogo doprinijela i Komunistička partija, koja je i inače imala velik uticaj u narodu, svojim učestalim ukazivanjem na opasnost po nezavisnost Jugoslavije od strane sila Osovine), kao i da neki krugovi jugoslovenske vojske, reminiscirajući na pobjede nad Nijemcima iz vremena prvog svjetskog rata, takvu akciju nikako ne odobravaju. Ti vojni krugovi, okupljeni oko vazduhoplovnih generala Simovića i Mirkovića, izvršili su u zoru 27. marta 1941. godine vojni udar kojim je s vlasti svrgnuta vlada Cvetković-Maček i kraljevsko namjesništvo, kao glavni faktori koji su Jugoslaviju izručili silama Osovine. Dalji događaji (demonstracije i manifestacije 27. marta), prema navodima Čulinovića, sasvim su spontane prirode i izraz narodnog zadovoljstva nad svrgavanjem jednog omraženog režima. Te spontane akcije iskoristila je i Komunistička partija da u njima iznese i svoja traženja, budući da je među narodom uživala veliki ugled i imala jak uticaj (dakle prema Čulinoviću nije bilo nikakvog uporednog pripremanja akcija). Međutim, novoformirana vlada generala Simovića budući da su je, osim samog Simovića, sačinjavali dotadašnji politički faktori, suzbila je te akcije, jer nije htjela ni da dođe u kontakt sa Komunističkom partijom, a kamoli da sarađuje s njome. Išlo se tako daleko da je novoformirana vlada čak htjela da uvjeri sile Osovine da priznaje pristup Jugoslavije Trojnom paktu, a da je svrgavanje kraljevskog namjesništva i vlade Cvetković-Maček samo pitanje unutrašnjeg političkog

karaktera, u što, naravno, nije mogla da uvjeri odgovorne faktore sila Osovine, te je Hitler odlučio da stupi u rat protiv Kraljevine Jugoslavije. Sva ova izlaganja vrlo dobro su potkrijepljena potrebnim naučno-informativnim aparatom,[3]) tako da se čitalac ne može oteti utisku da događaji od 27. marta stvarno imaju karakteristike »kako prevrata, tako i narodne revolucije« (kako to iznosi autor), jer se tok događaja tako brzo odvijao da je teško pratiti koje su sve snage konačno sudjelovale u zbivanjima. (Pretpostavlja se da su atentati na njemačka predstavništva djelo pete kolone). Autor sa državno-pravnog stanovišta daje analizu svih važnijih dokumenata i akata koji su doveli do pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu (ustavnost i zakonitost djelovanja Krunskog savjeta, opravdanost i ustavnost Bečkih protokola i dr.), te na taj način sa državno-pravnog i opšte-političkog stanovišta analizira opravdanost događaja od 27. marta tvrdeći da sjednice Krunskog savjeta nisu bile zakonite, jer takav organ nije bio predviđen Ustavom Kraljevine Jugoslavije od 1931. godine, pa tako ni sve njegove odluke nisu mogle biti opravdane. Time autor tvrdi da je »kršenje zakletve« od strane grupe oficira i njihovo svrgavanje vlade imalo svoje političko opravdanje u protivustavnosti i nezakonitosti djelovanja faktora i lica koja su dovela do pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Inače, to je razrada Čulinovićeve postavke koji stoji na stanovištu da nijedan akt sve od avgusta 1939. godine nije bio u Jugoslaviji donesen saglasno tadašnjem Ustavu, jer nije bila sazivana Narodna skupština, već je od tada djelovalo neko kvazilegalno tijelo — Krunski savjet. Osim zbivanja u neposrednoj vezi sa događajima od 27. marta, autor je dao deskripciju i nekih do sada malo poznatih događaja koji su bili slični akcijama koje su dovele do svrgavanja vlade Cvetković-Maček (pripreme vojnog puča od strane oficira u trebinjskom garnizonu, međutim, nisu bile sprovedene). Takođe se iznosi koliko je inostranog uticaja (inostrane obavještajne službe i strana diplomatska predstavništva) bilo u provođenju događaja od 27. marta. Međutim, to nije u potpunosti razrađeno zbog nedostatka vjerodostojnih izvora, već se o tome samo raspravlja.

IV

Tako smo dobili, s jedne strane, reportersko-informativnu deskripciju događaja oko 27. marta (Milovanovićevo djelo), a, s druge strane, jednu istorijsko-pravnu studiju uzroka i posljedica istih događaja (Čulinovićevo djelo), čime se znatno obogaćuje literatura o događajima koji su neposredno prethodili aprilskoj katastrofi Kraljevine Jugoslavije, okupaciji i oružanom ustanku naroda. Međutim, treba reći da je Čulinovićevo djelo doprinijelo daleko više od Milovanovićevog upoznavanju toka događaja, te ličnosti i faktora koji su doveli do vojnog udara 27. marta 1941. godine, jer je sa stručnog stanovišta kompletnije.

Ernest LAY

---

[3]) U djelu se navode originalni dokumenti, memoarska građa i izjave učesnika događaja. Osim toga, autor se služio i literaturom, inostranom i domaćom, kao i informacijama iz štampe. Od svih tih izvora najinteresantniji su memoari generala Simovića i učesnika vojnog udara bivšeg majora Kostića, kao i izjave građanskih političara učesnika u događajima od 27. marta. Sve izvore i građu koji se odnose na događaje oko 27. marta autor je prikupio u Institutu za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu u originalu, prepisu ili fotokopiji, tako da se u tom Institutu sada nalazi znatan broj izvora i druge građe korisne i drugim istraživačima.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS

Organ Saveza društava istoričara Jugoslavije, broj 1—2 iz 1966. god.

Savez društava istoričara Jugoslavije ima u posljednjih nekoliko godina ozbiljne teškoće oko publikovanja jedina dva svoja časopisa: **Istorijskog pregleda** i **Jugoslovenskog istorijskog časopisa.** Prvi je prestao izlaziti prije nekoliko godina, iako je bio jedini časopis u zemlji za pitanja metodike nastave istorije za škole prvog i drugog stupnja, a drugi životari i izlazi sa velikim zakašnjenjem. Osnovne teškoće su finansijske prirode, jer je odlukom Saveznog izvršnog vijeća obustavljeno dotiranje društvenih organizacija, pa su tako Savez istorijskih društava i njegovi organi zapali u tešku situaciju. Za **Istorijski pregled** izgleda da je nađeno rješenje na taj način što će ubuduće njegov izdavač biti Školska knjiga u Zagrebu, a ne više Savez istorijskih društava Jugoslavije. Za JIČ je još neizvjesna situacija i u toku 1967. godine izašla su samo dva zaostala broja iz 1966. godine. Nema naročite potrebe isticati da je od interesa za unapređenje istorijske nauke da se omogući redovno izlaženje ove jugoslovenske publikacije, koja se inače za relativno kratko vrijeme predstavila kao revija jugoslovenske historiografije. Uz to, JIČ je uspio da obezbijedi ugledno mjesto među publikacijama ove vrste u našoj zemlji i to zahvaljujući uspješno ostvarenoj saradnji sa uglednim istoričarima u zemlji, a time i da obezbijedi da se na njegovim stranicama pojavljuju radovi koji tretiraju problematiku nacionalne i opšte istorije u širokom vremenskom rasponu i na potrebnom naučnom nivou. Jedna od stalnih intencija ranije i sadašnje redakcije **JIČ-a** jeste da časopis svojim sadržajem odražava rezultate jugoslovenske istoriografije i da u njemu budu tretirana razna pitanja iz prošlosti svih naših naroda. Možda je baš takvo nastojanje redakcije bilo uzrok što su se u ovoj uglednoj publikaciji pojavili pojedini prilozi koji nisu na zadovoljavajućem naučnom nivou. Od značaja je, ipak, da **JIČ** svojim sadržajem, uz stalnu brigu za kvalitetom priloga, ostane dosljedan svome nazivu jugoslovenskog istorijskog časopisa.

U dvobroju koji prikazujemo **JIČ**, kao i u prethodnim svojim brojevima, objavljuje članke, rasprave, priloge, diskusije, informacije o novim knjigama i raspravama, bibliografiju radova o prošlosti jugoslovenskih naroda objavljenih u inostranim časopisima i zbornicima za 1964. godinu i, na kraju, vrlo iscrpna obavještenja o djelatnosti Udruženja istoričara i posebno ostvarenoj saradnji sa sličnim organizacijama u svijetu.

U člancima i raspravama tretirana su sljedeća pitanja: **Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja** (Bogo Grafenauer); **Turci i Balkansko poluostrvo u XIV i XV veku** (Mom-

čilo Spremić); **Nacionalno pitanje i slom Austro-Ugarske Monarhije** (Nikola Petrović); **Planovi Draže Mihajlovića za uništenje »partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine** (Mišo Leković); **Klasna struktura makedonskog društva u drugoj polovini XIX veka** (Desa Miljoska).

U raspravi: **Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda** ... Grafenauer osvjetljava složena pitanja etničkog povezivanja koji je prethodio formiranju nacija na području srednjeg i zapadnog dijela Balkanskog poluostrva. Općenito uzevši, istraživački napori ovog uglednog jugoslovenskog istoričara usmjereni su na razrješavanje krupnih pitanja naše istoriografije. Za razmatranje pitanja etničkog razvoja jugoslovenskih naroda autoru su poslužili vlastiti istraživački rezultati i rezultati drugih istoričara, a posebno radovi arheologa, etnologa i filologa. Grafenauer ne preuzima jednostavno te rezultate, već ih istovremeno kritički prosuđuje i daje nove ocjene. Problem je, po autorovoj ocjeni, komplikovan ranijim radovima o toj temi, a posebno zbog toga što su se nazivi iz srednjeg vijeka prihvatali neizmijenjeni i što su poistovećivani sa njihovim sadašnjim značenjem. Drugim riječima, gubilo se iz vida da pojmovi ne žive samostalnim životom i da su izraz i odraz stvarnog života. Stoga, prvi dio Grafenauerove rasprave i sadrži analizu niza pojmova sa njihovim pravim značenjem u srednjem vijeku. Autor analizira izraze, kao što su, npr., narod, ljudstvo, pleme, nacija, i to prema njihovom značenju u crkveno-slovenskim tekstovima, u srpskim spomenicima i u Dubrovniku. Posebno su analizirani nazivi, kao što su Srbin, Hrvat i Slovenac. Povezivanje etničkih grupa prije stvaranja nacija rezultat su, po autorovoj ocjeni, prirodnih i istorijskih uslova. Prirodni uslovi su, prije svega, svijest o zajedničkom porijeklu i povezanosti zajedničkim narodnim govorom. Od istorijskih elemenata etničkog povezivanja u periodu prije nastajanja nacija najvažnija je teritorijalna politička povezanost. U drugom dijelu rasprave izložen je razvoj etničke strukture od doseljenja Slavena na Balkan i rezultati tog procesa do XV stoljeća, i to s obzirom na elemente jezika i kolonizacijskih kretanja i uticaja istorijskih procesa. Kad postavlja pitanje zbog čega istorijski razvoj nije omogućio da etničke srodnosti južnoslovenskih naroda dođu do punog izraza pri formiranju političkih zajednica i u kulturnom razvoju, Grafenauer kao trajne uzroke koji su djelovali u suprotnom pravcu navodi sljedeće: »... razvučeni geografski prostor za tadašnja shvatanja bez unutarnjeg jedinstva, otvoren na različite strane, i već od pozne antike podeljen kulturnom granicom koji je srednji vek nasledio u obliku zapadne granice vizantijskog uticaja i sam kolonizacijski prostor sa tuđim etničkim adstratima« (str. 24).

Osnovna premisa u članku: **Turci i Balkansko poluostrvo u XIV i XV veku** sadržana je u slijedećem momentu: raniji radovi na temu turske osvajačke politike pisani su jednostrano pošto su ih ocjenjivali isključivo kao pustošenja praćena masakrima stanovništva; u toku osvajanja konfrontirali su se s jedne strane, balkanski narodi kao branioci, nasuprot osvajaču — Turskoj Imperiji, s druge strane. Pobijajući ova shvatanja, Spremić ističe da su turska osvajanja, prije svega, kompleksan proces. Vojne akcije su samo jedna strana toga procesa, a na drugoj strani je vješta igra osmanske vlasti u korištenju suprotnosti hrišćanskog stanovništva za svoje osvajačke interese. Spremić to nastoji dokazati analizom položaja i odnosa vazalne vlasti prema Osmanskoj Imperiji prije nego što su pojedine balkanske državice konačno pale pod tursku vlast. Autor se posebno zadržao na obavezama vazalnih bal-

kanskih državica prema turskoj vlasti koje su se najviše izrazile u pomaganju turske vojske vlastitim vojnim odredima i u davanju harača. Harač je predstavljao izvanredno važan izvor ekonomske, a samim tim i vojne moći turske države. Iz ove analize proizilazi autorov zaključak da balkanski hrišćani u XIV i XV stoljeću nisu bili politički jedinstveni, jer su se mnogi od njih često udruživali s Turcima da bi uspješnije vodili borbu protiv svojih susjeda ili suparnika, i da, prema tome, opšte-hrišćanske solidarnosti na Balkanu za zajedničku borbu protiv Turaka nije bilo ni u XV, a još manje u XIV stoljeću. U Spremićevom radu izostao je osvrt na radove naših istoričara u kojima se takođe turska osvajanja ocjenjuju kao složen proces.

Nacionalno pitanje i slom Austro-Ugarske Monarhije Nikola Petrović analizira sa stanovišta uloge nacionalno potlačenih masa u toku rata 1914—1918. godine, i to u oblastima južne Ugarske, Srema, Banata i Bačke, koje su u to vrijeme bile isključivo naseljene seoskim stanovništvom. Osnovna poenta Petrovićevog napisa mogla bi se ovako označiti: bitnu ulogu u rušenju Habsburške Monarhije nisu imale organizirane političke partije potlačenih nacija, već narodne mase koje su vodile stihijnu borbu, napuštene od buržoaskih političkih partija i od socijal-demokratskih vođa. Za svoje tvrdnje autor je našao podatke u dokumentima austrijske Vrhovne komande, Vrhovne komande pozadine, komande Balkanske vojske, u izvještajima državnih i političkih funkcionera Austro-Ugarske Monarhije (Bilinskog, Bertholda, Tise, Potioreka i dr.). Problem koji obrađuje N. Petrović u svome radu nesumnjivo je zanimljiv i od interesa je za istorijsku nauku, ali je analiziran na jednom užem području Monarhije i dosta pojednostavljeno, a to je autora moralo ograničiti u njegovim zaključivanjima.

Planovi Draže Mihajlovića za likvidaciju uporišta NOP u zapadnoj Bosni, i to u trenutku kada je četnički pokret poslije treće neprijateljske ofanzive ojačao na području istočne Bosne, Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, predmet je razmatranja M. Lekovića. U ovom svom radu, kao i u nekim ranijim, Leković se afirmisao kao ozbiljan istraživač NOP-a i to posebno njegove vojne komponente. U radu koji prikazujemo autor je razmatrao planove D. Mihajlovića za likvidaciju »partizanske države«, kako autor naziva slobodan partizanski teritorij u zapadnoj Bosni, i s tim u vezi međusobne odnose ustaške vlasti i okupacione italijanske komande, i ujedno njihov odnos prema četničkom pokretu. Leković ističe da su italijanske vlasti nastojale na svaki način da iskoriste četnike u borbi protiv NOP-a, ali su se tome ustaške vlasti suprotstavljale. U planovima D. Mihajlovića razmatrana je mogućnost široke akcije protiv NOP-a na prostoru Jajce, Glamoč, Livno, Duvno i Gornji Vakuf. U stvari, Draža Mihajlović pretpostavljao je da će pomoću ličko-dalmatinskih i hercegovačkih četničkih odreda ostvariti koridor između Hercegovine i zapadne Bosne, i na taj način uspješnije realizovati plan likvidacije partizanskih uporišta u zap. Bosni. Za ovakav plan četnici su imali podršku italijanske okupacione komande, ali su ustaške vlasti, mada u principu saglasne sa poduzimanjem široke akcije protiv NOP-a, bile protiv angažovanja četnika. Italijanska okupaciona komanda ipak je angažovala četnike u »maloj operaciji« koja je počela 1. oktobra 1942. godine. U ovim operacijama učestvovalo je oko 3.000 četnika iz Hercegovine i istočne Bosne zajedno sa dijelovima italijanske divizije Mesina. Prva faza ove operacije ostvarivala se uspješno i izgledalo je da će četnicima uspjeti da svoje hercegovačke i istočno bosanske jedinice spoje sa jedinicama na području Bos. Grahova i Knina. Međutim,

sporazum ustaških vlasti i italijanske okupacione komande od 15. oktobra omeo je dalje angažovanje četnika. Ustaške vlasti uzele su kao povod četnički teror, pa su insistirale da četnici napuste tek zauzeti Prozor i da dalju svoju aktivnost ograniče na teritoriji koja je naseljena isključivo srpskim stanovništvom. Zaključujući svoja razmatranja, Leković ističe da plan D. Mihajlovića nije uspio prije svega »zbog snage Narodnooslobodilačke vojske na slobodnoj teritoriji u zapadnoj Bosni, a zatim i zbog nemogućnosti da se preduzme zajednička operacija usled protivljenja ustaške vlade i njemačkih komandi koje su podržavale tu vladu.« (str. 96). Nove podatke Leković osvjetljava razložno i sa osjećanjem da NOR ocjenjuje u njegovoj kompleksnosti i u sklopu događaja drugog svjetskog rata. I ovaj prilog o historiji NOR nedvosmisleno potvrđuje da istraživači ovog razdoblja naše najnovije istorije moraju konsultovati izvore različite provenijencije, posebno okupacionih vlasti, jer na taj način može se shvatiti složenost problematike naše nacionalne istorije od 1941—1945. godine.

Desa Miljoska piše o klasnoj strukturi makedonskog društva u drugoj polovini XIX stoljeća. U analizi strukture vladajuće turske etničke grupe autor je nastojao dokazati da su Turci bili neproizvodni dio stanovništva, među kojima nije bilo kmetova, industrijskih radnika, već je samo jedan neznatan dio stanovništva radio u zanatstvu i poljoprivredi. Stoga Turci, koji su većinom bili zemljoposjednici, birokrati i oficiri, nisu mogli biti nosioci naprednijeg načina proizvodnje i otuda proizilazi trajna privredna stagnacija i postepeni raspad turskog carstva. S druge strane, građanska klasa neturskog porijekla bila je po ocjeni autora nacionalno heterogena i politički različito orijentisana. Bitne ekonomske pozicije na području Makedonije imao je malobrojniji dio stanovništva, i to Jevreji, Cincari i Grci. Makedonski dio društva u XIX stoljeću bio je neizdiferenciran. Bogatiji dio građanstva se grcizirao, pa je tako borba protiv grčke patrijaršije u suštini klasna borba. U nacionalno-oslobodilačkoj borbi najangažovanija je sitna buržoazija. Za analizu klasne strukture od značaja su statistički pokazatelji iz kojih se može steći uvid u brojčani odnos pojedinih klasa i društvenih slojeva. U svome radu Miljoska se isključivo koristi rezultatima ranijih istraživača, što je i razumljivo. Međutim, niz podataka autor je crpio iz putopisa i dnevnika, i to bez ikakve ograde, što opet nije prihvatljiv postupak. Tekst je opterećen sociologiziranjem i sadrži više ocjena, a manje podataka. U radu se spominje makedonska buržoazija, sitna buržoazija, ali čitalac ne može dobiti predstavu o njihovoj stvarnoj ulozi jer su izostali bilo kakvi statistički podaci. I sam naslov rada nije adekvatan sadržaju. U radu je više riječi o klasnoj strukturi društva na području Makedonije, a manje o klasnoj strukturi makedonskog društva.

U rubrici »Priloga« ovaj dvobroj JIČ-a objavio je samo prilog Mirjane Gross pod naslovom: **Novi radovi o svenjemačkoj ideji prije prvog svjetskog rata.** Grossova upozorava na nekoliko radova na tu temu o kojima pišu, J. Koralka, Gy. Tokody, E. V. Windisch, i N. D. Ratner. Radovi navedenih autora imaju određeno značenje i za jugoslovensku istoriografiju, posebno oni iz kojih se vidi odnos Njemačke prema češkom narodu, jer to omogućuje da se potpunije shvati politika novog kursa u Hrvatskoj koja je u Njemačkoj vidjela glavnu opasnost za Jugoslovene.

Polemičan ton ima prilog Dime Vujovića pod naslovom: **Još jednom o ujedinjenju Crne Gore i Srbije.** To je, u stvari, njegov odgovor Milutinu Pe-

roviću na njegov članak: **Ujedinjenje Crne Gore i Srbije 1918. godine**, (**JIČ** br. 3 iz 1965. god.) u povodu izlaska iz štampe Vujovićeve studije pod istim naslovom. Perović je autoru navedene studije stavio sljedeće osnovne primjedbe: u studiji nije analiziran problem izdvajanja i formiranja posebne crnogorske nacionalnosti, iako je to fundamentalno pitanje za rad pod tim naslovom; pisac knjige **Ujedinjenje Crne Gore i Srbije** posvetio je suviše veliku pažnju kritici velikosrpske koncepcije ujedinjenja, a istovremeno zapostavio obradu njenih istorijskih korijena. Vujović nije odgovorio na osnovne primjedbe svoga kritičara, već ih je odbacio sa aluzijom da je Perović ispoljio naglašenu osjetljivost na kritiku velikosrpske buržoazije, dok njega, međutim, ni najmanje nije smetala kritika politike kralja Nikole i crnogorskih nacionalista. S pravom se čitalac pita šta se dobija ovakvim diskusijama kada je njihov osnovni smisao da se u tekstovima autora pronalaze protivrječna mjesta da bi to poslužilo za dociranja i naravoučenja. Nije stoga ništa čudnovato što je većina kritika i recenzija u našim časopisima beskrvna i lišena naučne objektivnosti.

Više od jedne trećine teksta u dvobroju **JIČ-a** posvećeno je prikazima i kritici, informaciji o novim knjigama i raspravama, o djelatnosti ustanova i organizacija koje se bave proučavanjem ili organiziraju proučavanje istorije. To je dobra praksa redakcije JIČ-a, i to nesumnjivo korisno njegovim čitaocima. Od posebne je koristi informisanje o knjigama i raspravama štampanim u inostranstvu, i to naročito onih djela koja imaju neposredan značaj za jugoslovensku istoriografiju (Iscrpan prikaz B. Hrabaka **Istorije Albanije**, koja je 1964. godine izašla u Tirani; ocjena knjige Liptai Ervina **o Sovjetskoj Republici Mađarskoj**, koju je napisao Đerđ Gal, inače dobar poznavalac novije mađarske istorije i prikaz knjige **Slučaj 7**, koja sadrži materijale sa procesa desetorici generala njemačkog Wermachta sa uvodom i hronikom o narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji. Prikaz je napisao Muharem Kreso). U uređivanju rubrike prikazi i kritike posebno je važno da redakcija ima čvrstu i sigurnu orijentaciju da na stranicama časopisa prikazuje prije svega vrednija djela jugoslovenske i svjetske istoriografije, a manje djela publicističkog karaktera. Primijetili bismo na kraju da je u ovim posljednjim brojevima JIČ-a izostala ocjena niza naših časopisa i periodičnih publikacija koja tretiraju probleme naše istorijske nauke.

Nusret ŠEHIĆ

GODIŠNJAK DRUŠTVA ISTORIČARA BOSNE I HERCEGOVINE,
godina XV (1964), Sarajevo 1966. godine, strana 343

Već punih petnaest godina **Godišnjak Društva istoričara** objavljuje radove istoričara Bosne i Hercegovine, a i ostalih jugoslovenskih istoričara. Po objavljenim prilozima, raznovrsnosti tematike i broju autora koji u njemu sarađuju **Godišnjak** je odavno obezbijedio mjesto ozbiljne naučne publikacije i s pravom se uvrstio u najuži krug vrijednih publikacija ove vrste u našoj zemlji. Zbog toga je obustavljanje izlaženja ove publikacije posljednjih godina izazivalo kod nas opravdanu zabrinutost. Pojava ovog broja govori da je riječ o trenutnim teškoćama redakcije iz kojih je nađen izlaz.

Sadržaj posljednjeg broja **Godišnjaka** koji prikazujemo donosi tekstove u ovim stalnim rubrikama: I **Rasprave** i **članci** II **Prilozi** III **Diskusije** IV **Ocjene i prikazi** V **Bibliografija** i VI **Iz Društva istoričara BiH.**

U rubrici članci i rasprave objavljeni su prilozi Aleksandera Gieyztora (**Les Territoires de la Pologne aux IXe et Xe siècles**), Desanke Kovačević (**Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici**), Marka Šunjića (**Pomjeranje mletačkih granica u Dalmaciji i odnosi sa susjedima tokom XV stoljeća**), Branislava Đurđeva (**Značaj podataka o vlasima u popisu Krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. g.**), Vojislava Bogićevića (**Afera »Barut miriše« 1908. g.**), Cvetka Đ. Popovića (**Vladimir Gaćinović i sarajevski atentat**), Luke Đakovića (**Osnivanje »Hrvatske katoličke udruge u Bosni i Hercegovini«**) i Nusreta Šehića (**Djelatnost Udruženja četnika sarajevskog četničkog pododbora od 1933—1937. godine s posebnim osvrtom na nacionalnu i socijalnu strukturu njegovih članova**).

Članak poljskog istoričara Gieyztora u stvari je saopštenje koje je ovaj poznati istoričar podnio 27. novembra 1965. godine profesorima i studentima Filozofskog fakulteta u Sarajevu. To je sažet prikaz dugogodišnjih istraživanja ovog istoričara o teritorijalnom prostiranju Poljske u IX i X vijeku. Saopštenje je objavljeno na francuskom jeziku sa širim rezimeom na našem jeziku. Gieyztor je ukazao na najvažnije društveno-ekonomske promjene na teritoriji Poljske između 7. i 10. vijeka koje su prethodile stvaranju Poljske države. Autor zastupa mišljenje da je Poljska država, čiji je centar bio grad Gnjezno, obrazovana u drugoj polovini 9. vijeka i da je za vrijeme Mješka I (druga polovina 10. vijeka) obuhvatala uglavnom prostrane teritorije centralne Poljske. U osvrtu na različite vidove kulturnog života starih Poljaka Gieyztor zaključuje da je slavenska civilizacija bila na nivou civilizacije koju su u to vrijeme dostigle baltičke i skandinavske zemlje.

Nizu priloga iz domena privredne istorije srednjovjekovne Bosne Desanka Kovačević dodala je novi: **O djelatnosti dubrovačkih zanatlija u rudarskoj metropoli srednjovjekovne Bosne — Srebrenici.** Kao i u svojim ranijim radovima, Desanka Kovačević daje nove podatke do kojih je došla na osnovu temeljite analize do sada neiskorištene građe koja se odnosi na predmet izučavanja (Odluke dubrovačke vlade o imenovanju sudskih kolegija za sporove Dubrovčana koji žive u unutrašnjosti Balkana). Autor je sredio građu i izložio je prema pojedinim granama zanatstva. Čitaocu je omogućeno da, pored imena svakog pojedinog zanatlije, dobije uvid o dužini njegovog boravka, vrsti zanata i ostalim pitanjima koja se odnose na rad dubrovačkih zanatlija u Srebrenici. Iscrpnost prezentiranih podataka omogućila je autoru da svoje zaključke temelji na sigurnoj osnovi.

Članak Marka Šunjića tretira probleme vezane za srednjovjekovnu istoriju Dalmacije, preciznije, za njeno 15. stoljeće. Na osnovu iscrpne građe, a naročito izvora iz mletačkog arhiva, autor nas detaljno upoznaje sa stalnim težnjama Mlečana u 15. vijeku da prošire svoje granice u Dalmaciji i s tim u vezi o njihovim odnosima sa Ugarskom i Turskom.

Rad Branislava Đurđeva **Značaj podataka o vlasima**..., u stvari, predstavlja nastavak njegovih istraživanja čije rezultate je on dijelom saopštio u raspravi **Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka** na simpozijumu o srednjovjekovnom katunu 1963. godine u Sarajevu. Na osnovu detaljne analize podataka koje sadrži defter iz 1455. g., a u kome su popisana dobra Isa-bega Ishakovića u sjeverozapadnoj Makedoniji, Raškoj i u oblasti Hodidjeda, Đurđev je došao do zaključka da Vlasi u starosrpskom području nisu morali plaćati filuriju, dok su je u Bosni plaćali.

Objavljeni prilozi u kojima se tretira novija istorija Bosne i Hercegovine po zanimljivosti problematike unose izvjesnu svježinu u ovaj broj Godišnjaka. V. Bogićević analizira u svom članku političke mahinacije Austro-Ugarske u vrijeme kada ona priprema teren za aneksiju Bosne i Hercegovine. U tom predaneksijskom periodu i nastala je afera »Miriše barut«. Autor je poslije opširne analize posljedica izazvanih ovom aferom izveo zaključak, doduše nedovoljno dokumentovan, da je afera »Miriše barut« djelo austro-ugarske obavještajne službe na čelu sa Kostom Hermanom.

Sarajevski atentat i uloga Vladimira Gaćinovića u njemu — predmet je rasprave jednog od aktera toga događaja — Cvetka Đ. Popovića. Popović se u svom članku razračunava sa onim mišljenjima koja su našla mjesta i u novijoj istoriografiji da je Gaćinović imao ne samo neposredne veze sa sarajevskim atentatorima već jednu od presudnih uloga. Prikazavši ukratko odnos Vladimira Gaćinovića i jugoslovenskog nacionalističkog pokreta pred prvi svjetski rat, Popović zaključuje da Vladimir Gaćinović nije u redovima napredne bosanske omladine imao onu ulogu koja mu se često neodgovorno pripisuje. Veći dio Popovićeve rasprave ipak se odnosi na pobijanje mišljenja prema kojima je Gaćinović bio inicijator sarajevskog atentata. On tvrdi da su takva mišljenja zasnovana na nepouzdanim podacima. S tim u vezi Popović citira jedno Gaćinovićevo pismo Rosi Merćep od 20. oktobra 1914. godine iz čega se može zaključiti da je Gaćinović ne samo iznenađen atentatom već gotovo užasnut. Vrijedno je napomenuti da se mišljenje C. Popovića uglavnom slaže sa onim šta je o istom pitanju napisao V. Dedijer u nedavno objavljenom djelu Sarajevo 1914. godine. Nema sumnje da ovaj i drugi radovi C. Popovića na temu sarajevski atentat predstavlja doprinos jugoslovenskoj isto-

riografiji u objektivnijem prikazivanju značajnih događaja u našoj novijoj istoriji.

Članak L. Đakovića dio je obimnijeg rada o problemu političkog organizovanja katolika u Bosni i Hercegovini. Rad je zasnovan na do sada neiskorištenoj građi (Posebno Arhivi Vrhbosanskog kaptola u Sarajevu). S obzirom na to da se o pomenutom pitanju naša istoriografija nije neposredno i šire bavila Đakovićevi napori su donekle pionirski. Đaković daje kratak pregled djelatnosti katoličkog klera poslije uspostavljanja redovne rimo-katoličke hijerarhije u BiH 1881. g. i prikazuje proces političke organizovanosti Hrvata u prvoj deceniji 20. vijeka. On ukazuje naročito na težnju katoličkog klera, na čelu sa Josipom Štadlerom, da Hrvatsku narodnu zajednicu, poslije njenog formiranja, podredi interesima katoličke crkve i bečkog dvora, što ima konačno odraza na stvaranje razdora u nacionalnom pokretu Hrvata u Bosni i Hercegovini.

Sva dosadašnja istraživanja četničkog pokreta u drugom svjetskom ratu počinjala su od 1941. godine. Drugim riječima, to znači da su do sada izostali pokušaji da se ispita istorija predratnog četništva koje je živjelo u njihovim udruženjima i nosilo u sebi određene osobenosti koje se nastavljaju u posebnim uslovima rata. Stoga rad Šehića Nusreta o djelatnosti sarajevskog četničkog pododbora od 1933. do 1937. godine, iako samo fragment jednog cjelovitijeg rada o predratnom četništvu, predstavlja pokušaj da se ispita taj zanimljivi fenomen koji je izrastao iz naše osobene nacionalne prošlosti. Zahvaljujući činjenici da je sačuvana građa sarajevskog četničkog pododbora, i to za vrijeme od 1933. do 1937. godine, autor je uz osvrt o osnovnim vidovima djelatnosti ovog udruženja u Sarajevu i okolini izveo analizu nacionalne i socijalne strukture članova Udruženja četnika. Iako to autor izravno ne ističe, ipak se stiče utisak da četnici, s obzirom na svoju ulogu čuvara režima, nisu uživali ugled u narodu. Idejne pozicije predratnog četništva u bitnim pitanjima indentične su sa onim što je četnički pokret predstavljao u ratu.

Ovaj broj **Godišnjaka** donosi i manje priloge na koje se nećemo opširnije osvrtati (B. Đurđev: **Prilozi proučavanju turskih izvora za istoriju Crne Gore kr. XV i u XVI veku;** Marko Šunjić: **Kada je mletačka posada ušla u hercegovu tvrđavu Visući;** Nikola Milutinović: **Napredne političke koncepcije Mihaila Polita Desančića;** Vlado Strugar: **Jedan pogled na Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije;** Nikola Babić: **Die neue Zeit kao izvor za istoriju socijalističke misli i prakse krajem XIX i početkom XX vijeka**).

Od navedenih tekstova prilozi Nikole Milutinovića, Vlade Strugara i Nikole Babića zanimljivi su i instruktivni po načinu kako su pojedina pitanja tretirana.

U rubrici ocjene i prikazi veći broj autora osvrće se na neka značajnija izdanja iako bi se mogla staviti primjedba da je potrebno da se u Godišnjaku osigura više prostora ovim pitanjima.

U rubrici »Bibliografija« Kosta Grubačić objavljuje **Nacrt za bibliografiju filozofije istorije,** a Hamdija Kapidžić **Bibliografiju objavljenih radova u Godišnjaku Društva istoričara Bosne i Hercegovine od I do XIV, 1949—1965.** (po autorima).

Izvještaj sa redovne skupštine Društva istoričara BiH koja je održana 2, 3. i 4. oktobra 1964. godine u Tuzli daje uvid čitaocu u dosta plodnu aktivnost naših istoričara.

Petnaesta knjiga **Godišnjaka** svojevrsno je svjedočanstvo rada naših istoričara na unapređenju istorijske nauke. Vrijedno je na kraju istaći da je Godišnjak još ranije otvorio svoje stranice mlađim naučnim radnicima i time dao podsticaja i mogućnosti za njihovu naučnu afirmaciju. On je time proširio krug svojih saradnika, što samo može pozitivno uticati na dalje unapređenje naučnog rada.

Ibro KARABEGOVIĆ

ZBORNIK HISTORIJSKOG INSTITUTA JUGOSLOVENSKE AKADEMIJE
sveska 5, Zagreb 1963.

U izdanju Historijskog instituta jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu izašlo je 5 knjiga Zbornika (1/1954, 2/1959, 3/1960, 4/1961. i 5/1963).

Ovaj časopis donosi naučna saopštenja u vidu studija, članaka i prikaza, pretežno iz istorije Hrvatske, a objavljuje i radove koji tretiraju pojedina pitanja iz jugoslovenske istorije. Vidno mjesto u Zborniku zauzimaju i prilozi kao što su »Zadaci naše historiografije«, »Historija i dijalektički materijalizam« itd., kao i radovi o pomoćnim istorijskim naukama.

Putem stalne rubrike »Ocjene i prikazi«, Zbornik prati i prezentira naučnoj javnosti najnovija dostignuća u istorijskoj nauci i njenim pomoćnim naukama dajući njihovu kritičku ocjenu. Redovno donosi i prikaze domaćih i stranih istorijskih časopisa.

U rubrici »Iz Arhiva Jugoslovenske Akademije« publikuju se istorijski izvori koje posjeduje ovaj Arhiv u vidu regesta, zatim rukopise (zaostavštine naučnih radnika) u kojima su eksceptirani podaci iz dokumenata za pojedine studije. Šta sve sadrži arhivska zbirka Jugoslovenske akademije, izloženo je u knjizi 2 (1959), kao i to iz koliko se skupina sastoji i kako je sređena. Ističe se da je veliki broj isprava (dokumenata) ovog Arhiva do godine 1378. publikovano u Smičiklasovom diplomatskom kodeksu, kao i drugim manjim izdanjima. Novopribavljeni dokumenti koji kompletiraju postojeće zbirke, poslije arhivističke obrade i izrade regesta, publikuju se u ovom časopisu, tako da su od knjige 2(1959) i u narednim, (u nastavcima) publikovana regesta isprava od XII do XIX vijeka.

Ovakva, već ustaljena praksa predstavlja koristan i kontinuiran rad na izdavanju arhivske građe, informišući čitaoce o obimu, količini građe koju posjeduje arhiv, njegovim fondovima i zbirkama, vremenu iz kojeg potiču, o stepenu sređenosti, što je veoma važno za naučnu upotrebu istorijskih izvora. Prezentiranjem građe putem regesta i njihovim publikovanjem, mrtvi kapital depoa dobiva svoju pravu vrijednost.

Poslednja sveska 5 (1963) ovog Zbornika donosi 14 priloga koji se odnose na različite probleme iz hrvatske i jugoslovenske istorije u rasponu od XIII vijeka, a posredstvom teksta »Stvaranje vojnopozadinskih organa u NOR-u« čitaoci se obavještavaju i o jednom problemu iz najnovije istorije XX vijeka.

U ovom godištu slijede rasprave:

Kiril Mihajlovski: **Stvaranje i uloga vojno-pozadinskih organa (VPO) u NOR-u**. Autor ukazuje da su vojno-pozadinski organi odigrali važnu ulogu

u toku NOR-a; njihov zadatak u prvim danima ustanka bio je mobilizacija masa, organizacija snabdijevanja oružjem i drugim potrebama. Tu funkciju vršili su štabovi partizanskih odreda i partijske organizacije. Međutim, širenje ustanka iziskivalo je sve veće angažovanje partizanskih odreda, isključivo na borbenim zadacima, zato se već u julu i avgustu 1941. pristupilo organizovanju komandi mjesta i partizanskih straža. Dalji razvojni put ovih organa tekao je onako kako se širio ustanak, stvarala oslobođena teritorija, što je proširilo i njihov djelokrug rada, a zadaci su postajali raznolikiji.

Zadatak partizanskih straža bio je: da štite imovinu i obezbjeđuju sigurnost stanovnika, da obezbjeđuju normalno funkcionisanje saobraćaja i zaštitu od pete kolone. Preuzeli su zadatke oko mobilizacije novih boraca i snabdijevanja oružjem.

Djelokrug rada vojno-pozadinskih organa proširio se i na oslobođenu teritoriju uz saradnju sa NOO radili su na učvršćivanju i organizovanju oslobođene teritorije. Marta 1942. uslijedila je naredba Vrhovnog štaba kojom se preciziraju dužnosti partizanskih straža. Ova naredba značila je osamostaljavanje rada ovih organa. Nešto kasnije, aprila 1942. prema novoj odluci Vrhovnog štaba, formirane su komande područja koje koordiniraju rad komandi mjesta, a bile su izravno potčinjene glavnim štabovima.

Oktobra 1942. pri VŠ NOP i DVJ formira se Privremeni upravni odsjek sa zadatkom da organizuje rad i kontroliše partizanske vojne vlasti. Pored već pomenutih zadataka vojno-pozadinskih organa bilo je važno i preduzimanje mjera za sprečavanje zaraza koje su ugrožavale ne samo stanovništvo nego su prijetile da se prenesu na vojne jedinice. Obim zadataka ovih organa bio je, kako ističe autor, mnogo širi nego što to pokazuje ova radnja, pa bi u tome pogledu bila neophodna posebna studija.

Studija Herkov Zlatka: **Libra medicinalis ponderis viennensis,** predstavlja prilog izučavanju pitanja o razvoju bečkih mjera i utega kroz vijekove.

Nikola Gaćeša piše o utvrđivanju objekata agrarne reforme na veleposjedu grofa Ivana Draškovića 1935. godine. Dokument o veleposjedu grofa Ivana Draškovića posjeduje Istorijski arhiv (APV) u Sremskim Karlovcima. Pomenuti dokumenat: »... predstavlja odluku Poljoprivrednog odeljenja predratne Savske Banovine kojom je izvršeno utvrđivanje objekata agrarne reforme na veleposjedu...«, ali, iako ne pruža podatke o konačnom sređenju agrarnih odnosa, ipak omogućava na osnovu datih podataka da stvorimo sliku o strukturi jednog veleposjeda kapitalističkog tipa. Ovaj veleposjed spada u red najstarijih, a prostirao se na osam (predratnih) srezova i pedeset opština u Zagorju, Slavoniji i Baranji. Iznijeti su cifarski podaci po srezovima: o mjestu i veličini oranica, vrtova i voćnjaka, livada, vinograda, pašnjaka, trstika, močvara i ribnjaka itd. Interesantni su i podaci koji govore šta je veleposjednik Drašković uspio zadržati od onog šta je agrarnom reformom bilo oduzeto u doba tzv. likvidacije agrarne reforme. Autor smatra da bi bilo: »... zanimljivo proučiti njegovu (veleposjed Draškovića — S. P.) genezu i na osnovu toga izneti proces pretvaranja jednog poseda feudalnog tipa u veliko i relativno moderno kapitalističko poljoprivredno gazdinstvo«.

Dragovan Šepić objavljuje članak: **Angelo Vivante i talijanski iredentizam na Jadranu.** Povodom 50-godišnjice prvog izdanja Vivantove knjige **Iredentismo adriatico** sa podnaslovom **Prilog diskusiji o austro-italijanskim odnosima,** Šepić daje prikaz i ukazuje na važnost ove knjige, te potrebu da se utvrdi

mjesto koje ona zauzima u literaturi o jadranskom pitanju. Autor ističe njenu vrijednost ne samo za italijansku nego i našu istoriografiju.

Vivante je u svojoj knjizi obradio samo problem Trsta i krajeva koji su po njegovom mišljenju nerazdvojni od Trsta, a to su Istra, Goriška i Gradiška (Julijska krajina); što se tiče austro-italijanskih odnosa, autor je težište bacio na buduće odnose s narodima koji su na istočnoj obali Jadrana.

Studija Miroslave Despot: **O privredi grada Varaždina u prvoj polovini XIX stoljeća** koristan je prilog proučavanju privredne istorije Hrvatske u XIX vijeku. Na osnovu konsultovanja velikog broja izvora i literature autor nam predočava faktore koji su bili od presudnog značaja za razvoj privrednog života ovog grada, u prvom redu osnivanje »Hrvatskog kraljevskog namjesničkog vijeća«, te 1767. prve samostalne hrvatske vlade sa sjedištem u Varaždinu. Taj procvat trajao je do velikog požara 1776, kada je uništeno oko 400 gradskih kuća a privredni život zamro. Poslije katastrofe »Narodno kraljevsko namjesništvo« mijenja sjedište, seli u Zagreb, što ostavlja vidnog traga na trgovačko-obrtni život grada. I onako teško stanje, izazvano požarom, pogoršano je nakon sklapanja ugarsko-hrvatske nagodbe 1868, kada je osjetno opala obrtnička proizvodnja, trgovina i promet, a manufakturne proizvodnje uopšte nije bilo. Tek poslije 1786. godine osniva se odmotavaonica svile koja je uticala na ostalu tekstilnu proizvodnju i zatim se razvijaju druge proizvodne grane: manufakture cikorije, duhana i manja preduzeća.

Za privrednu istoriju Hrvatske značajan je i prilog Ivana Ercega: **Društveno-gospodarsko stanje na Perlasovim imanjima.** Na osnovu podataka koje pruža do sada poznata i proučena arhivska građa o prekosavskim posjedima koji su ranije ulazili u sastav zrinsko-frankopanskih imanja, a od 1725—1766. pripadali katalonsko-španjolskom grofu Perlas Rajmondu, napisan je rad koji osvjetljava položaj kmetova i gospodarskog stanja za vrijeme posjedovanja i uprave Perlasovih. Na osnovu iznijete analize autor u zaključku navodi da je izdvajanje ovih posjeda iz bivšeg zrinsko-frankopanskog veleposjeda bio negativan akt, ne samo za imanje nego i za tadašnju privredu Hrvatske. Ističe da je težak teret na kmetove predstavljalo podmirivanje trostrukih obaveza »... u raboti, u naturalnim proizvodima i u novcu«.

U vezi sa ovom tematikom — privredna istorija — u svesci »Zbornika« je i rasprava Olega Mandića: **Kmetovi u općinama oko Kvarnera od XIII do kraja XVIII stoljeća.** Autor ove rasprave suprotstavlja mišljenju Nade Klaić već prihvaćen stav u našoj istoriografiji o klasnoj podjeli u srednjevjekovnim i novovjekovnim općinama koje zauzimaju Vinodol, kastavske gospojštije, Rijeku i otok Krk i čine jedinstveno pravno područje; zatim na osnovu upoređivanja i analize velikog broja izvora kao i literature koja tretira tu problematiku kaže u vezi sa tvrđenjem Nade Klaić da ono »... nema nikakve materijalne podloge ...« pa dalje ističe »... uspostavljajući dihotomiju 'privilegovani' i 'pravi' kmet, koja se ne temelji niti na konkretnoj društvenoj situaciji kakvu prikazuju izvori, niti na sadržaju pojmova kojim se oni (M. Barada i N. Klaić — P. S.) služe. Za pozivističko pristupanje pojmovima u toj tezi karakteristična je činjenica da se postavlja problem klasnog raslojavanja kmetova u Vinodolu, a da se uopće ne uzimaju u obzir oni materijalno-ekonomski elementi koji ga uvjetuju«.

U saopštenju Miroslava Kurelca: **Repertorij srednjevjekovnih izvora — Repertorium fontium historiae medii aevi,** upoznajemo se sa pokretanjem inicijative za izdavanje međunarodnog i nacionalnog izdanja djela A. Potth-

sta kao i njenoj realizaciji, jer je na skupu istoričara srednjega vijeka održanom u Rimu 1954. konstatovano da je ovaj priručnik, koji je veoma koristan i već prava rijetkost (izašao 1896.), neophodan za rad na izvorima za istoriju srednjeg vijeka.

Pod pokroviteljstvom Instituto Storico Italiano per il Medio Evo in Roma, i drugih naučnih ustanova u Rimu, formirano je vrhovno tijelo Naučni komitet u koji su ušle sve naučne institucije angažovane na izradi Repertorija, koji je zamišljen kao potpuna prerada Potthastova djela.

Na stranicama ovog Zbornika vidno mjesto zauzima i rad Fedore Bikar: **Uloga Ervina Szaboa u radničkom pokretu Mađara i nemađarskih naroda Ugarske od 1900. do 1918.** U njemu je autor veoma pregledno izložio životni put i naučni rad Ervina Szabóa. Na formiranje Szabóa kao revolucionara — socijalistu presudan uticaj imali su ruski revolucionari-emigranti sa kojima je kontaktirao za vrijeme studija u Beču. Ervin Szabó bio je originalni marksistički mislilac i kao takav energično se suprotstavljao mehaničkom prenošenju socijalističke teorije i prakse; zalagao se i isticao da svaki revolucionarni pokret mora odgovarati specifičnim uslovima određene zemlje. Shvatanje važnosti nacionalnog i seljačkog pitanja i njegov stav prema tim problemima u uslovima mnogonacionalne Ugarske dokaz su njegove svestrane marksističke obrazovanosti i njegove sposobnosti da to znanje znalački primijeni na date uslove u Ugarskoj. Stav prema društvenim, političkim i nacionalnim odnosima Ugarske izložio je Szabó u brošuri: **Mađarska sloboda** (1902), koja ujedno ima značaj kao izvorna građa za taj period. Jasno formulisan stav o seljačkom pitanju iznio je u članku **Osnovi agrarne politike,** koji je napisan tek poslije višegodišnjeg proučavanja agrarnih problema.

Za rješavanje nacionalnog pitanja smatrao je značajna tri momenta: »borbu protiv nacionalnog ugnjetavanja što ga mađarska vladajuća klasa vrši na nemađarskim narodima; obranu progonjenih, potlačenih narodnosti i solidarisanje s njihovom borbom za nacionalna prava i slobode; dosljedno zalaganje za pravilnu nacionalnu teoriju i praksu Socijaldemokratske partije Ugarske, jačanjem uticaja i ravnopravnim učešćem socijaldemokratskih predstavnika nemađarskih naroda u socijalističkom pokretu«. Dalje nas autor upoznaje sa Szabóvim radom na omasovljavanju socijalističkog pokreta, njegovom borbom protiv oportunističkog socijal-demokratskog vođstva, radu u toku rata, te njegovom povezanošću i ličnim vezama sa srpskim i hrvatskim socijalistima.

Miroslav Montani prezentira u ovoj svesci članak: **Uz kamene spomenike na otoku Sv. Đorđa kod Perasta.** Na osnovu sačuvanih natpisa na kamenim pločama grobnica, podataka iz monografija i neobjavljenih rukopisa, napisan je rad o istoriji opatije na otoku sv. Đorđa i predstavlja prilog proučavanju istorije drevnog Perasta. Istorija Perasta vezana je za ovaj otok sve do XVII vijeka, jer se služba božija i sahranjivanje mrtvih izvodilo na Otoku, a poslije toga peraštani grade župnu crkvu sv. Nikole u Perastu, napuštaju porodične grobnice na sv. Đorđu i grade ih oko nove crkve. Uz ovaj rad priloženi su: tlocrt grobnica u crkvi, faksimili grčkih i rimskih natpisa, slike otoka iz Napoleonovih ratova, iz doba krivošijskog ustanka (1882), i slike grbova s grobnica.

S. Bajraktarević piše: **Nepoznati podaci o J. Hammeru,** piscu historije Otomanskog carstva. U želji da svoju pretpostavku o boravku Hammera u Splitu potkrijepi, autor je pretpostavio da je ovaj prevodilac i plodni pisac

mogao tom prilikom izdati i Splitske turske isprave. U tom cilju autor je u knjižnici Bečke akademije znanosti pregledao kopiju kompletnog rukopisa Hammerovih memoara i konstatovao da nema pomena o boravku u Splitu i njegovu Kaptolskom arhivu, a ni Orijentalnom institutu bečke Univerze nije poznato da je Hammer objavio Splitske turske isprave. Zbog toga konstatacija o boravku Hammera u Splitu, donesena od strane autora i objavljena u Ljetopisu Jugoslovenske akademije br. 57. (1953) str. 14, ostala je nepotvrđena.

Autor nas obavještava i o posjeti Hammerovom grobu nedaleko Beča, čiji je nadgrobni spomenik u obliku muslimanskog sarkofaga na kome su ispisani arapski i perzijski nadgrobni tekstovi, kao i stihovi na francuskom, talijanskom, engleskom i španjolskom jeziku, čime je odato poštovanje velikom piscu i prevodiocu istočnih jezika. Jedan od tih je i arapski natpis koji glasi:

On! Živi!
Upokojeni i pomilovani (počivši)
koji je upućen na milost
svoga Gospodara koji
prašta i oprašta
tumač triju (islamskih) jezika
Josif Hammerov
Duši mu lijep spomen!

Vladimira Tartaglia — Kelemen piše o izložbi 1874. u Narodnom domu. Ovim prilogom autor nas obavještava o prigodnoj izložbi organizovanoj u čast otvaranja Hrvatskog sveučilišta. Ona predstavlja prvu izložbu u Zagrebu koja ujedno nagovještava početak nove epohe u razvoju naše likovne kulture toga doba. Na izložbi je bilo zastupljeno devet slikara sa dvadeset i jednom slikom, od toga dva iz inostranstva. To su slikari koji su živjeli i studirali u inostranstvu, nekim od njih ova izložba je bila slikarski debi, a drugi su već, izlažući u Rimu, dobili i povoljne kritike o svojim umjetničkim ostvarenjima.

Vasilije Krestić u članku: **Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX vijeka** daje jedan prilog izučavanju istorije Hrvatske i Slavonije u XIX vijeku, a rađen je na osnovu arhivske građe. Dati su odnosi na selu, položaj seljaka i nemiri poslije oslobođenja od kmetstva do nagodbe 1868. godine. Raniji radovi na ovu temu mahom su se zasnivali na prepisima objavljenim u vrijeme apsolutizma, i to je po riječima autora činjeno sporadično. Slomom apsolutizma seljak je postao politički slobodan i osjeća potrebu da iznese svoje želje i potrebe, ali u taj politički život ulaze nespremni. Imajući to u vidu, političke stranke pokušavaju da pridobiju seljake, jer su zbog svoje mnogobrojnosti bili važan politički faktor i služili im za ostvarivanje njihovih ciljeva.

Rajka Modrić u saopštenju: **Iz građe za Rječnik srednjevjekovnog latiniteta Jugoslavije** (Nazivi stabala), upoznaje nas sa nazivima stabala gdje se uz klasična latinska imena javljaju slavenske, mađarske, pa i talijanske riječi.

U rubrici »Ocjene i prikazi« Marko Kostrenčić dao je prikaz rada — Nade Klaić: **Šta su kmetovi Vinodolskog zakona?**, Grga Novak u ovom broju piše o radu Zago Feruccia, **Consiglio dei Dieci**, Ferdo Čulinović pod naslovom **Novo djelo o životu i radu Valtazara Bogišića** prikazuje knjigu Werner G. Zimmermanna **Valtazar Bogišić 1834—1908**, a Vaso Bogdanov daje prikaz knjige Vjećeslav Vildera **Bitka za rogove. Gdje je izvor spora srpshovratskog? Gdje je rješenje?**, London 1957.

U stalnoj rubrici »Iz arhiva Jugoslovenske akademije« H. Stipišić — M. Šamšalović, u nastavcima objavljuju građu pod stalnim naslovom: Isprave Arhiva Jugoslovenske Akademije (nastavak — do 1526. godine). Bogatstvo tematike ove kao i prethodnih sveski Zbornika pružaju istoričarima značajne podatke iz njihove oblasti — djelatnosti, pa će im s toga i poslužiti kao izvanredno korisna literatura.

Subhija PRIBULJA

GLASNIK ARHIVA I DRUŠTVA ARHIVSKIH RADNIKA BOSNE I HERCEGOVINE, godina 1966, knjiga IV, Sarajevo 1966.

Šesta knjiga GLASNIKA, koja se pojavila sa izvjesnim zakašnjenjem zadržava, uglavnom, već ustaljenu fizionomiju, jer za razliku od ranijih knjiga nedostaje samo rubrika »Društvene vijesti«. S druge strane, uočljivo je nastojanje da se problematici koja tretira arhivistiku i arhivsku službu pokloni više pažnje.

Tako je u odgovarajuću rubriku uvršteno šest radova koji su, istina, manjeg obima (zauzimaju jedva nešto više od jedne sedmine knjige), ali su zato, po tematici koju obrađuju, veoma različiti: **Zaštita arhivske građe i organizacija arhivske službe u svijetlu naših pozitivnih propisa** (Mihudin Sulejmanpašić), **Arhivski poslovi u Arhivu BiH u 1965. godini i plan rada za 1966. godinu** (Kasim Isović),**Orijentalna zbirka Arhiva Hercegovine u Mostaru** (Hivzija Hasanbegić), **Zbirka Zvonimira Šubića u Muzeju književnosti u Sarajevu** (Aco Ljiljak), **Stručni rad u Arhivu Hercegovine u 1965. godini** (Vladimir Savić), **Zadaci arhivske biblioteke i njen značaj za arhivsku ustanovu** (Katica Tadić).

Muhidin Sulejmanpašić daje pregled zakonodavnih akata koji su u nas, u pojedinim periodima, regulisali status, organizaciju i djelovanje arhivskih ustanova, a posebno se zadržava na zakonodavstvu donijetom nakon stupanja na snagu Opšteg zakona o arhivskoj građi 1964. godine. Analizirajući pravni položaj arhivskih ustanova u Bosni i Hercegovini danas, autor izvodi mnogobrojne komparacije između odgovarajućeg zakonodavstva Bosne i Hercegovine i zakonodavstva drugih republika pa konstatuje razlike u koncepcijama o neposrednom odlučivanju, odnosno u koncepcijama o samoupravljanju u arhivskim ustanovama. Najbolji primjer je savjet arhiva koji u Bosni i Hercegovini ima dvostruki vid (savjet u širem i savjet u užem sastavu), a u propisima drugih republika ovom organu nije dat takav karakter.

Autor, dalje, analizira ulogu savjeta arhiva i konstatuje da savjet raspolaže elementima normativne, organizacione, personalne i budžetske vlasti, te da takav »karakter ovlaštenja (ovog) organa upravljanja arhiva manifestuje punu sadržinu i suštinu samoupravljanja i dokazuje da ono ne predstavlja iskonstruisanu djelatnost, nego proces koji vodi rješavanju ključnih pitanja društva, proces koji daje radnom čovjeku puni zamah za kreativno djelovanje i koji vodi sve humanijem rješavanju postojećih društvenih suprotnosti«.

Kasim Isović obavještava o cjelokupnom radu Arhiva BiH u 1965. godini i planu rada za 1966. godinu, ističući još jednom da su kadrovski i smje-

štajni uslovi u kojima Arhiv djeluje nezadovoljavajući. Ti uslovi objektivno diktiraju izradu godišnjih planova rada, tj. uvijek se, u planiranju poslova, polazi od onoga što se u datim uslovima može uraditi pa su tako »stvarne potrebe arhivske službe, u krajnjoj liniji potrebe same nauke, veoma ovisile upravo od tih uslova, a to dalje znači da su one morale ostajati nezadovoljene ili su, u boljim slučajevima, mogle biti samo djelimično, a tek rijetko sasvim zadovoljene«.

Hivzija Hasanbegić daje iscrpnu informaciju o arhivalijama Orijentalne zbirke Arhiva Hercegovine koje su razvrstane u tri grupe: dokumente, rukopise i štampana djela. Najvredniji dio Zbirke su, svakako, dokumenti kojih ima oko 600, različitih po formi, porijeklu i sadržini, a među njima privlači posebnu pažnju 12 fermana iz 17, 18. i 19. vijeka i 4 originalne vakufname. Rukopisi su uglavnom prepisi i kompilacije, a rijetko originalni radovi i pisani su u velikoj većini slučajeva na arapskom jeziku. Štampane knjige sačinjavaju skromnu biblioteku od 326 primjeraka štampanih na orijentalnim jezicima.

Prilozi Ace Ljiljka, Vladimira Savića i Katice Tadić su kraće informacije u kojima zainteresovani čitalac može da nađe zanimljive podatke o književnom i dokumentacionom materijalu koji se odnosi na pisca i publicistu Zvonimira Šubića, da se informiše o fondovima i stanju sređenosti fondova Arhiva Hercegovine, te da se upozna sa jednim pogledom na značaj i ulogu arhivske biblioteke koju je istovremeno moguće nazvati i stručnom i specijalnom naučnom bibliotekom.

U rubrici »Članci i rasprave« objavljena su četiri priloga. Josip Lešić daje opširan rad **Putujuća pozorišta i njihov uticaj na pozorišni život Mostara za vrijeme austrougarske okupacije.** Iako je pisan na osnovu obimne dokumentacije, ovaj rad, sem uvodnog dijela, ne prelazi okvire iscrpne informacije, jer hronološki daje prikaze gostovanja svih pozorišnih trupa u Mostaru od prvog dolaska trupe Đorđa Protića 1879. do gostovanja Srpskog narodnog pozorišta iz Novog Sada 1912. godine. Da autor ima, prije svega, cilj da informiše, govori i dodatak radu koji obuhvata deset stranica: **Pregled pozorišnih predstava koje su u Mostaru prikazala putujuća pozorišta** i mostarski amateri za vrijeme austrougarske okupacije, sa nazivima djela koja su prikazivana, oznakama vrste djela, autora i trupe izvođača. U uvodu, međutim, autor daje neka zapažanja koja su rezultat uopštavanja nakon izvršene analize i koja bi, zato, mogla da nađu mjesta u zaključnom dijelu rada. Tu on, prije svega, ističe da se zasluge putujućih i drugih pozorišnih družina koje su posjetile Mostar ne sastoje samo u uticaju na razvitak pozorišta u nas, nego prvenstveno u političkom djelovanju jer »igrajući repertoar iz naše narodne istorije, ove družine budile su i jačale nacionalnu svijest, donosile su slobodarski duh i borbenu tradiciju oslobođenih krajeva, rasplamsavala su patriotska osjećanja«. Stoga je sasvim razumljivo što su okupacione vlasti sistematski ometale ili čak onemogućavale rad putujućih pozorišnih družina. Jednako je tačna i konstatacija da »prikazujući brojna djela iz naše i svjetske dramske literature, putujuća pozorišta imaju i nesumnjivih književnih i kulturnih zasluga« i da su u kulturnom i političkom životu Mostara odigrala značajnu ulogu.

Privilegovana agrarna i komercijalna banka za Bosnu i Hercegovinu je prilog Luke Đakovića. Na osnovu građe iz Arhiva Bosne i Hercegovine, kojom se stručno koristi i interpretira, Đaković posmatra pitanje osnivanja

Privilegovane agrarne i komercijalne banke za Bosnu i Hercegovinu, u stvari filijale Peštanske ugarske komercijalne banke, sa dva aspekta.

Na jednoj strani to je pokušaj krupnog mađarskog kapitala da se u znatnijoj mjeri infiltrira u cjelokupni privredni i društveni život Bosne i Hercegovine, jer je ugovor o osnivanju ove Banke predviđao da ona daje zajmove kmetovima za otkup zemljišta i zajmove na hipotekarnoj osnovi, da kreditira državne organe, finansira razvoj saobraćaja, raznih zadruga itd. Osnivanje Banke sa takvim statusom moralo je da uznemiri austrijske finansijske krugove. Austrijski uticajni faktori su putem štampe i parlamenta poveli snažnu akciju protiv osnivanja Banke s motivacijom da bi odobravanje njenog rada značilo »protežiranje ugarskog političkog i ekonomskog patronata nad Bosnom i Hercegovinom«. Međutim, bez obzira na tu akciju koju je podržao i predsjednik austrijske vlade, car je, aprila 1909, sankcionisao osnivanje Banke i Đaković zaključuje da je »Privilegovana agrarna i komercionalna banka za Bosnu i Hercegovinu trebala, kako izgleda, da posluži kao protuusluga Mađarima za prihvaćeni akt o aneksiji«.

Na drugoj strani, činjenica da je Banka u najavljenom poslovanju na prvo mjesto stavljala davanje zajmova kmetovima za otkup zemljišta izazvala je kod svih konfesija i političkih grupa u BiH izuzetan interes. Đaković analizira stavove političkih stranaka i grupa u BiH prema stvaranju Banke, odnosno prema budućem djelovanju Banke na području agrarnih odnosa i zaključuje da je kod svih tih stranaka i grupa to djelovanje »naišlo na snažnu opoziciju, iako su se akcionari Peštanske ugarske banke trudili da izborom i ulaskom pojedinih predstavnika sve tri narodne grupe (u upravni i nadzorni odbor Banke — Č. M.) ublaže taj otpor«. Zbog takvih stavova, zbog tako snažnog otpora »domaćih i bečkih mjerodavnih krugova morao se poštovati sporazum između austrijske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija po kojem je poslovanje novoosnovane Banke bilo odloženo do prve sjednice bosanskohercegovačkog Sabora«.

Treba napomenuti i to da je Đakovićev prilog, u izvjesnom smislu, imperfektan, jer nedostaju završni podaci o stavovima bosanskohercegovačkog Sabora prema planiranoj djelatnosti banke itd. Međutim, bez obzira na to, prilog se svojim kvalitetima ističe u prvi plan ove knjige GLASNIKA.

Rad Milana Gakovića nosi naslov **Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata.** Agrarni nemiri, međutim, služe autoru samo kao polazna osnova za razmišljanje o neriješenom agrarnom pitanju, i naročito, o stavovima Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine i njegovih organa prema nemirima koji su zahvatali neke krajeve BiH. Citirajući **Narodni glas** koji navodi da su »pokreti seljaka... ni manje ni više no početak seljačke, kmetovske revolucije za revolucionarno rješenje agrarnog pitanja« autor zaključuje da »stvarno, u tom prelaznom vremenu nemiri na selima imaju sve atribute seljačke bune«, a da ne daje precizne pokazatelje o obimu i, što je važnije, o karakteristikama nereda zbog kojih ih je moguće tako kvalifikovati. Nije raščišćeno ni pitanje odnosa organa vlasti prema agrarnim nemirima, jer se ističe da »u tim danima nema vlasti koja bi zaštitila zemljoposednike«, da je »stari državni aparat srušen i njegove zaostale organe više niko nije slušao, a novi organi vlasti, kotarski i seoski odbori Narodnog vijeća, nisu se još učvrstili«, a nešto kasnije da su, iz određenih razloga, »I dalje ostali kotarski uredi i okružni predstojnici. Uporedo sa organima stare vlasti Narodno vijeće je formiralo i svoje organe: kotarske i seoske odbore«.

Sigurno je da bi izvjesne dopune, sa ciljem da se izbjegnu ove nejasnoće i izvrše izvjesne stilske korekcije, znatno podigle vrijednost rada koji tretiranom tematikom privlači pažnju.

Tomislav Kraljačić je obradio **Razvoj i političke akcije mjesne organizacije KPJ u Sarajevu 1919—1920. godine.** Analizirajući uslove u kojima je organizovana i djelovala mjesna organizacija Socijaldemokratske stranke, odnosno Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), odnosno KPJ, Kraljačić konstatuje da se »radnička klasa Sarajeva našla u situaciji izbora između nacionalnog i klasnog opredjeljenja. Po svom mentalitetu... nesumnjivo je inklinirala prvoj mogućnosti, ali ju je, u većini, opšta situacija u zemlji i u svijetu opredijelila za drugu«. Ovakav zaključak koji zapravo govori o nivou klasne svijesti radničke klase Sarajeva mogao bi podjednako dobro (ili i bolje) da stoji u zaključnom, umjesto u uvodnom, dijelu rada. Pojave u radničkom pokretu i događaji u Sarajevu nakon donošenja »Obznane« upućuju na uvjerenje da je nepostojanje jasnih pogleda na nacionalno pitanje još dugo nakon »Obznane« predstavljalo ozbiljnu, i periodično nepremostivu, smetnju za konsolidaciju i snaženje ilegalne KPJ, odnosno da su zbog toga razne reformističke struje mogle da u okvirima radničkog pokreta u Sarajevu održavaju dominantan uticaj.

Kraljačićeva analiza akcija mjesne organizacije KPJ u Sarajevu, izvršena znalački i obilno potkrijepljena podacima iz izvora razne provenijencije, logično dovodi do zaključka da su te akcije, sem akcija u vezi sa izborima za Ustavotvornu skupštinu, pokazale da je radnička klasa Sarajeva na zborovima i skupštinama »pokazivala svoju borbenost i raspoloženje za revolucionarnu akciju... isticala samosvijest o svojoj snazi i pružala otpor svim mjerama vlasti koje su ugrožavale njen materijalni i politički položaj«, ali i da »taj otpor nije išao dalje od protesta, jer mjesna organizacija u to vrijeme nije bila ni u idejnom ni u organizacionom pogledu dovoljno sazrela da bi mase povela u oštrije političke okršaje«.

Sa podacima koje sadrži i obrađuje, te zaključcima na koje logično i nenametljivo upućuje, Kraljačićev rad znači ozbiljan uvod u jednu cjelovitu studiju o radničkom pokretu u Sarajevu između dva rata.

U rubrici »Građa« dr Hamdija Kapidžić objavljuje 71 dokumenat iz Arhiva Bosne i Hercegovine (fond Zajedničkog ministarstva finansija — Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu i povjerljiva prepiska između poglavara Zemaljske vlade generala Sarkotića i ministra Zajedničkog ministarstva finansija), koji se odnose na period 1915—1918. godine. Riječ je o čitavom nizu dokumenata najveće vrijednosti, do danas nekorištenih u odgovarajućoj mjeri, koji će dati, kako dr Kapidžić navodi, »siguran materijal za objašnjavanje političke situacije u Bosni i Hercegovini u toku prvog svjetskog rata; pružiće objašnjenja o držanju političkih grupacija u zemlji prema jugoslovenskom ujedinjenju, daće sigurna obavještenja o revolucionarnoj situaciji na jugu Habsburške Monarhije, posebno u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini«. Posebnu pažnju privlače dokumenti objavljeni pod brojevima 70 i 71, odnosno izjava generala Sarkotića o njegovom radu u BiH i jedna vrsta memoranduma posljednjeg ministra Zajedničkog ministarstva finansija Špicmilera o načinu rješavanja jugoslovenskog pitanja u okviru Monarhije.

U istoj rubrici objavljena su i tri dokumenta koja se odnose na političku djelatnost Vase Pelagića u banjalučkoj bogosloviji. Dokumenta obja-

vljuju sovjetski istoričari V. G. Karasjov i V. N. Kondratjeva, a osvrt na te dokumente i ličnost Vase Pelagića napisao je dr Milorad Ekmečić.

Miodrag ČANKOVIĆ

PUTOVI REVOLUCIJE, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1966, br. 7—8, 319 strana.

Publikacija Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske **Putovi revolucije**, dvobrojem 7 i 8, ulazi u četvrtu godinu izlaženja. Sedam brojeva pružili bi mogućnost recenzentu da bez mnogo napora uoči rast jedne ustanove, njenih odjeljenja, kao i pojedinaca. No, cilj ovog prikaza nije kritička ocjena **Putova revolucije** u cjelini, nego samo 7. i 8. broja iz 1966. godine U inventivnoj grafičkoj opremi (Edo Murtić) i standardnom formatu na 306 stranica teksta dvobroj sadrži nekoliko ustaljenih rubrika: Rasprave i članci, Prikazi i saopćenja, Izvori, Iz arhiva Instituta, Prikazi i bilješke, Bibliografije, Iz Instituta.

Rasprave i članci

Franjo Tuđman je do sada objavio više radova sa područja naše najnovije istorije, posebno NOR-a i socijalističke revolucije.[1]) Rasprava **Društveni aspekti narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji** (7—29) prezentirana je kao jugoslavenski referat naučnom skupu »Društveni aspekti pokreta otpora u Evropi« koji je održan 25. i 26. marta 1966. godine u Milanu. Pisana je na nivou sinteze, bez navođenja naučnog aparata, i polazište joj je analiza jednog šireg koncepta ekonomsko-društvenih kretanja i političkih događaja. Ravnopravno tretirajući relevantne faktore i komponente razvoja međuratne istorije naše zajedničke države,[2]) ne samo klasne razlike eksploatatora i eksploatisanih nego i klasne suprotnosti interesa samih buržoazija, F. T. je uspio da dokaže opravdanim svoj stav da se »društvena pojava i socijalna obilježja jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta mogu shvatiti samo pod pretpostavkom poznavanja okolnosti u kojima je nastala Kraljevina Jugoslavija (valjda Kraljevina SHS — m. o.) na kraju prvog svjetskog rata ...« (str. 7) F. T. na strani 11. piše da se HRSS dugo vremena, između dva rata, mogla poistovećivati sa hrvatskim nacionalnim pokretom. Iako je ovdje riječ o jednoj karakteristici HRSS—HSS, datoj »en passent«, značajno ju je podvući zato što se dosada nešto slično nije moglo sresti u istorijskim radovima. Istoričari se dosta često sreću sa konstatacijom da još nemamo

---

[1]) **Okupacija i revolucija.** Zagreb, IHRPH, 1963, 316.
Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije. Forum, 1963, brojevi: 2, 3, 4, 5, 6, 7—8, 292—352, 530—564, 702—741, 840—858, 1087—1122, 199—233.

[2]) U Forumu, 1967, br. 1—2, 73—111. izašao je rad Franje Tuđmana Uzroci krize monarhističke Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do sloma 1941. godine koji po izvjesnim dijelovima predstavlja tako reći drugo izdanje ovoga referata.

naučno istraženu socijalnu strukturu NOP-a. Tu činjenicu utvrđuje i F. T., ali daje statističke podatke o socijalnom sastavu pripadnika NOP-a. Značaj iznesenih podataka ne umanjuje saznanje da su nepotpuni. Analiziranjem stavova i rezultata djelatnosti dijelova građanske klase jugoslovenskih naroda, autor konfrontira unutarnju razjedinjenost buržoazije sa jugoslovenskim karakterom NOP-a koji je obuhvatio, iako ne u istoj mjeri, sve slojeve stanovništva, i utvrđuje kvalitativno nove elemente borbe za nacionalno oslobođenje. U zaključku se konstatuje: »Uzajamna uvjetovanost rješavanja nacionalnog pitanja i provođenja socijalističke revolucije dali su osnovni pečat i glavno obilježje NOB-i u Jugoslaviji. U tom titovskom programu sadržani su bitni elementi društvenog aspekta i društvenih pretpostavki pobjede NOP-a u Jugoslaviji« (27).

Rad Henri M i c h e l a[3]) je, u stvari, prevod referata koji je, kao i Tuđmanov, podnesen naučnom skupu u Milanu. Ovaj poznati istraživač francuskog pokreta otpora[4]) pružio je na taj način mogućnost uporedbe sa prethodnim radom. Uočljive su metodološke sličnosti i razlike. Postavljeni zadatak: određivanje glavnih momenata razvoja pokreta otpora u pojedinim periodima rata, a naročito skiciranje ponašanja različitih društvenih grupa u cijelom ratnom razdoblju koje Pokretu nisu pristupale sa istom širinom, kao i prikaz stanja ekonomskih i društvenih snaga zatečenih po završetku borbi, H. M. je posmatrao u zavisnosti kako od spoljnih tako i od unutarnjih faktora. Takvo objašnjavanje Pokreta omogućilo je da se dobivene ocjene mogu okarakterisati kao rezultat svestranog istraživanja. Da bi dobio što kompleksniju sliku o ponašanju pojedinih slojeva, autor je primijenio vrlo interesantan metodološki postupak: uporedio je tri tipična departmana: »Pas de Calais (industrijska oblast smještena u okupiranoj zoni); Indre et Loire, pokrajinu poljoprivrednog i seljačkog tipa na granici demarkacione linije, i seljačko-rudarski Tarn, koji se nalazio u neokupiranoj zoni. Istoriju, u široj javnosti, najpoznatijeg oblika grupiranja, francuskog pokreta otpora, zvanog »maquis« (maki), po H. M., treba tek napisati, što će biti veoma teško zbog mnogovrsnog i fluktuirajućeg sastava. Dalje se konstatuje da je pokret otpora u Francuskoj izazvao svojevrstan preobražaj Francuske, ali da bi, bez obzira na njegov veliki značaj, bilo isuviše rano definirati dubinu društvenih promjena koje je izazvao.

Kratki rad Jakova K a t u š i ć a[5]) uvodni je referat na Simpoziju u povodu 20-godišnjice oslobođenja održanom januara 1966. godine u Zagrebu. To je treći od, ukupno, pet članaka i rasprava ovog dvobroja, koji je pisan prigodno, bez navođenja naučne aparature, (ova primjedba se ne odnosi na referat H. Michela). S obzirom na ovako koncipiran naslov, J. K. je veću pažnju posvetio apostrofiranju sumiranih rezultata KPJ do 1944—1945. godine (5 od 7 stranica rada) koji se u stvari javljaju kao rezultanta prethodne aktivnosti. S obzirom na to da u časopisu postoji diferenciranje radova, mislim da ovaj rad nije ni članak ni rasprava. Prije bi se moglo reći da je to

[3]) **Društveni aspekti francuskog pokreta otpora** (30—50)

[4]) H. Michel, **Les courants de pensée de la Résistance,** P. U. F., 1962. H. Michel, **Histoire de la France Libre,** Preses Universitaires de France, 1963. H. Michel, **Histoire de la Résistance française,** P. U. F., Calmete, l'O. C. M. P. U. F. H. Michel, je inače direktor »Revue d'Histoire de la deuxième Guerre Mondiale«. Paris.

[5]) Revolucionarna postignuća NOB-e u 1944—1945. organski su dio razvoja klasne borbe i revolucionarne djelatnosti Komunističke partije u predratnom razdoblju, str. 52—59.

saopštenje. U »Résumé-u« se potkrala mala greška. Umjesto navedenog podatka da je »u 1941. NOB u Jugoslaviji postigla velike rezultate...« treba da stoji »1944« (vid. str. 52, pasus drugi).

Pišući na osnovu arhivske građe IHRPH i štampe o izborima za radničke komore u Hrvatskoj 1933. g.[6]) Bosiljka Janjatović ograničava istraživanja na akcije KPJ u Hrvatskoj. Značaj pomenutog događaja bio je izuzetan i zato što su odnosi prema izborima odražavali, u krajnjoj liniji, omjer snaga kako u sindikalnom, tako i u radničkom pokretu uopšte. Diktatura kralja Aleksandra samo je potencirala teškoće sa kojima se borila KPJ još od vremena Obznane. Ako se uzmu u obzir činjenice da su od 1929. Nezavisni sindikati mogli da egzistiraju samo ilegalno, te da je komunistima preostalo jedino da djeluju kroz sindikate, onda se mogu sagledati uslovi pod kojima je KPJ mogla, u izbornoj kampanji, raditi na okupljanju različitih struja u radničkim komorama. U radu je uspješno izvršena analiza strukture, u pravoj mjeri je istaknut značaj programske i akcione slojevitosti sindikalnog pokreta (ORS, URSS, RSS) i kroz tu prizmu ocijenjen je istup KPJ. Socijalisti su odnijeli pobjedu u obje komore (Split i Zagreb), ali je i KPJ ostvarila stanoviti uspjeh (ulazak, istina, malog broja komunista u komore, apstinencija glasača i sticanje iskustva). Što se tiče zaključka (str. 69—70), mislim da su ocjene adekvatne rezultatima istraživanja, izuzev mjesta u kome se kaže da »je ulazak komunista u komore ugrozio njihove (tj. socijalista — m. o.) do tada dominirajuće pozicije...« To smatram i zbog toga što »Od 44 vijećnika koje je dobio URSS (u Zagrebu — m. o.) nije bilo nijednog dotle poznatog ni istaknutog komuniste...« i što je u »Radničku komoru ušlo nekoliko **simpatizera** Partije, od kojih su **neki kasnije postali njeni članovi**« (str. 68 — podvukao T. I.). Što se tiče Splitske komore »Od 29 vijećnika komore izabranih na listi ORS-a bilo je 7 komunista, a u upravnom odboru komore od 10 članova bila su 4 komunista«. Međutim, »Kako ORS-ovci nisu pristajali da izvrše ni jednu tačku iz izbornog sporazuma s komunistima, ovi u rujnu 1934. napuštaju komoru«. (str. 69).

Na osnovu nekih novih izvora, postojeće literature i publikovanih materijala Ivan Jelić je na naučnom nivou pokušao prezentirati osnovne probleme osnivanja Narodnog fronta u Jugoslaviji do 1941. godine. U našoj istoriografiji do pojave ovog rada[7]) nije učinjen pokušaj da se sa naučno fundirane osnove obradi ova, nesumnjivo, važna komponenta našeg novijeg istorijskog razvitka. Sve ono što je pisano u vezi sa ovom tematikom nije prevazišlo nivo cjelovitih pregleda. Akutnost obrade problema izvire i iz činjenica da postoji mali broj posebnih radova koji naučno obrađuju problem Narodnog fronta u pojedinim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama. Ističe se da je KPJ još prije VII kongresa Kominterne (Moskva 25. VII — 20. VIII 1935. g.) ukazala na potrebu osnivanja Narodne fronte u Jugoslaviji. Od osobitog je značaja bila činjenica, mislim i za period 1941—1945, da je KPJ nacionalno pitanje već tada postavila u osnov Narodne fronte. U drugom odjeljku koncizno se tretira relacija Narodni front — jedinstvo radničke klase. Pokušaj realiziranja jedinstvene radničke stranke (JRS) »kao legalnog samostalnog političkog pokreta, koji bi na taj način okupio sve radničke grupacije i tako bio njihov predstavnik u Narodnoj fronti« (str. 77) završili

---

[6]) Izbori za radničke komore u Hrvatskoj 1933. godine, str. 60—70.

[7]) **Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji**, str. 71—103.

su se djelimičnim uspjehom. I. J. dolazi do zaključka da je cijela akcija oko osnivanja JRS imala uspjeha, upravo zbog toga što su, širom zemlje stvoreni, inicijativni odbori imali naročitu ulogu u d a l j e m procesu razvoja Narodnog fronta. U podnaslovu **Narodni front i građanske opozicione stranke** na pregnantan način jasno su izložene nijanse stavova Udružene opozicije (UO), socijaldemokrata i KPJ o pitanjima saradnje radničkog pokreta i UO na stvaranju Narodne fronte, (str. 84—85) kritikovan je i rad KPJ, koja svoju aktivnost (1935. g. npr.) na stvaranju Narodnog fronta nije ostvarila dalje u bazi — narodu. U pogledu rezultata istraživanja stepena saradnje KPJ i opozicionih građanskih stranaka autor podvlači da je zbog oskudnosti podataka zasad »nemoguće potpunije prikazati i utvrditi stupanj i oblike te suradnje« (str. 85). Dalje se ukazuje na postojanje nekih specifičnosti u stvaranju Narodnog fronta u jugoslovenskim zemljama i podvlači nužnost njihovog istraživanja (bilješka 74). Bilješke glave IV su vrlo instruktivne, jer donose popis radova za svaku našu republiku.

Prilozi i saopćenja

U kratkom prilogu pisanom na minuciozan način Cvetka Knapič-Krhen[8]) uglavnom na osnovu novinskih podataka, prikazuje neke elemente ekonomskog položaja radnika u Zagrebu od 1880—1900. godine. Statistički podaci za posljednjih dvadeset godina prošlog vijeka ukazuju na pojavu intenzivnije fluktuacije stanovništva glavnog grada Kraljevine Hrvatske i Slovenije (povećanje za 81%). Posljedice naglog priliva seoskog stanovništva koji je bio uslovljen razvojem industrije i zanata, kao i potrebama gradskog stanovništva za poslugom bile su: pogoršanje uslova stanovanja (provedena je vrlo detaljno analiza svih slučajeva), takav nivo nadnica obrtničkih i industrijskih radnika koji nije obezbjeđivao ni najosnovnija sredstva za život.

Do 1907. godine sindikati u Hrvatskoj bili su formalno zabranjeni, ali se organizovani rad, ipak, odvijao pod rukovodstvom socijalističkih funkcionera — ilegalno. Nekoliko faktora, različiti po porijeklu, izazvali su neke značajne organizacione promjene. Elza T o m a c u svom radu[9]) uglavnom na osnovu **Slobodne riječi** i arhivske građe Arhiva Hrvatske i Historijskog arhiva — u Zagrebu, dala je nov prilog nauci o razvoju aktivnosti socijalističkog sindikalnog pokreta Hrvatske s početka XX vijeka. Uloga radničkih sindikata u Hrvatskoj 1907. i 1908. godine, zbog donošenja novih zakonskih uredaba, u znatnoj mjeri je kvalitativno izmijenjena. Posebno je obrtni zakon izazvao živu reakciju radništva, i to ne samo hrvatskog nego i mađarskog. Autor uočava slojevitost strukture pojave koju istražuje, značaj faktora u širem smislu (privredna kriza) i onih sasvim specifičnih koji su implicite sadržani u procesu samog sindikalnog pokreta. Cilj istraživanja postaje upravo analiza organizacionih promjena uvjetovanih pomenutim faktorima »od kojih su najkrupnije bile centralizacija i legalizacija sindikata« (114). Hrvatski sindikati prihvatili su sistem organizacije (dualizam) koji je uobičajen i u austrijskim sindikatima, a važio je sve do I svjetskog rata. Do 1907. godine sindikati u Hrvatskoj i Slavoniji bili su jedinstvene organizacije, i političke i sindikal-

---

[8]) **Neki podaci o ekonomskom položaju radnika u Zagrebu 1880—1900. godine,** str. 103—109.

[9]) **Reorganizacija socijalističkih sindikata u Hrvatskoj u razdoblju 1906—1910. godine,** str. 110—134.

ne, ali se tada, zbog provedene legalizacije, kao nužnost postavljalo njihovo odvajanje. To razgraničenje, usko povezano sa pitanjem reorganizacije sindikata, odražavalo se i u tendencijama oko centralizacije sindikata. Do kraja ostavši korektna u postupku, uvijek prisutna u ocjeni, E. T. ističe da je, dok je trajala reorganizacija sindikata, karakteristična »tendencija da sindikalni i socijalistički pokret usprkos legalizaciji sindikata i njihovu odvajanju od političke organizacije ipak ostanu u što užoj i organizacionoj i političkoj vezi« (129). Uz rad se nalaze još četiri tabele koje dopunjuju tekst.

Vojo Rajčević je jedan od rijeđih istoričara čije su preokupacije srednjoškolski i studentski pokret između dva rata.[10]) O na izgled sitnoj temi, kao što je pokret srednjoškolaca u Hrvatskoj 1919. g., dosad je ponešto pisano, ali prema riječima V. R. »samo 'usput'«. Njegov prilog[11]) interesantan je i po svom »disput-stilu«. Manjim dijelom koristeći se izvornom građom (ona iz Historijskog arhiva grada Zagreba još je neregistrirana), a više onovremenim novinama i časopisima, V. R. je stao na stanovište da Slavoljub Cvetković[12]) »nije raspolagao dovoljnim brojem dokumenata pa je identificirajući jednu đačku organizaciju i jedan pokret, ne razlikujući u tom pokretu dvije faze — izveo pogrešan zaključak, da taj pokret nije bio revolucionaran«. (135) Mislim da je u ovom slučaju jedino sporna suština i dimenzija ocjene pokreta kao revolucionarnog. Lako je složiti se sa eksplicitnim ocjenama u članku N. Hećimovića i govoru beogradskog profesora Lazarevića koje impliciraju revolucionarnost, ali navedeni dokumenti ne pokazuju u kojoj su mjeri ti revolucionarni zahtjevi i realizirani (npr. izbacivanje iz škole učenja vjeronauke), kako se konkretnije ispoljavao socijalni kvalifikativ pokreta. Čini se da je trebalo da V. R. u postupku dokaza svoje teze ode dalje od registriranja izjava koje imaju revolucionarno obilježje.

O odnosima ljevice i centrumaške opozicije unutar KPJ u 1920. g. piše Stanislava Koprivica-Oštrić,[13]) i to isključivo posredstvom detaljnog prezentiranja sadržaja članaka dvije brošure izdate u Beogradu[14]) od centrumaša Srbije i BiH (tzv. grupe opozicije KPJ). Pošto objema brošurama nedostaju neki elementi, S. K. O. je pokušala da ih utvrdi. Tako je za prvu brošuru utvrdila da joj je »terminus ante quem non« — 15. oktobar 1920. g., a »terminus post quem non« — 30. oktobar 1920. godine. Analiza članaka je izvedena tako pedantno da se gotovo iz nje direktno mogu sagledati elementi izvjesnih principijelnih pitanja, kao nacionalnog, pitanja revolucije i sl. Odlukom Centralnog partijskog vijeća od 10. 12. 1920, kojom se isključuju iz Partije potpisnici »Manifesta«, »opozicija u KPJ« prestala je da postoji. Treba podvući da je rad pisan vrlo pregledno i da na nekim mjestima ispravlja dosad važeće, netačne, podatke (bilješka 40 i 42).

---

[10]) 1959. g. u izdanju Mladost — Zagreb izašla je njegova knjiga **Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918—1941. g.**, str. 309+(3).

[11]) **Uloga revolucionarne struje u pokretu srednjoškolaca u Hrvatskoj 1919. godine**, 135—145.

[12]) Odnosi se na stavove Sl. Cvetkovića koje je iznio u svom radu **Prilog pitanju osnivanja SKOJ-a**, Istorija XX veka, VI, Beograd 1964. g., 223—231.

[13]) O manifestu opozicije 1920. godine, str. 147—161.

[14]) I Naša sporna pitanja — Manifest opozicije KPJ. Beograd, 42. II Prilozi za naša sporna pitanja. Beograd, izdanje grupe opozicije u KPJ, s. a., 56.

Ljubica Petrović[15]) postavila je cilj da »razjasni neka pitanja oko osnivanja ilegalnih sindikata, koje je Komunistička partija pokušala stvoriti umjesto zabranjenih Nezavisnih sindikata, i pitanje ulaska komunista u reformističke sindikate« (162) u vremenu poslije zavođenja diktature kralja Aleksandra. Korištena su, pored arhivske građe i onovremene štampe, i sjećanja partijskih i sindikalnih funkcionera. Veoma su pregledno rekonstruisani stavovi i aktivnost radnika (koji su već krajem 1929. ulazili u URSS-ove i ORS-ove legalne sindikalne organizacije), kao i praktične posljedice pogrešnog odnosa partijskog vođstva u pogledu efikasnosti ilegalne sindikalne borbe, odnosno ulaska u desničarske sindikate. Konfrontiranjem ocjena u zaključku neki stavovi ne mogu da opstanu zbog evidentne protivrječnosti. Iz cijelog izlaganja uočljivo je da su politika i praksa stvaranja ilegalnih revolucionarnih sindikata bili neodrživi, a »agitacija protiv ulaska u reformističke sindikate tj. parola njihova razbijanja, nepravilna i pogrešna«. (175). Drugim riječima, stav prema reformističkim sindikatima je afirmativan. Odmah zatim navodi se stav J. B. Tita na V zemaljskoj konferenciji 1949. godine koji, navodno, direktivu CK o ulasku u reformističke sindikate (vid. bilješku 90) negativno ocjenjuje, jer je ona »značila zapravo potpunu izolaciju od radničkih masa...« (175). Konfuznost zaključka koji je vjerovatno posljedica lapsusa Lj. B., potvrđuje se, malo dalje, jasnim Titovim savjetom »da komunisti, ako hoće da se bore za radničke interese i da stiču povjerenje radnika moraju ići onamo gdje se oni okupljaju i tamo djelovati, bez obzira ko je i radi čega je stvarao takve organizacije. To nikako ne znači napuštanje klasne borbe...« (175). U stvari, Tito kritikuje rukovodstvo KPJ, koje se odlučno suprotstavljalo stupanju u URSS-ove sindikate, a posebno primjer Slovenije, gdje je naređeno »da se **izlazi** iz Ursovih sindikata« — tj. reformističkih[16]) (podvukao T. I.). Prema tome, bilješka 90 se odnosi na protivljenje partijskog rukovodstva ulasku u URSS-ove reformističke sindikate, a ne, kao što navodi Lj. B., na odluku CK o ulasku u reformističke sindikate (str. 175).

Matija U r a d i n u **Prilogu za biografiju Đure Cvijića** (179—186) sažeto i dokumentovano rekonstruiše djelatnost Đure Cvijića od vremena stupanja u revolucionarni omladinski pokret 1912. godine, partijske funkcije od osnivanja KPJ, njegovu novinarsku djelatnost, rad u emigraciji, likvidaciju u Rusiji i posmrtnu rehabilitaciju.

Prilog Fikrete B u t i ć,[17]) iako pisan u formi saopštenja, načinom obrade i rezultatom, prevazilazi okvir jednog saopštenja. Obrađujući veoma interesantan problem, F. B. je istakla sve važnije faktore koji su, realno ocijenivši odnose snaga, već sredinom avgusta 1943. godine kombinirali sa mogućnošću izbjegavanja debakla, pa i eventualnom preorijentacijom prema zapadnim saveznicima. Skala kombinacija je bila veoma raznovrsna i u ovisnosti od delikatnosti položaja. U ljeto 1944. godine ustaški vrhovi obnavljaju pregovore sa nekim predstavnicima HSS o stvaranju koalicione vlade i jedinstvenih vojnih snaga, a početkom 1945. godine u bezizlaznoj situaciji služe se dema-

---

[15]) Prilozi proučavanju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj 1929—1932. godine, str. 162—177.

[16]) Komunist, 1946. g., br. 1, str. 63 (ćirilicom).

[17]) **O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma,** str. 187—19 (Referat na Simpoziju u povodu 20-godišnjice oslobođenja koji je održan u januaru 1966. godine u Zagrebu).

gogijom, kao jedinim raspoloživim sredstvom. F. B. ističe da su izvjesni krugovi u katoličkoj crkvi, kao i neki van Hrvatske, imali određenu ulogu u spasavanju NDH. Svi ti pokušaji, pokazavši se ništavnim, izazvali su posljedicu da je ustaška propaganda evoluirala dotle da joj je bio cilj da dokaže potpunu neutralnost u ratu.

Narcisa L e n g e l donosi, u povodu 25-godišnjice likvidiranja zatvorenika logora Kerestinec, zapis komunista pred strijeljanje i daje neke podatke o sudbini bjegunaca.[18]) Zapis je otkriven prije šest godina i tek je na ovaj način postao dostupan javnosti. Naime, danas je još kao eksponat i nepristupačan je. Prema transkripciji N. L., dokument u cijelosti glasi: »U ovim prostorijama proživjeli svoje posljednje časove internirani borci iz Kerestinca njih 44. Osudu o strijeljanju su primili svi(!) uzdignute glave jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda. Živjela sovjetska Hrvatska!« (195). Međutim, prema objavljenom faksimilu, trebalo bi da stoji: »U ovim prostorijama su proživjeli svoje poslednje časove internirani borci iz Kerestinca, njih 44. Osudu o streljanju su primili svi(!) uzdignute glave, jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog nar(o)da. Živjela sovjetska Hrvatska.« Zvonimir Komarica[19]) je utvrdio da bi autor teksta mogao biti A. Cesarec. Netačno transkribiravši neke riječi, tj. ne donoseći ih onako kako stoje u originalu (»posljednji« umjesto »poslednji«, »strijeljanjem« umjesto »streljanjem«) N. L. bi mogla oduzeti i jedno od obilježja Cesarčevog pisanja — ekavštinu. Međutim, čudno je, tim više što je riječ vjerovatno o rukopisu A. Cesarca, da se u originalnom zapisu miješaju ekavština i ijekavština.

Marjan K r m p o t i ć je svoja istraživanja o funkcionisanju evropske zajednice[20]) zasnovao na podacima strane provenijencije. Značaju članka doprinosi aspekt tretmana problema — tendencije Jugoslavije poslije privredne reforme 1965, i to u cilju da Jugoslavija zauzme mjesto u međunarodnoj podjeli rada.

Izvori

Jedini prilog u ovoj rubrici dao je Vladislav M u s a.[21]) Pošto bosansko-hercegovačko radništvo u ovo vrijeme nije raspolagalo vlastitim glasilom, novinari su dopise iz Bosne slali u Zagreb. V. M. prezentira, po njegovom mišljenju, pet najinteresantnijih članaka koji su izašli u **Radničkom glasniku** i **Slobodi.** Svaki članak propraćen je objašnjenjima. Iako iz naslova proizlazi da bi članci trebalo da datiraju od 1878, prvi članak je u stvari iz 1888. godine. Drugi napis iz Sarajeva (str. 216) ne govori ni indirektno o radničkom pokretu u BiH.

U rubrici »I z a r h i v a I n s t i t u t a« nalazi se nekoliko zapaženih i vrijednih priloga. Mira K o l a r - D i m i t r i j e v i ć[22]) je obradom rukopisne

---

[18]) **Zapis komunista pred strijeljanje na zidu ćelije ustaškog zatvora u Zagrebu i neki podaci o sudbini zatočenika nakon pokušaja bijega iz logora Kerestinec u srpnju 1941. godine,** str. 195—196.

[19]) **Smrt A. Cesarca,** Forum, 1967, 1—2, str. 171.

[20]) **Putovi privredne politike zajedničkog tržišta šestorice,** 197—210+(3) tabele.

[21]) **Socijalistička štampa Hrvatske o radničkom pokretu u BiH 1878—1894. g.,** str. 215—221.

[22]) Rukopisna ostavština Otokara Keršovanija u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 223—240.

ostavštine, izradom biografije, bibliografije štampanih radova Otokara Keršovanija i bibliografije o O. Keršovaniju na korektan način i znalački pripremila teren za izradu naučne monografije.

Jelena Radmanović obavještava (str. 241) o 57, do sad javnosti nepoznatih, fotografija iz NOB-e i ukazuje na njihovu sadržajnu vrijednost. Ana Feldman i Marijan Rastić pripremili su tri dokumenta Odbora civilne vlasti u Mogoriću 1941. godine. Ovo je vrlo dobar primjer kako bi se, i u ovako ograničenim okvirima, u sličnim izdanjima mogli objavljivati originalni dokumenti. To tim više, jer se dobro zna kakvo je stanje u vezi sa ediranjem originalne arhivske građe. Milutin Grozdanić je prikupio i sredio sjećanja Marijana Žuvića, a Vera Lukatela je pripremila za štampu one dijelove koji se odnose na početke NOP-a i oružane borbe u Dalmaciji. (Inače Sjećanja obuhvataju revolucionarni rad od 1926. godine). Ovo je još jedna prilika da se istakne i podrži ovakva orijentacija IHRPH — Zagreb, jer se ovim putem javnosti, bar djelimično, prezentiraju rezultati Arhiva Instituta, a zainteresovanim neposredno omogućava uvid u nove podatke.

Prikazi i bilješke

Među našim istoričarima nerijetko se mogu čuti mišljenja da se prikazima ne poklanja dovoljna pažnja. **Putovi revolucije** su publikacija u kojoj je lako uočiti nastojanja usmjerena ka održavanju kvalitetnog nivoa ove rubrike i stoga bih smatrao propustom ne istaći da i ovaj dvobroj potvrđuje iznesenu konstataciju. Primjeri dobrih priloga ove vrste, u svakom slučaju, su prikazi Vlade Oštrića. Autor se ne zadržava samo na pukoj informaciji, već u izvjesnim slučajevima daje i kritičke primjedbe. No, ono što podiže vrijednost njegovih prikaza i čini ih posebno instruktivnim jesu opširne primjedbe koje čitaoca upućuju na širi izbor radova. U ovoj rubrici nalaze se i dva prikaza iz okvira međunarodnog radničkog pokreta. Anđelko Šolman piše dosta opširno (282—292), ali esencijalno, o »Guba Socialista« (Socijalistička Kuba) godištu iz 1965. godine časopisu »koji je, bez svake sumnje, najistaknutiji organ službenog mišljenja na ovom usamljenom i udaljenom socijalističkom otoku« (282).

Miroslava Despot obavještava o dosada izašlim sveskama biografskog rječnika francuskog radničkog pokreta (Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français. Les éditione ouvrières, Paris, 1964—1965).

U rubrici »Bibliografije« Vl. Musa daje popis istoriografskih radova i prikaza izašlih u sarajevskom »Pregledu« u posljednjih dvadeset godina (1945—1966) — str. 293—299.

Dvobroj donosi i kraće vijesti iz Instituta.

Na kraju bi se moglo rezimirati sljedeće: na stranicama dvobroja nalaze se tematski vrlo raznovrsni radovi (iz istorije KPJ, Narodnog fronta, Sindikata, omladinskog pokreta itd.) koji pružaju na taj način mogućnost cjelovitijeg sagledavanja rezultata rada Instituta od pojave šeste knjige do izdavanja ove. Većina saradnika se već ranije javila sa istoriografskim radovima, pa su i ovi iz broja 7—8 potvrda uspješnog rada kako pojedinaca, tako i ustanove u cjelini, kao i garancija još boljih rezultata.

Tomislav IŠEK

ARHIVSKI VJESNIK (Svezak I/1958; svezak II/1959; svezak III/1960; svezak IV—V/1962; svezak VI/1963; svezak VII—VIII/1964—1965) — Zagreb.

U Zagrebu je, 1958. godine, tadašnji Državni arhiv NR Hrvatske (sada Arhiv Hrvatske u Zagrebu), počeo izdavati godišnjak pod nazivom **Arhivski vjesnik** — namijenjen izričito objavljivanju arhivske građe, inventara arhiva i arhivskih fondova, rasprava i članaka iz oblasti arhivistike i pomoćnih istorijskih nauka, recenzija, bilježaka, i literature iz oblasti arhivistike i pomoćnih istorijskih nauka te bibliografije. Treba naglasiti da stručni istorijski časopisi koji su, u periodu od 1945—1958. godine, izlazili u Hrvatskoj, toj problematici nisu posvećivali onu pažnju koju zaslužuje. Pristupilo se, dakle, izdavanju sasvim stručno-arhivističkog časopisa u Hrvatskoj, koji je, također, trebalo da ispuni onu prazninu koja je nastala time što je 1945. godine prestao izlaziti **Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva u Zagrebu,** koji je, na području Hrvatske, iako je po svojoj fizionomiji bio više istorijski, a manje čisto arhivistički časopis, imao srazmjernu tradiciju i koji je zabilježio lijepih uspjeha.[1]) Tome se pristupilo, bez obzira na to što su neki regionalni arhivi u Hrvatskoj (riječki i zadarski) za područje svoje djelatnosti (istorija Dalmacije i Istre), u periodu od 1945—1958. godine već bili pokrenuli izdavanje svojih stručnih časopisa, pa je tako ovom časopisu pripalo, u neku ruku, mjesto centralnog stručnog arhivističkog časopisa za područje Hrvatske.

Dosada je redakcija u sastavu: Androić Mirko, Foretić Dinko, Nemeth Kresimir, Stulli Bernard (glavni i odgovorni urednik), Šundrica Zdravko, Vidmar Josip i Zmajić Bartol izdala osam svezaka godišnjaka, i to: svezak I u 1958. godini, svezak II u 1959. godini, svezak III u 1960. godini, svezak IV—V u 1962. godini, svezak VI u 1963. godini i svezak VII—VIII u 1964—1965. godini — sa dosta ujednačenom fizionomijom rubrika unutar godišnjaka, pod nazivom: **Građa, Članci i rasprave, Prikazi i recenzije** i **Vijesti,** a povremeno se pojavljivala i rubrika: **Inventari.**

Časopis je dosada, zbog intencija, koje na stručnom polju, želi slijediti, a koje je redakcija iznijela u I svesci, najviše pažnje posvećivao rubrici: **Građa,** u kojoj se objavljuju istorijski izvori, dokumenti i ostala građa i rubrici: **Članci i rasprave,** u kojoj se objavljuju stručne informacije i instruk-

---

[1]) »Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva u Zagrebu« izlazio je u dva navrata, i to:
— od 1899—1920 — kada je izišlo 22 sveska i
— od 1925—1945 (nova serija) — kada je izišlo 11 svezaka.

tivni članci o načinu rješavanja određene stručne problematike u oblasti arhivistike. Zato je, s obzirom na fizionomiju godišnjaka, i najinteresantnija rubrika **Građa,** jer je u njoj dosada objavljen interesantan arhivski materijal. Od objavljenog materijala, u ovoj rubrici vrijedno je spomenuti:

U I svesci

Rad Josipa Vidmara: **Prilozi građi za povijest 1917—1918. (s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke oktobarske revolucije kod nas)** (str. 11—173). Objavljeno je 137 dokumenata, uglavnom državne provenijencije koji ilustruju raspoloženje naroda u Hrvatskoj prema ratu i revolucionarnim kretanjima u svijetu i kod nas u razdoblju od marta 1917. do decembra 1918. godine. Objavljeni su dosada neobjavljeni dokumenti a vrlo su dobro opremljeni potrebnim naučno-informativnim aparatom.

Nadalje se u istoj rubrici ističe rad Bernarda Stullija: **Prilozi građi o ustanku mornara u Boki Kotorskoj 1. do 3. februara 1918.** (str. 174—248). Ovdje su kao dokumenti objavljeni izvaci iz dnevnika general-pukovnika Stjepana Sarkotića — zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine u razdoblju 1914—1918. koji je u to vrijeme bio i glavnokomandujući general u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji. Tako su ovdje u vezi sa tokom ustanka mornara u Boki Kotorskoj objavljeni dokumenti prvog reda, a stanje i tok događaja još bolje ilustruju izvještaji podređenih komandanata koji su također objavljeni u ovom radu.

Zatim se ističe rad Dinka Foretića: Dokumenti iz Državnog arhiva u Zadru o radničkom pokretu u Dalmaciji (1897—1898) (str. 291—330). Tu su objavljeni dokumenti, uglavnom državne provenijencije, o počecima radničkog pokreta u Dalmaciji krajem XIX vijeka.

Također treba napomenuti i rad Krešimira Nemetha: **Nekoliko neobjavljenih pisama iz korespondencije Kulmer—Jelačić (19. III do 5. V 1849)** (str. 333—365). Ovdje je posredstvom 7 dokumenata dat uvid u tok događaja najsudbonosnijeg perioda revolucionarne 1848. godine, a iz pera neposrednih učesnika i rukovodećih aktera tih događaja.

U II svesci

Ističe se rad Josipa Vidmara: **Prilozi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. godine** (str. 7—226), gdje su objavljena 144 dokumenta, uglavnom državne provenijencije, o radu KPJ na području Hrvatske u periodu njenog osnivanja i legalnog rada.

Nadalje treba spomenuti rad Bernarda Stullija: **Prilozi građi za historiju jugoslovenskog pitanja 1918.** (str. 279—333). Objavljeni su zapisnici sastanaka nadležnih austrougarskih komandanata o tretmanu jugoslovenskog pitanja u maju i junu 1918. godine, a u objavljenim dokumentima naročito dolazi do izražaja naglašeni antisrpski stav austrougarskog generaliteta.

Osim toga, ističe se rad Dinka Foretića: **Dokumenti o radničkom pokretu u Dalmaciji između 1900—1913.** (str. 369—418), gdje je objavljeno nekoliko dokumenata o razvoju radničkog pokreta u Dalmaciji na početku XX vijeka.

U III svesci

Treba spomenuti dva rada Nade Beritić, i to rad pod naslovom: **Iz korespondencije Nika Velikog Pucića (Prilozi građi za historiju narodnog prepo-**

roda u Dalmaciji) (str. 89—117) i **Iz korespondencije Nika Klaića (Prilozi građi za historiju narodnog preporoda u Dalmaciji)** (str. 119—155). U prvom radu objavljeno je 38 pisama Nika V. Pucića, a u drugom 49 pisama Nika Klaića. Pisma su, uglavnom, upravljena na Valtazara Bogišića i Peru Čingriju i daju uvid u političke prilike u Dalmaciji krajem XIX vijeka.

U IV—V svesci

Dr Nikola Ivanišin, objavio je ovdje rad: **Jagićeva pisma Bogišiću** (str. 9—97), u kojem su objavljena 104 Jagićeva pisma pisana u razdoblju od 1866—1906. godine a dodiruju razne probleme našeg političkog i kulturnog života, tako da objavljena građa može poslužiti kao dobar izvor za deskripciju naše kulturne istorije.

Osim toga, vrijedan je pažnje i rad dr Josipa Butorca: **Riječno brodarstvo na Savi, Dunavu i Tisi u prvoj polovici XIX stoljeća** (str. 99—204), gdje je objavljeno 47 dokumenata koji daju uvid u razvoj riječnog saobraćaja i uopšte načina privređivanja u toku prve polovice XIX vijeka na tim našim najvećim riječnim saobraćajnicama.

U rubrici »Građa« posebna je pažnja posvećena istoriji narodnooslobodilačkog rata, pa je u II svesci **Arhivskog vjesnika** Mirko Androić objavio: **Izbor dokumenata iz arhivske zbirke NOB Historijskog arhiva u Varaždinu** (str. 229—276), a ovdje su objavljena 64 dokumenta koji ilustruju razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe uopšte na području Hrvatskog zagorja i Podravine, u vremenu od 1943. do 1944. godine, naime tada kada su se okupatori najviše trudili da oko Zagreba imaju barem neko sigurno zaleđe. U III svesci objavljena su **Regesta dokumenata o narodnom ustanku 1941. godine (Iz fondova općih arhiva u NR Hrvatskoj)** (str. 9—88), gdje je objavljeno 328 vrlo iscrpnih regesta, prema dokumentima okupatora i njegovih saradnika, o razvoju narodnog ustanka u Hrvatskoj u 1941. godini.

Posebno treba napomenuti rad Dragovana Šepića u I i II svesci Arhivskog vjesnika: **Iz korespondencije Frana Supila** (sveska I; str. 251—280 i sveska II; str. 337—368) i rad Hamdije Hajdarhodžića, Rafa Arnerija, Hrvoja Morovića i Marije Nemec: **Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891. do 1914.** (u svesci VI, str. 7—229), gdje su ukupno (u sve tri sveske) objavljena 242 pisma ovog našeg istaknutog političara pisana raznim licima. Pisma ilustruju politički život i prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji pri kraju XIX, pa sve do prve dekade XX vijeka.[2])

Rubrika »Članci i rasprave« zauzima u godišnjaku drugo mjesto po važnosti i po svojoj strukturi, jer se u njoj objavljuju, s jedne strane stručne informacije, a s druge strane instruktivni članci pa može korisno poslužiti i drugim arhivskim radnicima u njihovom radu. Od stručnih informacija, u ovoj rubrici, treba istaći:

U I svesci

Rad Josipa Vidmara: **Registratura Odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade 1869—1918.** (str. 411—444). U ovom radu opisan je način

---

[2]) Treba reći da je u rubrici »Građa« objavljena i vrlo zanimljiva građa koja se odnosi na Hrvatsko-slovensku seljačku bunu iz 1573. godine, a takođe su objavljeni vrlo iscrpni regesti zaključaka hrvatskog sabora iz XVII vijeka.

kancelarijskog poslovanja tog najvažnijeg organa Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju.

Osim toga, kao vrlo informativne treba istaći radove Ivana Srebrnića: **Sređivanje školskih arhiva u Arhivu grada Zagreba,** (str. 507—521) i Ljerke Pleša: **Sređivanje i škartiranje arhiva Varaždinske županije u XVIII i XIX vijeku,** (str. 523—536) — od kojih prvi daje uvid u način arhivističkog sređivanja registraturne građe škola sa određene teritorije (područja grada Zagreba) u jednom opštem arhivu, a drugi opisuje jedan način sređivanja i škartiranja spisa u pisarnici određenog organa javne uprave (konkretno na koji način su spisi Varaždinske županije u Varaždinu sređivani i škartirani u toku djelovanja tog organa).

U II svesci

Interesantna su oba objavljena rada u ovoj rubrici, i to kako rad Igora Karamana: **Sređivanje arhiva vlastelinstva Valpovo,** (str. 457—468), gdje se opisuje rad na sređivanju te velike arhivske skupine (kojom se uglavnom dobiva kompletan uvid u ekonomsku istoriju srednje Slavonije) u regionalnom arhivu u Osijeku, a jednako je tako interesantan i rad Ivana Medena: **Arhiv Zagrebačke županije** (str. 499—512), gdje je opisan način sređivanja spisa u pisarnici Zagrebačke županije u toku njenog djelovanja, naročito u XIX vijeku.

U III svesci

Dr Ivan Beuc u svom radu: **Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića,** (str. 233—277), opisuje rad na sređivanju pisama i drugih rukopisa ovog našeg istaknutog političara i javnog radnika, a koji se nalaze u Arhivu Hrvatske u Zagrebu. Rad je i u toliko interesantan što je ovdje razrađen jedan način sređivanja rukopisa koji su bili u vrlo nesređenom stanju, pa se trebalo pristupiti posebnom postupku pri sređivanju.

Osim toga, treba spomenuti i rad dra Josipa Buturca: **Sisačka gospoštija u prvoj polovici XIX stoljeća,** (str. 289—350), u kojem se mladi naučni radnici, na konkretnom primjeru spisa sisačke gospoštije zagrebačkog Kaptola iz XIX vijeka (koji se čuvaju u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu) upućuju na to kako treba da se koriste arhivskim materijalom za pisanje određenog rada iz ekonomske istorije. Sličnu namjenu ima i rad Igora Karamana: **O gospodarskom položaju podržavljenih crkvenih posjeda u Hrvatskoj pod kraj XVIII stoljeća,** (str. 353—365).

U IV—V svesci

Ističe se rad Pavla Frankovića: **Revolucionarni narodni pokret u Lici u vrijeme propasti Austrougarske monarhije i stvaranja Jugoslavenske države,** (str. 322—334). U ovom radu se dokazuje da je narodni pokret u Lici u vrijeme stvaranja jugoslavenske države u periodu od 1918—1920. obuhvatio obe nacionalnosti koje žive u Lici, jer je u njemu došla do izražaja akciona saradnja i Srba i Hrvata iz Like, a vodila ga je organizovana snaga (Komunistička partija), što se dosadašnjim istraživanjima nije uspjelo utvrditi, pa je ovo prilog utvrđivanju takvih činjenica.

Takođe treba spomenuti rad Lazara Ćelapa: **Arhivski fond Slavonsko-srijemska generalna komanda,** (str. 336—349), gdje je opisan način sređivanja arhivskog materijala unutar jednog administrativnog tijela (Slavonsko-

-srijemske generalne komande) koje je, zbog specifičnog administrativno-pravnog položaja Vojne granice, imalo i upravne i vojne prerogative, pa je sređivanje te građe, pred obrađivače, postavljao određene, vrlo kompli-kovane zadatke u radu.

U VII—VIII svesci

U radu dra Mirka Markovića: Kartografska zbirka Arhiva Hrvatske u Zagrebu, (str. 373—387), opisan je način sređivanja jedne vrlo specifične zbirke (zbirke karata) koja traži zbog toga i svoju specifičnu obradu, pa će taj članak mnogo pomoći u svakodnevnom radu onim arhivskim radnicima koji rade na sređivanju kartografskih zbirki, koje su, u našim arhivima, još prilično nesređene.

Od instruktivnih materijala, u rubrici »Članci i rasprave« ističu se sljedeći radovi:

— ing. Tatjane Ripkin, i to:

Rad: **Vlaga u arhivskim spremištima,** koji je objavljen u III svesci na str. 279—288. Tu su data konkretna uputstva kako se arhivska spremišta najlakše mogu zaštititi od vlage, zatim rad: **Ultravioletna fotografija u službi arhivista i restauratora,** koji je objavljen u istoj svesci »Arhivskog vjesnika« na str. 429—435, a gdje su opisani svi načini upotrebe ultravioletne fotografije u arhivistici, te rad: **Čišćenje, dezinfekcija i dezinsekcija arhivske građe i spremišta,** koji je objavljen u IV—V svesci na strani 373—395, a u kojem su opisani svi radni postupci pri čišćenju i dezinfekciji raznih arhivskih spremišta, i rad: **Zaštita arhivske građe od štetnog djelovanja sunčevog svjetla,** koji je objavljen u VI svesci na strani 268—278, gdje je opisan jednostavan i jeftin postupak zaštite arhivske građe od štetnog djelovanja sunčevog svjetla;

— Stjepana Bačića, i to:

Rad: **Seminar o kancelarijskom poslovanju sa službenicima pisarnica,** koji je objavljen u svesci IV—V na strani 397—405. Ovdje je dat opis jednog seminara koji su arhivski radnici Hrvatske održali sa službenicima pisarnica radi provođenja što bolje saradnje između arhivskih ustanova i pisarnica raznih ustanova i preduzeća, zatim rad: **O vođenju evidencije u arhivima,** koji je objavljen u VI svesci na strani 250—267, a u kojem je data deskripcija raznih vrsta evidencija (kako internih tako i za rad sa strankama) koje se mogu upotrijebiti u arhivima, i rad: **Postupak s arhivskom građom oštećenom od elementarnih nepogoda,** koji je objavljen u VII—VIII svesci na strani 395—397, gdje se u detalje opisuje postupak koji se može primijeniti sa arhivskom građom oštećenom od elementarnih nepogoda.

Arhivski vjesnik je u ovoj rubrici čak i proširio saradnju na inostranstvo, te je Marina Husarska iz Varšave u svesci VII—VIII na strani 389—393 objavila svoj rad pod nazivom: **Konzervacija arhivskih i bibliotečnih fondova u Poljskoj** pa ovaj rad može dobro poslužiti i u korištenju i razmjeni iskustava između naših i inostranih arhivskih radnika.

Osim toga, u ovoj rubrici objavljuju se i radovi koji tretiraju načine organizacije i užeg djelovanja arhivske službe, a ovdje se naročito ističu sljedeći radovi:

— Rad Krešimira Nemetha: **O nekim pitanjima organizacije arhivske službe u NR Hrvatskoj,** koji je objavljen u I svesci na strani 393—408, gdje se raspravlja o mogućnostima saradnje republičkog i regionalnih arhiva i

ostalih držalaca arhivske građe, zatim rad Stjepana Bačića: **Popis arhivske i registraturne građe u NR Hrvatskoj u 1959. godini**, koji je objavljen u III svesci na strani 211—230. U ovom radu opisana je opštesavezna akcija popisa arhivske i registraturne građe i organizacija tog posla na području Hrvatske, a osim toga i rad istog autora pod nazivom: **O razgraničenju stvarne nadležnosti između arhivskih ustanova u NR Hrvatskoj**, koji je objavljen u III svesci na strani 415—426, gdje se daju primjeri podjele arhivskih fondova s obzirom na nadležnost republičkog i regionalnih arhiva u Hrvatskoj.

U istu kategoriju mogu se staviti i radovi Bernarda Stullija, i to rad: **Arhivska služba i petogodišnji program naučno-istraživačkog rada u oblasti historije**, koji je objavljen u IV—V svesci na strani 360—372, gdje se konkretizuju zadaci koji stoje pred arhivskom službom Hrvatske u vezi sa usvojenim programom naučnoistraživačkog rada, a i rad istoga autora: **Osvrt na rad Arhiva Hrvatske i njegove važnije neposredne zadatke**, koji je objavljen u VI svesci na strani 277—288, gdje je opisana organizacija Arhiva Hrvatske u Zagrebu.

Od naročitog interesa je i rad: **Osnovni principi arhivskog zakonodavstva u SR Hrvatskoj**, koji je objavljen u svesci VII—VIII, na strani 341—371, gdje Stulli daje potpunu deskripciju arhivskog zakonodavstva Hrvatske koje je vrlo razvijeno te zaista treba ostalim republikama poslužiti kao uzor.

U rubrici »Prikazi, recenzije i bilješke« daju se prikazi vrlo obimne arhivističke literature, a u povremenoj rubrici »Inventari« objavljeni su radovi koji pokazuju na koji način treba voditi inventare u arhivima, dok rubrika »Vijesti« donosi informacije iz rada Arhivskog savjeta Hrvatske i regionalnih arhiva (čak i za područja Rijeke i Zadra), tako da je **Arhivski vjesnik** zaista postigao to da je centralni arhivistički časopis na području Hrvatske.

Tom svojom djelatnošću **Arhivski vjesnik** potpuno je ispunio zadatke koje je pred sebe postavio u svojoj I svesci, jer je u oblasti objavljivanja građe, naročito one iz XIX i XX vijeka, ispunio veliku prazninu koja se kod nas dosada vrlo osjećala, jer su arhivski fondovi tog perioda u našim arhivima u pravilu još vrlo nesređeni. U rubrici, pak, »Članci i rasprave« objavljeni su vrlo korisni radovi, za svakodnevni rad u arhivima,[3]) a tome treba dodati i to da su svi važniji radovi rezimirani na engleskom, francuskom i njemačkom jeziku tako da se mogu koristiti i u inostranstvu, pa bi bilo pozitivno da »Arhivski vjesnik« privuče na saradnju i saradnike iz drugih republika sa njihovim temama.

Ernest LAY

[3]) Osim navedenog, u rubrici »Članci i rasprave« objavljeni su i radovi koji tretiraju problem istorijskog značenja zrinsko-frankopanske urote i drugi slični.

ÖSTERREICHISCHE OSTHEFTE. Mitteilungsorgan des Österreichischen Ost — und Südosteuropa-Instituts, vormals Arbeitsgemeinschaft Ost 8. Jahrgang (1966, No 1—6; 9. Jahrgang) 1967, No 1—4.

Österreichische Osthefte (u daljem tekstu ÖOH) je centralna publikacija Austrijskog instituta za istočnu i jugoistočnu Evropu koja se od 1959. godine pojavljuje dvomjesečno u godišnjem obimu od preko 500 stranica. Časopis je u prvom redu posvećen privrednim i kulturnim, a zatim političkim i opštedruštvenim pitanjima sa pretenzijom da pruži naučno zasnovanu sliku historijskih pretpostavki i savremenih tendencija razvitka na području istočne i jugoistočne Evrope. Ostvarujući saradnju sa brojnim ne samo austrijskim nego i stranim autorima iz istočne i zapadne Evrope kao i SAD, ÖOH imaju u dobroj mjeri fizionomiju publikacije u kojoj se razna pitanja tretiraju sa različitih ideoloških polaznih pozicija i političkih stanovišta. To se, prije svega, odnosi na rubrike »Članci«, »Privreda i savremena zbivanja« a u godini 1966. i na rubriku »Istraživački radni izvještaji, zasjedanja i kongresi«. Međutim, u rubrici posvećenoj prikazima, recenzijama i kritici knjiga i časopisa zastupljeni su pretežno austrijski i zapadnonjemački autori.

Među raznovrsnim temama koje su u ÖOH obrađivane vidno mjesto zauzima istorijska problematika. U ovom prikazu osvrnućemo se prvenstveno na one radove koji se odnose na pitanja iz istorije XIX i XX vijeka. Objavljeni članci su redovno užeg obima i uglavnom daju presjek jednog problema ili predstavljaju pokušaje njegove sintetičke obrade, ali ima i takvih koji su po svojoj prirodi istraživačkog karaktera. Izvjestan broj članaka su, u stvari, predavanja koja su pojedini autori držali na tribini Austrijskog instituta za istočnu i jugoistočnu Evropu u Beču, pa je time, u stvari, uslovljena i njihova forma i obim.

Više priloga posvećeno je nacionalnom pitanju, i to prvenstveno u Habsburškoj Monarhiji. Pri tome, uz razmatranja opšte problematike, većinu prostora zauzimaju radovi o pojedinim parcijalnim problemima.

Profesor londonskog univerziteta Hugh Seton Watson razmatra pojavu i problem nacionalne svijesti i nacionalizma uopšte (**Nationalbewustsein und Nationalismus** ÖOH 8, 1966, 1, str. 1—15. Predavanje održano 29. 10. 1965. u Beču) sa pozicija pripadnika jedne nekada moćne svjetske velesile nastojeći da iz iskustava stvorenih radikalnim promjenama do kojih je u svijetu došlo u posljednjim decenijama izvuče određene zaključke. Upravo zbog »zajedničkih iskustava« Habsburške Monarhije, Britanske Imperije i drugih kolonijalnih sila sa nacionalnim pokretima, autor i ističe potrebu drukčijeg ocjenjivanja političkih sistema i vladajućih ličnosti mnogonacionalnih srednjo

i istočnoevropskih država, nego što je to, u vrijeme kad je još British Empire izgledao čvrst i trajan, činila ranija generacija piščevih sunarodnika, među kojima je i njegov otac R. W. Seton Watson zauzimao istaknuto mjesto. Da bi objasnio moćnu snagu i trijumf nacionalizma, koji prema S. W. nije donio nikakvo više konačno rješenje problema, budući da su stare umorne imperijaliste zamijenili novi, autor je pokušao prikazati kad i pod kojim istorijskim uslovima je nastala nacija, analizirati odnos između formiranja nacije i doktrine nacionalizma, kao i faktore u procesu obrazovanja nacionalne svijesti kod pojedinih evropskih i vanevropskih naroda. S. W. uzima da su glavnu ulogu pri obrazovanju nacionalne svijesti igrala četiri faktora: država, geografski položaj, religija i jezik, i to svaki u vrlo različitim proporcijama. Tako navodi primjere posebnog uticaja državnog faktora u zapadnoj Evropi i kod novih afričkih država, geografskog u sjevernoj i južnoj Americi, religioznog u Rusiji, hrišćanskim zemljama Balkana i islamskim zemljama koje su bile osvojile hrišćanske velesile, a jezičkog u Slovačkoj, Ukrajini, Ugarskoj i Indiji. Pokazujući veliku erudiciju i sposobnost sintetiziranja, pisac se dalje bavi nacionalizmom kao političkim pokretom i organizovanom snagom povlačeći često efektno paralele između pojava u prošlosti i savremenog razvitka. Međutim, njegova konzervativna pozicija onemogućila mu je da uoči progresivnu ulogu nacionalnih pokreta uprkos svim protivrječnostima razvitka i dovela ga je do izvjesnih šematskih poređenja i svođenja ocjene raspada Habsburške Monarhije i Britanskog Carstva prvenstveno na tvrdnju o iščezavanju glavnih faktora stabilnosti u srednjoj Evropi, odnosno u Aziji i Africi. Autor je takođe potpuno ignorisao mjesto i značaj oktobarske revolucije i revolucionarnih pokreta u svijetu u rješavanju nacionalne problematike, i u tom pogledu se zadovoljio samo en passent datim jednostranim konstatacijama.

Izlaganja Hugh Seton-Watsona našla su odjeka u austrijskoj naučnoj javnosti, pa je već u sljedećem broju ÖOH (8, 1966, 2, str. 148—151) profesor slavenske filologije na bečkom univerzitetu Rudolf Jagoditsch podvrgao kritici šematski tretman problematike nacionalizma, smatrajući da je S. W. pod tim pojmom supsimirao različite istorijske pojavne oblike evropskih, azijskih i afričkih naroda, kao i nedovoljno duboko ulaženje u bit nacionalne svijesti. Odbacujući mogućnost poređenja položaja u kojem se našla Engleska ili Francuska, usljed odvajanja kolonijalnih naroda, sa udarcem koji je pretrpjela Austro-Ugarska Monarhija 1918, pisac smatra da okolnosti koje su dovele do proglašenja nezavisnosti, npr., Konga ili naroda Indokine mogu imati samo jedan vrlo površan paralelizam sa razvitkom evropskog nacionalizma. Osporavajući da je slična sudbina stare Austrije i evropskih kolonijalnih sila imala i slične uzroke, J. nastoji da potkrijepi svoju tezu ističući razlike u postanku, ekonomskom, političkom, a osobito kulturnom razvoju Habsburške Monarhije i kolonijalnih država dajući pri tome prilično uljepšanu sliku odnosa u podunavskoj Monarhiji.

Korisne informacije o tretmanu nacionalnog pitanja na međunarodnim naučnim skupovima sadržane su u nekoliko osvrta. Tako su dvojica američkih istoričara Robert A. Kann i Georg Barany posvetili svoje kraće priloge internacionalnoj konferenciji o nacionalnom pitanju u Habsburškoj Monarhiji u XIX vijeku, koja je održana na Indiana univerzitetu u Bloomingtonu od 2—7. aprila 1966. (ÖOH 8, 1966, 5, str. 403—408). Ograničavajući se samo na općenita zapažanja, R. Kann ističe visok nivo referata i diskusije,

kao i naučnu atmosferu u kojoj se odvijala razmjena mišljenja između naučnika iz raznih zemalja. Autor, međutim, smatra da su osobito monografijska istraživanja centralnog pitanja (oko koga se kretala tematika konferencije) — koliko su pojedine nacionalnosti predstavljale centripetalne ili centrifugalne snage u Habsburškoj Monarhiji u XIX vijeku, dala već značajne rezultate. Po njegovom mišljenju danas bi trebalo u prvom redu orijentisati se na pitanje sinteze istorije socijalnih pojava i društveno-političkih ideja u Monarhiji. Detaljniji osvrt na ovu konferenciju, čiji će materijali biti objavljeni u trećem svesku Austrian History Yearbook, napisao je G. Barany. Uz to je W. Bihl dao iscrpan prikaz internacionalnog simpozija u Badenu, održanog od 22. do 25. septembra 1966. godine o problemu nacionalizma u češkim zemljama u XIX i XX vijeku, na kome su učestvovali i konfrontirali svoja gledišta češki, njemački i austrijski istoričari o delikatnim problemima njemačko-čeških odnosa. (ÖOH 8, 1966, 6, str. 500—504).

Od jugoslovenskih istoričara na stranicama časopisa koji prikazujemo objavili su radove koji se odnose na hrvatsku ili opšte jugoslovensku problematiku u Habsburškoj Monarhiji Ivan Herceg, Jaroslav Šidak i Mirjana Gross. Prilog I. Hercega (**Merkantilismus in Kroatien,** ÖOH 8, 1966, 4, str. 300—308) posvećen je trgovinskoj politici Habsburške države u Hrvatskoj u XVIII vijeku, uz poseban osvrt na Ugarsku i susjedne zemlje. Složena previranja u hrvatskoj politici poslije sloma apsolutizma i teških razočaranja Bachove ere, u doba kad se svom težinom postavljao problem reorganizacije Monarhije, do odlučujućih spoljno-političkih događaja i regulisanja statusa Hrvatske na bazi nagodbe sa Mađarima, predmet su jedne rasprave J. Šidaka (**Die kroatische Politik in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts bis zum ungarisch-kroatischen Ausgleich (1868)** ÖOH 9, 1967, 3, str. 197—212, predavanje održano u Beču 15. 12. 1966) u kojoj je dat analitički presjek ovog prelomnog razdoblja hrvatske istorije.

Iako je novija literatura o Francu Ferdinandu uglavnom raspršila legendu o njegovim trijalističkim planovima, o konkretnoj politici prestolonaslednika i njegovog kruga prema Hrvatima nije doskora bilo gotovo ništa poznato. Ispunjavajući ovu prazninu, M. Gross je nadovezujući na već poznate rezultate svojih istraživanja (**Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907,** Beograd 1960, i **Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine,** Istorija XX vijeka III, Beograd 1962) obradila na sažet način pitanje odnosa između hrvatske politike veliko-austrijskih krugova i Franca Ferdinanda s jedne, i hrvatskih stranaka, s druge strane. (**Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage** ÖOH 8, 1966, 4, str. 277—299, predavanje održano u Beču 20. 1. 1966. godine) G. je plastično prikazala različite faze razvoja tih odnosa od kulminacije krize dualizma 1905. godine, kad su stvorene sve pretpostavke za jedan veliko-austrijski pokret koji je nastojao da se posluži Hrvatima u borbi protiv aspiracija mađarskih vladajućih klasa, do 1913. godine, kada u vrijeme komesarijata i poslije prvog balkanskog rata veliko-austrijska politika u Hrvatskoj doživljava neuspjeh. Suprotnost između trijalističkih težnji hrvatskog građanstva i veliko-austrijskih želja, zaoštravala se jačanjem jugoslovenske ideje, što je još više potaklo veliko-austrijske krugove da traže rješenje problema odnosa u Monarhiji na bazi jednog revidiranog dualizma.

Međunarodni odnosi u vremenu između dva rata predmet su radova četvorice autora. Mađarski istoričar Katalin Gulya (Univerzitet Szeged) piše

o problemu Burgenlanda (Gradišća) u odnosima između Austrije i Mađarske sa težištem na politici mađarskih vlada od 1918—1921. godine prema ovom pitanju. (**Die Westungarische Frage nach dem ersten Weltkrieg** ÖOH 8, 1966, 2, str. 89—100). Posebnu pažnju u ovom članku privlači stav vlade Sovjetske Republike Mađarske prema nacionalnom pitanju koji se, prema G., mogao praktično odnositi još samo na društveno-pravni položaj područja sa njemačkim i ukrajinskim stanovništvom, dok je sa nacijama koje su se odvojile mađarska sovjetska vlada nastojala postići sporazum o otvorenim problemima. Mada je revolucionarna vlada i Nijemcima, kao najbronijoj nacionalnoj manjini, priznavala pravo na slobodno korišćenje jezika i razvitka kulture, nacionalnu ravnopravnost i samoupravu, ona je, slično kao i vlada Karclyia, propustila da prizna pravo na samoopredjeljenje i u pogledu prava na otcjepljenje. Međutim, dok se njemačko radništvo izjašnjavalo za Sovjetsku Republiku Mađarsku, mađarska veleposjednička aristokratija i građanstvo koji su ranije bili čak i protiv davanja autonomije Nijemcima u okviru Ugarske, sad su iz klasnih razloga bili za priključenje Burgenlanda Austriji. Kad su sovjetskoj mađarskoj vladi saopšteni uslovi senžermenskog mira, po kojem je najveći dio zapadne Ugarske trebalo da pripadne Austriji, došlo je do podijeljenih mišljenja unutar vlade. Bela Kun je predlagao da se Austriji ne prepusti ni pedalj teritorije, dok je Jenö Varga smatrao takvo stanovište u datom slučaju nepravilnim, kad su već, po naređenju Antante, ustupljena bila i čisto mađarska područja. Na kraju je donesen zaključak da se zauzme stav iščekivanja i prema Antanti postavi pitanje samoopredjeljenja, budući da je kako iz principijelnih, tako i iz vojno-političkih razloga bilo potpuno bez smisla da zbog ovog teritorija sovjetska Mađarska otvori front i prema Austriji. Prateći dalje razvoj problema poslije pobjede kontrarevolucije do potpisivanja venecijanskog protokola 13. 10. 1921, autor ovog vrijednog priloga propustio je da spomene postojanje i držanje gradišćanskih Hrvata.

Kao dobar poznavalac novije poljske diplomatske istorije i autor više djela iz te oblasti, Henryk Batowski profesor krakovskog univerziteta, objavljuje rad o politici Poljske prema srednjoj i jugoistočnoj Evropi u razdoblju od novembra 1932. godine, kad je pukovnik J. Beck preuzeo resor spoljnih poslova, do 1939. godine. (**Zur Mittel-und Südosteuropäischen Politik Polens 1932—1939** ÖOH 8, 1966, 3, str. 173—182) Autor je u sklopu razvitka opšte evropske politike pregledno prikazao na osnovu svojih ranijih radova i postojeće literature odnose Poljske posebno prema Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Austriji i Rumuniji, a nisu izostali ni kraći osvrti na poljsko-jugoslovenske i poljsko-bugarske odnose. Aksiom poljske politike bilo je neprijateljstvo prema Čehoslovačkoj i težnja za stvaranjem zajedničke granice sa Mađarskom, prema kojoj su poljski politički krugovi gajili sentimentalno prijateljstvo. Poljsko-rumunski odnosi bilježili su u ovom periodu znatno udaljavanje zbog poljskih nastojanja da razbiju rumunsko-češki savez i Malu Antantu kao antimađarski blok država, ali do otvorenog raskida nije došlo ni u doba minhenske krize, budući da su vladajući rumunski krugovi u antisovjetski orijentisanoj Poljskoj gledali neophodnog saveznika. Dok je u predbeckovskoj eri poljska diplomatija uspijevala vještim laviranjem da održava dobre odnose i sa Jugoslavijom i sa Bugarskom, uprkos često zategnutoj situaciji između njih, po dolasku Becka odnosi sa Beogradom postali su hladniji, a sa Sofijom bliži. Tek kad se Jugoslavija postavila na sličnu spoljno-političku platformu kao i Poljska, poslije stupanja na vlast Stojadinovića, došlo je do

uzajamnog približavanja. Međutim, Beckova nastojanja da dođe do približavanja Jugoslavije i Mađarske nisu mogla dovesti do rezultata, kao ni pokušaji da se premoste rumunsko-mađarske i bugarsko-rumunske suprotnosti. Pisac je istakao kratkovidost poljske diplomacije, koja je u pitanju teritorijalnog revizionizma aktivno podržavala ili bila ravnodušna prema mađarskim, odnosno bugarskim aspiracijama ne shvatajući da se sistem ugovora od 1919-20, kojem je i Poljska, isto kao i Čehoslovačka, Jugoslavija i Rumunija, trebalo da zahvali za svoje granice, mogao jedino održati kao cjelina ili propasti. Na kraju lišen svake realnosti bio je i Beckov plan, nastao pod utiskom događaja u 1938. godini, o stvaranju bloka država uperenog istovremeno protiv Hitlerove Njemačke i SSSR-a koji bi obuhvatio, prije svega, Poljsku, Rumuniju i Mađarsku a zatim male baltičke države, Jugoslaviju i Bugarsku uz oslonac na Italiju.

Mada je u istorijskoj literaturi već pisano o držanju balkanskih zemalja za vrijeme napada na Poljsku u septembru 1939. godine, i o planu zapadnih sila da na Balkanu obrazuju front protiv Njemačke i Italije, otvaranjem mostobrana u Solunu, sve o tome poznate činjenice nisu dosad bile obuhvaćene u jednom radu i rezimirane. To je i dalo povoda H. Batowskom da u svom drugom članku (**Die Balkanstaaten und der Krieg in Polen im September 1939. Der Plan eines Brückenkopfes in Saloniki,** ÖOH 9, 1967, 3, str. 188—197) izvrši pokušaj jedne takve sinteze bez pretenzija da time zaključi istraživanje ove interesantne epizode iz drugog svjetskog rata. Svodeći svoja razmatranja o držanju Jugoslavije, Rumunije, Grčke i Turske, B. dolazi do zaključka da su kako vladini krugovi, tako i javnost ovih balkanskih zemalja bili u septembru 1939. godine za saradnju sa zapadnim silama, ali da balkanske države nisu bile dovoljno vojnički spremne za aktivno stupanje u rat. Stoga su sve vlade ovih zemalja zahtijevale ubrzane liferacije ratnog materijala, što tada nisu bile u stanju da izvrše ni Velika Britanija ni Francuska. Kao primjer jedne utopijske strategije autor prikazuje misiju francuskog generala Maxime Weyganda na Bliskom istoku, čiji je zadatak bio da pripremi otvaranje mostobrana u Solunu i vojničku saradnju sa balkanskim državama. I sama zamisao o stvaranju fronta na Balkanu uperenog u prvom redu protiv Italije, nastala u proljeće i ljeto 1939. godine, kad se još nije znalo kako će biti držanje Musolinija, izgubila je poslije proglašenja neutralnosti od strane Italije mnogo od svog prvobitnog značaja osobito kod Engleza, koji su nastojali održati dobre odnose sa Italijom, pa je na englesku saradnju general Weygand teško mogao više računati. Slabost savezničkih snaga u sredozemlju, sudbina Poljske, kojoj nije bila pružena nikakva pomoć, te negativan stav sovjetske vlade prema eventualnoj vojnoj intervenciji zapadnih sila na Balkanu, učinilo je, kako zaključuje B., da vlade balkanskih zemalja postanu još opreznije izvlačeći određene konsekvence iz toka događaja i novog odnosa snaga. Dalja istraživanja na bazi primarnih izvora iz samih balkanskih država trebalo bi da omoguće da se dobije potpunija slika ovih događaja. Inače jugoslovensko-poljski odnosi između dva rata zaslužuju svakako pažnju i naših istoričara.

Četvrti prilog posvećen problematici istorije međunarodnih odnosa dao je Koloman Gajan, docent praškog univerziteta, koji je u kraćem tekstu (**Die Role der Tschechoslowakei in Mittelleuropa 1918—1945**, ÖOH 8, 1966, 3, str. 183—191) samo skicirao razvitak čehoslovačke srednjoevropske politike od kraja prvog do svršetka drugog svjetskog rata.

Politička zbivanja u kongresnoj Poljskoj za vrijeme revolucije 1905—1907. u ogledalu izvještaja austrougarskih diplomata iz Varšave i Petersburga čine interesantnu sadržinu jedne radnje Josefa Buszka, docenta krakovskog univerziteta. (**Die polnische Revolution von 1905—1907. Die politische Vorgänge im Königreich Polen im Spiegel der Berichte österreichisch-ungarischer Diplomatie,** ÖOH 8, 1966, 5, str. 356—368). Podunavska Monarhija imala je posebne razloge da posveti naročitu pažnju ovim događajima i izvještaji njenih diplomatskih predstavnika sadrže bogat materijal o revolucionarnom pokretu i poljskom nacionalnom pitanju u vezi sa opštom političkom situacijom u carskoj Rusiji.

Od ostalih tema spominjemo još rad bugarske istoričarke Virginije Paskaleve o trgovačkim odnosima bugarskih trgovaca sa Bečom u doba bugarskog preporoda (**Wien und die bulgarische Kaufleute im 18 und 19 Jahrhundert**, ÖOH 8, 1966, 2, str. 107—115) i profesora kelnskog univerziteta Günthera Stökla o postanku ruske nacije (**Die Entstehung der russischen Nation**, ÖOH 8, 1966, 4, str. 261—276). Uz uvodna opšta razmatranja o naučnoj upotrebi i sadržaju pojma naroda i nacija, uzimajući na kraju posljednji termin onako kako se on na zapadu uobičajeno upotrebljava, pisac, iako prihvata normansku teoriju, smatra da se prije hristijanizacije ne može govoriti o državi, nego samo o gospodstvu Varjaga i da je tek hristijanizacija na isključivo slovenskoj jezičkoj osnovi izvršila odlučujući uticaj na asimilaciju varjaškog elementa i nastajanje ruske »nacije«. Dalja razmatranja posvećena su pitanju postanka Velikorusa, Ukrajinaca i Bjelorusa i njihovog odnosa prema Kijevskoj Rusiji.

Povodom četvrtog kongresa istoričara Jugoslavije, održanog od 16. do 18. novembra 1965. godine u Sarajevu, ÖOH su donijele jedan članak u kom je dat presjek razvitka jugoslovenske poslijeratne istoriografije (**Die jugoslavische Geschichtswissenschaft von heute**, ÖOH, 8, 1966, 3, str. 238—245) Namjera autora teksta M. Gross bila je da dâ kraću informaciju o karakteru i glavnim problemima današnje jugoslavenske istorijske nauke. O istraživačkom radu mađarskih istoričara na području novije istorije Mađarske u XIX i XX vijeku upoznaje nas György Ranki, profesor univerziteta u Debrecinu. (**Die Forschungsarbeit der ungarischen Historiker auf dem Gebiet der neueren Geschichte Ungarns im 19—20 Jahrhundert**, ÖOH 8, 1966, 5, str. 392—402) Za naše istoričare mogu biti od interesa i osvrti na XII međunarodni kongres istoričara u Beču koje su napisali trojica autora posmatrajući kongres iz različitih uglova (H. Rumpler, P. Hanak i K. Marko, ÖOH, 8, 1966, 1, str. 37—48), kao i bilješka P. F. Sugara o internacionalnoj konferenciji koju je organizovao vašingtonski univerzitet od 11. do 13. aprila 1966. u Seattlu o fašizmu u istočnoj Evropi između dva svjetska rata (OOH 8, 1966, 5. str. 408).

Od priloga posvećenih aktuelnim pitanjima spoljne politike zadržaćemo se na člancima dvojice eminentnih predstavnika austrijskog političkog života, i to saveznog kancelara Josipa Klausa i bivšeg ministra spoljnih poslova, predsjednika Socijalističke partije Austrije Bruna Kreiskog. Austrijski kancelar, koji piše o problemu izgradnje odnosa Austrije sa ostalim zemljama podunavskog prostora (**Der Aufbau der Beziehungen Osterreichs zu den übrigen Landern des Donauraumes,** ÖOH 9, 1967, 2, str. 89—95) dao je, u stvari, rezime opštih stavova austrijske spoljne politike prema socijalističkim državama. Polazeći od geografskog položaja Austrije i njene istorije, te savre-

mene političke konstelacije u svijetu i tendencija u evropskoj politici, J. Klaus je podvukao značaj, po njegovom mišljenju, jedino moguće politike »mnogih malih koraka« u stalnom razvijanju saradnje sa podunavskim socijalističkim zemljama. Dok su ideološke reminiscencije u izlaganju predsjednika vlade date uopšteno i pretežno marginalno, one dolaze u prvi plan u tekstu lidera austrijskih socijalista o mogućnostima i granicama odnosa prema socijalističkim državama (**Betrachtungen über Möglichkeiten und Grenzen der Beziehungen zu kommunistischen Staaten,** ÖOH 9, 1967, 4, 261—271). U centru njegove pažnje nalaze se promjene do kojih je došlo na istoku, i njihov značaj za odnose između istoka i zapada. Pridajući veliku važnost promjenama u ekonomici istočnoevropskih zemalja za razvitak privrednih odnosa sa zapadom i saradnji na kulturnom polju, autor odbacuje mogućnost ideološkog približavanja i teoriju konvergencije dva društvena sistema usljed promjena u oblasti privrede. Pri tome polazi od nespojivosti »pluralističke demokratije«, kako on naziva društveni sistem na zapadu, i »komunističke diktature«. Unatoč pozitivnog stava prema različitim oblicima bilateralne, pa i multilateralne saradnje i takmičenja sa istokom, Kreiski nije propustio da skrene pažnju na potrebu veće opreznosti pri demontaži NATO pakta, a De Golovu ideju Evrope do Urala označio je kao lijepu, ali ne i mnogo upotrebljivu. Oba teksta pružaju nam mogućnost da konstatujemo da u bitnim pitanjima odnosa prema socijalističkim zemljama predstavnici vladajuće katoličke Narodne partije i socijalista kao najveće opozicione stranke u Austriji imaju podjednake stavove.

Dževad JUZBAŠIĆ

REVUE D' HISTOIRE DE LA DEUXIEME GUERRE MONDIALE (1966, XVI br. 63 i 64 i 1967, XVII br. 65 i 66)

Namjera svakog glasila jeste da za svoja istraživanja zainteresuje što je moguće širi krug čitalaca i da ih istovremeno veže za vlastita stanovišta.

Časopis koji pledira na naučnost postavki, nove metodološke pristupe temama koje obrađuje i koji ima izgrađenu koncepciju permanentno je u opasnosti da ili suviše akademski ili doktrinalno tretira određena pitanja oduzimajući im veći ili manji stepen životnosti ili da se svede na nivo veoma oskudnog registratora događaja bez pokušaja da im se objasne socijalno-historijski i ekonomsko-politički korijeni... To je više slučaj sa periodičnim publikacijama takozvane čvrste koncepcije i tematsko striktno određene fizionomije.

Pa ipak, pored niza neslaganja u objašnjavanju uzroka i posljedica vezanih za drugi svjetski rat, Revue d' histoire de la deuxieme guerre mondiale (Revija istorije drugog svjetskog rata), koja izlazi u Parizu već punih 17 godina ubjedljivo demantira stanovište da časopis s užom tematikom sam po sebi nema snagu vrhovnog i nepristrasnog sudije događaja.

Ovaj francuski istorijski časopis koji izlazi tromjesečno u toku prošle i ove godine objavio je niz veoma interesantnih priloga. Među njima pažnju ovog informativnog prikaza zaokupljaju članci posvećeni stanju i prilikama u SAD, neposredno pred početak drugog svjetskog rata, i u toku rata, zatim Gebelsova propagandna aktivnost u okupiranim zemljama Evrope, rađanje kvislinških pokreta u skandinavskim zemljama, naročito u Norveškoj, te članak posvećen stavu Vatikana, a posebno Pape Pia XII prema Hitlerovoj Njemačkoj.

Autoru ovog prikaza prostor ne dozvoljava da podrobnije razmatra i druge članke, pa je dužan da odmah upozori da svaki broj ovog časopisa objavljuje bogatu bibliografsku materiju i da je u svesci od jula 1966. objavljen internacionalni repertoar bibliografija monografija i članaka o drugom svjetskom ratu publikovanih u periodu od 1945. do 1965. godine u svijetu.

Zadržimo se najprije na esejima u kojima se tretiraju pitanja mobilizacije i stabilizacije američke privrede u godinama koje su prethodile drugom svjetskom ratu i u toku njega.

Profesor Elberton Smit u svom eseju **Mobilizacija privrede** u svesci broj 65/1966. ističe da je nakon svjetske ekonomske krize, a naročito od 1937. godine, američka privreda počela bilježiti industrijsku ekspanziju i prosperitet. Tako, prema autoru, u 1937. godini SAD su proizvele 42% cjelokupne svjetske proizvodnje, za razliku od Njemačke, koja je učestvovala sa 15%,

Sovjetskog Saveza sa 14%, Velike Britanije sa 10% i Francuske sa 5%. Autor ističe, dalje, da suprotno ovako značajnom privrednom razvitku i razvoju ratne tehnike, SAD su imale jednu malu armiju čije su potrebe bile znatno ispod nivoa proizvodnje ratnog naoružanja sa kojim su oskudijevale zemlje Evrope. Slijedeći dalje ovu svoju misao, autor zaključuje da, i pored prednosti, SAD nisu bile vojnički pripremljene za ulazak u rat sve do decembarskih dana 1941. godine tj. do napada na Pearl Harbor. Otada SAD su počele da energičnije sarađuju sa svojim evropskim saveznicima snabdijevajući ih naoružanjem i drugim materijalom.

Po riječima autora, američka privreda koja se već optimalno koristila svojim kapacitetima suočila se u to vrijeme sa problemom prezasićenosti roba na tržištu i konzekventno tome sa pojavom inflacionih procesa. Međutim, preorijentacija privrede sa mirnodopske na ratnu i maksimalno apsorbovanje radne snage za te ciljeve sačuvali su ravnotežu između ponude i potražnje čije proporcije su bile već znatno poremećene. Pisac ovog kritičkog eseja završava konstatacijom da se »Posljedice američkog iskustva ekonomske mobilizacije u drugom svjetskom ratu protežu na sve vojne i političke poslove u internacionalnim razmjerama. Doktrina koja se sastojala u planiranju ekonomske mobilizacije kao strategija odbrane prihvaćena u SAD poslije prvog svjetskog rata sadržavala je jedan sračunati rizik s ciljem da pacifička nacija ostane nenaoružana dok se ostvaruje nacionalna opasnost od strane spoljnog agresora. To odsustvo pripreme za rat pružalo je uvjerenje da je mogućnost napada na SAD veoma slaba i da će u svakom slučaju okeanskom granicom, kao i ostalim faktorima dobiti na vremenu da se dobro naoruža i da uspješno odbije neprijatelja.«

Autor objavljuje nekoliko grafikona iz kojih se statistički da vidjeti kakav je odnos civilne i vojne proizvodnje u periodu od 1920—1945. godine i kako se taj odnos mijenjao u korist vojnog naoružanja armije nakon Pearl Harbora.

Nacional-socijalizam od samog početka postao je atraktivan politički pokret i za neke druge ekstremističke partije zapadnoevropskih zemalja, a naročito Norveške i Holandije. Profesor P. M. Hayes u članku **Kvisling i vlada u Norveškoj** u svesci broj 66/1967. posvećuje pažnju socijalno-ekonomskim i naročito vojno-političkim aspektima djelovanja Nasjonal Samlinga, a posebno njenog idejnog vođe osnivača Kvislinga. On ističe da je ova partija u početku, tj. 1933. godine, obećavala svojim programom širi zamah privredne aktivnosti zemlje, ali da je 1936. godine njen ugled zbog čvršćeg vezivanja sa nacizmom u masama opao, tako da su iz parlamentarnih izbora iste godine izašli znatno oslabljeni. Ovaj proces odvajanja javnog mnjenja od Nasjonal Samlinga se nastavio da bi pokret u 1939. godini postao jedan od politički najomraženijih u novijoj državnoj istoriji zemlje. Razloga, po mišljenju autora, bilo je na pretek, a osnovni su bili ti što se Nasjonal Samling, čije su rukovodstvo predstavljali Kvisling, Hagelin i Aall poistovetilo sa nacističkim političkim pokretom u Njemačkoj, a članstvo Nasjonal Samlinga bilo sastavljeno od socijalno odbačenih i degradiranih ličnosti. Ovo se potvrdilo nakon njemačke invazije aprila 1940. godine, kada su kralj Hoakon i tadašnja vlada emigrirali u Englesku, Kvisling preuzeo upravu zemlje, ukinuo sve parlamentarne političke institucije, čime je još više pokazao svoje prave političke motive. Međutim, Njemačka okupaciona komanda, svjesna činjenice da Kvisling, kao i njegov pokret, nisu popularni u norveškom narodu da bi mogli reprezenta-

tivno voditi upravu zemlje, formira 15. aprila 1940. državni savjet sastavljen od ličnosti koje do tada nisu bile angažovane u političkom životu.

Ni ovo tijelo nije zadovoljilo njemačke interese, pa je 21. aprila 1940. u Norveškoj bio postavljen Reichskommisär Jozef Terboven. Smjene norveških vlada se nastavljaju i 13. juna Terboven formira novi državni savjet sastavljen od 130 članova storinga u okviru kojeg su bile udružene građanske partije Norveške. Ova vlada je imala ograničene političke ciljeve da likvidira vladu u egzilu i svrgne kralja. Prema autoru, Trebovenu nijedna od ovih provizornih vlada nije davala veću garanciju za ostvarivanje nacističkih ciljeva i on 25. septembra formira novi državni savjet sastavljen od rukovodećih ličnosti Nasjonal Samlinga. Mada Kvisling nije postao član vlade, njegov uticaj kao partijskog šefa bio je još veći. Novoj vladi bio je cilj da, prije svega, omladinu, a naročito univerzitet, kler i sudstvo podredi sebi. Tako je prvi udar izvršen na sudstvo formiranjem specijalnog apelacionog suda u drugom stepenu koji je odlučivao o sudbini političkih delikata. No većina sudija, poslije snažnog otpora oduzimanjem nezavisnosti sudstvu, podnijeli su ostavke. Što se tiče programa vaspitanja, Nasjonal Samling je isticao antisemitski i antikomunistički karakter. Veliki broj studenata i niz liberalno orijentisanih profesora, odlučno suprotstavivši se takvoj germanizaciji vaspitavanja, odstranjeni su sa univerziteta i odvedeni u koncentracione logore. Jedan dio sveštenstva se suprotstavio antisemitskom programu Nasjonal Samlinga, što je uslovilo da su crkve ostale prazne za dugi period vremena, gotovo sve do završetka rata.

Što se tiče značaja koji je radničkoj klasi pridavao Kvisling autor zaključuje da je on uspio da pridobije za svoje ciljeve neke korumpirane slojeve sindikalnog rukovodstva, ali da je radnička klasa u cjelini ostala po strani takvih političkih manevara. Komunistička partija Njemačke je bila više na udaru od svih ostalih, i Kvisling je uspio u prikazivanju njene ideologije i politike, kao glavne opasnosti za vitalne nacionalne interese Norveške.

Autor zaključuje članak konstatacijom da kvislinški pokret nije uspio zato što su njegovi ciljevi bili u suprotnosti sa ciljevima svakog Norvežanina, pa Kvisling nije mogao da se osloni ni na koju političku grupu, izuzev na uzak krug političkih avanturista i društveno odbačenih ličnosti. Pošto pokret Nasjonal Samling nije imao šire izgrađenog programa oko kojeg bi okupio mase, on se raspao, a njegove vođe ili su izvršile samoubistvo ili su kao Kvisling i Hagelin i Aall izvedeni pred sud kao izdajnici zemlje i osuđeni na smrt. To je prema mišljenju autora jedino normalan kraj ovome fašističkom političkom pokretu.

Svaka tema koja pretendira na osvjetljavanje ključnih poenti nacional-socijalizma mora polaziti i od glavnih izvršilaca te politike, dakle, i od Gebelsa, kao organizatora propagandne aktivnosti. To je predmet istraživanja Roberta Gloeta u svesci broj 64/1966.

Ističući od kolikog je značaja za vođenje rata dobra organizacija propagandne službe, autor podvlači da je Gebels nastojao da sva sredstva komuniciranja sa javnim mnjenjem potčini sebi. Tako su štampa, radio, film i drugi instrumenti propagande bili stavljeni u službu moralne podrške Hitlerovim planovima. Gebels je, kako autor ističe, održavajući svakog dana konferenciju za štampu, nastojao da prikaže njemačke vojne akcije kao čistu vojnu pobjedu. Rukovodeći se tim principom, on je i sam biranim jezikom pisao o tekućim događajima vodeći računa da bi svako alarmiranje situacije

moglo uzbuniti njemačko javno mnjenje. Gebels se trudio da zvjerstvima koja su počinjena da legalno opravdanje naglašavajući da su izvršena samo u nužnoj odbrani: **Primjer Krete** koji je Gebels sam napisao u listu **Völkischer Beobachter** i kojim je najavljena vazdušna i morska invazija na Englesku, izazvao je pravu senzaciju i rezultirao je hitnom zaplenom lista koju je Gebels inscenirao da bi navodeći na paniku englesku naciju odvraćao pažnju SSSR-a od pripremanog napada na njih. Tek što je nekoliko akreditovanih stranih novinara uspjelo da javi svojim redakcijama ovu vijest, sve telefonske veze sa inostranstvom su bile prekinute. Pravi rezultat jednog događaja, po mišljenju autora, bio je da su u Gebelsovom štabu dobiveni komentari iz kojih je proizilazilo da je nemoguće izvršiti invaziju britanskog poluostrva prije svega zato što se mogao i morao očekivati napad s leđa tj. od SSSR-a, drugo, zato što je bilo neophodno njemačku armiju snabdijevati dovoljnom količinom žita i benzina. Gebels se takođe angažovao oko rasplamsavanja polemike o nemogućnosti mirne koegzistencije između nacional-socijalizma i boljševizma tako da se je 22. juna 1941. Gebels ciničnim glasom javio na radiju prenoseći firerovu proklamaciju o objavi rata protiv SSSR-a i objašnjavajući razloge napada.

Gebels je analizirao do u najmanji detalj svaki izvještaj sa ratnog fronta i dokumenat prije nego što bi dao službenu dozvolu za objavljivanje. Ovakva organizacija Gebelsove propagandne aktivnosti protezala se na sve zemlje okupirane Evrope.

Veoma je interesantan prilog u julskoj svesci 63 od 1966. godine od H. Blocha Politika Vatikana u svjetskoj krizi. Članak je podijeljen na poglavlja, i to Politika Vatikanske države do 1939. godine, zatim Politika Vatikana u razdoblju između 1939. i 1945. i poglavlja pod naslovom Perspektive.

U prvom poglavlju autor nas upućuje na generalno stanovište Vatikana prema promijenjenim okolnostima u kojima se našao svijet poslije prvog svjetskog rata pojavom boljševičke sovjetske vlasti.

Za crkvene pozicije pojava Sovjetske Rusije bila je jednaka početku odlučne borbe protiv boga. Zato je stanovište Vatikana, pape Pia XII, i kardinala, da najveća opasnost za svijet dolazi od Sovjetskog Saveza i da premašuje pojavu njemačkog nacional-socijalizma. U pojavi nacionalizma katolički kler je priželjkivao ograničavanje širenja jeretičkog učenja i boljševičkog ateizma, kome su uz pomoć lijevo orijentisanih boljševičkih snaga bile inklinirane radničke mase širom Evrope. Po mišljenju autora, u ovakvom stavu klera sadržan je i pomirljiv stav pape Pia XII prema masovnim odmazdama nad nedužnim stanovništvom u okupiranim zemljama Evrope. Autor ističe da vrhovni poglavar, duhovnog poretka na zemlji nije mogao da za zla počinjena od Hitlerove Njemačke optuži vođe i inspiratore, jer bi indirektno bio optužen i narod u cjelini, što je u dubokoj suprotnosti sa skolastičkim učenjem o pravičnosti crkve.

Zanimljiva su takođe autorova razmatranja papinog stava prema pokoljima u Poljskoj i nemoć poljskog katoličkog klera da se suprotstavi tome. Papin stav nije išao dalje od prećutnog priznavanja postojeće situacije. Njegove instrukcije upućene vrhu katoličkog klera odražavale su demobilizatorski stav i stanje rezignacije.

Za razliku od Poljske, interes Vatikana za Hrvatsku bio je mnogo veći. Ovo se prema mišljenju autora vidi iz činjenice da se papa požurio da prizna novi državni poredak u NDH i nasilno pokrštavanje srpskog stanovništva

praćenog strahovitim pokoljima. Veze Vatikana i NDH još više su učvršćene posjetom poglavnika Vatikanu 1943. godine.

Po autorovom rasuđivanju, papa je u suštini želio da zadrži status neutralnog posmatrača drugog svjetskog rata i da bez podignute ruke osudi Hitlerovo uništavanje naroda i zemalja. Da li je, pita se autor, on to učinio zbog bojazni da svojim aktivnim stavom učini gore, odnosno da li je htio učiniti išta što bi pozitivno uticalo na dramatičnu situaciju u svijetu. Na ovo pitanje autor je izbjegao odgovor.

Očigledno je da su autorove simpatije na strani pape, jer se on nije koristio brojnim istorijskim izvorima koji su mu pružali mogućnost da sagleda ulogu pape Pia XII i njegovo opredjeljenje na strani sila osovine.

Informišući čitaoce »Priloga« o navedenim člancima i brojevima ovog uglednog francuskog časopisa za istoriju II svjetskog rata, želimo da ukažemo na njegov neosporno velik značaj na liniji naučno-istorijskog osvjetljavanja II svjetskog rata.

Enisa EFENDIĆ

osvrti

GLAVNA IZLOŽBA MUZEJA REVOLUCIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Otvaranjem Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine u novembru 1966. godine obilježen je jedan od značajnijih događaja u poslijeratnom kulturnom razvitku ove republike. Glavna izložba koja je tom prilikom prezentirana javnosti rezultat je dugogodišnjeg sistematskog rada kolektiva Muzeja. Od osnivanja 1945. godine, pa do otvaranja Glavne izložbe, Muzej je organizovao niz tematskih i pokretnih izložbi i istovremeno prikupio oko 125 hiljada trodimenzionalnih predmeta, arhivskih dokumenata, fotografija, umjetničkih djela, štampe, knjiga, časopisa i druge dokumentacije od interesa za nauku i kulturu. Iz tako bogatog fonda muzejskog materijala odabrano je oko 1.500 eksponata koji čine sadržaj Glavne izložbe.

Polazeći od koncepcije o Muzeju kao instituciji koja treba da tretira noviju i najnoviju istoriju Bosne i Hercegovine, kreatori Glavne izložbe pristupili su sintetizovanom prikazu revolucionarnog istorijskog procesa u Bosni i Hercegovini koji se kontinuirano razvijao od kraja XIX vijeka, da bi dostigao kulminaciju u toku NOR-a i poslijeratne socijalističke izgradnje. U skladu s takvom koncepcijom, Glavna izložba obrađuje četiri istorijska perioda, od kojih je svaki prikazan veoma dobro odabranim eksponatima i na način blizak savremenom gledaocu.

Izložba počinje eksponatima koji fragmentarno govore o srednjovjekovnoj samostalnoj bosanskoj državi, o gubitku njene samostalnosti i o ustancima u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku do austrougarske okupacije.

U prvom dijelu izložbe (period 1878—1918) sa oko 190 eksponata prikazana je okupacija Bosne i Hercegovine, eksploatacija prirodnih bogatstava i radne snage od strane austrougarskog kapitala, socijalna struktura stanovništva, agrarni odnosi, počeci radničkog pokreta i stvaranje modernog radničkog pokreta (osnivanje Glavnog radničkog saveza i Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine), majski štrajkovi 1906. godine poznati pod imenom »Generalni štrajk«, aneksija Bosne i Hercegovine 1908. godine, masovni pokreti seljaka kmetova i slobodnih seljaka u Bosanskoj krajini i Posavini 1910. godine, pokret »Mlada Bosna«, kao dio revolucionarnog jugoslovenskog omladinskog pokreta i kao nosilac u Bosni i Hercegovini ideje oslobođenja i ujedinjenja Južnih Slovena, početak I svjetskog rata, slom Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje kraljevine SHS. Na kraju ovog dijela izložbe sa nekoliko eksponata prikazano je izbijanje oktobarske revolucije i njen uticaj na revolucionisanje masa u Bosni i Hercegovini. Širenje socijalističke misli u Bosni i Hercegovini dato je izložbenim štampanim materijalima

(knjige, brošure, programi radničkih organizacija i štampa), od kojih su neki primjerci unikati.

U drugom dijelu izložbe (period 1918—1941), koji sadrži 235 eksponata, dati su u osnovnim linijama razvoj i akcije revolucionarnog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini između dva rata, kao i neki važniji momenti iz političkog života Kraljevine Jugoslavije. Tu su eksponati o revolucionarnom vrenju u Bosni i Hercegovini neposredno poslije stvaranja Kraljevine SHS, o inicijativi i akcijama bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta za ujedinjenje jugoslovenskog radničkog pokreta, o Kongresu ujedinjenja u Beogradu i II kongresu KPJ u Vukovaru, o generalnom štrajku željezničara 1920. godine, o štrajku rudara 1920. godine, o prvomajskim proslavama i o izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine. Period ilegalnog djelovanja KPJ predstavljen je eksponatima o oštrim mjerama vlasti protiv revolucionarnog radničkog pokreta i KPJ, počev od donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države, preko uvođenja diktature kralja Aleksandra 1929. godine do osnivanja koncentracionih logora za komuniste i zabrane rada Ursovim sindikatima.

Djelatnost ilegalne KPJ prikazana je njenim učešćem na parlamentarnim i drugim izborima preko legalnih formi istupanja, akcijama na liniji Narodnog fronta, upućivanjem dobrovoljaca u španisku republikansku vojsku, štrajkačkim akcijama kojima su rukovodili komunisti itd. Dolazak novog rukovodstva i druga Tita na čelo KPJ obilježen je kao početak konsolidovanja Partije i njenog stavljanja na čelo demokratskog antifašističkog pokreta u zemlji, čija se snaga jasno manifestovala 27. marta 1941. godine. Jačanje naprednog omladinskog i studentskog pokreta pred rat pod rukovodstvom SKOJ-a takođe je prikazano sa nekoliko karakterističnih eksponata. Posebno impresivno djeluju eksponati o životu, radu i držanju komunista na robiji. Nekoliko originalnih pisama komunista sa robije sjajan su primjer ljudske solidarnosti i odlučnosti da se i pod najtežim uslovima istraje do kraja u borbi za ostvarenje ideala socijalizma.

Za razliku od legalnog perioda djelovanja KPJ koji je, zahvaljujući brojnijoj i bolje očuvanoj dokumentaciji, dat detaljnije, prikaz perioda ilegalnog djelovanja KPJ sadrži izvjesne praznine, koje će se, svakako, u daljem istraživačkom radu na popunjavanju izložbe, otklanjati. Istraživanja bi po našem mišljenju trebalo usmjeriti u pravcu izrade rekonstrukcije partijskih organizacija i rukovodstava i potpunije obrade njihove djelatnosti.

Isto tako dalja istraživanja bi mogla da upotpune sliku društveno-ekonomskih i političkih prilika u Bosni i Hercegovini između dva rata, što bi, bez sumnje, doprinijelo boljem razumijevanju niza pojava u toku NOR-a i revolucije.

Treći dio izložbe prikazuje period NOR-a i revolucije u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine. Ovom periodu realizatori glavne izložbe dali su sasvim opravdano najviše prostora i gotovo polovinu eksponata (oko 700). Prikazivanje ovog perioda počinje eksponatima o podjeli Bosne i Hercegovine poslije kapitulacije Jugoslavije na italijansko-njemačke okupacione zone, o uspostavljanju NDH i uključenju Bosne i Hercegovine u nju, o teroru okupatora i ustaša, o pripremama i početku oružanog ustanka. Zatim je većim brojem raznovrsnih eksponata dat razvoj partizanskih jedinica u Bosni i Hercegovini, počev od stvaranja prvih oružanih formacija, preko narodnooslobodilačkih partizanskih odreda do brigada, divizija i korpusa. Uporedo s tim prikazane su i neke značajnije akcije i bitke ovih jedinica, bilo da su

ih izvodile samostalno ili u sadjejstvu sa jedinicama iz drugih krajeva Jugoslavije. Za razliku od do sada sličnih prikazivanja NOR-a i revolucije, koja su se uglavnom iscrpljivala u obradi vojnih akcija, autori izložbe učinili su krupan korak naprijed u prezentiranju i mnoštva drugih komponenata koje su doprinijele konačnoj pobjedi. Znatan broj eksponata prikazuje razvoj narodne vlasti od prvih seoskih NOO-a, preko opštinskih, sreskih, okružnih i oblasnih, pa do formiranja ZAVNOBiH-a i prve vlade Federalne Bosne i Hercegovine u aprilu 1945. godine. Prikazom akcija vojnih jedinica i djelovanja KPJ, SKOJ-a, organa narodne vlasti i masovnih organizacija NOP-a (NOF, AFŽ, omladina itd.) dato je širenje masovne baze NOP-a, koji je postepeno uključivao u sebe najšire slojeve stanovništva Bosne i Hercegovine svih nacionalnosti. Raznovrsnim eksponatima prikazana je borba KPJ za stvaranje bratstva i jedinstva kao i njena intenzivna propagandna aktivnost u cilju mobilizacije i revolucionarnog vaspitanja boraca i naroda. Posebnu pažnju privlače eksponati koji govore o životu i radu na oslobođenoj teritoriji i o svestranoj saradnji fronta i pozadine.

Svi važniji događaji koji su se u toku NOR-a desili na tlu Bosne i Hercegovine, a koji su bili od šireg, jugoslovenskog značaja, (formiranje I proleterske brigade u Rudom, počeci partizanske avijacije, I i II zasjedanje AVNOJ-a, I kongres USAOJ-a, zatim bitke na Neretvi i Sutjesci i desant na Drvar), dobili su odgovarajuće mjesto na izložbi. Oni su dati sa potrebnom mjerom i uz prikaz učešća stanovništva Bosne i Hercegovine. Budući da su u Bosni i Hercegovini u toku rata dugo boravili Vrhovni štab i CK KPJ, to su njihov boravak i raznovrsna vojno-politička aktivnost vrlo solidno dokumentovani.

Kraj rata i oslobođenje većih centara u Bosni i Hercegovini (Tuzle, Mostara, Sarajeva i Banje Luke) dat je sa nekoliko eksponata koji govore o učešću stanovništva ovih gradova u NOB-i i o ilegalnom NOP-u u njima.

Kako se vidi, izložba je cjelovito prikazala osnovne sadržaje i specifičnosti NOR-a i revolucije u Bosni i Hercegovini koji su se odvijali kao dio jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta i pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ. Mada je nemoguće putem ovakvih izložbi prikazati detaljnije bogatu i vrlo komplikovanu problematiku NOR-a i revolucije, ipak mislimo da bi u radu na popunjavanju izložbe trebalo nastaviti istraživanja u pravcu potpunije obrade društveno-političkog aspekta revolucije.

Četvrti dio izložbe obrađuje na oko 370 eksponata najvažnije faze privrednog i društveno-političkog razvoja Bosne i Hercegovine od 1945. do 1963. godine. Eksponati ovog dijela izložbe prikazuju proglašenje FNRJ 29. novembra 1945. godine, donošenje prvog Ustava FNRJ i ustava narodnih republika i donošenje revolucionarnih zakona o agrarnoj reformi, o nacionalizaciji i o skidanju zara. Brojni eksponati govore o obnovi i izgradnji zemlje, o V kongresu KPJ, o osnivačkom kongresu KPBiH, o uvođenju radničkog i društvenog samoupravljanja i o donošenju Ustava SRBiH 1963. godine. Izložba se završava kartom Bosne i Hercegovine, na kojoj su na vrlo interesantan način prikazana prirodna bogatstva ove republike i simbolično predstavljena njena perspektiva u socijalističkoj Jugoslaviji.

Ono što je karakteristično za izložbu i što predstavlja njenu najveću vrijednost, to je bogatstvo izloženih originalnih muzejskih predmeta. Originalni arhivski dokumenti, štampa, razni štampani materijali, trodimenzionalni predmeti i djela poznatih likovnih umjetnika omogućili su realizatorima

izložbe da uspješno daju autentičnu sliku događaja, atmosfere vremena i prilika novije prošlosti Bosne i Hercegovine. Za dopunu tih materijala korišteni su pomoćni eksponati (karte, makete, grafikoni itd.), koji su na osnovu prethodnog rigoroznog postupka izrađeni od strane kvalitetnih autora i radionica i s potrebnom mjerom ukomponirani u pojedine teme kao njihovi sastavni dijelovi. Isto tako, potrebno je istaći modernu ekspoziciju izložbe, zasnovanu na najsavremenijim iskustvima u svijetu i kod nas. Ona omogućuje gledaocu da posredstvom raznovrsnih eksponata, pomoćnih sredstava i uz odgovarajuće svjetlosne efekte i sažeto date legende vrlo brzo stekne cjelovitu i impresivnu sliku prezentirane istorijske sadržine, koja ima pun naučni sadržaj i snažan emotivan uticaj.

Otvaranjem Glavne izložbe kolektiv Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine uspješno je obavio jedan zaista težak i odgovoran zadatak. Rezultati koje je postigao na realizaciji Glavne izložbe ukazuju da će ovaj mladi kolektiv isto tako uspješno raditi na daljim istraživanjima na popunjavanju izložbe novim materijalima i na detaljnim prikazima problematike novije i najnovije istorije Bosne i Hercegovine putem pokretnih i tematskih izložbi.

Tomislav KRALJAČIĆ

SAVJETOVANJE JUGOSLOVENSKIH ISTORIČARA O REALIZACIJI STUDIJSKOG PROJEKTA **ISTORIJA RADNIČKOG POKRETA I SKJ** ZA PERIOD 1918—1941. GODINE

U organizaciji Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu 1. i 2. juna 1967. godine održan je prvi diskusioni sastanak jugoslovenskih istoričara koji se bave proučavanjem radničkog pokreta i SKJ u periodu od 1918. do 1941. g.

Savjetovanje je bilo inicirano od strane Koordinacionog odbora Zajednice institucija za izučavanje radničkog pokreta i SKJ u Jugoslaviji. Zagrebačkom skupu prisustvovali su svi članovi Zajednice: predstavnici Instituta za izučavanje radničkog pokreta, te nekih drugih ustanova (Slavonski Brod, Slavonska Požega).

Dijapazon razmatranih problema bio je dosta širok i obuhvatao je praktična i teoretska pitanja. Razmjena mišljenja bila je otvorena. Iako je postojala težnja da se razmatranja svedu na zajedničku, opšteprihvatljivu osnovu, ipak je bilo, što je i razumljivo, i oprečnih stavova. Pretenzije savjetovanja svodile su se na iznalaženje dodirnih tačaka koje bi omogućile primjenu osnovnih zajedničkih rješenja u daljnjoj realizaciji Studijskog projekta.

Tretirani su slijedeći problemi:

1. **Arhivska građa i pitanje njenog objavljivanja.** I ovom prilikom istaknuta je složenost i težina pitanja arhivske građe. Originalni dokumenti, prepisi i mikrofilmovi koji se odnose na istoriju radničkog pokreta i SKJ pohranjeni su najvećim dijelom u arhivima institucija koje se bave i naučnom obradom najnovije istorije naših naroda. Iako je od osnivanja institutâ proteklo nekoliko godina, stepen sređenosti arhivalija nije na takvom nivou koji bi omogućavao istraživačima brz, lak i efikasan uvid u njihov sadržaj. Ako se zna da je broj originalnih dokumenata ograničen, zatim, da se gotovo ne može govoriti o cjelovitijim fondovima, onda je situaciju u tom pogledu teško razumjeti, a još teže pravdati. Pored takvog nepovoljnog stanja arhiva, u vezi sa njihovom (ne) sređenošću do apsurda zvuči saznanje da su i dan-danas istraživačima nedostupni fondovi iz izvjesnih arhiva za koje se ne bi moglo reći da su recentnog karaktera. Kao poseban problem istraživača, istaknut je nedostatak naučno-informativnih pomagala — prije svega vodiča, pa su se čula mišljenja da bi sljedeća etapa rada u našim arhivama bila — izrada tematskih vodiča. Provođenje zaključka o pitanju arhiva omogućilo bi što skorije saniranje stanja arhivske građe, izradu naučno-informativnih pomagala, kao i pristup svim arhivima. Slušajući diskutante i imajući

pred sobom zaključne stavove skupa, stiče se utisak da bi za kompleksnije rješavanje ovih pitanja bilo od značaja poduzeti dalekosežnije mjere na širim osnovama koje bi omogućile da se poboljša stručni kadar angažovan u arhivima (posvetiti više pažnje studiju arhivistike, empirijskom usavršavanju mlađih kadrova i sl.).

Indirektno sa ovim pitanjem je vezan i problem publikovanja istorijske građe. S obzirom na to da proces naučno-istraživačkog rada u izvjesnoj mjeri zavisi od kvaliteta i kvantiteta objavljenih izvora izneseni su različiti prijedlozi sa ciljem da efikasnije objavljivanje istorijskih izvora doprinese racionalnijem korištenju finansijskih sredstava i vremena. Bilo je različitih mišljenja o tome da li da se odabrana (sređena) istorijska građa izdaje **in continuo** ili na osnovu tematskog odbira. S druge strane čuli su se prijedlozi da bi trebalo postupiti slično kao prilikom odbira dokumenata za proslavu 50-godišnjice oktobra, kad je od oko 300.000 dokumenata odabrano stotinjak relevantnih, podrazumijevajući i studijski komentar. Istaknuto je da bi bilo najcjelishodnije da studijsko odabiranje građe vrši obrađivač perioda. Preovladala je tendencija da ove radnje (i one oko hronologija, npr.) rade stručnjaci, poznavaoci perioda, a ne ljudi kojima je to slučajan ili sporedan posao. Na kraju je sugerirano da stručni odbor, sastavljen od predstavnika svih institucija, izradi platformu za izdavanje istorijske građe. Realizacija Studijskog projekta, u ovom slučaju dijela koji se odnosi na period između dva rata, zavisiće u velikoj mjeri od efikasnosti mjera koje će se poduzeti u cilju sređivanja arhivskih dokumenata, kao i njihovog izdavanja.

2. **Realizacija Projekta i problem sinteze.** Kada se govorilo o neriješenim pitanjima realizacije Projekta, bilo je uočljivo prenebregavanje jedne izuzetno važne činjenice. Većina diskutanata željela je isto — pronaći zajedničku osnovu u pogledu prevazilaženja izvjesnih polaznih suprotnih stanovišta. Međutim, pred svima je stajao Projekat, za koga se u informaciji Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske kaže da je »nastao na osnovu **zajedničke idejne skice**«, a da »je ipak oblikovan pod utjecajem interesa i planova **svih institucija** . . .« (podvukao T. I.). Taj suštinski raskorak između stvarnosti (u postojećem Projektu »mnoga značajna područja istraživanja i pojedini problemi nisu našli svoje mjesto . . . jer nisu planirani ni u djelatnosti pojedinih institucija«) i želja (kompleksna obrada) samo je djelimično ublažen. Bez okolišenja treba podvući da su se u toku diskusije izdiferencirali mnogi stavovi u smislu približavanja stanovišta (npr. pitanje klasnog jedinstvenog revolucionarnog pokreta ili pitanje specifičnosti naših pokrajina). Mislim da će ubuduće biti još mnogo problema praktične prirode, pa je stoga i uloga Koordinacionog odbora i novoformiranog odbora predstavnika Instituta vrlo delikatna i teška.

Najinteresantnija diskusija na savjetovanju vodila se oko pitanja da li postoje ili ne postoje objektivne mogućnosti za izradu **sinteze istorije radničkog pokreta i SKJ.** Treba odmah reći da su gledišta bila podijeljena i da je mnogo veći broj učesnika izrazio sumnju u efikasnost eventualne sinteze. Ono što je interesantno u cijeloj stvari je ubijeđenost oba »tabora« u snagu svojih argumenata. Oni koji smatraju da već postoje uslovi za izradu sinteze objašnjavali su svoje stanovište argumentom da treba sintetizovati ono do čega se u istoriografskoj obradi došlo, jer ovu sintezu ne treba shvatiti kao nešto definitivno. Po prognozama S. Dimitrijevića, npr., sinteza socijaldemokratskog perioda mogla bi se završiti krajem 1969. godine i štam-

pati u 1970. Slične tendencije ispoljile su se na savjetovanju istoričara koji se bave izučavanjem istorije naroda Jugoslavije u XX v. održanom u Beogradu 12. i 13. maja t. g. prema kojima »sintezi treba odmah pristupiti da bi se uočilo koje su praznine« dosadašnjeg istraživanja. Uopšte uzevši, iz rečenog proizilazi jedan načelan stav da treba povremeno sintetizovati.

»Drugi tabor«, kao što je rečeno, odbacio je mogućnost njene izrade u ovom trenutku smatrajući da se cijelom pitanju prilazi šematski i mehanički. Kontraargumenti su dosta brojni i raznovrsni. Polazilo se od toga da naša istoriografija u cjelini, bez obzira na dosad zapažene rezultate, danas ne pruža solidnu osnovu za takav jedan poduhvat. Nedostaje monografska, analitička obrada niza problema i pitanja djelatnosti KPJ i radničkog pokreta uopšte, a pogotovo stranačkog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (tzv. građanska komponenta) koja je **conditio sine quo non** svake sinteze.

Riječ je o tome da su se u »drugom taboru« javljala mišljenja da bi, ako se, eventualno, u sadašnjem trenutku i pristupi sintetizovanju dosad urađenog, akteri mogli biti samoinicijativne grupe autora ili kvalifikovani pojedinci, a ne instituti. Bez potrebe i realnih mogućnosti, da se sada ulazi u prognoziranje kvaliteta nečeg što bi trebalo da se uradi, može se reći da bi prihvatanje izrade sinteze pod gornjom pretpostavkom provjerilo diskutabilna metodološka pitanja i pružilo mogućnost ispunjenja ambicija njenih zagovornika, odnosno omogućilo bi ostvarenje zahtjeva istorijske nauke kako ih oni vide.

Brojnost onih koji nisu za pisanje sinteze u ovom trenutku ni u kom slučaju ne znači da se čitavo pitanje skida sa dnevnog reda. Naprotiv. Suprotna mišljenja su sasvim razumljiva, ali najvažnije u ovom trenutku je pravilno ocijeniti specifičnu težinu argumenata obje strane projicirajući ih u budućnost s obzirom na to šta istorijska nauka dobiva ili gubi prihvatanjem ili odlaganjem izrade sintetičke istorije. Čini se kao da je to upravo nedostajalo kod nekih diskutanata. Aspekti sa kojih se posmatrao ovaj, i te kako važan problem, bili su nerijetko isuviše lični ili institutski obojeni.

Osim ovih načelnih diskusija, na savjetovanju je dodirnut i niz drugih ne manje važnih pitanja (izrada bibliografija, hronologija, uloga kritike, razmjena radova, uzdizanje kadrova, finansija).

Od strane izvjesnih učesnika skup je shvaćen i kao prilika da se iznesu i neki pogledi na pojedina značajna pitanja iz naše međuratne istorije (posebno su bili interesantni istupi o karakteru takozvane versajske Jugoslavije, diktature kralja Aleksandra, sadržini pojma »radnička klasa«).

Plodna i otvorena razmjena mišljenja potvrdila je, na svoj način, potrebu održavanja ovog savjetovanja. Zaključci u formi sugestija Koordinacionom odboru, odnosno njihova realizacija u skoroj budućnosti verificiraće ili anulirati nesumnjivo iscizelirane stavove.

Tomislav IŠEK

iz instituta

DJELATNOST INSTITUTA

U prvom broju »Priloga« dat je kratak pregled rada Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu od njegovog osnivanja do 1965. godine. Zato se ovdje nećemo zadržavati na tome periodu nego ćemo ukratko prikazati rad Instituta i promjene koje su uslijedile u njegovoj organizaciji od 1965. godine do danas.

U pomenutom razdoblju završene su sljedeće teme iz tematskog programa Instituta:

1. **Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1921—1924. godine;**
2. **Komunistička partija Jugoslavije i radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1929—1932. godine;**
3. **Komunistička partija Jugoslavije i radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1932—1937. godine;**
4. **Organizacioni i idejni razvitak KPJ u BiH od 1937—1941. godine;**
5. **Privredne prilike u BiH 1929—1941. godine;**
6. **Napredni omladinski pokret u BiH od 1937—1941. godine;**
7. **Sindikalni pokret i tarifno-štrajkačke akcije u BiH 1935—1941. godine;**
8. **Radnički pokret u BiH do majskih štrajkova 1906. godine;**
9. **KPJ u periodu pripema i pokretanja ustanka u Hercegovini u 1941. godini;**
10. **KPJ u periodu priprema i pokretanja ustanka u istočnoj Bosni (Tuzlanska oblast) 1941. godine;**
11. **Razvoj narodne vlasti u BiH do II zasjedanja AVNOJ-a** i
12. **Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine;**

U toku je rad na sljedećim temama:

1. **Formiranje, razvoj i položaj radničke klase u BiH 1878—1941. godine;**
2. **Radnički pokret u Bosni i Hercegovini od 1906. do osnivanja SDSBiH 1909. godine;**
3. **SDSBiH do prvog svjetskog rata;**
4. **SDSBiH i nacionalno pitanje;**
5. **Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike od 1878. do 1914. godine;**
6. **Stavovi u radničkom pokretu u BiH prema ratu i revoluciji i stvaranje jugoslovenske države u drugoj deceniji XX vijeka;**
7. **Sindikalni pokret u BiH 1919—1941. godine;**
8. **Napredni omladinski pokret u BiH 1919—1941. godine;**
9. **Četničke organizacije u Bosni i Hercegovini 1918—1941. godine;**

10. **Djelatnost socijalističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini između dva rata s posebnim osvrtom na radničke ustanove;**
11. **Djelatnost HSS u BiH do 1929. godine;**
12. **KPJ u Bosni i Hercegovini od 1925—1929. godine;**
13. **Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941—1942. godine.**
14. **KPJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. godine do oslobođenja 1945. godine;**
15. **Razvoj narodne vlasti u BiH od II zasjedanja AVNOJ-a do kraja rata;**
16. **Okupacioni sistemi u BiH 1941—1945. godine;**
17. **Evolucija političke uloge SK u BiH.**

Za protekle dvije godine Arhiv Instituta prikupio je 8.196 originalnih dokumenata iz perioda između dva rata i NOR-a, 810 fotokopija i 5.369 depeša PK, odnosno CK SKBiH iz perioda 1945—1965. godine.

U sređivanju arhivske građe ostvaren je napredak. Za naučnoistraživački rad dostupna je, uglavnom, sva građa RP i NOR-a iz perioda 1903—1945. godine. Poslijeratna građa PK, odnosno CK KPBiH (1945—1952) dopunski je klasificirana i sređena unutar fondova, a u toku je rad na kompletiranju predmeta. Zbirka memoarske građe povećana je znatnim brojem novih priloga iz istorije RP i NOR-a, korisnih za rasvjetljavanje zbivanja i događaja.

U toku su značajni poslovi na izradi dvije hronologije: **Hronologija događaja radničkog pokreta od njegovog početka do 1941. godine** i **Hronologija događaja NOR-a 1941—1945. godine.** Pored toga, u radu je i **Bibliografija radova iz istorije radničkog pokreta BiH.**

Ozbiljni napori uloženi su na planu uzdizanja naučnih i stručnih kadrova. Od 1965. do 1967. godine pet saradnika je završilo postdiplomski studij i odbranilo magistarski rad, a druga tri saradnika se nalaze pri završetku postdiplomskih studija, odnosno predstoji im još odbrana magistarskog rada. Pored toga, tri saradnika su provela deset, odnosno petnaest mjeseci na specijalizaciji u inostranstvu. Četiri saradnika su bila na studijskom putovanju u inostranstvu u trajanju od jednog do tri mjeseca. Na specijalizaciji u naučnim ustanovama i fakultetima u zemlji u trajanju od dva do šest mjeseci takođe je provelo pet saradnika Instituta. Veći broj saradnika je pohađao i završio kursove stranih jezika.

Pored prednje aktivnosti, u ovom razdoblju je petnaest saradnika Instituta uzelo učešća na simpozijumima, kongresima, skupštinama i drugim skupovima naučnog i stručnog karaktera u zemlji i inostranstvu, na kojima su podnosili referate ili saopštenja. U periodu 1965. i 1966. godine 25 saradnika Instituta je objavilo 75 radova — članaka, priloga i prikaza u domaćim i stranim časopisima.

U toku 1966. i 1967. godine Skupština SRBiH je donijela dva zakona: **Zakon o naučnim djelatnostima i Zakon o institutu za istoriju radničkog pokreta,** koji su zahtijevali određene promjene u organizaciji i načinu upravljanja Institutom.

Zakonom o naučnim djelatnostima regulisana je fizionomija naučnih ustanova, određeni su njihovi zadaci, organizacija i način upravljanja. Propisano je da pored savjeta, upravnog odbora i direktora, sve naučne ustanove obrazuju naučno vijeće.

Zakonom o institutu za istoriju radničkog pokreta, Skupština SRBiH je preuzela pravo osnivača Instituta koje je ranije imalo Izvršno vijeće Bosne i Hercegovine na osnovu Uredbe od 17. jula 1958. godine.

Zakon je imao izvjesne izmjene u pogledu sastava Savjeta Instituta i omogućio Institutu da svoju naučnoistraživačku djelatnost postavi šire nego što je to bilo regulisano pomenutom Uredbom.

U 1966. godini Savjet Instituta je donio Statut Instituta kojim je uskladio svoju organizaciju i poslovanje sa pomenutim zakonima.

U prvoj polovini 1967. godine, u skladu sa odredbama **Zakona o izboru radničkih savjeta i drugih organa upravljanja u radnim organizacijama,** provedeni su izbori na kojim su izabrani članovi organa upravljanja Instituta. Sastav članova organa upravljanja Instituta je sljedeći:

Savjet Instituta

Predsjednik,

Nikola Babić, naučni saradnik, upravnik Odjeljenja istorijske građe Instituta.

Članovi:

I. Izabrani iz redova članova radne zajednice Instituta:

1. Antonić Zdravko, asistent-magistar,
2. Hadžirović Ahmed, asistent,
3. Hurem Rasim, viši stručni saradnik,
4. Išek Tomislav, asistent,
5. Juzbašić Dževad, asistent
6. Karabegović Ibro, asistent,
7. Marjanović Nenad, ofset-mašinist,
8. Nedimović Uroš, asistent-magistar,
9. Santica Radmila, šef računovodstva Instituta.

II. Imenovan od Skupštine SRBiH

1. Eminefendić Hazim, poslanik Republičkog vijeća.

III. Delegirani od:

a) Filozofskog fakulteta u Sarajevu

1. Đurđev dr Branislav, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,

b) Fakulteta političkih nauka u Sarajevu

1. Vražalić dr Ešref, docent na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.

c) Društva istoričara Bosne i Hercegovine:

1. Bulatović Radomir, profesor Srednje fiskulturne škole u Sarajevu.

d) Republičkog savjeta za naučni rad — Sarajevo:

1. Kovačević dr Desa, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Naučno vijeće

Predsjednik,

Enver Redžić, direktor Instituta

Članovi:

1. Antonić Zdravko, asistent-magistar,
2. Babić Anto, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
3. Babić Nikola, naučni saradnik,
4. Bajić Nevenka, viši stručni saradnik,
5. Isović Kasim, viši arhivist,
6. Kapidžić dr Hamdija, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
7. Šarac Nedim, viši predavač Fakulteta političkih nauka u Sarajevu i
8. Šehić Nusret, viši stručni saradnik.

Upravni odbor
Predsjednik
Tomislav Išek, asistent.
Članovi:
1. Božić Momir, foto-cinkograf,
2. Brčić Rafael, viši stručni saradnik,
3. Đuretić Veselin, asistent-magistar,
4. Gerzić Dragica, daktilograf I-a klase,
5. Karabegović Ibro, asistent i
6. Redžić Enver, direktor Instituta.
Direktor
Enver Redžić.

Institut ima sljedeću unutrašnju organizaciju:

1. Odjeljenje istorijske građe. Ovo odjeljenje u svom sastavu ima: Arhiv, Biblioteku, grupu za dokumentaciju i grupu za memoarsku građu. U odjeljenju rade ukupno 24 saradnika, od kojih: 1 naučni saradnik, 3 viša stručna saradnika, 2 stručna saradnika, 5 asistenata (od kojih 1 magistar), 3 arhivista, 1 bibliograf, 6 arhivskih pomoćnika, 1 knjižničar i 1 fotograf.

2. Odjeljenje istorijske obrade. U ovom odjeljenju radi ukupno 11 saradnika. Od toga broja 3 su viša stručna saradnika i 8 asistenata (od kojih 5 magistara). Od ukupnog broja saradnika ovog Odjeljenja 2 rade na obradi tema iz perioda do 1919. godine, 5 na temama iz perioda između dva rata, 3 na temama iz perioda NOR-a i 1 saradnik obrađuje temu iz perioda socijalističke izgradnje. Pored ovih saradnika, Institut je angažovao osam saradnika koji obrađuju pojedine teme kao spoljni saradnici ili saradnici Instituta koji se, pored redovnih poslova u Odjeljenju istorijske građe i drugim, bave i poslovima naučne obrade.

3. Sekretarijat, u kome ukupno radi 16 saradnika.
Sekretar 1
Opšta služba:
administrativni službenik 1
daktilografa 2
pomoćno osoblje 5
Računovodstvo:
računska službenika 3
Tehnička služba:
kvalifikovana radnika 3
priučeni radnik 1.

Drago BOROVČANIN

MEĐUNARODNA SARADNJA INSTITUTA I RAD SARADNIKA INSTITUTA U INOSTRANSTVU U TOKU AKADEMSKE 1966/1967. GODINE

Institut održava veze sa više naučnih ustanova u inostranstvu koje se bave izučavanjem istorije ili samo istorije radničkog pokreta i pokreta otpora. Kontaktiranje i saradnja sa ovim ustanovama i naučnim radnicima, zaposlenim u njima, odvija se putem razmjene publikacija, učestvovanjem na međunarodnim naučnim skupovima, studijskim putovanjima i sl.

U protekloj godini Institut je posjetilo više naučnih radnika iz inostranstva:

dr Jozef Hrozienčik, direktor Instituta za istoriju evropskih socijalističkih zemalja Slovačke akademije nauka, u okviru svog studijskog boravka u Jugoslaviji, posjetio je naš Institut 26. i 27. oktobra 1966. godine i interesovao se za organizaciju i način rada pojedinih službi u Institutu, posebno rada na hronologiji i bibliografiji;

delegacija Instituta marksizma-lenjinizma pri Centralnom komitetu Jedinstvene socijalističke partije Njemačke (JSPNj) u sastavu: prof. dr Lothar Berthold, direktor, prof. dr Heindrich Gemkov, pomoćnik direktora i Fredy Sumph, saradnik Instituta — posjetila je naš Institut 14—16. decembra 1966. godine. Tom prilikom delegacija je vodila razgovor sa direktorom i nekim saradnicima Instituta i upoznala se sa programom, unutarnjom organizacijom i djelatnošću Instituta;

Mladen Kostov, upravnik i Asen Manov, viši arhivist Centralnog partijskog arhiva Instituta za istoriju Bugarske komunističke partije posjetili su Institut 22—23. maja 1967. godine. Za to vrijeme oni su se upoznali sa radom Arhiva Instituta i njegovim fondovima;

Karl Hädicke, pomoćnik upravnika i Heindrich Sommer, saradnik u biblioteci Instituta marksizma-lenjinizma pri CK JSPNj posjetili su Institut 17—18. septembra 1967. godine i tom prilikom upoznali se sa radom arhiva, biblioteke i grupe za dokumentaciju Instituta.

Posjeta dra Tibora Erényia, saradnika Instituta za istoriju partije pri Centralnom komitetu Mađarske socijalističke radničke partije (21—23. maja 1967. godine) i Elene Atanasove, saradnika Instituta za istoriju Bugarske akademije nauka (17. juli 1967. g.) imala je više istraživački karakter. Dr Erényi se interesirao za mogućnost istraživanja istorije radničkog pokreta u zemljama jugoistočne Evrope za vrijeme prvog svjetskog rata, a Atanasova za mogućnost istraživanja veza Georgi Dimitrova sa radničkim pokretom u Jugoslaviji u periodu između dva svjetska rata.

U istom razdoblju četiri saradnika Instituta su na stranim univerzitetima, institutima i arhivima, duže ili kraće vrijeme, proučavali ili istraživali naučne probleme koje obrađuju po programu Instituta.

Dževad Juzbašić, asistent, boravio je u Beču od oktobra 1965. do februara 1967. godine, gdje je, kao stipendista austrijske vlade, proučavao noviju istoriju Habsburške Monarhije. U okviru ove specijalizacije on je posvetio naročitu pažnju proučavanju austrougarske politike u Bosni i Hercegovini, posebno u odnosu na izgradnju željeznica u BiH od 1878—1914. godine. Izučavajući ovu problematiku, Dž. Juzbašić je radio u više bečkih arhiva (Haus-Hof und Staatsarchiv, Verwaltungsarchiv, Verkehrsarchiv, Kriegsarchiv).

Veselin Đuretić, asistent, kao stipendista Savjeta za naučni rad Bosne i Hercegovine, izučavao je organizaciju revolucionarne vlasti u periodu oktobarske socijalističke revolucije i građanskog rata u Rusiji. U tom cilju on je boravio u SSSR-u od 15. 9. 1966. do 15. 7. 1967. godine radeći na Irkutskom (3 mjeseca), Moskovskom (6 mjeseci) i Lenjingradskom državnom univerzitetu (1 mjesec).

Nikola Babić, naučni saradnik, boravio je u Institutu slavjanovedenija Akademije nauka SSSR-a u Moskvi (4. decembra 1966. do 4. januara 1967. godine), gdje se interesovao koliko i kako je sovjetska istoriografija tretirala pitanje stava pojedinih socijaldemokratskih partija prema ratu i revoluciji početkom XX vijeka. U tom cilju N. Babić je vodio razgovore sa izvjesnim brojem istoričara u Moskvi i Lenjingradu i izvršio uvid u dokumenta o ovoj problematici, koja se čuvaju u arhivu Instituta marksizma-lenjinizma u Moskvi, kao i u štampu ruske socijaldemokratije.

Enver Redžić, direktor Instituta, istražujući odnose i veze bosansko-hercegovačkih socijalista i austrijskih socijalista u periodu od prvog svjetskog rata, boravio je u prvoj polovini septembra 1967. godine u Međunarodnom institutu za socijalnu istoriju u Amsterdamu. Kao naročito interesantne za njegovu temu E. Redžić je istražio prepisku Karla Kautskog i Eduarda Bernsteina.

Takođe je E. Redžić učestvovao u radu III međunarodne konferencije istoričara radničkog pokreta, održane u Lincu od 20—24. septembra 1967. godine u organizaciji radne grupe (Arbeitsgemeinschaft) za istoriju radničkog pokreta u Austriji. Na ovoj konferenciji, koja je bila posvećena objavljivanju izvora za istoriju radničkog pokreta i raspravi o nacionalnom pitanju i radničkom pokretu sa posebnim osvrtom na Austrougarsku Monarhiju, R. Redžić je dao prilog diskusiji na temu: Socijalna demokratija Austrije i pitanje Bosne.

Rasim HUREM

PREGLED DOMAĆIH I STRANIH ČASOPISA KOJE PRIMA BIBLIOTEKA INSTITUTA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA U SARAJEVU

Domaći časopisi

ARHIVSKI VJESNIK, izlazi jedanput godišnje, Zagreb.

BIBLIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE — članci i prilozi u časopisima i novinama Serija A. Društvene nauke — Politika, Ekonomija, Pravo. Izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut. Izlazi mjesečno, Beograd.

BIBLIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE — knjige, brošure i muzikalije. Izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut. Izlazi 15-dnevno, Beograd.

BIBLIOTEKARSTVO, časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine. Izlazi tromjesečno, Sarajevo.

BILTEN. Izdavač: Republički savjet za naučni rad SRBiH. Izlazi dvomjesečno, Sarajevo.

BILTEN GLAVNOG ODBORA SSRN BOSNE I HERCEGOVINE. Izlazi tromjesečno, Sarajevo.

BULLETIN Scientifique. Section B. Sciences humaines. Izdavač: Savjet Akademije nauka i umjetnosti SFRJ. Izlazi tromjesečno, Ljubljana.

ČLANCI I GRAĐA ZA KULTURNU ISTORIJU ISTOČNE BOSNE. Izdavač: Zavičajni muzej u Tuzli, Izlazi povremeno, Tuzla.

DOKUMENTACIJA. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi dvomjesečno, Beograd.

ENCYCLOPAEDIA MODERNA. Časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse. Izdavač: Institut za filozofiju znanosti i mir Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi pet puta godišnje, Zagreb.

FORUM. Časopis odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi mjesečno, Zagreb.

GLASNIK ARHIVA I DRUŠTVA ARHIVISTA BOSNE I HERCEGOVINE. Izlazi jedanput godišnje, Sarajevo.

GLASNIK NA INSTITUTOT ZA NACIONALNA ISTORIJA. Izlazi 2 puta godišnje, Skoplje.

GLEDIŠTA. Časopis za društvenu kritiku i teoriju. Izdavač: Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije. Izlazi mjesečno, Beograd.

GODIŠNJAK ISTORIJSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE. Sarajevo.

GODIŠNJAK PRAVNOG FAKULTETA U SARAJEVU. Sarajevo.

HISTORIJSKI PREGLED. Časopis za nastavu historije. Organ Saveza društava historičara SFRJ. Izlazi tromjesečno, Zagreb.
HISTORIJSKI ZBORNIK. Časopis Povjesnog društva Hrvatske. Izlazi jedanput godišnje, Zagreb.
INFORMATIVNI PREGLED. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi mjesečno, Beograd.
ISTORIJSKI ČASOPIS. Organ istorijskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti. Izlazi jedanput godišnje. Beograd.
ISTORIJSKI GLASNIK. Organ Društva istoričara SR Srbije. Izlazi tromjesečno, Beograd.
ISTORIJSKI ZAPISI. Organ istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore. Izlazi tromjesečno. Titograd.
JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS. Organ Saveza društava istoričara Jugoslavije. Izlazi tromjesečno, Beograd.
JUGOSLOVENSKI PREGLED. Informacije i dokumenti o Jugoslaviji. Izdavač: Savezni sekretarijat za informacije. Izlazi mjesečno, Beograd.
MEĐUNARODNI RADNIČKI POKRET. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi šest puta godišnje, Beograd.
NAŠE TEME. Izdavač: Centralni komitet Saveza omladine Hrvatske. Izlazi mjesečno, Zagreb.
POLITIČKA MISAO. Časopis za političke nauke. Izdavač: Fakultet političkih nauka. Izlazi tromjesečno, Zagreb.
PRAXIS. Filozofski časopis. Izdavač: Hrvatsko filozofsko društvo. Izlazi dvomjesečno, Zagreb.
PREGLED. Časopis za društvena pitanja. Izdavač: Univerzitet u Sarajevu. Izlazi mjesečno, Sarajevo.
PREGLED ČLANAKA IZ STRANE PERIODIKE — Međunarodni radnički pokret. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi tromjesečno, Beograd.
PRILOZI ZA ISTORIJU SOCIJALIZMA. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi jedanput godišnje, Beograd.
PRILOZI ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SARAJEVA. Izdavač: Muzej grada Sarajeva. Izlazi povremeno, Sarajevo.
PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA. Izdavač: Institut za zgodovino delavskega gibanja. Izlazi 2—4 puta godišnje, Ljubljana.
PUTOVI REVOLUCIJE. Izdavač: Institut za historiju radničkog pokreta. Zagreb. Izlazi povremeno, Zagreb.
RADOVI. Izdavač: Filozofski fakultet. Izlazi povremeno, Sarajevo.
RADOVI INSTITUTA JUGOSLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZADRU. Izlazi jedanput godišnje, Zagreb.
SOCIJALIZAM. Časopis Saveza komunista Jugoslavije. Izlazi mjesečno, Beograd.
SOCIOLOGIJA. Časopis za društvene nauke. Organ Jugoslovenskog udruženja za sociologiju. Izlazi tromjesečno, Beograd.
STATISTIČKI PREGLED SRBiH. Izdavač: Republički zavod za statistiku SRBiH. Izlazi mjesečno, Sarajevo.
VOJNO DELO. Opštevojni teorijski časopis. Izdavač: Vojnoizdavački zavod. Izlazi dvomjesečno, Beograd.
VOJNOISTORIJSKI GLASNIK. Organ Vojnoistorijskog instituta. Izlazi dvomjesečno, Beograd.

ZBORNIK. Časopis Historijskog instituta Slavonije. Izlazi jedanput godišnje, Slavonski Brod.
ZBORNIK HISTORIJSKOG INSTITUTA JUGOSLOVENSKE AKADEMIJE. Izlazi jedanput godišnje, Zagreb.
ZBORNIK KRAJIŠKIH MUZEJA BANJALUKA, BIHAĆ, DRVAR, JAJCE, PRIJEDOR. Izlazi jedanput godišnje, Banjaluka.
ZBORNIK RADOVA, STUDIJA I PRIKAZA. Izdavač: Ekonomski institut Univerziteta. Izlazi jedanput godišnje, Sarajevo.
ZBORNIK RADOVA Pravnog fakulteta u Splitu. Izlazi jedanput godišnje, Split.
ZGODOVINSKI ČASOPIS. Izdavač: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Izlazi jedanput godišnje, Ljubljana.

Strani časopisi

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER DEUTSCHEN ARBEITERBEWEGUNG. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi dvomjesečno. Berlin.
CAHIERS DU COMMUNISME. Revue theorique et politique mensuelle du Comite Central du Parti Communiste Français. Paris.
CRITICA MARXISTA. Editori Riuniti. Izlazi dvomjesečno. Roma.
EINHEIT. Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschland. Izlazi mjesečno. Berlin.
INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY. Edited by the international instituut voor sociale geschiedenis. Amsterdam.
MARXISMUSSTUDIEN. Izdavač: J. C. B. Mohr. Izlazi povremeno. Tübingen.
JAHRBÜCHER FÜR GESCHICHTE OSTEUROPAS. Herausgegeben von Günther Stökl. Izlazi tromjesečno. Wiesbaden.
LE MOUVEMENT SOCIAL. Les Éditions Ouvrières. Paris.
DIE NEUE GESELLSCHAFT. Verlag Neue Gesellschaft GMBH. Izlazi dvomjesečno. Bielefeld.
NOVAJA I NOVEJŠAJA ISTORIJA. Izdatel'stvo »Nauka«. Izlazi dvomjesečno. Moskva.
ÖESTERREICHISCHE OSTHEFTE. Herausgeber Österreichisches Ost — und Südosteropa — Institut. Izlazi dvomjesečno. Wien.
PERIODIKUM FÜR WISSEINSCHAFTLICHEN SOZIALISMUS. Universum Verlag. München.
REVUE D' HISTOIRE DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE. Publication trimestrielle. Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre mondiale. Paris.
RINASCITA. Setimanale fondato da Palmiro Togliatti. Roma.
SLOVANSKÉ HISTORICKÉ STUDIE. Nakladatelstvi československé Akademie VED. Izlazi jedanput godišnje. Praha.
SOVETSKIE ARHIVY ORGAN GLAVNOGO ARHIVNOGO UPRAVLENIJA PRI SOVETE MINISTROV SSSR. Izdaetsja pri učastii Instituta marksizma-leninizma pri CK KPSS i Instituta istorii akademii nauk SSSR. Izlazi dvomjesečno. Moskva.
SAVETSKOE SLAVJANOVEDENIE. Izdateljstvo »Nauka«. Izlazi šest puta godišnje. Moskva.

LES TEMPS MODERNES. Revue mensuelle. Éditions René Julliard. Paris.
VOPROSY ISTORII. Akademija nauk SSSR, Otdelenie istorii... Izlazi mjesečno. Moskva.
VOPROSI ISTORII KPSS. Organ Instituta marksizma-leninizma pri CK KPSS. Izlazi mjesečno. Moskva.
WIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE. Deutsche Verlags-anstalt Stutgart.
ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Izlazi mjesečno. Berlin.
DIE ZUKUNFT. Sozialistische zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur. Sozialistischen Verlag GmbH. Wien.

Fahrija POTOGIJA

SADRŽAJ

Strana

I ČLANCI I STUDIJE

1. Nikola Babić: Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunističke partije Jugoslavije do 1941. godine 7
2. Ilijas Hadžibegović: Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine 47
3. Ibrahim Karabegović: Oblici podrške radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini revolucijama u Rusiji i Mađarskoj do konca 1920. godine 75
4. Atif Purivatra: Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine 87
5. Tomislav Išek: Aktivnost hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine 127
6. Dana Begić: Peta Pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu 145
7. Rafael Brčić: Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svijetlu okupacije 1941. godine 167
8. Drago Borovčanin: Nastanak, razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941. godine 199

II PRILOZI

1. Enver Redžić: Aktuelni problemi istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku 227
2. Rasim Hurem: O rezultatima i problemima rada na istoriji narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije 235
3. Zdravko Antonić: O nekim problemima na realizaciji studijskog projekta »Istorija radničkog pokreta i SKJ« za period od 1941. do 1945. godine . . 241
4. Miodrag Čanković: Mreža partijskih rukovodstava u tuzlanskoj oblasti pred početak ustanka i u istočnoj Bosni krajem 1941. godine (rekonstrukcija) . 257

III PRIKAZI

1. Ilijas Hadžibegović: **Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine,** tom II, knj. I, Sarajevo, 1963. 649 str.; knjiga II, Sarajevo 1966, 614 str. Izbor, redakcija i prevod Kasima Isovića, izdanje Arhiva SR Bosne i Hercegovine 267
2. Žarko Jovanović: Milica Damjanović, **Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta, 1919—1929,** knjiga I, Nolit, Beograd, 1966, 173. . . . 276
3. Ernest Lay: Dva pristupa 27. martu 1941. u našoj istoriografiji (Nikola B. Milovanović: **Vojni puč i 27. mart 1941. godine** — izdanje »Prosveta« — Beograd, 1960, str. 301; i dr Ferdo Čulinović: **Dvadeset sedmi mart** — izdanje: JAZU — Zagreb, 1965, str. 364 — sa rezimeom na engleskom jeziku) 281
4. Nusret Šehić: **Jugoslovenski istorijski časopis.** Organ Saveza društava istoričara Jugoslavije, br. 1—2 iz 1966. godine 285
5. Ibrahim Karabegović: **Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine,** godina XV (1964), Sarajevo 1966. godine, strana 343 290
6. Subhija Pribulja: **Zbornik Historijskog instituta Jugoslovenske akademije,** sveska 5, Zagreb 1963. 294
7. Miodrag Čanković: **Glasnik arhivâ i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine,** godina 1966, knjiga VI, Sarajevo 1966. 300
8. Tomislav Išek: **Putovi revolucije,** Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1966, br. 7—8, 319 strana 305
9. Ernest Lay: **Arhivski vjesnik** (Svezak I/1958; svezak II/1959; svezak III/1960; svezak IV—V/1962; svezak VI/1963; svezak VII—VIII/1964—1965) — Zagreb 313

Strana

10. Dževad Juzbašić: **Osterreichische Osthefte.** Mitteilungsorgan des Österreichischen Ost — und Südosteuropa-Instituts, vormals Arbeitsgemeinschaft Ost 8. Jahrgang/1966, No 1—6; 9. Jahrgang/1967, No 1—4 . . . 319
11. Enisa Efendić: **Revue d' histoire de la deuxieme guerre mondiale** (1966, XVI br. 63 i 64, i 1967, XVII br. 65 i 66) 326

IV OSVRTI

1. Tomislav Kraljačić: Glavna izložba Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine 333
2. Tomislav Išek: Savjetovanje jugoslovenskih istoričara o realizaciji studijskog projekta **Istorija radničkog pokreta i SKJ** za period 1918—1941. godine 337

V IZ INSTITUTA

1. Drago Borovčanin: Djelatnost Instituta 343
2. Rasim Hurem: Međunarodna saradnja Instituta i rad saradnika Instituta u inostranstvu u toku akademske 1966/1967. godine 347
3. Fahrija Potogija: Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu 349

CONTENT

I ARTICLES AND STUDIES

1. Nikola Babić: Bosnia and Herzegovina in the Conceptions of the Middle-class Political Forces and the Communist Party of Yugoslavia up to 1941 7
2. Ilijas Hadžibegović: The Working-Class Position in Bosnia and Herzegovina up to the May Strikes 1906 47
3. Ibrahim Karabegović: The Bosnia and Herzegovina Labor Movement Forms of Support to the Revolutions in Russia and Hungary up to the End of 1920 75
4. Atif Purivatra: Political Parties Towards the Agrarian Reform in Bosnia and Herzegovina Immediately after 1918 87
5. Tomislav Išek: The Activity of the Croatian Parties in Bosnia and Herzegovina in the Elections of 1923 127
6. Dana Begić: The Fifth Provincial Conference of the Communist Party of Yugoslavia for Bosnia and Herzegovina 145
7. Rafael Brčić: German-Italian Antagonism about Bosnia and Herzegovina in the Light of the Occupation 1941 167
8. Drago Borovčanin: Creation, Development and Activity of the People's Authority Commitees in Eastern Bosnia 1941 199

II SUPPLEMENTS

1. Enver Redžić: Current Problems of the History of the Yugoslav Peoples in the XXth Century 227
2. Rasim Hurem: About Results and Problems of the Work on the History of the National Liberation War and the Socialistic Revolution 235
3. Zdravko Antonić: About Some Problems on the Realization of the Studious Project of »The History of the Labour Movement and the League of the Communists of Yugoslavia« (SKJ) from 1941 till 1945 year . . . 241
4. Miodrag Čanković: The Network of the Party leaderships in the Tuzla District on the Eve of the Insurrection and in Eastern Bosnia at the End of 1941 year (reconstruction) 257